

अंक

१०९ थी १११

विविध ग्रंथमाला

वर्ष १६ सु.

संवन १९७६

स्वामी विवेकानंद

भाग ६-७ मो.

83

नाजुलाल नंदलाल चौकसी.

प्रकाशकः-सम्पु साहित्य वर्क कार्यालय.

स्थान -
मुंबाई, २

अने
अभिलेख.

८८६७

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાત સંસ્કૃતિ વિભાગ]

અનુક્રમણિકા ૮૮૯૭

ગર્ભિક

પુસ્તકનું નામ ૨-લાખ વિવરણ

તારીખ ૫/૨/૩૧

ગુજરાત વિદ્યાલય ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સંગ્રહ
સર્વ હક પ્રેસને સંસ્થાને સ્વાધીન.

આ પુસ્તક અમદાવાદમાં ઠાલારવાડમાં શ્રી “ અંબિકા વિજય ”
પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં પટેલ લક્ષ્મીચંદ હીરાચંદે છાપ્યું.

નિવેદન.

આ ગ્રંથની સાથે વિવિધ ગ્રંથમાળાનું દસમું વર્ષ શરૂ થાય છે. સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશોના છઠ્ઠા અને સાતમા ભાગનો આ ગ્રંથમાં સમાવેશ છે. છઠ્ઠા ભાગમાં આવેલા વિષયો પૈકી પૃષ્ઠ ૨૭૪ થી ૨૮૪ સુધીનો ભાગ મરાઠી ઉપરથી અને બાકીનો તમામ ભાગ અંગ્રેજીમાં નીચેની “હિમાલયન-સીરીઝ”માંથી અનુવાદિત થયેલો છે.

સાતમા ભાગમાં સ્વામીજીએ જુદી જુદી વ્યક્તિઓ પર લખેલાં પત્રોનો સમાવેશ છે. અગાઉ વિવિધ ગ્રંથમાળાના અંક ૧૭-૧૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પત્રો સિવાયનાંજ આ પત્રો છે અને તે અંગ્રેજી “એપોસ્ટલસ ઓફ સ્વામી વિવેકાનંદ”ના ત્રીજા અને ચોથા ભાગ ઉપરથી તથા બંગાલી “પત્રાવલિ” ઉપરથી અનુવાદિત થયેલાં છે.

ઉપર જણાવેલાં સર્વ મૂળ પુસ્તકોના ચે.જે.કે. તેમજ પ્રકાશક રાજકોનોનો આ રથેળે આજાર માનવામાં આવે છે.

આ પુસ્તકના અનુવાદક બાઈ નાજુદલાલ નરલાલ ચૌહાણી, આ કાર્ય કળજીથી અને સમયસર તૈયાર કરી આપવા માટે કન્યા-વાદને પાત્ર છે.

સંવત ૧૯૭૬
વૈશાખી પૂર્ણિમા.

લિપ્તુ-અમ્બાડાનંદ.

મંત્રી:-સ. સા. વ. કાયાલેય.

આર્થિક સહાય.

ગ્રંથમાળાના “રામકૃષ્ણ કથામૃત-ગ્રંથ ખીન્ને” માં જણાવ્યા પંચીથી સંવત ૧૯૭૬ વૈશાખ સુદી ૧૫ સુધીમાં નીચે મુજબની સહાય ગ્રંથમાળાના ખોટ ફેંડ ખાતે મળી છે તે આભાર સહિત સ્વીકારવામાં આવે છે.

૨૫)	શ્રીકૃત મંગુમાઇ મોહનમાઇ ઇનામદાર-ડાકોર.	૯-૧૨-૧૯
૧૦)	,, કાશીમાઇ આપુમાઇ પટેલ-તડિયાદ.	૧૫-૧૨-૧૯
૧૦)	,, એક સજ્જન-પુત્રજન્મ નિમિત્ત-રાજમહેન્દ્રી.	૧૨-૩-૨૦
૧૦)	,, ન્હાનાલાલ વિશ્વનાથ પાટક-મુંબાઈ.	૨૫-૪-૨૦
૭૧)	,, મોહનલાલ મોતીરામ દેશાઈ-મુંબાઈ.	૮-૪-૨૦
૫)	,, વિક્રમદાસ કાનજી ડાકર-મુંબાઈ.	૧-૨-૨૦
૫)	,, કેશવલાલ ઇશ્વરલાલ-રતના સ્ટેશન.	૮-૪-૨૦
૨૧)	,, લાલજી દેવજી-ભાવનગર.	૪-૩-૨૦
૧૧)	,, સોમામાઈ ગોકળમાઈ-કમોડ.	૩-૪-૨૦
૧)	,, ઇશ્વરમાઈ જોડામાઈ શાહ-તડિયાદ.	૧૭-૧-૨૦
૧)	,, વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ-કિમરાળા.	૧૪-૨-૩૦

૩. ૭૮૧ કુલ.

વેણીશંકર વહાલજી
‘વ્યવસ્થાપક.’

અનુક્રમણિકા.

સંભાષણો અને સંવાદો—પૃષ્ઠ ૧ થી ૭૨.

પ્રસંગ ૧ લો. (પૃષ્ઠ ૧ થી ૫) મરણુનો નિત્ય વિચાર કરો, એટલે અંતરમાં નિવું ચેતન પ્રગટશે—ખીજઓ માટે કામ કરો—છેલ્લો આશરો પ્રભુ છે.

પ્રસંગ ૨ જો. (પૃષ્ઠ ૬ થી ૯) શ્રદ્ધાનો લોપ અને તેને ફરી પ્રગટાવવાની જરૂર—ખરા મનુષ્યોની આપશુને જરૂર છે—ખરા સામાજિક સુધારો.

પ્રસંગ ૩ જો. (પૃષ્ઠ ૧૦ થી ૧૬) જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિ-યોગનો વિનિયોગ—ઘશ્વર સારામાં પણ છે અને નહારામાં પણ છે—વસ્તુનો ઉપયોગ તેને સારી અથવા નહારી બનાવે છે—કર્મ—સૃષ્ટિ—ઘશ્વર—માયા.

પ્રસંગ ૪ થો. (પૃષ્ઠ ૧૭ થી ૨૨) એકજ વર્ણુની પેટા જાતિઓમાં પરસ્પર શરીર સંબંધ—પાળવગત નિબંધ—કિંદને કેવા શિક્ષણની જરૂર છે?—અન્નયર્થ.

પ્રસંગ ૫ મો. (પૃષ્ઠ ૨૩ થી ૩૦) મંદુર ભાવ—પ્રેમ—નામકીર્તન—તેમાં રહેલો ભય—જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિ—એક વિચિત્ર સ્વપ્ન.

પ્રસંગ ૬ દ્વો. (પૃષ્ઠ ૩૦ થી ૪૪) સંસ્મરણો—હિંદુસ્તાનમાં દુષ્કાળોનો ગહન સવાલ અને સ્વાત્માર્પણ કરનારા કાર્યકર્તાઓ—પૂર્વ અને પશ્ચિમ—એ તે સત્ય છે કે તમસ?—ખીખારીઓની પ્રજા—“આપ અને હું”ની નીતિ—કોઈના પણ દોષો તેના મોઢામોઢ કડો

અને બીજાઓ આગળ તો તેના ગુણોજ ગાઓ—દરેક જણુ વિવેકાનંદ થઈ શકે—અખંડ બ્રહ્મચર્ય એ શક્તિ યાને બળની ચાવી છે—સમાધિ અને કાર્ય.

પ્રસંગ ૭ મો. (પૃષ્ઠ ૪૪ થી ૪૬) સંસ્મરણો—પ્રાણાયામ—અંતર્યામીપણું—પૂર્વ જન્મોનું જ્ઞાન.

પ્રસંગ ૮ મો. (પૃષ્ઠ ૪૭ થી ૫૦) પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સંગીતકળા અને સંગીતશાસ્ત્ર.

પ્રસંગ ૯ મો. (પૃષ્ઠ ૫૧ થી ૬૮) ગુરુ ગૃહવાસની પ્રાચીન પ્રથા—અર્વાચીન યુનિવર્સિટીની પદ્ધતિ—શ્રદ્ધાનો અભાવ—આપણો રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ છે—વેદાંતયુક્ત પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન—કહેવાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ—હુન્નર ઉદ્યોગ (કળા કૌશલ્ય) અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની અગત્ય—સત્યકામની વાર્તા—પુસ્તકિયું ભણતર અને ત્યાગીઓના હાથ તળેનું શિક્ષણ—શ્રી રામકૃષ્ણ અને પંડિતો—સાધુઓની સંભાળ નીચે ચાલતી પાઠશાળાઓવાળા મઠોની સ્થાપના—વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠ્ય પુસ્તકો કેવી રીતે તૈયાર કરવાં—બાળલગ્ન બંધ કરો—અવિવાહિત ગ્રેજ્યુએટોને જાપાન મોકલવાની યોજના—જાપાનની મહત્તાનું રહસ્ય—એશિયાઈ અને યુરોપીય કળા—કળા અને તેની ઉપયોગિતા—પહેરવેશ—ખાદ્ય ખોરાકોનો સવાલ અને ગરીબાઈ.

પ્રસંગ ૧૦ મો. (પૃષ્ઠ ૬૯ થી ૭૨) જાતિ અને ગુણ અનુસાર ચાતુર્વર્ણ્યની સમજ—પશ્ચિમના દેશોમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિઓનીચેનો વિષય કે જે અન્યત્ર છપાયો છે તે આના સંધાનરૂપ છે.

પ્રસંગ ... મો. (પૃષ્ઠ ૨૭૪ થી ૨૯૯) આપણો એક મોટો દોષ પ્રાચીન—રાજાઓના દરબાર—આપણી અવનતિનું મૂળ,—સ્વામીના અંગના એ વિશેષ ગુણ—ભજતીજ બાબતમાં માખાપ છોકરાંઓપર દાખ

સખેછે—છોકરાંઓપર થતા નાહક દાખતું દુષ્પરિણામ—અમુક મર્યાદા સુધી મનોવૃત્તિને અવકાશ આપવો જોઈએ—યોગ્યતા મેળવ્યા વગર સ્વરાજ્યની માગણી વ્યર્થછે—પૌરુષ એટલે સ્વાર્થત્યાગ—એક મિત્રની આટકણી—ખરો સુધરેલો મનુષ્ય—ખરી ગુરુનિષ્ઠા.

પ્રસંગ.....મો. (પૃષ્ઠ ૨૮૦ થી ૨૮૪) કુરુક્ષેત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન—પાંડવોના સમયમાં રયોતો આકાર—ઐતિહાસિક ચિત્ર કેવું હોવું જોઈએ—હાલમાં ચિત્રકળા તરફ કોણ વળે છે—અર્જુનના રથપરથી ગીતાનો ઉપદેશ કરનારા શ્રીકૃષ્ણનું ચિત્ર કેવું હોવું જોઈએ—ગીતાનું રહસ્ય—કર્મયોગ.

મુલાકાતો—પૃષ્ઠ ૭૩ થી ૧૬૦.

૧—લંડન શહેરમાં હિંદીયોગી. (પૃષ્ઠ ૭૩ થી ૭૮)

૨—હિંદુસ્તાનનો સંદેશ. (પૃષ્ઠ ૭૮ થી ૮૮)

૩—હિંદ અને ઈંગ્લંડ. (પૃષ્ઠ ૮૯ થી ૧૦૧)

૪—હિંદુધર્મ પ્રચારકનો ઈંગ્લંડને ધર્મસંદેશ. (પૃષ્ઠ ૧૦૨ થી ૧૦૬)

૫—મદુરામાં એક કલાકનો સમાગમ. (પૃષ્ઠ ૧૦૭ થી ૧૧૪)

૬—બાલ અને આંતર મહાપ્રશ્નો. (પૃષ્ઠ ૧૧૪ થી ૧૨૮)

૭—પાશ્ચાત્ય પ્રદેશમાં પહેલવહેલા હિંદુ સંન્યાસીએ કરેલું ધર્મ પ્રચારનું કાર્ય અને હિંદના પુનરુદ્ધારની તેની યોજના. (પૃષ્ઠ ૧૨૯ થી ૧૪૧)

૮—રાષ્ટ્રીય ધરતીપર હિંદુધર્મની પુનર્જાગૃતિ. (પૃષ્ઠ ૧૪૨ થી ૧૪૬)

૯—ભારતના સ્ત્રી સમાજની ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ સ્થિતિ. (પૃષ્ઠ ૧૪૬ થી ૧૫૫)

૧૦—હિંદુધર્મની મર્યાદાઓ. (પૃષ્ઠ ૧૫૬ થી ૧૬૦)

વ્યાખ્યાનો અને વાર્તાલાપો-પૃષ્ઠ ૧૬૧ થી ૨૩૬.

- ૧—કર્મયોગ. (પૃષ્ઠ ૧૬૧ થી ૧૬૬)
- ૨—મતાધત્તા યાને ઝનુન. (પૃષ્ઠ ૧૬૬ થી ૧૭૦)
- ૩—કાર્ય એજ ઈશ્વરભક્તિ છે. (પૃષ્ઠ ૧૭૧ થી ૧૭૩)
- ૪—અહેતુક કાર્ય. (પૃષ્ઠ ૧૭૩ થી ૧૭૬)
- ૫—સાધનો યાને ઉચ્ચ જીવનની તૈયારીઓ. (પૃષ્ઠ ૧૭૭ થી ૧૮૫)
- ૬—બ્રહ્માંડ અને આત્મા. (પૃષ્ઠ ૧૮૫ થી ૧૮૮)
- ૭—કળા. (પૃષ્ઠ ૧૮૯ થી ૧૯૦)
- ૮—ભાષા. (પૃષ્ઠ ૧૯૦.)
- ૯—સંન્યાસી. (પૃષ્ઠ ૧૯૧ થી ૧૯૨)
- ૧૦—સંન્યાસી અને ગૃહસ્થ. (પૃષ્ઠ ૧૯૨ થી ૧૯૪)
- ૧૧—અધિકારીવાદના અનર્થો. (પૃષ્ઠ ૧૯૫ થી ૧૯૮)
- ૧૨—ભક્તિયોગ. (પૃષ્ઠ ૧૯૮ થી ૨૦૪)
- ૧૩—જ્ઞાનયોગ. (પૃષ્ઠ ૨૦૪ થી ૨૧૨)
- ૧૪—માયાનું કારણ. (પૃષ્ઠ ૨૧૨ થી ૨૧૪)
- ૧૫—ઉત્કાન્તિ. (પૃષ્ઠ ૨૧૪ થી ૨૧૭)
- ૧૬—ઐશ્વર્ય અને વેદાન્ત. (પૃષ્ઠ ૨૧૭ થી ૨૨૦)
- ૧૭—વેદાન્ત વિજ્ઞાન. (પૃષ્ઠ ૨૨૦ થી ૨૨૮)
- ૧૮—કાયદો અને સુક્તિ. (પૃષ્ઠ ૨૨૮ થી ૨૩૬)

પ્રશ્નોત્તરો-પૃષ્ઠ ૨૩૭ થી ૨૭૩.

ભાગ ૭ મો-પત્રો-પૃષ્ઠ ૨૮૫ થી ૪૨૨.

स्वामी विवेकानंदजी-ध्यानस्थ.

સ્વામી વિવેકાનંદ

અમના સદુપદેશ

ભાગ ૬ હો.

સંભાષણો અને સંવાદો.

પ્રસંગ ૧ લો.

મરણુનો નિત્ય વિચાર કરો, એટલે અંતરમાં નવું ચેતન
પ્રગટશે—બીજાંઓ માટે કામ કરો—દેહસો આશરો પ્રભુ છે.

(શ્રી સુરેન્દ્રનાથ સેનની નોંધપોથીમાંથી)

એક દહાડો હું જુદી જુદી પાઠશાળાઓ (કોલેજો) માંના
મારા કેટલાક તરફથી મિત્રો સાથે સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા બેલૂર મઠમાં
ગયો. અમે બધા સ્વામીજીને વિંટળાઈને બેઠા હતા. ત્યાં વિવિધ વિષ-
યપર વાતો ચાલતી હતી. જેને જે કંઈ પૂછવું હોય તે પૂછવાની છૂટ
હતી. સવાલ ચતાંજ સ્વામીજી તરફથી સંતોષકારક સમાધાન થતું હતું.

એવામાં એકાએક સ્વામીજી અમારા તરફ આંગળી કરીને બોલ્યા:—“ તમે બધા પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ વિદ્યાની જુદી જુદી શાખાઓનો અભ્યાસ કરો છો, પ્રજાઓ અને રાષ્ટ્રો વિષે નવી નવી વાતો શીખો છો, તો પછી મને કહેશો કે જીંદગીમાં સૌથી મોટું સત્ય કયું છે ? ”

અમે વિચાર તો ખૂબ કર્યો, છતાં સ્વામીજીનો આશ્ચર્ય અમે કળી શક્યા નહિ; સ્વામીજી અમારી પાસે શું કહેવાડવા માંગે છે તે અમારા સમજવામાં આવ્યું નહિ. કોઈના તરફથી ઉત્તર ન મળતો જાણી સ્વામીજી પોતાની પ્રભાવશાળી વાણીમાં બોલી ઉઠ્યા:—

“ આમ જુઓ—આપણે બધાંયને મરવાનું નક્કી છે, એ વિચાર નિરંતર ચિત્તમાં રાખો, એટલે અંતરમાં રહેલો આત્મા જગૃત થશે. એમ થશે ત્યારેજ તમારામાં રહેલી અધમતા અને ક્ષુદ્ર વૃત્તિ જતી રહેશે, તમારા કાર્યમાં બાવહારિકપણું આવશે, તમારા તન-મનમાં નવું જોમ જણાશે, અને તમારા સંસર્ગમાં આવનાર માણસોને પણ એમ થશે કે તમારા સહવાસથી તેઓને લાભજ થયો છે, અને તમારી પાસેથી ખરેખર કંઈક ઉત્પત્તિ કર તેઓને મળ્યું છે. ”

મેં પૂછ્યું—“ પણ સ્વામીજી! મરણના નિત્ય વિચારથી ઉત્સાહ બાંગી નહિ પડે ? હૃદય નિરાશાથી ભરાઈ નહિ જાય ? ”

સ્વામીજી:—ખરું કહો છો. પ્રથમ તો હૃદય ભંગ થશે અને નિરાશાભય ઉદાસીન વિચારોથી તમારું મન વ્યાપી જશે. પણ ખંત રાખો. થોડા દિવસ એવી રીતે જવા દો,—અને પછી ? પછી તમને જણાશે કે તમારા હૃદયમાં નવું બળ આવ્યું છે, અંતરમાં મરણના સતત વિચારથી તમારામાં નવું ચેતન સ્ફુરે છે, અને ‘ જગત્ મિથ્યા છે ’ એ આપ્તવાક્યમાં રહેલું સત્ય તમારા આંતર્યક્ષુ સમીપ દર પળે આવી તમોને વધારે ને વધારે વિચારવંત બનાવે છે. હજી પણ થોભો,

દિવસો, મહીના અને વર્ષો જવા દો; અને પછી તમને પોતાનેજ લાગશે કે તમારો અંતરાત્મા જાગૃત થયો છે, તેનામાં સિંહનું બળ આવ્યું છે અને તમારી અંદર રહેલી ક્ષુદ્ર શક્તિ અમોઘ શક્તિમાં રૂપાંતર પામી છે. મરણનો વિચાર નિરંતર કરો એટલે મારા કથનના શબ્દશબ્દનું સત્ય તમારા અનુભવમાં આવશે. વાણીદ્વારા વધારે હું શું કહું ? ”

આ વખતે મારો એક સાથી ધીમે સ્વરે સ્વામીજીનાં વખાણ કરતો હતો, તેનો સણસારો સ્વામીજીને કાને જતાં સ્વામીજી બોલ્યા:—

“ મારી સ્તુતિ ન કરો. સ્તુતિ અને નિંદાની કંઠજ કિંમત આ જગતમાં નથી. માત્ર તે મનુષ્યને હિંચકાની માફક આમ તેમ ઝોલા ખવરાવે છે એટલુંજ. વખાણથી તો હું ધરાધ ગયો છું; નિંદા વરસવામાં પણ મારે માથે આકી રહું નથી. સારી વાત તો એ છે કે સ્તુતિ નિંદાની પરવા કર્યા વગર દરેક જણ પોતપોતાનું કર્તવ્ય કયે જાય. આપણે કર્તવ્ય કરવાને જન્મ્યા છીએ; બીજું બધું તો જમ રાજનું આણું-આવતાં જેમનું તેમજ મેલીને જવાનું છે. ”

હું બોલ્યો—“અહો ! મહારાજ ? આપણે કેટલા બધા ક્ષુદ્ર છીએ !”

સ્વામીજી:—એશક ખરું કહો છો. આપણા જેવી લક્ષાવધિ સૂર્ય-માળાઓ જેની અંદર આવી રહેલી છે એવા આ અનંત વિશ્વનો વિચાર કરો, તથા જે અનંત અતર્ક્ય શક્તિના પ્રભાવે તેઓ પર-બ્રહ્મના પાદાંબુજને ચુમવા દોડી જતાં હોય તેમ મતિ કરી રહ્યાં છે તેનો ખ્યાલ કરો; અને જુઓ કે તેના આગળ આપણે કેવા ક્ષુદ્ર છીએ ! એમ છે તો પછી આ દુનિયામાં અપણે માટે દૃષ્ટતા અને નીચ વૃત્તિમાં રાચવા જેવું ક્યાં રહે ? પરસ્પર વેર અને ભેદભાવ વધાર્યા કરવાથી આપણે અહીં શું લ્હાણ કાઢવાના હતા ? માફ કહું માનો તો પાક-ચાળામાંથી નીકળતાંજ તમે લોકસેવા કરવા મચી પડો. સત્ય માનને કે પરોપકારનાં કામોથી તમને જે સુખ પ્રાપ્ત થશે તે જરૂર

અને જવાહિરથી ભરેલા અખૂટ ભંડારોના મુખ કરતાં અનેક-ગણું અધિક હશે. વળી પરોપકારનાં કાર્યોમાં તમે જેમ જેમ આગળ વધતા જશો તેમ તેમ જ્ઞાનના માર્ગમાં પણ તમારી પ્રગતિ થતીજ રહેશે.

મેં કહ્યું—પણ સ્વામીજી ! અમારી સ્થિતિ બહુજ ગરીબ છે.

સ્વામીજી:—છદ ! ગરીબાઇના તમારા વિચારોને કારે મેલો ! વાર, કંઈ બાબતમાં તમે ગરીબ છો ? તમારી પાસે ગાડી ઘોડા નથી અથવા તો ‘ જી હજુર ’ કરનારા ચાકર નક્કર તમારી તહેનાતમાં નથી તેથી શું તમે દિલગીર થાઓ છો ? છે ! એથી શું થઈ ગયું ? તમને હજી એનું ભાન નથી કે અંતરના ઉમળકાથી રાત દહાડો પરોપકારમાં મગી રહેનારને આ જીવનમાં કરવા જેવું બાકી કંઈજ રહેતું નથી, તેનાં સધળાંજ કર્તવ્યો આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે. આગળ વધો, પરોપકારના માર્ગમાં આગળ વધો, અને જુઓ કે પવિત્ર જીવનનદીનો સામો દાંડો તમારી દૃષ્ટિ સન્મુખ ખુલ્લો થયો છે, મરણનો પડદો દૂર હટી ગયો છે, અને તમે અમરતાના અદ્ભુત રાજ્યના વારસ થયા છો !

સ્વામીજીના આ ઉત્સાહ પ્રેરક ભાષણથી ઉત્તેજિત થઈને મેં કહ્યું—

“ અહાહા ! મહારાજ ! આપના સન્મુખ બેસવામાં તથા આપનાં વચનામૃતોનું પાન કરવામાં અમને કેટલો બધો રસ પડે છે, કેટલો બધો આનંદ થાય છે ! ”

એ પરથી સ્વામીજી પોતાની નમ્રતા બતાવતા કહેવા લાગ્યા:—

“ જુઓ ! અત્યાર લગી ભારત સમસ્તમાં મેં જે જે પ્રવાસો કર્યા છે તેમાં હું દયા અને પ્રેમથી ઉભરાતા હૃદયવાળા અનેક મહાત્મા પુરુષોના સમાગમમાં આવ્યો છું. તેમનાં ચરણોમાં બેસવાનો પ્રસંગ જ્યારે જ્યારે મને પ્રાપ્ત થતો ત્યારે ત્યારે મારા અંતઃકરણમાં શક્તિન

પ્રયત્ન પ્રવાહનો સંચાર થતો હું અનુભવતો; અને અત્યારે તમેને હું જો બે શબ્દો કહું છું તે પણ એ મહાપુરુષોના પ્રસંગમાં પ્રાપ્ત થયલા એ પ્રવાહનોજ પ્રતાપ છે. બાકી હું પોતે કંઈ મહાન છું એમ તમે રખે માનતા ! ”

સ્વામીજીનું આ નમ્રતા સૂચક કથન સાંભળી મેં કહ્યું:—“ પણ મહારાજ ! અમે તો આપને બ્રહ્મપદે પહોંચેલા એક મહાપુરુષજ માનીએ છીએ ! ”

મારા મોંમાંથી આ શબ્દો નીકળતાંવારમાં તો સ્વામીજીનાં વિશ્વ-મોહક નેત્રો આંસુથી ભરાઈ આવ્યાં, (અહા ! અત્યારે પણ એ દેખાવ મારી આંખો આગળ કેવો તરવરે છે !) અને પ્રેમથી ગદ્ગદિત થયલા હૃદયે મૃદુ અને નમ્ર વાણીથી તેઓ બોલ્યા:—“ એજ મંગળમય પાદોમાં જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનની સંપૂર્ણતા છે, એજ પરમપુનિત ચરણકમળમાં ભક્તોની ભક્તિની અને પ્રેમીઓના પ્રેમની પરિસમાપ્તિ છે ! આરામ અને શાંતિ માટે સંસારનાં સ્ત્રી પુરુષો એ મંગળ ધામ ચરણોમાં નહિ જાય તો બીજે ક્યાં જશે ? ”

થોડીવાર રહીને ફરી તેઓ બોલ્યા:—અફસોસ કે સંસારનાં મનુષ્યો પરસ્પર કળઆ કંકાસ અને મારામારી કરવામાંજ પોતાનો આવરદા વીતાડવાની મહામૂર્ખાઈ કરે છે ! પણ એવું તે ક્યાં સુધી ચાલશે ? જન્મ મરણનો ફેરો સમાપ્ત થતાં બધાંયને એકજ ઘેર જવાનું છે; બધાંયને શક્તિમાતાની સીડમાં સાથે લપાવાનું છે.

પ્રસંગ ૨ જો,

શ્રદ્ધાનો લોપ અને તેને ફરી પ્રગટાવવાની જરૂર—ખરા મનુષ્યોની આપણને જરૂર છે—ખરો સામાજિક સુધારો.

(શ્રી સુરેન્દ્રનાથ સેનની નોંધપોથીમાંથી તા. ૨૨ મી જાન્યુઆરી ૧૮૯૮.)

સ્વામીજી આ વખતે કલકત્તામાં બિરાજતા હતા. તેમનાં દર્શન કરવા હું સવારમાં વહેલો ઉઠીને રામકૃષ્ણ બોઝના ખાંચામાં ૫૭ નંબર-વાળા બલરામ બાલુના મકાનપર ગયો. હું ગયો ત્યારે સ્વામીજીનો ઓરડો શ્રોતાઓથી ચીકાર ભરાઈ ગયો હતો અને સ્વામીજી તેમને કહેતા હતા:—“ આપણને શ્રદ્ધાની જરૂર છે, આપણને આપણી પોતાની જાતમાં વિશ્વાસ હોવાની જરૂર છે. બળ યાને શક્તિ એ જીવન છે, નબળાઈ એ મરણ છે. અમર અને મુક્ત જે આત્મા તેજ આપણે પોતે છીએ; આપણું સ્વરૂપ શુદ્ધ છે—સ્વભાવથીજ સર્વથા શુદ્ધ છે. તો પછી આપણે હાથે કદી પાપ થાય ખરું ? કેવળ અશક્ય ’—આવી જાતની ભાવના, આવી જાતના વિશ્વાસની આપણને ગરજ છે. આવી જાતની શ્રદ્ધાથીજ માણસમાં ખરી માણસાઈ આવે છે, અને એવી દૃઢ શ્રદ્ધાથીજ મનુષ્ય મટીને દેવ થવાય છે. શ્રદ્ધાની આ ભાવનાના લોપ થવાથીજ આપણા દેશની આજે આવી દુર્દશા થઈ રહી છે.”

પ્રશ્ન:—આપણી એ શ્રદ્ધાનો લોપ શી રીતે થયો, મહારાજ ?

સ્વામીજી:—નાનપણથીજ આપણને નિષેધ અને અયોગ્ય શિક્ષણ મળ્યું છે. આપણે એટલુંજ શીખ્યા છીએ કે આપણે કિસ-ગણતીમાં નથી; આપણે નમાલા અને નકામા છીએ. આપણા દેશમાં કદી મહાન પુરૂષો પાડ્યા હતા એ તો બાળ્યેજ આપણા સમજવામાં

આવે છે. આપણને કંઈ પણ વાસ્તવિક શીખવવામાં આવ્યુંજ નથી. આપણા હાથ પગનો આપણે કેમ ઉપયોગ કરવો તે પણ આપણને આવડતું નથી ! અંગ્રેજ લોકોના પૂર્વજો વિષે તમામ જાતની માહિતી આપણે મેળવીએ છીએ, પરંતુ અફસોસ કે આપણા પોતાના પૂર્વજો વિષે તો કેવળ નળજાઇનાજ પાઠ શીખ્યા છીએ ! જીતાયલી પ્રજા હોવાથી આપણે એમ માનતા થયા છીએ કે આપણે નળજા છીએ અને સ્વતંત્રતા જેવું આપણે માટે કંઈ છેજ નહિ. આવી સ્થિતિમાં શ્રદ્ધાનો લોપ ન થાય તો ખીન્નું શું થાય ? ખરી શ્રદ્ધાની ભાવના આપણામાં ફરી પ્રગટાવવી જોઈએ, આપણો આત્મવિશ્વાસ આપણે ફરી જાગૃત કરવો જોઈએ. એમ થશે ત્યારેજ આપણા દેશને લગતા બધા વિકટ પ્રશ્નો આપણા પોતાનાજ હાથે ધીરે ધીરે દૂરશે.

પ્રશ્ન:—એવું તો, મહારાજ ! શી રીતે બને ? જે અસંખ્ય દોષોથી આપણો સમાજ ઘેરાયલો છે તે બધા એકલી શ્રદ્ધાથી તે શી રીતે નિવારણ થાય ? વળી આપણા દેશમાં અનેક અનિષ્ટો એવા છે કે જેમને તુરત દૂર કરવા ધટે છે. તેને માટે આપણી રાષ્ટ્રીય સભા (કોંગ્રેસ) તેમજ ખીજી સ્વદેશ હિતચિંતક સંસ્થાઓ જોરથી ચળવળ કરી રહી છે અને બ્રિટિશ સરકારને અરજીઓ પણ કરે છે. એના કરતાં વધારે સારી રીત પોતાની જરૂરીયાતો જાહેર કરવા માટે ખીજી શી હોધ શકે ? આ બાબતમાં શ્રદ્ધાને શો સંબંધ છે ?—શ્રદ્ધા એમાં શું કરી શકે તેમ છે ?

સ્વામીજી:—ઠીક, પહેલાં તો મને કહો કે એ જરૂરીયાતો કોની છે—તમારી પોતાની છે કે રાજકર્તાઓની છે ? જો તમારી હોય તો એ લોકો તે પૂરી કરે કે તમારે પોતેજ તે પૂરી કરી લેવી જોઈએ ?

પ્રશ્ન:—પણ રાયતની જરૂરીયાતોપર ધ્યાન આપવું એતો રાજ-

કર્તાઓની રચના છે. આપણી પ્રત્યેક જરૂરીયાત માટે આપણે રાજની આશા ન કરીએ તો કેની કરીએ ?

સ્વામીજી:—ભીખારી મનુષ્યોની જરૂરીયાતો કદીએ પૂર્ણ થતી નથી. ધારો કે સરકાર તમને જે કંઈ જોઈએ છે તે બધું આપે, તોપણ તે મળેલી વસ્તુઓને બરાબર સાચવી શકે. એવાં મનુષ્યો તમારી પાસે ક્યાં છે ? માટે પહેલાં તો માણસો તૈયાર કરો. માણસોની આપણને પહેલી જરૂર છે, અને શ્રદ્ધા નહિ હોય તો માણસો બનશે જ શી રીતે ?

પ્રશ્ન:—પરંતુ મહારાજ ! પ્રજાનો મોટો ભાગ એમ નથી માનતો તે ?

સ્વામીજી:—તમે જેને મોટો ભાગ કહો છો તેમાં તો મુખ્યત્વે કરીને મૂર્ખા અને સામાન્ય અક્ષણના માણસોજ હોય છે. પોતાની મેળે સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે એવાં ભેળંવાળાં મનુષ્યો તો સર્વત્ર થોડાંજ હોય છે. એ થોડાં સમજદાર માણસોજ દરેક કામમાં અને દરેક બાબતમાં ખરા આગેવાનો હોય છે; બાકીનો મોટો ભાગ તો દોરીથી ખેંચાતો હોય તેમ તેમની પાછળ દોરાય છે. અને તે ઠીકજ થાય છે, કારણ કે લોકો આગેવાનોના પગલે પગલે અનુસરે છે, એટલે સર્વ વ્યવહાર સુરક્ષિત અને સરળ રીતે પાર પડે છે. કોઈના આગળ માથું નહિ નમાવવું એવી ખુમારી તો મૂર્ખાઓમાંજ હોય છે. એવા લોકો પોતાના મત પ્રમાણે વર્તી હાથે કરી પોતાનો નાશ વડોરી લે છે.

તમે સમાજ સુધારણા વિષે કહો છો, પણ એમાં તમે કરો છો શું ? સામાજિક સુધારણાનો તમે લોકો જે અર્થ કરો છો તેમાં કાંતો વિધવા વિવાહ, કાંતો સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય કે એવુંજ બીજું કંઈ હોય છે. કેમ ખરું ને ? અને તે માટેનો પ્રયત્ન પણ અમુક ગાંતિઓના મર્યાદિત ક્ષેત્ર પુરતોજ કરો છો. બેશક, એવી જાતના સામાજિક સુધારાની યોજનાથી થોડાકને લાભ થશે ખરો, પણ તેથી આખા રાષ્ટ્રને શા

શાયદો? એ તે સુધારો કહેવાય કે પછી એક જાતનું સ્વાર્થીપણું? ચોતાની જગા સાફસુક કરી સ્વચ્છ રાખવી અને ખીજને વધારે બગડવા દેવી એનું નામ તે સુધારો!!

પ્રશ્ન:—ત્યારે આપનું કહેવું શું એમ છે કે સમાજ સુધારાની આપણને ખીલકુલ જરૂર નથી?

સ્વામીજી:—ના, હું એમ ક્યાં કહું છું? સુધારણાની તો આપણને જરૂર છેજ; પણ તમે જેને સામાજિક સુધારો કહી વાતો કરો છો તેમાંની ઘણીખરી બાબતો આપણા હલકી વર્ણના લોકોને તો લાગુજ પડતી નથી. વિધવા વિવાહ, સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય વગેરે જેને માટે તમે ખૂબો મારો છો તે તો તેમનામાં મૂળથીજ છે, અને તેથી તેઓ એમને સુધારા તરીકે લેખશેજ નહિ. માફ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રદ્ધાના અભાવેજ આપણામાં આટલા બધા દોષો અને અનિષ્ટો દાખલ થવા પામ્યાં છે, અને હજી વધતાં જાય છે. સારવારની મારી રીત એવી છે કે રોગનાં આદિ કારણોનેજ મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખવા, અને નહિ કે તેમને દવાવી રાખી માત્ર ડાળ પાંખડાંનેજ સુધારવાં! સુધારા આપણને ઘણી તરેહના જોઈએ છે, એની ના પાડવાની મૂર્ખાઈ કોણ કરશે? દાખલા તરીકે આપણે ત્યાં આંતર વિવાહની એટલે કે જુદી જુદી જાતિના લોકોમાં પરસ્પર શરીર-સંબંધ બંધાવાની ખાસ જરૂર છે. એના અભાવેજ આપણા લોકની શારિરિક સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર નબળી પડતી ચાલી છે.

તે દિવસે સૂર્યગ્રહણ હોવાથી જે ગૃહસ્થ ઉપર પ્રમાણે પ્રશ્નો પૂછતા હતા તેમણે હવે પ્રણામપૂર્વક સ્વામીજીની વિદાય માગી અને કહ્યું કે:—“અત્યારે હવે મારે ગંગાસ્નાન માટે જવું છે; વળી ફરી ખીજવાર લાભ લેઈશ.”

પ્રસંગ ૩ જો.

જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગનો વિનિયોગ—ઈશ્વર સારામાં પણ છે અને નઠારામાં પણ છે—વસ્તુનો ઉપયોગ તેને સારી અથવા નઠારી બનાવે છે—કર્મ-સૃષ્ટિ-ઈશ્વર-માયા.

(શ્રી સુરેન્દ્રનાથ સેનની ડાયરીમાંથી તા. ૨૩ મી જાન્યુઆરી, ૧૮૯૮.)

સાંજનો વખત હતો અને બાગબગ્ગરમાં બલરામબાબુના મકાનમાં સ્વામી યોગાનંદ, સ્વામી પ્રેમાનંદ અને બીજાઓ પણ આવ્યા હતા. સ્વામીજીની બેઠક પૂર્વ બાજુની એસરીમાં હતી. એ આખી એસરી લોકોથી ચિકાર ભરાઈ ગઈ હતી, એટલુંજ નહિ પણ ઉત્તર અને દક્ષિણ બાજુની એસરીઓમાં પણ ખૂબ ઠૂં જામી હતી. પણ એ બનાવ કંઈ આજ નવો નહોતો. સ્વામીજી જ્યારે જ્યારે કલકત્તામાં બિરાજતા ત્યારે હુમ્મેશાં એમજ થતું.

સભામાંના ઘણા ખરા માણસોએ સાંભળ્યું હતું કે સ્વામીજીને ગાતાં બહુ સાઈ આવડે છે અને તેથી તેઓ બધા સ્વામીજીનું ગાયન સાંભળવા બહુ ઉત્સુક હતા. માસ્તર મહાશયને આ વાતની ખબર હોવાથી તેમણે સ્વામીજીની નજદીક બેઠેલા ગૃહસ્થોના કાનમાં સ્વામીજીને તે બાબત વિનાત કરવા ધીરે રહીને કહ્યું. પરંતુ સ્વામીજી પાસેજ હોવાથી તેમનો ધરાદો તુરત પામી ગયા અને વિનોદથી કહેવા લાગ્યા:— “કેમ માસ્તર મહાશય ! તમે એકબીજાના કાન કેમ કરડવા માંડ્યા છે, જે કંઈ બોલવું હોય તે મોટેથીજ બોલોને.” પછી માસ્તર મહાશયની વિનંતિપરથી સ્વામીજીએ પોતાના સુમધુરસ્વરથી “હૃદય કમળમાં રાખો પ્રેમે, વહાલી માત સ્યામાને” એ પદ લલકારવા માંડ્યું.

સ્વામીજી ગાતા હતા તે જાણે વીણાનો નાદ થતો ન હોય એમ લાગતું હતું ! ગાન પૂરું થતાં સ્વામીજીએ માસ્તર મહાશયને કહ્યું:—“ કેમ, હવે તો રાજી થયાને ? પણ હવે મને વધારે ગાવાનું કહેશે નહિ ! નહિ તો અત્યારે ગાવાની હડેરમાં તદ્દલીન થઇ જતાં હું માફ ભાન ભૂલી જઇશ. વળી પશ્ચિમના મૂલકોમાં ઉપરાષ્ટ્રપરી વ્યાખ્યાનો આપ્યા કરવાથી મારો સૂર પણ હવે પહેલાંના જેવો રહ્યો નથી; હવે મારો સૂર બગડી ગયો છે અને બહુજ લયડે છે. ”

તે પછી સ્વામીજીએ પોતાના એક બ્રહ્મચારી શિષ્યને “મુક્તિનું ખરું સ્વરૂપ” એ વિષયપર ભાષણ કરવા જણાવ્યું. સ્વામીજીની આજ્ઞા થતાં તે બ્રહ્મચારી ઉભો થયો અને એ વિષયપર લંબાણથી વિવેચન કર્યું. એના પછી પણ કેટલાક જણ બોલ્યા. તે પછી સ્વામીજીએ ભાષણના વિષયપર વાદ કરવાની છૂટી આપી અને પોતાના એક ગૃહસ્થાશ્રમી શિષ્યને તેનો આરંભ કરવા આજ્ઞા કરી. એ ગૃહસ્થે અદ્વૈત અને જ્ઞાનની તરફદારી કરીને દ્વૈત અને ભક્તિને ઉતારી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો એટલે શ્રોતાવર્ગ પૈકી એક જણ તેની સામે પડ્યો. બંને સામાવાળીઆ પોતપોતાના મતની સરસાઇ સિદ્ધ કરવા મથતા હોવાથી ત્યાં આગળ બહુ મઝાનું વાક્યુદ્ધ જમ્યું. સ્વામીજી થોડીવાર તો શાંતિથી એ જોઇ રહ્યા, પણ પછી બંનેને ઉશ્કેરાઈ જતા જોઇને તેઓશ્રીએ તેમને નીચેનાં વાક્યોથી શાંત પાડ્યા:—

વાદમાં આમ ઉશ્કેરાઈ જઇને શા માટે તમે બધું બગાડી નાંખો છો ? જુઓ, ગુરૂશ્રી રામકૃષ્ણ કહેતા કે ‘શુદ્ધજ્ઞાન અને શુદ્ધ ભક્તિ એ બંને એકજ છે.’ ભક્તિના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ધૃશ્વર ‘પ્રેમમય’ અથવા ‘પ્રેમ સ્વરૂપ’ મનાય છે. કોઈ એમ પણ ન કહી શકે કે ‘હું ધૃશ્વરપર પ્રેમ કરું છું કે એને વહાઉં છું’ કારણ એ પોતે પ્રેમમય છે. તેની બહાર પ્રેમનું અસ્તિત્વજ નથી. જે હૃદયવડે તમે પ્રભુને વહાઓ

છો. તે હૃદયમાં જે પ્રેમ છે તે પ્રેમ પણ પ્રભુ પોતેજ છે. તેવીજ રીતે જે જે આકર્ષણ અને વૃત્તિઓથી માણસ આકર્ષાય છે તે તમામ આકર્ષણ અને વૃત્તિઓ પણ એનુંજ રૂપ છે. ચોર ચોરી કરે છે, વેસ્થા પોતાનું શરીર વ્યભિચાર માટે વેચે છે, માતા બચ્ચાને વ્હાય છે— તે દરેકમાં પણ એજ છે. સૂર્ય, પૃથ્વી, ચંદ્ર વગેરે ગોલકો એકબીજાને આકર્ષે છે તેમાં પણ એજ છે. અર્થાત્ કે એ સર્વત્ર છે. હવે જ્ઞાનના સિદ્ધાંત પ્રમાણે પણ એનો સાક્ષાત્કાર સર્વત્ર થાય છે. અહીંઆં—આજ ઠેકાણે જ્ઞાન અને ભક્તિનો વિનિયોગ છે.

ભક્ત જ્યારે સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવસ્થિતિના પરમાનંદમાં તક્ષીન બને છે અથવા તો સમાધિની સ્થિતિએ પહોંચે છે, ત્યારેજ દ્વૈત ભાવના ટળે છે અને ત્યારેજ પછી ભક્ત અને ભગવાન વચ્ચેનો ભેદ નાશ પામે છે. ભક્તિના ગ્રંથોમાં ભક્ત અને ભગવાનના પરસ્પર સંબંધના પાંચ માર્ગો બતાવ્યા છે. તેમાંથી કોઈ પણ માર્ગે પ્રભુને પામી શકાય છે. આ માર્ગોમાં ખીજ એક માર્ગનો ધણી રહેલાઈથી ઉમેરો થઈ શકે તેમ છે, અને એ માર્ગ તે ઈશ્વર સાથેનો અભેદ અથવા ઐક્ય માટેનો ધ્યાનમાર્ગ છે. આમ હોવાથી ભક્તો અદ્વૈતવાદીઓને પણ ભક્તો કહી શકે, તથાવત માત્ર એટલો કે તેઓ અભેદમાર્ગી છે. મનુષ્ય જ્યાં સુધી માયાની કક્ષામાં છે ત્યાં સુધી દ્વૈતનો ભાવ કાયમ રહેવાનોજ. દેશ-કાળ-કારણને અથવા તો નામ-રૂપને માયા કહેવામાં આવે છે. આ માયાથી જ્યારે મનુષ્ય આગળ વધે છે ત્યારેજ તેને ઐક્યનો અનુભવ થાય છે; અને પછી તે મનુષ્ય દ્વૈતવાદીએ નથી કે અદ્વૈતવાદીએ નથી, તેને મન પછી સધળું એકજ છે. ભક્ત અને જ્ઞાની વચ્ચે આ બધો ભેદ તમને જે દેખાય છે તે તો આરંભની સ્થિતિમાંજ હોય છે—એક જણ ઈશ્વરને બહાર જુએ છે, ત્યારે બીજો એને અંદર જુએ છે, પણ એક બીજો મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખવાનો છે.

ગુરૂદેવ શ્રી રામકૃષ્ણ કહેતા કે ભક્તિનું એક બીજું સોપાન છે, જે પરાભક્તિ કહેવાય છે. એનો અર્થ એવો છે કે અદ્વૈતજ્ઞાનથી સિદ્ધ થયા પછી અને મુક્તિપદને પામ્યા પછી પણ ઇશ્વરની ભક્તિ થઈ શકે છે. આમાં તમને વિરોધાભાસ જેવું લાગશે અને કદાચ પ્રશ્ન કરશો કે-“જેને એકવાર મુક્તિપદ મળી ચુક્યું છે એવાએ શા માટે ઇશ્વરમાં ભક્તિભાવ રાખવાની ઇચ્છા ધરવી જોઈએ?” પણ તેના ઉત્તર એવો છે કે “મુક્તાનન બધા નિયમોથી પર છે. તેને કોઈ પણ નિયમ લાગુ પડતો નથી, અને તેથી તેના વિષે કોઈ જાતનો પ્રશ્ન પૂછી શકાય નહિ. મુક્ત થયા પછી પણ કેટલાક પોતાની સ્વેચ્છાથી ભક્તિરસનો મધુર આસ્વાદ લેવાનું ચાલુ રાખે છે.”

પ્રશ્ન:—મહારાજ! બધાં પ્રત્યેના માતાના પ્રેમમાં ઇશ્વર હોય તે તો જાણે સમજી શકાય તેમ છે; પણ આપ જે કહો છો કે ઇશ્વર ચોર અને વેશ્યાની પાપવૃત્તિમાં પણ વસે છે તે વિચારતો ખરેખર ગુંચવાડો ઉભો કરે છે! એ ઉપરથી તો એમજ સમજાય કે જગતમાં થતા પુણ્યનું શ્રેય જેમ ઇશ્વરને છે તેમ બધા પાપની જવાબદારી પણ ઇશ્વરનેજ માયે છે.

સ્વામીજી:—એવું જ્ઞાન, સાક્ષાત્કારની ઉચ્ચ પાયરીમાં જ્યારે એમ અનુભવાય છે કે પ્રેમ અથવા આકર્ષણ જેવું જે જે કંઈ છે તે તમામ ઇશ્વર છે, ત્યારેજ થાય છે.

પ્રશ્ન:—તો પણ એમ તો કબૂલ કરવુંજ પડે ને કે ઇશ્વર પાપમાં પણ છે ?

સ્વામીજી:—જીઓ, ખરી રીતે જોતાં તો સારી નરતી જેવી કોઈ જીદી જીદી વસ્તુજ નથી. એ તો કેવળ પારિભાષિક (૩૬) શબ્દોજ છે. એકજ વસ્તુનો જે પ્રમાણે આપણે સદુપયોગ કે દુરુપયોગ કરીએ છીએ તે પ્રમાણે આપણે તેને સારી યા તો ખરાબ કહીએ

છીએ. એકવાર સારો ઉપયોગ કરીએ છીએ તો સારી કહીએ છીએ, અને ખીજવાર ખરાબ રીતે વાપરીએ છીએ ત્યારે તેની તેજ વસ્તુને આપણે ખરાબ કહીએ છીએ. દાખલા તરીકે આ દીવો. એના પ્રકાશ-વડે આપણે નેષ્ટ શકીએ છીએ તેમજ વિવિધ ઉપયોગી કામો કરી શકીએ છીએ. દીવાના ઉપયોગની આ એક રીત થઈ. હવે જો તમે તમારા આંગળાં તેની જ્યોતિ ઉપર ધરશો તો તે દાઝશે. આ તેજ દીવાના ઉપયોગની ખીજ રીત. આ ઉપરથી સમજાશે કે વસ્તુના ઉપયોગ પ્રમાણે તે સારી યા ખરાબ કહેવાય છે. સદ્ગુણ અને દુર્ગુણ, પાપ અને પુણ્ય, એ વિષે પણ એમજ છે. બહોળા અર્થમાં કહીએ તો તન અને મનની કોઈ પણ શક્તિનો સદુપયોગ તે સદ્ગુણ અથવા પુણ્ય છે, અને તેનો દુરુપયોગ કે ક્ષય તે દુર્ગુણ અથવા પાપ છે.

એ રીતે ત્યાં અનેક પ્રશ્નો પૂછાયા અને સ્વામીજીએ તે બધાનું સમાધાન કર્યું. દરમ્યાન કોઈએ ટીકા કરી કે “આકાશમાંનો એક ગોળો બીજા ગોળાને આકર્ષે છે તેમાં પણ ઇશ્વર છે એ વાદમાં સત્યતા હોય કે ન હોય, તો પણ એ કલ્પનામાં અતિશય કાવ્યભાવ રહ્યો છે એની તો કોઈથી ના પડાય તેમ નથીજ.”

સ્વામીજી:—નરિજ મહાશય ! એ માત્ર કવિની કલ્પનાજ નથી; જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તેના સત્યની પ્રતીતિ હરકોઈ કરી શકે છે.

આ મુદ્દા ઉપર સ્વામીજીએ આગળ જે કંઈ કહ્યું તે ઉપરથી મારી સમજમાં તેમના કહેવાનો ભાવાર્થ એ આવ્યો કે, જડ અને ચેતન, બાહ્યદષ્ટિએ જો કે બે જુદા જુદા પદાર્થ દેખાય છે તોપણ વાસ્તવિક રીતે તો તે એકજ પદાર્થનાં બે જુદાં જુદાં રૂપો છે; તેવીજ રીતે બાહ્ય અને આંતર જગતમાં જુદી જુદી જે શક્તિઓ આપણી જાણમાં છે તે બધીયે એકજ શક્તિના વિકાસનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ છે. જેમાં

ચેતન શક્તિનો વિકાસ થોડો હોય છે તે વસ્તુને આપણે જડ અથવા નિર્જીવ કહીએ છીએ, અને જેમાં તે વધારે પ્રમાણમાં હોય છે તેને આપણે સચેતન કે સજીવ કહી ઝાળખીએ છીએ. બાકી કોઈ પણ કાળે અને કોઈ પણ સ્થિતિમાં છેક જડ કે નિર્જીવ જેવી કોઈ ચીજ નથી. જડ જગતમાં જે શક્તિ આકર્ષણ કે ગુરુત્વાકર્ષણરૂપે જણાય છે તેજ શક્તિ, સાક્ષાત્કારની ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક દશામાં ભક્તિ અને એવાજ ખીખરૂપે પોતાનું ઉત્કૃષ્ટ અને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ બતાવે છે.

પ્રશ્ન:—વ્યક્તિવાર ઉપયોગના સંબંધમાં પણ આવો ભેદ શામાટે રહેવો જોઈએ ? પોતાની કોઈ પણ શક્તિનો ખરાબ કે અયોગ્ય ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિજ માણસમાં શામાટે હોવી જોઈએ ?

સ્વામીજી:—મનુષ્યમાં એ વૃત્તિ આવે છે તે જન્મોત્તરમાં તેણે કરેલાં કર્મોના સ્વભાવ-ટેવ-શગરૂપે આવે છે; મનુષ્યને સાઈ નરતું જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે તે તેના પોતાના કર્મનું જ ફળ હોય છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે પોતાની વૃત્તિઓને કાબૂમાં રાખી તેમના યોગ્ય ઉપયોગ કરવો એ પણ દરેકના પોતાના કાબૂની વાત છે. *

પ્રશ્ન:—બધુંયે આપણા પોતાના કર્મનું ફળ હોય તો પણ તેનો આરંભ તો હોવોજ જોઈએ, અને આરંભમાંજ આપણી વૃત્તિઓ શા માટે સારી કે નરતી હોવી જોઈએ ?

સ્વામીજી:—આરંભ છેજ એવું તમે શા ઉપરથી કહો છો ? સૃષ્ટિ અનાદિ છે એવો વેદનો સિદ્ધાંત છે. જ્યાં સુધી ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ છે ત્યાં લગી સૃષ્ટિ-માયા પણ છેજ.

---

* કોઈ એક ખરાબ ટેવ કે ચીજને ખરાબ અને ત્યાજ્ય સમજતાંને વારજ એકદમ તે ન છુટી શકે તેથી કાંઈ આ સિદ્ધાંત ખોટો કરતો નથી. જેમ ટેવ ધીમે ધીમે પડે છે તેમ અભ્યાસના બળથી તે છુટી પણ શકે છે.

પ્રશ્ન:—એ તો ઠીક, પણ આ માયા અહીંઆં શા માટે અને ક્યાંથી આવી છે ?

સ્વામીજી:—ધન્યરના સંબંધમાં “ કેમ-શા માટે ? ” એવે પ્રશ્ન કરવો એજ બૂલ છે. જેનામાં ખામીઓ કે અપૂર્ણતાઓ હોય છે તેના વિષેજ માત્ર આપણે એમ પૂછી શકીએ. જેને કોઈ જાતની તંગી નથી અને જે પોતે સંપૂર્ણ છે તે (ધન્યર) ના વિષે ‘ શા માટે—કેમ ? ’ એવું પૂછાયજ શી રીતે ? એજ પ્રમાણે ‘ માયા ક્યાંથી આવી છે ? ’ એવો પ્રશ્ન પણ પૂછાય તેમ નથી. કાળ-સ્થળ-કારણનેજ માયા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તમે હું અને સર્વ કોઈ એ માયાની સત્તામાંજ છીએ અને છતાં તમે જે વસ્તુ માયાથી પર છે તેને વિષે સલાહ કરો છો ? માયાની અંદર રહીનેજ તમે એમ કેવી રીતે કરી શકો ?

તે પછી બીજા કેટલાક પ્રશ્નોત્તર થયા. છેલ્લે મિલ્ટન, હેમિલ્ટન, હર્બર્ટ સ્પેન્સર વગેરે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓપર વાતનો વિષય બદલાયો. સ્વામીજીએ તે વિષયમાં પણ સચોટ વિવેચન કરી બધાના મનનું સમાધાન કર્યું. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ સ્વામીજીનું આટલું બહું વિશાળ જ્ઞાન અને તેમની જવાબ આપવાની તત્પરતા અને ચતુરાઈ જોઈને સર્વ કોઈ ચકિત થયા.

ત્યાર બાદ પરચુરણ બાબતોપર થોડીવાર વાતો કરીને સમાવિસર્જન થયું.

પ્રસંગ ૪ થો.

એકજ વર્ણની પેટા જ્ઞાતિઓમાં પરસ્પર શરીર સંબંધ બાળલગ્ન નિષેધ—હિંદને કેવા શિક્ષણની જરૂર છે?—બ્રહ્મચર્ય.
(શ્રી સુરેન્દ્રનાથ સેનની નોંધપોથીમાંથી તા. ૨૪ મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૯૮.)

ગયા શનિવારે જે ગૃહસ્થ સ્વામીજીને પ્રશ્ન પૂછતા હતા તે ગૃહસ્થ આજે આવ્યા હતા. આંતર વિવાહનો પ્રશ્ન ફરી ઉપાડતાં તેમણે પૂછ્યું—“જુદી જુદી પ્રજાઓમાં આંતર વિવાહ શી રીતે દાખલ કરી શકાય ?”

સ્વામીજી:—મારી સલાહ તમને પરધર્મી પ્રજાઓ સાથે શરીર-સંબંધ બાંધવાની નથી. નિદાન હાલમાં તો તેમ કરવાથી આપણા સમાજનાં સારાં બંધનો પણ શિથિલ થઈ જવાની અને પરિણામે અનેક અનર્થો પેદા થવાની ચોક્કસ બીતિ છે. હું જે આંતર વિવાહની હિમાયત કરું છું તે એકજ ધર્મના લોકો વચ્ચેના શરીર સંબંધ છે.

પ્રશ્ન:—એમાં પણ અનેક ગુંચવાડા ઉભા થશે, ધારો કે મારે એક દીકરી છે જે બંગાળામાં જન્મીને બંગાળામાંજ ઉછરી છે. હું તેમ કોઈ મરાઠા કે મદ્રાસી ગૃહસ્થ જેડે પરણાવી દઉં છું. હવે સ્થિતિ એવી થવાની કે વહુ વરની ભાષા નહિ સમજે અને વર વહુની ભાષા નહિ સમજે. વળી, પ્રત્યેકની ટેવો અને રીતિ રિવાજોમાં પણ પુષ્કળ તફાવત હોવાને. એ દંપતીના પરસ્પર અવહારમાં જે અડચણો નડવાની તેમાંની આતો હજી થોડી છે. વળી સમાજના સંબંધમાં પણ તેમનું કોઈક બહુજ ગુંચવાડું.

સ્વામીજી:—એવી જાતના લગ્ન સંબંધ બહોળા પ્રમાણમાં શક્ય નથી. વળતે હજી બહુ દૂર છે. શિવાય એને માટે હાલ એકદમ

હિતાવળે પગલે કામ લેવું એ ડહાપણુમયું પણ નથી. કૃતોહનું એક રહસ્ય એ છે કે જે માર્ગે થોડામાં થોડો વિરોધ નડે તેમ હોય તે માર્ગે જવું. તેથી કરીને પ્રથમ તો પોતપોતાની જાતનાજ પણ જુદા જુદા તડના લોકોમાં છૂટથી લગ્ન સંબંધ થવા દો. દાખલા તરીકે બંગાળના કાયસ્થ લોકો હ્યો. તેમનામાં ઉત્તરરહિં, દક્ષિણરહિં, બંગાળ વગેરે અનેક તડાં છે અને તેમને પરસ્પર બેટી વ્યવહાર નથી. તો હવે આ ઉત્તરરહિં અને દક્ષિણરહિં કાયસ્થોમાં પરસ્પર બેટી વ્યવહાર શરૂ થવો જોઈએ, અને હાલ જે તેમ થવું પણ શક્ય ન હોય તો બંગાળ અને દક્ષિણરહિં કાયસ્થો વચ્ચે તેમ થવું જોઈએ. આવી રીતે આપણે હાલ જે કંઈ છે તેના ઉપરજ સુધારાનું બંધારણ બાંધવાનું છે, અને તેને અમલમાં આણવાનું કામ આપણા પોતાનાજ હાથમાં છે. સુધારાનો અર્થ એવો નથી થતો કે સમૂજગો વિનાશ કરવો !

પ્રશ્ન:—વાર, આપ કહોછો તે પ્રમાણે થાય તો ખરે થાય; પણ તેથી પ્રમાણમાં શાયદો શો થાય ?

સ્વામીજી:—કેમ, તમે નથી જોતા કે આપણા સમાજમાં પ્રત્યેક વર્ણની જુદી જુદી પેટા જાતિઓનો લગ્ન સંબંધ પોત પોતામાંજ સેંકડો વર્ષ થયાં મર્યાદિત થઈ રહેલો હોવાથી અત્યારે આપણી એવી કદંગી હાલત થઈ છે કે આપણે પિત્રાઈઓ અને એવાંજ બીજાં નજદીકનાં સગાંઓમાં પરણવું પરણાવવું પડે છે ? અને તેથી આપણી જાતિના શારીરિક હાલ હવાલ થતા જાય છે અને પરિણામે દરેક જાતના રોગો અને અનર્થો આપણા સમાજમાં સ્ફેલથી દાખલ થઈ શકે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ તમારા લક્ષમાં હશેજ કે મર્યાદિત લોક સંખ્યાવાળા અમુક સંકુચિત ક્ષેત્રમાંજ લોહી ફરતું રહેવાથી તે બગડી ગયું છે, અને તેથી નવીન જન્મતાં બાળકોને તેમના માબાપના રોગો નથીજ વારસામાં મળે છે. આવી રીતે દૂષિત અને નિર્માલ્ય લોહી

લઈ જન્મેલાં બાળકોના અંગમાં કોઈપણ રોગનાં જંતુઓ સામે ટક્કર ઝીલવા જેટલું સામર્થ્ય હોતું નથી, અને રોગનાં જંતુઓ તો તેમનાપર હુમલો કરવાને સદા તત્પરજ હોય છે. શરીર સંબંધનું ક્ષેત્ર વિસ્તારીનેજ આપણા વંશજોમાં નવીન અને જીદી જાતનું લોહી લાવી શકાશે, અને ત્યારેજ તેઓ હાલ ચાલતા અનેક રોગો અને તેના પરિણામ રૂપ ખીજા અનર્થોના પંઝામાંથી બચી શકશે.

પ્રશ્ન:—મહારાજ ! બાળલગ્ન વિષે આપનો શો મત છે તે હું સવિનય પૂછું છું.

સ્વામીજી:—બંગાળના સુશિક્ષિત વર્ગોમાં છોકરાઓને વહેલા પરણાવી દેવાનો રિવાજ ધીરે ધીરે નષ્ટ થતો જાય છે. છોકરીઓને પણ હવે પહેલાંના દરતાં એક બે વર્ષે મોડી પરણાવવામાં આવે છે, પણ તે સ્થિતિ લાચારીને લઇને-પૈસાની તંગીના કારણે આવી છે. હશે, કારણ ગમે તે હોય; તોપણ છોકરીઓને પરણાવવાની ઉંમર હજી પણ વધુ વધારવી જોઈએ છે. પણ ગિચારો બાપ શું કરે ? છોકરી જરા મોટી થઈ કે એની માથી માંડીને તે ખીજા સગી જાણી, આડોશણ પાડોશણ સુદ્ધાં તમામ સ્ત્રી વર્ગ યોગ્ય વર જોળી કાઢી છોકરીને વરાવી દેવા માટે કાલાહલ કરી મેલે છે, અને જ્યાં સુધી તે તેમના આગ્રહને આધીન થઇને તેમ નથી કરતો ત્યાં સુધી તેઓ તે ગિચારાને જીંપીને બેસવા પણ નથી દેતી ! અને આપણા પેલા ઢોંગી ધર્માત્માઓ વિષે તો જેટલું ન કહીએ તેટલું ઓછું. હાલના વખતમાં જો કે તેમને કોઈ ઝાઝું કોઈ તો આપતું નથી, તોપણ તેઓ પોતાની મેળે આગેવાનનો દાવો કરતા ફરે છે. બાર વરસની પત્ની સાથે પુરૂષે સહવાસ રાખવો અનિષ્ટ છે તેવી તેમ કરનારને સખ કરાવનારો સંમતિ ખીલતો કાયદો સરકારે પસાર કર્યો એટલે તરતજ આ કહેવાતા ધાર્મિક અગ્રેસરોએ તેની સામે પોકાર કરી મેલ્યો અને

“હાય ! અમારો ધર્મ ડૂબ્યો ! અમારો ધર્મ ડૂલ થઈ ચાલ્યો !” એવો પ્રચંડ કોલાહલ જ્યાં ત્યાં મચાવી મૂક્યો. જાણે કે બારતેર વર્ષની કુશળી વયમાં છોકરીને માતૃપદ પ્રાપ્ત કરાવવું એમાંજ ધર્મ રહ્યો ન હોય ! આ ઉપરથી રાજકર્તાઓ પણ સ્વાભાવિક રીતે વિચારમાં પડી જાય છે કે “ શે ગજબ ! આ લોકનો ધર્મ તે કેવો ! અને વળી એ લોકો રાજ્યકીય હિલચાલ ચલાવીને રાજ્યકીય હક્કો માંગે છે ! ”

પ્રશ્ન:—ત્યારે શું આપને એવો મત છે કે સ્ત્રી પુરુષ બંનેને મોટી ઉંમરે પરણાવવાં ?

સ્વામીજી:—મેશક, તેમ થવુંજ જોઈએ; પણ તેની સાથે શિક્ષણ અપાવું જોઈએ, નહિ તો એથી અનિયમિતતા અને અનાચાર દાખલ થશે. શિક્ષણનો અર્થ અત્યારે આપણને જે પદ્ધતિપર શિક્ષણ અપાય છે તેવો હું નથી કરતો, પણ તે શિક્ષણ વ્યવહારોપયોગી સત્ય શિક્ષણ હોવું જોઈએ. કેવળ પુસ્તકીયા જ્ઞાનથી ન ચાલે. એથી કશોજ લાભ નથી. આપણને એવી જાતના શિક્ષણની જરૂર છે કે જેનાથી આપણું ચારિત્ર બંધાય, માનસિક બળનો વધારો થાય, બુદ્ધિ વિશાળ બને અને જેના યોગે માણસ પોતાનાજ પગ ઉપર ઉભો રહી શકે.

પ્રશ્ન:—આપણા સ્ત્રી વર્ગને પણ આપણે ઘણી ઘણી રીતે સુધારવાનો છે—એ બાબત આપ શું કહો છે ?

સ્વામીજી:—હું કહું છું તેવી જાતના શિક્ષણથી સ્ત્રીઓ પોતાની મેળેજ પોતાના સર્વ પ્રશ્નો છોડવી શકશે. અત્યાર સુધી તેઓને લાચારી અને દાસત્વભર્યા પરાશ્રયનુંજ શિક્ષણ મળ્યું છે. તેઓ જરા પણ આદત કે ભય આવી પડતાં તુરંતજ પોતાની આંખો લુછવા મંડી પડે છે. આમ હોવાથી બીજી વસ્તુઓ સાથે તેમનામાં ધૈર્ય અને શીર્ષનો ગુણ પણ લાવવો જોઈએ. વળી હાલના જમાનામાં સ્વાત્મ-

રક્ષણનો ગુણ પણ તેમનામાં હોવાની અગત્ય છે. જુઓ ઝાંસીની રાણી કેવી તેજસ્વી હતી !

પ્રશ્ન:—આપ જે બાબત સલાહ આપો છો તે હાલ ચાલી રહેલી રૂઢિથી તદ્દન નવીનજ છે; અને મને ધાસ્તી છે કે એવી રીતે આપણી સ્ત્રીઓને કેળવતાં હજી ઘણો વખત લાગશે.

સ્વામીજી:—ગમે તે રીતે પણ આપણે આપણો બનતો સધળો પ્રયાસ કરવાનો છે. આપણે કેવળ તેમનેજ શિક્ષણ આપીને એસી રહેવાનું નથી, પરંતુ આપણી જાતને પણ તેવું શિક્ષણ આપવાનું છે. ફક્ત છોકરાંજ ઉત્પન્ન કર્યા કરવાથી બાપની ધરજે પૂરી થતી નથી; પણ તેની સાથે ઘણી જાતની જવાબદારીઓ પણ બાપ થનારને માથે આવી પડે છે. સ્ત્રીઓના શિક્ષણની શરૂઆત આ પ્રમાણે થાય:—આપણી હિંદુ સ્ત્રીઓ પવિત્રતાનો અર્થ સત્વર સમજી શકે છે, કેમકે પવિત્રતાનો તેમને જન્મથીજ વારસો મળેલો હોય છે, માટે બીજી બધી બાબતો કરતાં પહેલાં તેમની અંદરની એ ભાવનાને વધારે દૃઢ કરો, જેથી કરીને તેમનામાં દૃઢ ચારિત્ર્ય આવે. જેના બળવડે તેમની જીંદગીની હરકોઈ દશામાં, એટલે કે પરણેલી અથવા મરજી હોય તો કુંવારી દશામાં તેઓ પોતાની પવિત્રતામાંથી એક તસુ પણ અગવા કરતાં પ્રાણનું બલિદાન આપતાં જરાયે ખંચાય નહિ. પોતાની ભાવના માટે પ્રાણનું બલિદાન આપવાને શક્તિમાન હોવું એ શું જેની તેવી બહાદુરી છે ? હાલના જમાનાની જરૂરીઆતો તપાસતાં કેટલીક સ્ત્રીઓના મનમાં ત્યાગની ભાવના ઉત્પન્ન કરવાની પણ ખાસ અગત્ય છે. એથી કરી તેમના રૂઢિમાં પ્રાચીનકાળથી ઉતરી આવેલો પવિત્રતાનો ગુણ પ્રદીપ્ત થઈને તેઓ જીંદગીભર કુંવારી અવસ્થા ગાળવાનું વ્રત લેશે. તેની સાથે તેમને હાલના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો અને એવાજ બીજા વિષયો શીખવાડવા બેઠાં. એનાથી તેમને શયદો થશે, એટલુંજ નહિ પણ

ખીજઓને પણ ધણો ફાયદો થશે, અને એ વાતની તેમને ખબર હોવાથી એ વિષયો તેઓ ધણી સહેલાઈથી અને રાજીખુશીથી શીખશે. આપણી માતૃભૂમિના કલ્યાણ માટે તેનાં કેટલાંક બાળકોએ આવી જાતના પવિત્ર બ્રહ્મચારી અને બ્રહ્મચારિણીઓ થવાની ખાસ જરૂર છે.

પ્રશ્ન:—એથી કરીને માતૃભૂમિનું કલ્યાણ કેવી રીતે થશે વા? ?

સ્વામીજી:—તેઓના દાખલાથી અને લોકોની નજર આગળ રાષ્ટ્રીય ભાવના ખડી રાખવાના તેમના પ્રયત્નોથી વિચારો અને અભિ-લાષાઓમાં પરિવર્તન થવા પામશે. જુઓ તો ખરા, હાલ સ્થિતિ કેવી છે ! કન્યા નવ કે દશ વર્ષની થઈ એટલે ગમે તે પ્રકારે તેને વરાવી દેવી ! અને જો તેરમે વરસે તેણી બાળકની માતા થાય તો આખા કુટુંબમાં કેવો આનંદ છવાઈ જાય છે ! જો આવી જાતની ખરાબ ભાવનાઓનું વલણ બદલી શકાય તોજ આપણી પ્રાચીન શ્રદ્ધા ફરી પ્રાપ્ત થવાની કંઈક આશા રહી શકે. અને જેઓ ઉપર કલ્પા પ્રમાણેનું દૃઢ બ્રહ્મચર્ય પાળશે તેમની તો વાતજ શી ! તેમની અંદર કેટલી બધી શ્રદ્ધા અને આત્મવિશ્વાસ આવશે તેનો તમે જાતેજ વિચાર કરી લ્યો ! વળી તેમનામાં દેશનું કલ્યાણ કરવાની કેવી જબરજસ્ત શક્તિ આવશે !

પ્રશ્ન પૂછનાર ગૃહસ્થે હવે સ્વામીજીને પ્રણામ કર્યા અને જવાની રજા માગી. સ્વામીજીએ તેમને વખતો વખત આવતા રહેવાની સૂચના કરી. તેના ઉત્તરમાં તે ગૃહસ્થે જણાવ્યું: “ અવશ્ય હું આવતો રહીશ. મને પોતાને આપના સમાગમથી ઘણાજ ફાયદો થયો લાગે છે. અત્યાર પહેલાં મારા જાણવામાં કદી નહિ આવેલી એવી ઘણી નવી બાબતો આપની પાસેથી મને જાણવા મળી છે. ”

પ્રસંગ ૫ મો.

**મધુર ભાવ—પ્રેમ—નામકીર્તન—તેમાં રહેલો ભય—
જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિ—એક વિચિત્ર સ્વરૂપ.**

(શ્રી સુરેન્દ્રનાથ સેનની નોંધપોથીમાંથી તા. ૨૪ મી જાન્યુઆરી, સને ૧૮૯૮.)

અપોર પછી પાછો હું સ્વામીજી પાસે આવ્યો અને જોયું તો તેમની આસપાસ લોકોની સંગઠડ ઠઠુ જામી હતી. ‘મધુર ભાવ’ એ વિષયપર ચર્ચા ચાલતી હતી. શ્રી ચૈતન્ય ભગવાનના અનુયાયીઓમાં ઇશ્વરને સ્વામી કે પતિભાવથી ભજવાની જે રીતિ છે તે રીતિને મધુરભાવ કહેવામાં આવે છે. સ્વામીજીના મુખમાંથી વખતો વખત નીકળતા પરિહાસપૂર્ણ વિનોદી ઉદ્દગારોથી મંડળીમાં હસાહસ થઈ રહેતી હતી. એવામાં એક જણે કટાક્ષમાં પૂછ્યું કે—“ શ્રી ચૈતન્ય પ્રભુનાં કાર્યોમાં એવું મળક કે પરિહાસ કરવા જેવું તે શું છે ? આપનું શું એમજ માનવું છે કે તેઓશ્રી એક મહાન સંતપુરુષ નહોતા અને તેઓશ્રીએ જે જે કર્યું છે તે બધું માનવજાતના કલ્યાણ માટે નહોતું ?”

સ્વામીજી:—એ કોણ બોલ્યું ! ત્યારે પ્યારા મહાશય, મારે શું આપની સાથે વિનોદ કરવા બેસવું ? તમને આમાં કેવળ મજાકનીજ બાજુ જણાય છે, નહિ ? પણ શ્રી ગૌરાંગ પ્રભુની કામિની અને કાંચન ત્યાગની જ્વલંત ભાવના પોતાના જીવનમાં ધરાવવા સારૂ જીંદગીભર મેં જે જે માથાફોડ કરી છે તેનો તથા સર્વ સાધારણ લોકમાં તે ભાવના રેડવાના હું જે જે પ્રયત્નો કરી રહ્યો છું તેનો તો આપ મહાશય ખ્યાલજ કરતા નથી ! શ્રી ચૈતન્ય ભગવાન પોતે એક પ્રચંડ ત્યાગશીલ નર હતા, અને તેમના મનમાં કામિની અને કામ વાસનાનો ગંધ પણ નહોતો; પણ પાછળથી એમના શિષ્યોએ પોતાના

પંથમાં સ્ત્રીઓને લીધી, ચૈતન્યના નામ તળે તેમની સાથે વગર વિચારે છૂટથી ભળવા માંડ્યું, અને પરિણામે આ બધો ગરબડગોટો ઉભો કરીધો. શ્રી ચૈતન્ય ભગવાને પોતાના જીવનમાં બતાવેલું પ્રેમભાવનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ શુદ્ધ અને નિઃસ્વાર્થ હોય તેમાં વિષય વૃત્તિનો લેશ પણ નહોતો, એ જાતના અભેદ પ્રેમની આશા સર્વ સાધારણ લોક પાસે કદાપિ રાખી શકાયજ નહિ, છતાં પાછળના વૈષ્ણવ ગુરુઓએ એઓ-શ્રીના જીવનમાં તરવરી રહેલી વૈરાગ્યવૃત્તિ ઉપર ખાસ બાર મૂકી પ્રથમ તે વૃત્તિનું મહત્ત્વ લોકોના અંતઃકરણમાં દસાવવાને બદલે, લોકોમાં તેઓશ્રીના પ્રેમભાવને ઉપદેશી તેનોજ પ્રસાર કરવામાં પોતાની સઘળી ખંત અને શક્તિનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે સામાન્ય લોકોથી એ દિવ્ય પ્રેમની ઉચ્ચભાવના ગ્રહણ કરી શકાય નહિ, અને તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ એ ઉદાત્ત પ્રેમભાવના સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચેના અધમ પ્રેમમાં-બ્રહ્મચારમાં રૂપાંતર પામી.

પ્રશ્ન:—પરંતુ મહારાજ ! ચૈતન્ય પ્રભુએ તો હરિનું નામ બધાં-યને-ચાંડાલ સુદ્ધાંને ઉપદેશ્યું હતું, તો પછી સામાન્ય લોકોને તેના અધિકાર શા માટે ન હોવો જોઈએ ?

સ્વામીજી:—હું તેઓશ્રીના ઉપદેશ વિષે કંઈજ કહેતો નથી, પણ તેમના મહાન પ્રેમભાવ-રાધાભાવ* કે જેમાં તેઓ પોતે રાધારૂપ બની જઈ દેહમાન ભૂતીને રાત દહાડો ગુલતાન રહેતા હતા તેના વિષેજ માફ કહેવું છે-તેના વિષેજ મારો કટાક્ષ છે.

પ્રશ્ન:—એ પ્રેમ પણ બધાંની સામાન્ય માલકી કેમ ન થઈ શકે વાર ?

સ્વામીજી:—આપણી પ્રજા તરફ નિહાળો અને જુઓ કે એવા

* વિશ્વ વિનાયક તરીકે શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ રાધાજીનો જે દિવ્યપ્રેમ હતો તે-

પ્રયત્નથી શું ફળ આવ્યું છે. એવા પ્રેમનો છૂટથી ઉપદેશ થવાથી આપણી આખી પ્રજા ખાયલી બની ગઈ છે-જાણે કે સ્ત્રીઓનો જ સમાજ ! આખો ઓઢીયા દેશ નામદોનો મૂલક બની ગયો છે; અને બંગાળા પણ એ રાધાપ્રેમને સર્વ સામાન્ય બનાવવા જતાં છેલ્લાં ચારસો વર્ષથી મરદાષ્ટની ભાવના ખોઈ બેઠો છે ! લોકોને રક્ત રડતાં અને કઠળતાંજ આવડે છે, અને એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓની માફક રડવું કઠળવું તે જાણે તેમનો રાષ્ટ્રીય ગુણ જ બની ગયો છે ! અરે ! આ ચારસો વર્ષના બંગાળી સાહિત્યમાં પણ શોકરસ અને રૂદનરસ જ બરાથો છે, તેમાં શુદ્ધ વીરરસ કે ઉત્સાહના કાવ્યોનું નામ નિશાન પણ નથી ! આના કરતાં વધારે સાખીતિ આપણા ખાયલાપણાની બીજી શી હોઈ શકે ? *

પ્રશ્ન:—ત્યારે એ પ્રેમના ખરા અધિકારી કોણ હોઈ શકે ?

સ્વામીજી:—હૃદયમાં લેશ પણ કામવાસના હોય છે ત્યાં સુધી એ પ્રેમનો સંભવ જ નથી. મહાન વૈગમ્ય વૃત્તિવાળા, મહાન બુદ્ધિશાળી નરરત્નો સિવાય બીજા કોઈ પણ એ દિવ્ય પ્રેમના અધિકારી નથી. પ્રેમની એ ઉદાત્ત ભાવનાને સામાન્ય લોકોના સ્વીકાર માટે ખુલ્લી મૂકવામાં આવે તો તેનું પરિણામ પરોક્ષ રીતે પણ એજ થવાનું કે મનુષ્યના હૃદયમાં રમી રહેલી પ્રેમની સાંસારિક પ્રતિકૃતિ-જે કામવાસના તેજ જાણે અજાણે પણ સતેજ બનવાની, કેમકે પોતાને પ્રભુની પત્ની કે પ્રિયતમા કદપી પ્રભુ પ્રેમનું ચિંતન કરવા જતાં પુરુષના હૃદયમાં પોતાની પ્રિયતમાનો જ ખ્યાલ આવ્યા કરવાનો અને આવું પરિણામ

---

* આ તરફ ગુજરાત વગેરેમાં પણ બકિતના શુદ્ધ તત્વને બદલે માત્ર ગોપિકા પ્રેમ વગેરેને જ દર્શાવ્યા કરી કનક-કાન્તાની ઉપાસના કરવા કરાવવા-વાળા શિશ્નોદ્ધર પરાયણ ધર્મચાર્યો અને પ્રેમલા પ્રેમલીને ગાયા કરનાર. કલ્પીટક, કવિઓ વગેરેની અત્યારે પણ કયાં અછત છે ! સંભાષણ.

કેવું આવે તે દીવા જેવું સ્પષ્ટ હોવાથી તે પર વધારે વિવેચન કરવાની હું જરૂર જોતો નથી.

પ્રશ્ન:—શું ત્યારે એ પ્રેમમાર્ગથી-એટલે કે પ્રભુને પોતાનો પ્રિય તમ કે આશક માની પોતાને તેની પ્રિયતમા કે માયુક ગણીને ભક્તિ કરવાથી-ગૃહસ્થાશ્રમીને પ્રભુપદની પ્રાપ્તિ થવી અશક્યજ છે ?

સ્વામીજી:—કોઇ કોઇ અપવાદો વગર સર્વ માટે તો તેમજ છે. સામાન્ય ગૃહસ્થાશ્રમીઓ માટે તો તે કેવળ અશક્યજ છે. વળી ખીજ બધા માર્ગને છોડી આ વિલાસી માર્ગપરજ તમે શા માટે આટલો બધો ભાર મૂકો છે ? પ્રેમના મધુરભાવ વિના પ્રભુને ભજવાના ખીજ પ્રકાર નથી શું ? ખીજ જે ચાર માર્ગો છે તેનું અવલંબન કરી પ્રભુનામનું રટણ કેમ કરતા નથી ? પ્રથમ હૃદયને વિકસવા દો એટલે ખીજું બધું તો એની મેજેજ એની પાછળ પાછળ ચાલ્યું આવશે. એતો ખચિત માનજે કે જ્યાં સુધી કામચુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી શુદ્ધ પ્રેમની શક્યતાજ નથી. માટે પ્રથમ કામિક વાસનાઓથી મુક્ત થવાને પ્રયત્ન કરો. એવો પ્રયત્ન શા માટે કરતા નથી ? તમે કહેશો-“ એમ તો કેમ બને ?-હું ગૃહસ્થાશ્રમી છું. ” છટ્ ! કેવી બેચક્રાત્ ! માણસ ગૃહસ્થાશ્રમી હોય તેથી શું તેનો અર્થ એવો થાય છે કે તેણે લંપટતાની મૂર્તિજ બની રહેવું અથવા તો જીંદગીભર વિષય વ્યાપારમાંજ મગ્યા રહેવું ? વળી આ મધુરભાવ આચરી શકાય તેટલા માટે પોતાની જાતને સ્ત્રી બનાવવી એ તો પુરૂષને માટે કેટલું બધું અગુહાજનું છે ?-કેટલું બધું હિણુપત બર્થુ છે ?

પ્રશ્ન:—બરું છે, મહારાજ ! મંડળીમાં બેસી નામ કીર્તન કરવું એ સૌથી ઉત્તમ છે અને વળી તેમાં આનંદ પણ પુષ્કળ મળે છે. આપણાં શાસ્ત્રો એમ કહે છે, અને શ્રી ચૈતન્યદેવે પણ લોક સાધારણને તેનો બોધ કર્યો છે. તાલ મૃદંગની ઝડી જ્યારે મગ્યા રહે છે

ત્યારે હૃદય પરમાનંદમાં તક્લીન થઈ પ્રેમરસથી એવું તો ઉછળવા માંડે છે કે તેના થોડો મનુષ્યને નાચવાનું પણ સહજે મન થઈ જાય છે.

સ્વામીજી:—એ ખરૂં છે, પણ કીર્તન એટલે કેવળ નાચવું એવું જ રખે સમજતા ! કીર્તનનો ખરો અર્થ તો એ છે કે ધૃધરના હરકોઈ રીતે અને હરકોઈ રૂપમાં ગુણાનુવાદ ગાવા. વૈષ્ણવ ભોક્ષાનો એ પ્રયંડ પ્રેમાવેશ અને નૃત્યવિધિ સારાં છે, અને બેશક મનોરંજક પણ છે; પરંતુ એમને અનુસરવામાં એક ભય પણ રહેલો છે, જેનાથી તમારે સાવધ રહેવું જોઈએ. તે ભય તેની પ્રતિક્રિયા અથવા પ્રત્યાઘાતમાં છે. કીર્તનથી એકવાર તો લાગણીઓ એકદમ ઉછળીને પ્રેમની પરાકાષ્ટાએ જઈ પહોંચે છે, પ્રેમરસ ઉભરાતાં આંખોમાંથી આનંદાશ્રુ વહેવા માંડે છે, અને કેટલી અસર તો મસ્તક ભમે તેમ પ્રેમમદથી ભમે છે; પણ પાછળથી સંકીર્તનની સમાપ્તિ થતાંજ લાગણીઓ પ્રથમ જેટલી ઝડપથી ઉઘી ચઢી હોય છે તેટલીજ ઝડપથી નીચી ઉતરી પડે છે ! સમુદ્રનું મોજું જેટલા વેગથી ઉચું ઉછળ્યું હોય છે તેટલાજ વેગથી પાછું તે ઉડું ઉતરી જાય છે ! એ દશામાં પ્રત્યાઘાતનો જે ધક્કો આવે છે તેની સામે પોતાનો ટકાવ કરવો એ કામ જેવું તેવું કઠિન નથી. થોડા વિવેકયુક્તિના અભાવે અધમ વિષય વૃત્તિઓના આકાશમાં દોરવાઈ જવાનો બહુ સંભવ છે. અમેરિકામાં પણ મને એવીજ જાતનો અનુભવ થયો છે. ત્યાં અનેકજણ ચર્ચ (દેવળ) માં જાય છે; પુષ્કળ ભક્તિભાવથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે, તીવ્ર લાગણીથી ભજનો ગાય છે, અને ઉપદેશ સાંભળતી વખતે આંસુ પણ ઢાળે છે; પણ દેવળમાંથી બહાર નિકળતાંજ તેમના મનપર મહાન પ્રત્યાઘાત થાય છે અને તેઓ અધમ વિષયવૃત્તિઓથી હારી જઈ પાછા આંધળીયાં કરી તેમાં ઝંપલાવે છે.

પ્રશ્ન:—ત્યારે મહારાજ ! શ્રી ચૈતન્ય પ્રભુએ ઉપદેશોના વિચારો

પૈદી કયા વિચાર અમને અનુકૂળ આવે તેમ છે તે આપ કહો, કે નથી અને ભૂલોના ભોગ થતા બચીએ.

સ્વામીજી:—શાનયુક્ત ભક્તિથી ધધરને બળે. ભક્તિભાવની સાથે વિવેક બુદ્ધિ પણ રાખો. એ ઉપરાંત શ્રી ચૈતન્ય દેવના ચરિત્ર માંથી તેમના હૃદયની વિશુદ્ધતા, સર્વ ભૂતપ્રતિ તેમનો પ્રેમ અને દયા-ભાવ, ધધિરમાં તેમની અનન્ય આસક્તિ—એ બધાંને પ્રહણ કરો અને તેમની વૈરાગ્ય વૃત્તિ તથા ત્યાગશીલતાને તમારો જીવનમંત્ર બનાવો.

એ પછી પ્રશ્ન પૂછનાર ગૃહસ્થે હાથ જોડીને સ્વામીજીને કહ્યું—
“મહારાજ ! હું આપની મારી મારું છું. મારી ખાત્રી શાપ છે કે આપ ખરું કહો છો. પહેલાં હું આપના કટાક્ષનો મર્મ સમજી શક્યો નહિ અને તેથીજ આપને વૈષ્ણવોના મધુર ભાવની ટોળમરી ટીકા કરતા જોષ મેં અપવાદ ઉઠાવ્યો. મને માફ કરો.”

હરી પાછા હસતાં અને વિનોદવૃત્તિ ધારણ કરતાં સ્વામીજી બોલ્યા—“વારૂ, વારૂ, આમ જુઓ, આપણે જો કોઈની પણ ટીકા કરવી હોય તો તે પ્રભુ અને પ્રભુ ભક્તોનીજ કરવી સારી છે; કેમકે તમે જો મને ગાળ દો તો સંભવિત છે કે હું તમારી સામે ગુસ્સે થઈશ, અને જો હું તમને ગાળ દઉં તો તમે તેનું વેર લેવાની વેતરણ કરશો; કેમ ખરું કે નહિ ? પણ પ્રમુ અને પ્રભુ ભક્તો અપકારને બદલે અપકાર કદી કરતા નથી. પછી તે ગૃહસ્થ સ્વામીજીને પ્રણામ કરી વિદાય થયા. હું આગળ કહીજ ગયો છું કે સ્વામીજીનો સુકામ જ્યારે જ્યારે કલકતામાં થતો ત્યારે ત્યારે તેમની આસપાસ સદા એવી ને એવીજ હઠ જમેલી રહેતી. સવારના ખેડારથી માંડીને તે છેકરાતના આઠ નવ વાગતા સુધી પ્રત્યેક કલાકે તેમની પ્રાસે થોકબંધ મનુષ્યો આવ્યાજ કરતા, અર્થાત્ કે સ્વામીજીનું બેઠકખાનું એ બધો વખત ભર્યું ને ભર્યુંજ રહેતું. તેથી કરી તેમના ભોજન કાર્યમાં સ્વાભાવિક

રીતેજ બહુ અનિયમિતતા થતી. આમ થતું અટકાવવાની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈ ધણી બકતોએ સ્વામીજીને વિનવણી કરી કે “મહારાજ! લોકોની મુલાકાત માટે આપ અમુક કલાક ઠરાવો તો સાહે.” પરંતુ ખીજાંઓને સહાયબૂત થવા સાહે ગમે તેટલું કષ્ટ ઉઠાવવા સદા તત્પર બનેલા સ્વામીજીનું પ્રેમાળ અંતઃકરણ ધર્મ માટે લોકોની આટલી બધી તૃણા જોઈ દયા અને દૃષ્ટાંતી એટલું બધું પીગળતું હતું કે, પોતાની તખીયત નાંદુરસ્ત હોવા છતાં તેઓશ્રી આવી જાતની ચિનતિનો સ્વીકાર કરી શકતા નહિ. તેમને! ઉત્તર આટલોજ હતો:—“લોકો બિચારા પોતાને ઘેરથી આટલે યુગી ચાલીને આવવાનો પરિશ્રમ લે અને હું અહીં બેઠો બેઠો, મારી તંદુરસ્તી જરા બગડશે એવા તુચ્છ ભયથી, તેમની સાથે એક બે વાતો કરવાની પણ ના પાડું? ના, મારાથી તેમ નહિ થાય.”

સાંજના આશરે ચારેક વાગે સામાન્ય વાર્તાલાપ બંધ થયો. અને થોડા ગૃહસ્થો સિવાય બીજી બધી મંડળી વિદાય થઈ. બાકી રહેલા ગૃહસ્થો સાથે ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકા અને એવાજ બીજા વિવિધ વિષયોપર સ્વામીજીની વાતો ચાલુજ હતી. વાત દરમ્યાન તેમણે કહ્યું:—

“ઇંગ્લાંડથી પાછા ફરતાં મુસાફરીમાં મને એક વિચિત્ર સ્વપ્ન આવ્યું. અમારું વહાણ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાંથી પસાર થતું હતું તે વખતે ઉધમાં મારી આગળ એક વૃદ્ધ અને ઋષિ જેવા દેખાવનો પૂજ્ય પુરૂષ આવી ઉભો રહ્યો. તેણે મને કહ્યું:—‘તમે જરૂર આતીને અમારો ઉદ્ધાર કરો. હું થેરાપુત નામના પ્રાચીન સંપ્રદાયનો છું. અમારો સંપ્રદાય આર્યાવર્તના ઋષિઓના સિદ્ધાંતોપર રચાયો હતો. અમારાં ઉપદેશોનાં સત્યો અને વિચારોને ખ્રિસ્તિઓ અત્યારે જીસસનાં સત્યો તરીકે ઠોકી બેસાડે છે. અગર ખરું કહીએ તો જીસસ જેવી વ્યક્તિ

દુનિયાપર કદી જન્મીજ નથી. એ બાબતની અનેક સાબીતિઓ આ ઢેકાણે ખોદવાથી મળી આવશે. 'મેં પૂછ્યું:—'આપ કહો છો તેવી સાબીતિઓ અને નિશાનીઓ કઈ જગાએ ખોદવાથી મળી શકે તેમ છે ?' તુર્કસ્તાનની સમીપના એક પ્રદેશ તરફ આંગળી કરતાં તે વૃદ્ધ મહાત્માએ જવાબ આપ્યો:—'આમ જુઓ.' તે પછી તુરતજ મારી આંખ ઉધડી ગઈ અને એકદમ ઉપરના તુતકપર ધસી જઈ મેં કપ્તાનને સવાલ કર્યો: 'અત્યારે વહાણ કયા મૂલકની પાસે થઈને પસાર થઈ રહ્યું છે ?' કપ્તાને જવાબ આપ્યો: 'પણે જુઓ, ઓ પેલાં તુર્કસ્તાન અને કીટનો ટાપુ દેખાય !'

એ તે કેવળ સ્વપ્નજ હતું કે પછી એમાં કંઈ સત્યનો અંશ સમાયેલો છે ? રામ જાણે !

પ્રસંગ ૬ ફો.

સંસ્મરણ—હિંદુસ્તાનમાં દુષ્કાળોનો ગહન સવાલ અને સ્વાત્માર્પણ કરનારા કાર્યકર્તાઓ—પૂર્વ અને પશ્ચિમ—એ તે સત્ય છે કે તમસ ?—ભીખારીઓની પ્રજા—'આપ અને ભે' ની નીતિ—કોઈના પણ દોષો તેના મોંઠા મોંઠ કહો અને બીજાઓ આગળ તો તેના ગુણોજ ગાઓ—દરેક જણ વિવેકાનંદ થઈ શકે—અખંડ બ્રહ્મચર્ય એ શક્તિ યાને બળની ચાવી છે—સમાધિ અને કાર્ય.

(શ્રી પ્રિયનાથ સિંહ.)

અમારૂં ધર સ્વામીજીના ધરથી છેક નજદીક હતું અને અમે એકજ મહેલ્લાના હોવાથી હું અને બીજા છોકરાઓ તેમની સાથે ધણીવાર રમતા હતા. નાનપણથીજ મને તેમને માટે ખાસ આકર્ષણ

હતું અને મારી ચોક્કસ માન્યતા હતી કે તે એક દહાડો નક્કી મહાન નર નિવડશે. તેમણે સંન્યસ્ત દીક્ષા લીધી ત્યારે અમને લાગ્યું કે “તેમના જેવા પુરૂષ માટે ઉજ્જવલ કારકીર્દીની જે આશા રાખી હતી તે બધી પાણીમાં ગમ્.”

પણ, જ્યારે તેઓ અમેરિકા ગયા, અને ચિકાગોની ધર્મ મહા-ખરિષ્ઠમાં અને અમેરિકાના વિવિધ સ્થળોમાં તેમણે આપેલાં બ્યાખ્યાનોની હકીકત વર્તમાન પત્રોમાં મારા વાંચવામાં આવી, એટલે વિચાર આવ્યો કે “અમિ કાંઈ વસ્ત્રના કકડા તળે છૂપો રહી શકતો નથી.” સ્વામીજીની અંદરનો અગ્નિ હવે જાળવણ્યમાન થઇને જ્વાળામય પ્રગટ્યો હતો. આટલાં બધાં વર્ષે પણ કળી ખીલી તો ખરીજ !

ત્યારબાદ થોડા દિવસ રહીને મારા જાણવામાં આવ્યું કે તેઓ હિંદ પાછા ફર્યા છે અને મદ્રાસમાં આવેશમયી ભાષણો આપે છે. મેં તે ભાષણો વાંચ્યાં અને હિંદુ ધર્મમાં આવાં ઉત્તમોત્તમ સત્યો બરેલાં છે અને તે આવી છટાથી સમજાવી શકાય છે એ જોષ મને બહુ આશ્ચર્ય થયું. તેમનામાં કેવી અસાધારણ શક્તિ છે ! એ તે મનુષ્ય છે કે દેવ ?

સ્વામીજીની પધરામણી કલકત્તે થતાં ત્યાં બહુ આનંદ ઉત્સાહ બ્યાપી ગયો. અમે ઠેક કાશીપુરમાંના ગંગાજીના તટપર આવેલા સીલના હિંદુમંત્રી કે જ્યાં સ્વામીજીને ઉતારો આપ્યો હતો ત્યાં સુધી તેમની ચાછળ પાછળ ગયા. થોડા દહાડા પછી રાજ રાધાકાન્તદેવના મકાન-ખર એમનું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. તે વખતે સ્વાગતના ભાષણનો પ્રત્યુત્તર વાગતાં લોકની ગંગાવર મેદની સમક્ષ આ ‘કલકત્તી છોકરાએ’ ઉત્સાહ ભર્યું ભાષણ કર્યું. કલકત્તા વાસીઓને તેમને સાંભળવાનો આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો અને પહેલેજ પ્રસંગે તેઓ બધા વિસ્મયમાં મુલ્લ થઇ ગયા. પણ આ બધી બાબતો તો સર્વને સુવિદિતજ છે.

સ્વામીજીનું કલકત્તામાં આગમન થયા પછી એકવાર તેમને એકલા મળીને અમારી બાહ્યાવસ્થામાં અમે જેમ છૂટથી વાતચીત કરતા હતા તેમ કરવાની મારી બહુ ઉત્કંઠા હતી. પણ નિત્યે તેમની આસપાસ જગાસુઓની ઠૂઠુ જામેલીને જામેલીજ રહેતી હતી અને સંભાષણના પ્રવાહ અખંડ ચાલ્યા કરતો હતો. તેથી કેટલાક દહાડા સુધી તો મને મારી ધારણા બર લાવવાનો લાગ મળ્યો નહિ. છેવટે એક દહાડો પ્રસંગ સંધીને અમે ગંગાજી તરફના બાગમાં ફરવા નીકળી પડ્યા. પોતાની બાહ્યાવસ્થાના ગોડીયા તરીકે મને પીછાની તેઓ એકદમ મારી સાથે પહેલાંની માફક છૂટથી વાત કરવા મંડી પડ્યા. અમારે થોડી ધણી વાત થઈ એટલામાં તો ઉપરાછાપરી વિસ્મૃતિઓ આવવા લાગી કે ‘ ધણા ગુહર્યો આપનાં દર્શન માટે આવ્યા છે. ’ આખરે તેઓ જરા કંટાળી જઈને સદેશો લાવનાર પ્રત્યે બોલ્યા-“ વત્સ, મને જરા તો વિશ્રાંતિ આપ; મારા આ બાળપણના ગોડીયા સાથે મને બે ચાર વાતો તો કરી લેવાડે; મને બહાર ખુલ્લી હવામાં જરા તો ફરવા દે. જા, અને જેઓ આવ્યા છે તેમને સન્માન પૂર્વક ખેસાડ, અને તેમને બીડી આપી જરાવાર થોભવાને વિનંતી કર. ”

અમે ફરી એકલા પડતાં મેં તેમને પૂછ્યું—“ વાર, સ્વામીજી તમે તો હવે સાધુ થયા છો. તમેને આવકાર આપવા માટે અહીં ટીપ કરી પૈસા ઉધરાવવામાં આવ્યા ત્યારે મને તો એમ લાગતું હતું કે આપણા દેશમાં હાલ દુકાળની સ્થિતિ હોવાથી તમે કલકત્તા આવતાં અગાઉજ તોર કરી જણાવશો કે ‘ મારા આવકાર માટે એક પૈસો સુદ્ધાં ખરચશો નહિ, આખીજ રકમ દુષ્કાળ સંકટ નિવારણ ફંડમાં આપી દેશો. ’ પણ હું જોઉં છું કે તમે તો એમાંનું કંઈજ કર્યું નહિ. એમ કેમ વાર ? ”

સ્વામીજી:—મારી તો ઉલટી એવી દૃષ્ટિ હતી કે મને અનુ-

લક્ષ્મીને સર્વત્ર પ્રચંડ ઉત્સાહ પ્રવર્તે. આવું કંઈક કર્યા વિના શ્રી રામકૃષ્ણ પ્રતિ લોકો કેવી રીતે આકર્ષાય અને તેઓશ્રીના નામમાત્રથી તેમનામાં અપૂર્વ ઉત્સાહ શી રીતે પ્રગટે ? આ બધો દાઢ શું મારી પોતાનીજ જાત માટે હતો એમ તમે માનો છો ? એના દ્વારા ગુરુદેવના નામને મહિમા જાહેર થયો નથી શું ? જુઓ, તેમના વિષે જાણવા સારૂ લોકોના મનમાં કેટલી બધી તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઈ છે ! હવેથી લોકો તેમને ધીરે ધીરે ઓળખતા થશે અને એમ થતાં દેશનું હિત થવાનું તમે નથી ધારતા ? દેશના કલ્યાણને માટેજ અવતરેલા પુરૂષને જો લોકો ન પીછાને, તો પછી તેમને કલ્યાણ પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય ? તેમના ખરા સ્વરૂપને જ્યારે લોકો જાણશે ત્યારેજ મનુષ્યો-ખરા મનુષ્યો-પેદા થશે, અને એવા મનુષ્યો પેદા થતાં દેશમાંથી દુષ્કાળ વગેરે દુઃસ્મતોને મારી હાલતાં શી વાર લાગવાની હતી ? તેથીજ હું કહું છું કે મારી એવી ઇચ્છા હતી કે મારા નિમિત્તે કલકત્તામાં કંઈક ધમાલ મચે અને મને કેન્દ્રસ્થાને રાખી મોટી ગંજવર સભા બરાય કે જેથી કરી લોકો શ્રી રામકૃષ્ણના જીવનકાર્યમાં શ્રદ્ધા ધરતા થાય. બાકી મારા પોતા માટે આટલો બધો આડંબર કરવાની શી જરૂર હતી ? મને તેની પરવા પણ શી છે ? ત્યારે ત્યાં હું રમતો હતો તે વખતના કરતાં શું હાલ હું કોઈ રીતે મહાન થઈ ગયો છું ? હું પહેલાં જેવો હતો તેવોજ હાલ પણ છું. કહે જોઈએ, તને કંઈ મારામાં ફેરફાર થયલો લાગે છે ?

મેં કહ્યું કે:—“ ના, મને કંઈ ખાસ ફેર જણાતો નથી, ” તોપણ મારા મનમાં તો લાગ્યુંજ કે “ હવે તો તું ખરેખર દેવ બન્યો છે. ”

સ્વામીજીએ આગળ ચલાવ્યું: “ દુષ્કાળ આપણા દેશમાં હંમેશા પેંધ્યો છે અને હાલ તો તે આપણા પર એક રાક્ષસી કૂરતાથી

તુટી પડ્યો છે. દુષ્કાળના આવા ઉપરાછાપરી હુમલા ખીજ કોઈ દેશમાં તમને જણાય છે ? ના, કારણ કે ખીજ દેશોમાં મનુષ્યો છે ત્યારે આપણે ત્યાં મનુષ્યો જડ જેવા નિર્જીવ થઈ પડ્યા છે, તેમ નામાં બસે બીલકુલ ગતિજ નથી. પ્રથમ તો લોકોને શ્રી પરમહંસ દેવનાં ચરિત્રનો અભ્યાસ કરી તથા તેઓશ્રી ખરેખરા કેવા હતા તે જાણી પોતાના સ્વાર્થી સ્વભાવનો ત્યાગ કરતાં શીખવા દો, એટલું પછી વખતો વખત આવી પડતા દુષ્કાળોને રોકવાના, ખરા પ્રયત્ન તેમના તરફથી આપોઆપ થવા માંડશે. હું પણ ધીરે ધીરે એ દિશામ પ્રયત્ન કરીશ અને તું તે જોશે.”

મેં કહ્યું:—ત્યારે તો બહુ સાઈ થશે. હું ધારું છું કે તમે અહીં ઘણાં વ્યાખ્યાનો આપવાના હશો; નહિ તો તેમના (રામકૃષ્ણના) નામનો બોધ કેવી રીતે થશે ?

સ્વામીજી:—તું કેવું બેહુકું બોલે છે ! એવું કંઈજ હું કરવાને નથી. એમના નામની પ્રસિદ્ધિ જોણે કરી થાય એવી કોઈ પણ બાબત થવી બાકી રહી છેજ કયાં ? તે માટે પુરતો પ્રયાસ થઈજ ચુક્યો છે આ દેશમાં વ્યાખ્યાનોથી કંઈજ વળે તેમ નથી. આપણુ બણેલા દેશીઓ તે સાંભળશે અને બહુ તો તાળીઓ બજવી ‘શાબાશ ઠીક કહ્યું’ના પોકારો કરી પોતાનો આનંદ જણાવશે, એટલુંજ માફ ! ઘેર જઈ તો પેલી કહેવત પ્રમાણે, સાંભળેલું તમામ આ કાનમાંથી પેલા કાનમાં કહાડી નાખશે ! કટાકતે ખંખ થઈ ગયલા જુના લોખંડના ટુકડાને ટીપ્પાથી ચું હ્દાણુ નીકળે ? માત્ર ચુરેચુરા થઈ જવાના. લોહાને પ્રથમ તો બઢીમાં લાત્રયોગ તપાવવું જોઈએ અને તે પછીજ તેનાપર હથોડાના ઘા મારી તેનો ઈચ્છિત ઘાટ ઘડી શકાય. લોકોની આગળ જાગનો જીવતો દાખલો મૂક્યા વગર આપણુ દેશમાં કંઈજ ફાયદો થાય તેમ નથી. આપણને જેની ખાસ જરૂર છે તે

થોડાક તરૂણ યુવકોની છે કે જેઓ પોતાના દેશને કાળે સઘ-
ળુંજ ત્યાગી દે અને વખત પડે જીંદગીનો ભોગ આપવા
પણ તત્પર થાય. માટે પ્રથમ તો આપણે એમનાં જીવન ઘડવાં
નેહએ અને ત્યાર પછીજ ખરા કામની આશા રાખી શકાય.

મેં કહ્યું:—સ્વામી ! એક બાબતનો વિચાર મને નિત્ય ગુંચવા-
ડામાં નાંખી દે છે; અને તે બાબત એ છે કે આપણા પોતાના દેશના
માણસોમાં પોતાનો ધર્મ સમજવા જેટલી શક્તિ નહિ રહેવાથી તેઓ
ઇસાઈ કે એવા ખીજા પારકા ધર્મમાં વટલાઈ જાય છે તેમને યોગ્ય
રસ્તે વાળવાનો કંઈ પ્રયત્ન કરવાને બદલે તમે પોતે હિંદુધર્મનો
પ્રચાર કરવા ઈંગ્લંડ અને અમેરિકા ગયા ! એ શું ‘ ધરનાં છોકરાં
ઘંટી ચાટે ને ઉપાધ્યાયને આટો ’ એના જેવું ના કહેવાય ? ”

સ્વામીજી:—જેતો નથી કે પરિસ્થિતિ હવે બદલાઈ ગઈ છે ?
ખરા ધર્મને સ્વીકારી તે પ્રમાણે આચરણ કરવાની શક્તિ આપણા
દેશના લોકમાં રહી છે ખરી ? તેમનામાં જે કંઈ રહ્યું છે તે “ અમે
સાત્વિક છીએ ” એવો મિથ્યા ગર્વ માત્રજ રહ્યો છે. એક સમય
એવો હતો કે જ્યારે તેઓ બેશક સાત્વિક હતા, પણ હમણાં તો
તેઓ બહુ નીચી પાયરીએ ગગડી પડ્યા છે. સત્વમાંથી પડતાં મનુષ્ય
એકદમ ઉંધે માથે તમસમાં આવી પડે છે; અને તેજ દશા તેમની
થઈ છે. જે માણસ પોતે કંઈ ઉદ્યોગ ન કરતાં એકાદી એકાંત
ખોલીમાં બેસી ફક્ત “ હાર, હાર ” કર્યા કરે છે. અને દૃષ્ટિ
સમક્ષ ખીજાઓને અનહદ અનર્થ અને અત્યાચાર ખમતા
જેવા છતાં જે પોતે શાંત અને ઉદાસીન બેસી રહે છે
તે માણસમાં શું સાત્વિક ગુણ રહ્યો છે એમ તું માને છે ?
નહિજ, બીલકુલ નહિ, તેતો ફક્ત ધોર તમસમાંજ ધરાયો છે. જે
દેશના લોકોને પેટપુરતું ખાવાનું સુદ્ધાં મળતું નથી તે લોકો

ધર્મને કેવી રીતે અને ક્યાંથી આવરી શકે ? જે દેશના લોકોની ભોગવાસના કિંચિત્ અંશે પણ પરિતૃપ્ત થઇ નથી તે દેશના લોકોમાં સાચો વૈરાગ્ય તે ક્યાંથી આવે ? એટલા સાડ પ્રથમ તો એવાં સાધનેા શોધી કાઢો કે જેના યોગે માણસોને પેટપુર ખાવાનું અને જીંદગીની કંઈક પણ મોજ ભોગવવાનું અને એટલા પદાર્થો મળી શકે. એમ થશે ત્યારેજ તેમનામાં ધીરે ધીરે ખરો વૈરાગ્ય આવશે, અને પછીજ તેઓ આ જીવનમાં ધર્મનું આવરણ કરવાને લાયક અને તત્પર બનશે. ઈંગ્લંડ અને અમેરિકાના લોકો રજસૂથી કેવા ભરપૂર છે ! તેઓ દરેક જાતના ઐહિક ભોગોમાં તરબોળ થઇ ગયા છે ! સિવાય, ખિસ્તિ ધર્મ વિશ્વાસ અને જીમના ધર્મ હોવાથી તેનો દરજ્જો પણ આપણા પૌરાણિક ધર્મ જેવોજ છે. કેળવણી અને સંસ્કૃતિના પ્રચારથી પશ્ચિમના લોકોને હવે તે ધર્મમાં શાંતિ લાગતી નથી. અત્યારે તેમની સ્થિતિ એવી છે કે તેમને સહેજ મદદ કરતાં તેઓ સત્વને જઇ પહોંચે તેમ છે. વિશેષમાં હાલનો વખત પણ એવો છે કે એક ગોડ શરીર (પશ્ચિમવાસી) આવીને તમારા પોતાના ધર્મપર જે કંઈ કહેશે તે તમે જેટલી ઝડપથી અને જેટલા પ્રમાણમાં સ્વીકારશો તેટલી ઝડપથી અને તેટલા પ્રમાણમાં એક ચિંથરે હાલ ભારતીય સંન્યાસીનાં વચનેા તમે નહિજ સ્વીકારો. કેમ, ખરૂં કે નહિ ?

મેં કહ્યું:—ખરૂંજ કહો છો, મહારાજ ! ઘોષ * મહાશયનું કહેવું પણ એમજ થાય છે.

સ્વામીજી:—હા, જ્યારે મારા પાશ્ચાત્ય શિષ્યો યોગ્ય કેળવણી અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી સંન્યાસધર્મ અહિં આવશે અને તમને

---

* તેઓ કલકત્તાના એક પંકાયલા બારિસ્ટર, પ્રસિદ્ધ પત્રકાર અને પ્રખ્યાત શિક્ષણ શાસ્ત્રી હતા. હાલ તેઓ સ્વર્ગસ્થ થયા છે.

પૂછજો: “ તમે બધા શું કરી રહ્યા છો ? તમે આટલા બધા અશ્રદ્ધાળુ કેમ થયા છો ? તમારા વિધિ, તમારો ધર્મ, તમારા રીત રિવાજ, અને તમારી નીતિ રીતિ કેમ જરા જેટલાં પણ ઉતરતાં છે ? અને અમે તો તમારા ધર્મને સૌથી શ્રેષ્ઠ માનીએ છીએ, ” ત્યારે તમે જ્ઞેશો કે આપણા મોટા મોટા અને વગવાળા લોકોનો મોટો ભાગ ભેમતું કહેવું સાંભળશે. એ રીતે તેઓ આ દેશનું અનહદ ભલું કરી શકશે. તેઓ તમારા ધર્મગુરુઓનું પદ લેવાને આવશે એવું ધડીમર પણ ન માનો. ભૌતિક સ્થિતિ સુધારવા માટે જરૂરની ભૌતિક વિજ્ઞાન વિદ્યાઓમાં તેઓ ખેશક તમારા ગુરુ થશે, પરંતુ ધર્મને લગતી દરેક બાબતમાં તો અહિંનાજ લોકો તેમના ગુરુ રહેશે. ધર્મના ક્ષેત્રમાં ગુરુ અને શિષ્યનો આ સંબંધ, હિંદુ-સ્તાન અને જગતના બાકીના ભાગ વચ્ચે હંમેશાં કાયમજ રહેવાનો.

મેં કહ્યું:—સ્વામીજી, એમ શી રીતે બનશે ? જે તિરસ્કાર અને તુચ્છકારની લાગણીથી તેઓ આપણને નિકાળે છે તે ધ્યાનમાં લેતાં, તેઓ કેવળ નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી આપણું ભલું કરે એવું મને તો સંભવિત નથી લાગતું.

સ્વામીજી:—આપણને તુચ્છકારવાનાં તેમને અનેક કારણો છે, અને તેથી તેમ કરવામાં તેઓ એક રીતે બ્યાજબી પણ લેખાય. પહેલું તો એ કે આપણે એક જીતાયલી પ્રજા છીએ, અને તેમાં વળી આપણા જેવી બીખારીઓની પ્રજા દુનિયાના પટપર બીજે ક્યાંય પણ નહિ હોય ! આપણા નીચવર્ણનાં લોકો આજે કંઈ વર્ષોથી ઉચ્ચવર્ણના લોકોના સતત જૂલમ અને અત્યાચાર તળે કચડાઈ જવાથી તથા હસ્કે ને મરકે તેમની સાથે તમાચા ને લાતોથી વાત થયલી હોવાથી તેઓનો માણસાઈ જુસ્સો બીકકુલ નાબુદ થયો છે અને તેઓ ધંધા-દારી બીખારીઓ જેવા થઈ પડ્યા છે; અને જેઓ આ લોક કરતાં

એક પાયરી ઉઘે છે તેઓ ભાંગ્યું તુટ્યું અંગ્રેજ જાણી હાથમાં અર-
જઓનાં થોથાં લેઇ ઓફિસોના ઉઝરા ધરે છે ! એક વીસ કે ત્રીસ
રૂપૈડીની જગા ખાલી પડતાં તો પાંચસે બી. એ. અને એમ. એ. તે
જગાની ઉમેદવારી કરે છે ! અને અફસોસ, એમની અરજઓમાં પણ
કેવું કેવું વિવ્રક્ષણ અને નામોશી ભર્યું લખ્યું હોય છે ! જેમકે,
“ સાહેબ મહેરબાન, મારે ઘેર ખાવાનાં સાધન નથી, મારાં ઘેરાં
છોકરાં ભૂખે મરે છે, હું આપ સાહેબને ઘણી નમ્રતાપૂર્વક આજીજી
કરું છું કે આપ કૃપાવંત થઇને મારા અને મારા કુટુંબના પોષણ
જોગી કંઈક જોગવાઈ કરી આપશો; નહિ તો અમે બધાં ભૂખનાં મારી
મરી જઈશું ” ! નોકરીમાં દાખલ થઇ ગયા પછી પણ તેઓ સ્વમા-
નની લાગણીને તો વા ખાતીજ કરી દે છે, અને અધમમાં અધમ
રૂપની ગુલામગીરી તેઓ આચરે છે. જુઓ, આવી હાલત છે આપણા
જનસમુદાયની ! આપણામાંના ખૂબ ભણેલા અને નામીયા નરો
મંડળો સ્થાપીને તેમાં પોતાથી પડાય તેટલી ખૂબો પાડીને પોદાર કરે
છે કે, “ હાય ! હિંદુસ્તાનની દિન પ્રતિદિન અવદશ થતી જાય છે ! ઓ
ઉદાર અંગ્રેજ રાજકર્તાઓ ! અમારા દેશીઓને રાજ્યના ઉંચા ઓદ્ધા-
પર નીમો, અમને દુકાળ અને ભુખમરથી બચાવો. ” વગેરે વગેરે
પૂકારી રાત દહાડો “ આપો, આપો ” ની સતત ખૂબોથી આકાશને
ચીરી નાખે છે ! તેમના બધા કથનનું અને લાંબાંલયક ભાષણોનું
તારતમ્ય એજ હોય છે કે : “ અમને આપો ! એા ભલા અંગ્રેજને
અમને વધારે આપો ! ” કહો, તમને ખીજું વધારે તેઓ શું આપે ?
તેઓએ તમને રેલ્વે આપી છે, તાર આપ્યા છે, સુરાન્ય વ્યવસ્થા
આપી છે, ચોર હુંડારાનો ભય સમૂળગો ટાળ્યો છે, વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોનું
શિક્ષણ આપ્યું છે—હવે ખીજું વધારે તેઓ શું આપે ? તદ્દન
નિઃસ્વાર્થતાપૂર્વક કોઇ ખીજાને કશું આપે છે ખરો ? વાહ, તેઓએ તમને

આટલું બધું આપ્યું છે, તો હવે મને પૂછતા દો કે તમોએ તેમને બદલામાં શું આપ્યું છે ?

મેં કહ્યું:—મહારાજ ! આપણી કને આપવા સરખું છેજ શું ? હા, આપણે કર આપીએ છીએ ખરા.

સ્વામીજી:—એમ ? વાર, તમે જે કર આપો છો તે તમે પોતાની રાજપુત્રીથી આપો છો કે તેઓ દેશમાં શાંતિ રાખે છે તેના બદલામાં તમારી પાસેથી તેઓ તે પ્રજાપાત મેળવે છે ? અરેબંદ કહો, તેઓએ તમારે માટે જે જે કંઈ કર્યું છે તેના બદલામાં તમે તેમને શું આપો છો ? તમારી પાસે તેમને આપવા જેવું કંઈક તો છે કે જે તેમની પાસે નથી. તમે ઇંગ્લાંડ જાઓ છો તે પગ બીખારીના વેશે શિક્ષણની યાચના કરતાજ ! કેટલાક ત્યાં જાય છે, અને કરે છે શું ? તો કે પાશ્ચાત્યોના ધર્મની પ્રશંસાનાં થોડાંક અણુમાં કુંડી પાછા આવે છે ! હાં ! કેટલી બધી લાયકાત ! કેમ, તમારી કને તેમને આપવાનું કંઈજ નથી ? અરે ! તમારી કને તો અમૂલ્ય ખજાનો ભર્યો છે, જે તમે તેમને આપી શકો તેમ છો. તમે તમારો ધર્મ તેમને આપો, તમારું તત્ત્વજ્ઞાન તેમને આપો ! આખી દુનિયાનો ઇતિહાસ ઉથલાવો અને તમને જણાશે કે જ્યાં જ્યાં જે કોઈ ઉચ્ચ ભાવના દેખાય છે તે દરેકનું મૂલસ્થાન હિંદુસ્તાનમાંજ હતું. અનાદિ કાળથી હિંદુભૂમિ માનવ જાતિ માટે અમૂલ્ય વિચારોની ખાણરૂપ થઈ રહી છે. ઉચ્ચ વિચારોને જન્મ આપી જગતમાં સર્વત્ર તેનું મોકળે હસતે તેણે લહાણું કર્યું છે. અંગ્રેજો આજે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા છે તે એજ ઉમદા આદર્શોને એકત્ર કરી લેવા, વેદાન્તનું અહલુત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા અને તમારા અનાદિ ધર્મના રહસ્યોમાં ઉડા ઉતરી તેમને હૃદયમાં ઘટાવી લેવા. તમને એ લોકો પાસેથી જે કંઈ મળે છે તેના બદલામાં તમે એ અમૂલ્ય રત્નો તેમને આપો. તે લોકો આપણને “ બીખારીઓ ”નું

જે કલંક લગાડે છે તે બૂંસી નાંખવા માટેજ પ્રભુ મને તેમના મૂલકમાં લઈ ગયો. કેવળ બીખનેજ માટે ઇંગ્લંડ જવું બીલકુલ મુનાસિખ નથી. તે લોકોએ શા માટે આપણને હંમેશાં બીખ આપ્યા કરવી જોઈએ ? સદા સર્વદા કોઈ એમ કરે ખરો ? બીખારીની માફક હાથ પસારીને હંમેશાં દાન લીધા કરવું એ કુદરતના કાયદાથી પણ વિરુદ્ધ છે. કુદરતનો કાયદો તો કહે છે કે “ આપો અને લો. ” જે કોઈ વ્યક્તિ, વર્ગ કે પ્રજા એ કાયદાથી વિરુદ્ધ વર્તે છે તેનો કદાપિ ભલીવાર થતો નથી. આપણે પણ એ કાયદાને માન આપવું જોઈએ. અને એજ કારણથી હું અમેરિકા ગયો હતો. ત્યાંના લોકોમાં અત્યારે ધર્મ માટેની પિપાસા એટલી બધી પ્રબળ છે કે મારા જેવા હજારો સાધુઓ ત્યાં જાય તોપણ ત્યાં તેમને માટે પૂરતું કાર્યક્ષેત્ર છે. અત્યાર સુધી તેમણે પોતાની રીતભાત વગેરે તમને આપ્યા કર્યું છે, હવે તમારો અમૂલ્ય ખજાનો તેમની સાથે વહેંચી લેવાનો તમારો વારો આવ્યો છે. એમ કરવાથી તમે જોશો કે તમારા પ્રત્યેની તેમની તિરસ્કાર વૃત્તિ કેવી ઝડપથી શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને માનમાં ફેરવાઈ જાય છે, અને વગર કહેવે તમારા દેશના ભલા માટે કેવા મંડી પડે છે ! તેઓ વીર પ્રજા છે, પોતા પ્રત્યે થયેલો ઉપકાર તઓ કદી વિસરતા નથી.

મે કહ્યું:—એ તો ઠીક, મહારાજ ! પણ પશ્ચિમના મૂલકોમાં આપે આપેલાં વ્યાખ્યાનોમાં આપણા લોકની અસાધારણ બુદ્ધિમત્તા અને આપણા સદ્ગુણોનું જલ્દી છટાથી આપે વારંવાર બ્યાન કર્યું છે, અને આપણા લોકની અનન્ય ધર્મ પ્રીતિનાં અનેક પ્રમાણો પણ આપે આપ્યાં છે, છતાં અત્યારે આપ કહો છો કે આપણા લોક ગાઢ તમસમાં ડૂબી ગયા છે ! વળી તે સાથે એમને ઋષિ મુનિ સ્થાપિત ધર્મના જગત્ત ગુરુ તરીકેનું ગૌરવભર્યું પદ પણ આપો છો ! આ બધી વિપરિત વાતોનો મેળ કેમ ખાય ?

સ્વામીજી:—ત્યારે શું તારું એમ કહેવું છે કે દેશ પરદેશમાં મારે આપણા લોકની ભૂલોની ભૂંગળ ફૂંકતા ફરવું? આપણી પ્રજના જે ખાસ સદ્ગુણો છે તે તેમની આગળ ધરવામાં મેં શું ખોટું કર્યું છે? કોઇ પણ માણસની ભૂલોની તેને પોતાને ખાત્રી કરી આપવા સાર તે ભૂલો તો સ્નેહભાવથી તેને પોતાનેજ મોઢામોઢ કહેવી એજ સદા સારું છે. એમ કરવાથી તે પોતેજ પોતાની ભૂલો સુધારી લેશે. બીજાની આગળ તો તેના ગુણોનુંજ ગાન કરવું. ગુરુદેવ શ્રી રામ-કૃષ્ણ કહેતા કે—“જે કોઇ ખરાબ માણસને તમે વારંવાર કહ્યા કરશે કે ‘તું સારો છે, તું બલો છે’ તો કાળે કરીને તે સારો થાય છે; તેવીજ રીતે કોઇ સારા માણસને વારંવાર ખરાબ કહ્યા કરવાથી તે ખરાબ થઇ જાય છે.” પશ્ચિમમાં મેં ત્યાંના લોકોને તેમની ખામીઓ અને દૂષણો પૂરતી રીતે કહ્યાં છે. ધ્યાનમાં રાખો કે મારા પહેલાં જે હિંદી લોક ત્યાં ગયા હતા એમણે બધાએ તે લોકોના કેવળ ગુણાનુવાદજ છૂટે મોઢે ગાયા છે, અને આપણા લોકોના કેવળ દોષનીજ દાંડી તેમના આગળ પીટી છે. એને પરિણામે તેઓ આપણને તુચ્છ-કારતાં અને ધિક્કારતાં શીખ્યા છે. તેમ ન થાય તે માટે મેં તેમના આગળ તમારા ગુણોનુંજ પ્રદર્શન કરીધું, અને અત્યારે જેવી રીતે હું તમને તે લોકોના ગુણો અને તમારા પોતાના દોષો બતાવું છું તેવીજ રીતે ત્યાં મેં તે લોકોને તેમના દોષોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું. તમે બંનેને ગમે તેટલા તમણમાં ડુખ્યા હો, તોપણ પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓના ખવાસનેા અદ્ય સ્વદ્ય અંશનિદાન તેનું ખોખુ તો અધાપિ તમારામાં નિઃસંશય છેજ. છતાં એથી કોઇએ એમ નથી સમજવાનું કે ગમે તે માણસ ધર્મોપદેશક બની પશ્ચિમમાં જઇને તુરત ધર્મોપદેશ કરવા મંડી પડે. પ્રથમ તો એકાંતમાં રહી તેણે પોતાનું ધાર્મિક જીવન સંપૂર્ણરૂપે ઘડવું જોઇએ, ત્યાગમાં પૂર્ણ થવું જોઇએ,

અને અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ. તમારામાં તમસૂ પેડું છે તેથી શું થઈ ગયું ? શું તેનો નાશ થઈ શકે તેમ નથી ? અરે ! એક ઘડીના છટ્ટા ભાગમાં તમસૂનો તો નાશ થઈ શકે તેમ છે ! એ તમસૂના નાશને માટેજ ભગવાન શ્રી રામકૃષ્ણનો આપણે અહીં અવતાર હતો.

મેં પૂછ્યું:—પણ આપના જેવા થવાની મહત્વાકાંક્ષા કોનાથી ધરી શકાય તેમ છે, મહારાજ ?

સ્વામીજી:—શું તું એમ ધારે છે કે મારા મુઆ પછી ફરી બીજા કોઈ વિવેકાનંદ થશે નહિ ? પેલા તરણ યુવકોની ટોળી જે હમણા થોડીજ વાર પર મારી પાસે આવીને ગાયન વાદન કરી ગઇ અને જેને તમે બંગેરી ગંજેરી કહી ધિક્કારો છો અને જેની નકામા તરીકે અવગણના કરો છો તે ટોળીમાંના પ્રત્યેક જણ પ્રભુજીની ઇચ્છા થાય તો વિવેકાનંદ થઈ શકે ! જગતને વિવેકાનંદોની જો જરૂર હશે તો વિવેકાનંદોની ખોટ પડશે નહિ—દુખરો અને લાખો વિવેકાનંદો દેખા દેશે. ક્યાંથી તેતો કોણ જાણે ? ખાત્રીથી માતો કે મારે હાથે જે જે કંઈ કામ થયું છે તે વિવેકાનંદનું કામ નથી; પણ તેનું છે—પ્રભુજીનું પોતાનું છે ! એક ગવરનર જનરલ પ્રગત થતાં તેની જગાએ સહેનશાહ તરફથી બીજો ખાત્રીપૂર્વક આવવાનોજ. ગમે તેટલા ગાઢ તમસૂની અંદર તમે ઘેરાયલા હો છતાં ખાત્રીથી માનજો કે સાચ અંતઃકરણથી જો તમે તેને (પ્રભુને) શરણે જશો તો તમારું તે બધું તમસૂ વેરાઈ જશે. અત્યારેજ ખરો લાગ છે, કેમકે દુન્યાઈ દર્દના ડાકટર પધાર્યો છે. હરિનું નામ લઈને જો તમે કામ કરવા માંડશો તો તમારી કારા તે દયાધન પ્રભુ સર્વ કંઈ સિદ્ધ કરશે. તમારું તમસૂ આપોઆપ ઉચ્ચ સત્વમાં ફેરવાઈ જશે.

મેં કહ્યું:—તમે ભણે ગમે તેમ કહો, હું તો પોતાને તેમ મનાવી શકતો નથી—મને પોતાને તો એ કથનમાં શ્રદ્ધા બેસતી નથી. તત્ત્વ-

જ્ઞાનનું વિવેચન કરવાની તમારા જેવી વસ્તુત્વ શક્તિ તે બીજામાં ક્યાંથી આવે ?

સ્વામીજી:—ત્યારે તને હજી ખબર નથી ! એ શક્તિ બધામાં આવી શકે. માત્ર ધર્મર પ્રાપ્તિના હેતુપૂર્વકજ ને જન ખાર વર્ષનું અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તેનામાં એ શક્તિ નિશ્ચય આવે છે. મેં પોતે એ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું છે, અને તેથી મારા મગજ-પરનો પડદો ખસી ગયો હોય તેમ થયું છે. એજ કારણથી તત્ત્વજ્ઞાન જેવા ગૂઢ વિષયપર વ્યાખ્યાન આપતાં મારે વિચાર કરવાની કે અગા-ઉથી તૈયારી કરી રાખવાની જરૂર પડતી નથી. ધારો કે મારે આવતી કાલે વ્યાખ્યાન કરવાનું છે. હવે એવું બને છે કે મારે જે જે મુદ્દાપર બોલવાનું હશે તે તે તમામ મુદ્દા રાત્રે મારી આંખો આગળથી ચિત્રોની માફક પસાર થઈ જશે અને ખીજે દિવસે મારા વ્યાખ્યાનમાં હું આગલી રાત્રે જોયેલી બધી બાબતો સખ્તોદારા જણવી જઈશ. આ ઉપરથી હવે તને સમજશે કે એમાં મારી પોતાની કોઈ ખાસ શક્તિ નથી. જે કોઈ શખ્સ ખાર વર્ષનું અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળશે તેનામાં તે શક્તિ આવશે. જે તું પાળીશ તો તારામાં પણ તે આવશે. આપણાં શાસ્ત્રો એવું નથી કહેતાં કે અમુક અમુકનેજ તે મળશે ને બીજાને નહિ !

મેં પૂછ્યું:—મહારાજ ! આપને સાંભરે છે, તમે સંન્યાસી થયા તે પહેલાં આપણે એક દિવસ-ના ઘરમાં બેઠા હતા ને તમે અમને સમાધિનું રહસ્ય સમજાવવા માથાકૂટ કરતા હતા ? અને મેં જ્યારે આપના કથનની સત્યતા વિષે શંકા દેહી રહ્યું કે “ કલિયુગમાં સમાધિ શક્ય નથી ” ત્યારે આપે સ્વારૂપક રહ્યું હતું કે “ તારે સમાધિ જોવી છે અથવા તો તારે પોતાને સમાધિવશ થવું છે ? મને પોતાને સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તને પણ, મગજ હોય તો પ્રાપ્ત કરાવી શકું છું. ” તમારું એ બોલવું પૂરું થયું તેજ વખતે કોઈ

અબ્જડ્યો માણસ ત્યાં આવી ચઢ્યાથી આપણે તે વિષયપર વધારે ચર્ચા કરી શક્યા નહોતા. આ પ્રસંગ તમને સાંભરે છે કે ?

સ્વામીજી:—હા, મને તે પ્રસંગ બરાબર સાંભરે છે.

પછી મને સમાધિ પ્રાપ્ત કરાવવાનો મેં સ્વામીજીને આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું—“ જો ! છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી સતત વ્યાખ્યાન અને બીજાં પરિશ્રમ કર્યા કરવાથી મારામાં રજસૂત્રિતનું બહુ પ્રાધાન્ય થઈ ગયું છે, તેથી મારી તે શક્તિ હાલ મારામાં ઢંકાઈ ગયા જેની થઈ છે. બહુ કામકાજ છોડીને જો હું થોડોક વખત હિમાલયમાં જઈ એકાંતમાં ધ્યાન ધરું તો મારામાં તે શક્તિ પુનઃ જન્યુત થાય. ”

પ્રસંગ ૭ મો.

સંસ્મરણ-પ્રાણ.યામ-અંતર્યામીપણ-પૂર્વજન્મોત્તું જ્ઞાન.

(શ્રી પ્રિયનાથસિંહ)

એક બે દિવસ રહીને સ્વામીજીનાં દર્શને જવાના ઇરાદાથી હું ઘરમાંથી બહાર નીકળતો હતો તેવામાં મારા બે મિત્રો આવી ચઢ્યા. તેમણે પણ મારી સાથે આવવાની ઇચ્છા દર્શાવી, કેમકે તેમને પ્રાણાયામ વિષે સ્વામીજીને કંઈક પૂછવું હતું. દેવદરબારમાં કે સંન્યાસી સમીપ કંઈ બેટ લીધા વગર જવાય નહિ એવું મેં સાંભળેલું હોવાથી અમે થોડોક મેવો અને ખીઠાઈ અમારી સાથે લેઈ ગયા, અને ત્યાં જઈને સ્વામીજી આગળ તે બેટ ધર્યું. સ્વામીજીએ તે બેટ પોતાના હાથમાં લઈને માથે ચઢાવી અને અમે તેમને નમન કર્યું. મારી સાથે આવેલા બે મિત્રો પૈકી એક જણ સ્વામીજીનો સહાધ્યાયી હતો. સ્વામી-

જીએ તેને તુરત ઓળખ્યો અને તેના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. પછી તેઓશ્રીએ અમને પોતાની પાસે બેસાડ્યા, ત્યાં બીજા ઘણા લોકો તેમનાં દર્શન અને ઉપદેશ શ્રવણ કરવા સારૂ આવ્યા હતા. કેટલાક સદ્ગૃહસ્થોએ પૂછેલા થોડાક સવાલોના જવાબ આપ્યા પછી સ્વામી-જીએ પોતાના સંભાષણ દરમ્યાન પ્રાણાયામ વિષે બોલવા માંડ્યું. પ્રથમ તો તેમણે આધુનિક વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોની મદદથી દ્રવ્ય અથવા પદાર્થનું આદિ કારણ મનજ છે એ સમજાવ્યું, અને પછી પ્રાણાયામ એટલે શું તે સમજાવવા માંડ્યું. સ્વામીજીએ પોતે સ્વેદો ‘રાજયોગ’ ગ્રંથ અમે ત્રણે જણે અગાઉ ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યો હતો; પરંતુ પ્રાણાયામ વિષે તે દિવસે તેમના શ્રી મુખેથી અમારા સાંભળવામાં જે કંઈ આવ્યું તે ઉપરથી મને લાગ્યું કે સ્વામીજીની અંદર જે જ્ઞાન ભરેલું છે તેનો સ્વદપજ ભાગ તે ગ્રંથમાં આવેખાયો છે. મારી એમ પણ ખાત્રી થઈ કે તેઓશ્રી જે કંઈ કહેતા હતા તે કેવળ પુસ્તકીયા જ્ઞાન નહોતું, કારણ કે સત્ય જ્ઞાનનો જાતે સાક્ષાત્કાર કર્યા સિવાય આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્રની મદદ લઇને પણ ધર્મના સઘળા વિકટ પ્રશ્નો આટલી બધી છટા અને ખુબીથી કોણ સમજાવી શકે? પ્રાણાયામ ઉપરનું તેમનું સંભાષણ સાંજના સાડા ત્રણ વાગ્યાથી તે સાડાસાત વાગ્યા સુધી ચાલ્યું. જ્યારે મંડળી વેરાઈ ગઈ અને અમે ઘેર આવ્યા ત્યારે મારા મિત્રોએ મને પૂછ્યું-“અમારા મનમાં જે પ્રશ્નો હતા તે સ્વામીજી શી રીતે જાણી શક્યા? તે પ્રશ્નો પૂછવાની અમારી ઇચ્છા તમે તેમને જણાવી હતી કે શું?”

આ પ્રસંગ પછી થોડે દિવસે બાગ બજારમાં આવેલા મહંમદ પ્રિયનાથ મુકરજીના ઘરમાં સ્વામીજીનાં મને દર્શન થયાં. તે વખતે ત્યાં સ્વામી બ્રહ્માનંદ, સ્વામી યોગાનંદ, જી. સી. ઘોષ મહાશય, અતુલ બાબુ, અને એક બે બીજા મિત્રો પણ હાજર હતા.

મેં કહ્યું:—મહારાજ! તે દિવસે જે એ ગૃહસ્થો મ્હારી સાથે આપનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતા તેમને પ્રાણાયામ વિષે કેટલાક પ્રશ્નો આપને પૂછવાના હતા. એ પ્રશ્નો, તેમના મનમાં, આપ સ્વદેશ પાછા ફર્યા તે પહેલાં કેટલાક દિવસપર આપના રાજયોગ ગ્રંથના વાંચનથી ઉત્પન્ન થયા હતા અને તે તેમણે મ્હને કહ્યા હતા; પરંતુ તે દિવસે તેઓ આપને તે વિષે કંઈ પણ સલાહ કરે તે પહેલાં તો તેમની તે શંકાઓને આપે હાથમાં લઇને તેનું નિરાકરણ પણ કરી નાંખ્યું! એથી તેઓને બહુજ અચંબો થયો અને મને પૂછવા લાગ્યા:—“તમે અમારી શંકાઓ સ્વામીજીને આગળથી જણાવી દીધી હતી કે શું?” સ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો:—“પશ્ચિમમાં પણ ધણીવાર એવા બનાવો બનતા હતા, ત્યારે લોકો મને વારંવાર પૂછતા:—‘મારા મનમાં જે સવાસો ઘોળાયા કરતા હતા તે આપ શી રીતે જાણી શક્યા?’ આવું અંતર્યામીપણું એટલે કે બીજાઓના વિચાર પામી જવાની શક્તિ મારામાં એટલી બધીવાર આવતી નથી, પરંતુ ગુરુદેવ શ્રી રામકૃષ્ણમાં તો તે બહુધા હમ્મેશાંજ રહેતી.” આ સંબંધમાં અતુલ બાપુએ સ્વામીજીને પૂછ્યું:—“આપે ‘રાજયોગ’માં કહ્યું છે કે મનુષ્ય પોતાના પૂર્વજન્મો વિષે બધું જાણી શકે છે. આપ પોતે તે જાણો છો?”

સ્વામીજી:—હા, હું તે જાણું છું.

અતુલબાપુ:—આપ જે કંઈ પણ જાણો છો તે અમને જણાવવાને આપને કંઈ હરકત છે?

સ્વામીજી:—હું તે જાણી શકું છું—અચિત્ત હું તે જાણું છું; પણ તેની વિગતમાં ઉતરવાનું હું પસંદ કરતો નથી.

પ્રસંગ ૮ મો.

પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંગીત કળા અને સંગીત શાસ્ત્ર.

(શ્રી પ્રિયનાથ સિંહ.)

સને ૧૮૯૮ ના જુલાઈ માસની એક સમી સાંજનો સમય હતો. સ્વામીજી આ વખતે બેલૂરમાં નિલામ્બર મુકરજી બાપુના ઉદ્યાન-ગૃહમાં અત્યેક મઠમાં યિરાજતા હતા. તેઓ પોતાના સવળા શિષ્યો સાથે ધ્યાનરથ થયા હતા. અતે તેઓ બહાર પધાર્યા અને એક ખંડમાં આની યિરાજ્યા. વરસાદ જોરથી વરસતો હતો અને પવન પણ દડો વાતો હતો, તેથી તેઓથીએ બારણું બંધ કરી દીધું અને તંબુરો લઈને ગાવા માંડ્યું. ગાન પૂરું થતાં સંગીત ઉપર લાંબુ વિવેચન ચાલ્યું. સ્વામી શિવાનંદે પૂછ્યું:—“ પાશ્ચાત્ય સંગીત કેવુંક છે?”

સ્વામીજી:—અહો! અહુજ સાઈ છે. પાશ્ચાત્ય સંગીતમાં સ્વરમેળની સંપૂર્ણતા કંઈ જોર હોય છે. એવી સંપૂર્ણતા આપણામાં નથી. પણ વાત એમ છે કે આપણા બીન ટેવાયલા કાનોને તે સાઈ લાગતું નથી તેથી આપણને તે ગમતું નથી અને આપણે ધારીએ છીએ કે પાશ્ચાત્ય ગાયકો શિયાળના જેવું રૂદન કરે છે. મારા પોતાના મનમાં પણ પાશ્ચાત્ય સંગીત માટે એવીજ છાપ હતી, પણ જેમ જેમ હું તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો ગયો અને તેના બારીકાઈથી અભ્યાસ કરવા લાગ્યો તેમ તેમ મને તેમાં વધુ સમજ પડવા લાગી અને પછી તો તેની ખૂબીઓ જોઈને હું દંગ થઈ ગયો. દરેક કળાના સંબંધમાં એમજ હોય છે. એક ઉત્તમોત્તમ સુંદર ચિત્રપર શક્ત નજર ફેરવી જવાથી તેની અંદર સુંદરતા ક્યાં રહી છે તે સમજી શકાતું નથી. આંખ થોડી ઘણી કેળવાયા વગર કળાના કોઈ કામની યાને ચિત્રની ખરી ખૂબીઓ અને તેના ઉત્તમ ભાવની કદર કરી શકાતી નથી. આપણામાં સત્ય સંગીત જેવું કંઈ પણ હોય તો તે આપણાં

કીર્તન અને ધ્રુપદ છે, આકાનું બધું મુસલમાની પદ્ધતિની છાયાથી બગડી ગયું છે. શું તમે એમ ધારો છો કે ટાપર-ટપ્પાની ચીજના ટુંકા અને મૃદુ રાગોને નાકમાંથી સૂર કાઢી ગાવા અને વીજળીના વેગે એક સૂરપરથી બીજા સૂરપર કુદકે ને લુસ્કે ઉતરી પડવું એમાંજ સંગીતની પરાકાષ્ટા થાય છે ? ના, તેમ નથી. પ્રત્યેક સૂરને તેના પોતાનો ભાગ પૂરેપૂરો ભજવ્યા દીધા સિવાય સંગીતનું તમામ શાસ્ત્ર કથળી જાય છે. ચિત્ર કાઢતાં કુદરતને બરાબર અનુસર્યા કરી તેમાં કળાની જેટલી ખૂબી આણવી હોય તેટલી આશો; તેમ કરવામાં કોઈ જાતનો વાધો નથી, પરિણામ હંમેશાં સાફજાણ આવશે. તેવીજ રીતે સંગીતમાં પણ સંગીત શાસ્ત્રની હદમાં રહી જેટલી ચતુરાઈ દાખવવી હોય તેટલી દાખવો, અને તે કાનને સદા પ્રિયજ લાગશે. મુસલમાનોએ હિંદમાં આવ્યા પછીજ વિવિધ રાગ રાગણીઓ ઘડણુ કરી; પણ ટપ્પાના સંગીતપર તેમણે પોતાની છટાની કંઈ એવી છાપ પાડી દીધી કે તેથી સંગીત શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તેની તમામ ખૂબીઓ નષ્ટ થઈ ગઈ.

પ્રશ્ન:—કેમ, મહારાજ ! ટપ્પાના સંગીતો તો બધાને ગમે છે, કેને નથી ગમતાં ?

સ્વામીજી:—રાત્રે બેલતા તમરાનો તમરાટ પણ કોઈને સારો લાગે છે. સંતાલ લોકો પણ પોતાના સંગીતને સૌથી શ્રેષ્ઠ માને છે. તમને સમજ પડતી લાગતી નથી કે એક સૂર પછી બીજો સૂર ઉપરા છાપરી ઝપાટાબંધ નીડળ્યા કરવાથી સંગીતની બધી ખૂબી નષ્ટ થઈ જાય છે. એટલુંજ નહિ પણ તેથી તો સંગીત ઉલટું નિરસ અને બેસૂરું બને છે. રાગ અને રાગણીના નામથી ઝોળખાતા સંગીતના વિવિધ રાગો સમ સૂરોની પરસ્પર અદક્તા બદત્રી અને મેળવણીથીજ બને છે. હવે ટપ્પામાં જો એક રાગ ઉપાડી પછી તુરત તે આખા

રાગને ફેરવી નાંખી બીજા નવીન સૂર કાઢવામાં આવે, અને વળી તે સૂરને મરડી મચડી તથા થડકારી ખુબ ઉંચે ચઢાવવામાં આવે તો પછી તેનો મૂળ રાગ તેની પૂર્વ સ્થિતિમાં ક્યાંથી રહી શકે વાર ? વળી સંગીતને અસરકારક બનાવવા ખાતર તેમાં સૂરની ચઢાડિતર અતિશય પ્રમાણમાં હોય તો તેથી સંગીતના કવિત્વનો બીજાકુલ લોપ થઈ જાય છે. ટપ્પા દાખલ થવાથી, સંગીતની ચીજના આશયને અનુસરી ગાવાની જે પદ્ધતિ આપણા દેશમાં હતી તે સમૂળગી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. હમણું હમણું નાટ્યગૃહોના સુધારા સાથે તે પાંખી કંઈક સજીવન થતી હોય તેમ લાગે છે, છતાં બીજા હાથપર રાગ અને રાગિણીઓ મારેનો બધો આદરભાવ વધુને વધુ જુલાતો જાય છે.

એ કારણથી ધ્રુપદની સંગીત કળાના ગુના ઉસ્તાદોને ટપ્પા સાંભળતાં બહુ કષ્ટ થાય છે, તેમને તે બીજાકુલ ગમતા નથી. છતાં આપણા સંગીતમાં તાલ અથવા તો સૂરની નિયમિત રીતે ચઢાડિતરી બહુ સારી છે. ફેંચ લોકોની દ્રષ્ટિપર આ ખૂબી પ્રથમ આવતાં તેમણે તેની બહુ પ્રશંસા કરી અને તેમના પોતાના સંગીતમાં તે દાખલ કરવાનો સફળ પ્રયત્ન આદર્યો. તેમણે એમ કર્યા પછી અત્યારે આખા યુરોપમાં સર્વત્ર તેનો પ્રચાર થયો છે.

પ્રશ્ન:—મહારાજ ! એ લોકોનું સંગીત મુખ્યત્વે કરીને રણગીત જેવું લશ્કરી હોય એમ લાગે છે, ત્યારે આપણામાં તે તરતનો બીજાકુલ અભાવ લાગે છે.

સ્વામીજી:—નારે, ના આપણામાં પણ તે છે. લશ્કરી રાગમાં તાલની એકતાની અથવા સ્વરમેળની બહુજ જરૂર છે. આપણામાં તેની દિલગીરીભરી ખામી છે, અને તેથીજ આપણામાં એવું લશ્કરી સંગીત ઝાઝું જણાતું નથી. આપણું સંગીત સરસ અને મક્કમ રીતે સુધરતું જતું હતું, પણ મુસલમાનો આવતાં તેમના હાથમાં તે ગયું

અને મુસલમાનોએ તેને એવી રીતે હાથ ધર્યું કે તેથી આપણું એ સંગીતવૃક્ષ આગળ ફુલી ફાલી શક્યું નહિ. પાશ્ચાત્યોનું સંગીત ધણું આગળ વધેલું છે. તેમના સંગીતમાં કર્ણ અને વીરરસના ભાવો છે, અને તેમ હોવાની જરૂર પણ છે. પરંતુ તુંબડાનું બનેલું આપણું પ્રાચીન વાજીંત્ર (તંબૂરો) તો અઘાપિ જેમનું તેમજ છે, તેમાં કોઈ જાતનો સુધારો થયો નથી !

પ્રશ્ન:—આપણા કયા રાગ રાગિણીઓ લક્ષ્કરી સુરના છે ?

સ્વામીજી:—દરેક રાગને લક્ષ્કરી બનાવી શકાય, જે તેના તાલમાં એકતા લાવવામાં આવે અને વાજીંત્રો તાલસર બજાવવામાં આવે તો. વળી કેટલીક રાગિણીઓનું પણ તેમ શક્ય છે.

એ પછી વાળુનો વખત થવાથી સંભાષણ આટોપાઈ ગયું. વાળુ કર્યા પછી, સ્વામીજીએ તે રાત મઠમાંજ ગાળવા સાડ કલકતેથી આવેલા મેમાતોની સુવાની સગવડ વિષે પૂછપરછ કરી, અને પછી પોતે શયનગૃહમાં સિધાબ્યા.

પ્રસંગ ૯ મો.

ગુરુ ગૃહવાસની પ્રાચીન પ્રથા—અર્વાચીન યુનિવર્સિટીની પદ્ધતિ—શ્રદ્ધાનો અભાવ—આપણો રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ છે—વેદાન્તયુક્ત પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન—કહેવાતું ઉચ્ચ શિક્ષણ—હુન્નર ઉદ્યોગ (કલા કૌશલ્ય) અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની અગત્ય—સત્યકામની વાર્તા—પુસ્તકીયું ભણતર અને ત્યાગીઓના હાથ તળેનું શિક્ષણ—શ્રી રામકૃષ્ણ અને પાંડતો—સાધુઓની સંભાળ નીચે ચાલતી પાઠશાળાઓવાળા મઠોની સ્થાપના—વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠ્ય પુસ્તકો કેવી રીતે તૈયાર કરવાં—બાળલક્ષ બંધ કરો—અવિવાહિત શ્રેણીઓને જાપાન મોકલવાની યોજના—જાપાનની મહત્તાનું રહસ્ય—ઑશિયાઈ અને યુરોપીય કળા—કળા અને તેની ઉપયોગિતા—પહેરવેશ—બાધ ખોરાકીનો સવાલ અને ગરીબાઈ.

(શ્રી પ્રિયનાથ સિંહ.)

નવો મઠ બંધાઇને તૈયાર થઈ જઈ બધા સ્વામીઓ ત્યાં રહેવા લાગ્યા ત્યાર પછી સુમારે બે વર્ષે હું એક દહાડો સવારમાં ગુરૂશ્રીનાં દર્શન કરવા ગયો. મને જોતાંજ સ્વામીજીએ સ્મિત કર્યું અને કુશળ સમાચાર પૂછી પ્રશ્ન કર્યો:—“ તું આજ અહીંજ રહેવાનો છું, નહિ વા? ”

મેં કહ્યું:—“ અલખત, એવો વિચાર તો છે. ” પછી વિવિધ પ્રશ્નોત્તર બાદ મેં પૂછ્યું:—“ મહારાજ! આપણા બાળકોના શિક્ષણ વિષે આપના શ્રી વિચાર છે? ”

સ્વામીજી:—ગુરુગૃહવાસ—ગુરુને ઘેર રહેવું.

પ્રશ્ન:—કેવી રીતે, સ્વામીજી?

સ્વામીજી:—પ્રાચીન કાળમાં થતું તેજ રીતે. પણ ફેર એટલો કે એ શિક્ષણ સાથે અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન વિદ્યા પણ શીખવાડવી. એ બંનેની જરૂર છે.

પ્રશ્ન:—કેમ વાર ? હાલની યુનિવર્સિટી પદ્ધતિમાં શી ખામી છે ?

સ્વામીજી:—ખામી ? સાંભળો, તે સર્વાંશે ખામીઓથી ભરેલી છે. એ તો માત્ર કારકુનો પેદા કરવાનો સંયોજ છે ! અરે ! એટલેથીજ પતતું હોત તો હજી હું આપણાં સદ્ભાગ્ય સમજત, પણ ના, એની અસરો તો બહુ કાતીલ છે. જુઓ તો ખરા, એના પ્રભાવે આપણા યુવકો શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસથી કેવા વિહીન થતા જાય છે ! તેઓ કહેતાં શરમાતા નથી કે ગીતા એ કેવળ તૂત છે ! વેદો એ ગામડીઆનાં ગીતો છે ! ભારત બહારના મુલકની પ્રજાઓ અને ઘટનાઓને લગતી નાનામાં નાની વિગતો જાણવા તેઓ હોંસ ધરાવે છે-રે ! મરી મથે છે, પણ જે તેમને તેમના પોતાના પૂર્વજોનાં નામ પૂછવામાં આવે તો તે ન આવડે ! સાત પેઢી પણ ગણાવતાં ન આવડે તો પછી ચાદની તો વાતજ ક્યાં ? !

પ્રશ્ન:—પણ તેથી શું ? પૂર્વજોનાં નામ ગણાવતાં ન આવડે તેમાં શું થઇ ગયું ?

સ્વામીજી:—ખબરદાર એમ ધાર્યું તો ! જે પ્રજાને તેનો ચોતાનો ઇતિહાસ નથી તે પ્રજાને આ જગતમાં બીજું કંઈજ નથી. “હું શલાણા ફલાણા ખાનદાનનો છું” એવું જે માણસને શ્રદ્ધાપૂર્વક અભિમાન હોય તે માણસ ખરાબ થશે એવું તમે માનો છો ? અરે ! એમ બનેજ શી રીતે ? તેની અંદરની એ શ્રદ્ધા તેનાં કૃત્યો અને લાગણીઓ ઉપર અંકુશ રાખે છે, અને તે એટલે મુઠ્ઠી કે તે માણસ મરવાનું પસંદ કરશે, પણ ખોટું કૃત્ય નહિજ આવશે. તેથીજ રીતે એક પ્રજાનો ઇતિહાસ આખી પ્રજાનું નિયંત્રણ કરે છે અને તેને

નીચગામી થતાં અટકાવે છે. હું જાણું છું કે “આપણી પ્રજાને ઇતિહાસ નથી” એવું તું કહીશ. હા, તારી માફક વિચારનારાના મત પ્રમાણે તે નથી; તેમજ તમારા યુનિવર્સિટીના પંડિતોના મત પ્રમાણે પણ નથી. દોડધામ પૂર્વક પશ્ચિમમાં પ્રવાસ કરી યુરોપીયન પોષાકમાં સજ્જ થઈ પાછા ફરેલા અને “આપણી પાસે કંઈ નથી, આપણે જંગમી છીએ,” એવું પ્રતિપાદન કરનારાઓનું પણ એમ માનવું છે. અલબત્ત, એ વાત તો સત્ય છે કે બીજી પ્રજાઓના જેવો ઇતિહાસ આપણો નથી. ધારો કે આપણે ભાત ખાઈએ છીએ અને અંગ્રેજો તે ખાતા નથી; પણ તેથી શું તમે એમ ધારી શકશો કે તેઓ બધા ભૂમે ભરી જાય છે અને તેમનાં નામ નિશાન નાખી દેવા બેઠાં છે? પોતાના દેશમાં પાકતા અને સહજ પ્રાપ્ત થતા તથા તેમને પોતાને માફક આવતા પદાર્થો પર તેઓ પણ ખાસી રીતે જીવે છે. તેજ રીતે જેવી જાતનો ઇતિહાસ આપણને હોવો જોઈએ તેવી જાતનો ઇતિહાસ તો આપણને છેજ. તે ઇતિહાસ, આંખો મીંચીને “હાય! આપણને ઇતિહાસ નથી, આપણી તવારીખ નથી” એમ ખૂમો પાડવાથી શું નાશ પામી જશે? જેમને આંખો છે અને જેઓ જોઈ શકે છે તેઓને તો એ સ્થિતિમાં પણ તેજસી ઇતિહાસ નજરે પડે છે અને તેના જોરે તેઓ જાણી શકે છે કે આપણી પ્રજા હજી જીવતી છે, આપણા રાષ્ટ્રમાં હજી કંઈક એતન છે. પરંતુ એ ઇતિહાસ-એ તવારીખ ફરીથી લખાવાની જરૂર છે. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના યોગે હાલ આપણા લોકમાં જે સમજ અને જે વિચાર સરળી દાખવે થઈ છે તેને બંધબેસતું થઈ પડે તેવી રીતે ઇતિહાસનું પુનર્લેખન થવું જોઈએ છે.

પ્રશ્ન:—એ કાર્ય શી રીતે સાધી શકાય ?

સ્વામીજી:—એ વિષય એટલો બધો મોટો છે કે હાલ વાતમાં

ને વાતમાં તેનું વિવેચન થઈ શકે તેમ નથી; તો પણ એટલું કહીશ કે તે વસ્તુસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ‘ગુરુગૃહ નિવાસ’ ની પ્રાચીન પ્રથા અને એવીજ બીજી શિક્ષણ પ્રદાનની રૂઢિઓ દાખલ થવાની જરૂર છે. આપણને જેની ખાસ જરૂર છે તે આ છે:—(૧) વેદાન્ત યુક્ત પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન (૨) માર્ગદર્શક તરીકે બ્રહ્મચર્યનો જીવન મંત્ર, (૩) પોતાની જાતમાં વિશ્વાસ કે આત્મશ્રદ્ધા. આ ત્રણની આપણને અત્યંત આવશ્યકતા છે. વળી ગદ્યેદાને દૃટકાર્યાથી તેનો ઘોડો થઈ જશે એવી શીખામણ પામેલો માણસ જેવી રીતે પોતાના ગદ્યેદાને ડહાણું ઠોકવા મંડી પડ્યો તેવી રીતની આપણા બાળકોને શિક્ષણ આપવાની હાલ જે શિક્ષણ પ્રણાલિકા છે તેનો પણ લોપ થવાની એટલીજ અગત્ય છે.

પ્રશ્ન:—આથી આપ શું કહેવા માગો છો? આમ કહેવામાં આપનો શો હેતુ છે?

સ્વામીજી:—જુઓ, કોઈ કોઈને શીખવી શકતું નથી. પોતે શીખવે છે એવી ભાવનાથી શિક્ષક બધુંજ બગાડે છે. વેદાન્ત કહે છે તેમ મનુષ્ય માત્રની અંદર સર્વ જ્ઞાન રહેલું છે—નાના બાળકની અંદર પણ તે છે—તેને જાગૃત કરવાનીજ માત્ર જરૂર છે અને તે કરવા જેટલીજ શિક્ષકની કારીગીરી છે. આપણે બાળકો માટે જે કંઈ કરવાનું છે તે માત્ર એટલુંજ કે તેઓ પોતાના હાથ, પગ, કાન, નેત્ર વગેરે અવયવોનો ઉપયોગ કરતી વખતે તેમની પોતાની બુદ્ધિને કામે લગાડતાં શીખે. એમ થતાં સરવાળે બધુંજ રહેલું ને સરળ થઈ જશે. હવે બધાનો મૂળ મુદ્દો જોઈએ તો ધર્મ છે. ધર્મ એ ભાત યાને ભોજનના મુખ્ય પદાર્થ જેવો છે. (બંગાળામાં ભાતજ મુખ્ય ભોજન છે) બીજું બધું તો શાક-ચટણી જેવુંજ છે. એકલું શાક કે ચટણીજ ખાધાથી જેમ હાનિ થાય છે, તેમ એકલા ભાતથી પણ અજીર્ણ થાય છે.

હાલનું શિક્ષણ એવું એક તરફી હોવાથી બાળકોને કેવળ પોપટ જેવો કરી મૂકે છે, અને તેમના બેજાંમાં અનેક જાતના વિષયોનું ભુંસું ભરાયને તેને બગાડી નાંખે છે. એક રીતે જોતાં તો આપણે આપણા વાઇસરોયની એમના યુનિવર્સિટી સુધારણાના મુસદ્દા માટે આમારજ માનવો ઘટે છે; કેમકે એમના એ ધારાનો * વ્યવહાર અર્થ હાલના કહેવાતા ઉચ્ચ શિક્ષણને નષ્ટ કરવાનો છે, અને તે હેતુ સરતાં દેશને ત્રિસામે ખાવાનો વખત મળ્યાથી થોડો ધણો આશાયશ મળશે. અધધ ! બી. એ. ને એમ. એ. બનવાની એ કેવડી ધમાલ ! કેટલા બધા ધમપછાડા ! અને થોડા દહાડા રહીને એમાંનું કંઈજ નહિ, બધુંજ ટાડું ટપ ! એવડી ધમાલને અતે શીખે છે શું, તો કે આપણો ધર્મ, આપણી નીતિ, આપણા રિવાજ વગેરે જે કંઈ આપણું છે તે બધુંજ ખરાબ છે, અને પાશ્ચાત્યોનું જે કંઈ છે તે તમામ સાફ છે ! છતાં તેઓ ભૂખ અને દારિદ્ર્યના દુષ્ટ પિશાચને તો ખાળી નથી શકતા ! આવી જાતનું ઉચ્ચ શિક્ષણ રહે તોયે શું, અને જા્ય તોયે શું ? એને બદલે લોકોને કંઈ હુજર ઉઘોગ કે વેપાર ધંધાનું શિક્ષણ મળે તો સાફ કે જોતી તેઓ ઉઘોગદ્વારા નિર્વાહ ચલાવવા શક્તિમાન થાય અને હાલની માફક તેમને નોકરી માટે ખૂમો પાડતાં આમ તેમ અથડાવું મટે.

પ્રશ્ન:—ખરે ! ત્યારે તો મારવાડીઓ એ બાબતમાં ધણા ડાહ્યા કહેવાય; કેમકે તેઓ નોકરી ન સ્વીકારતાં કોઇને કોઈ ધંધામાંજ જોડાય જાય છે.

સ્વામીજી:—નહિ રે ! નહિ. તેઓ તો દેશનું સત્યાનાશ વાળવા

---

* લોર્ડ કર્ઝને પોતાની કારકીદી માં યુનિવર્સિટીના શિક્ષણનું ધોરણ એટલું બધું વધારી દીધું કે જોતી તે અતિશય ખર્ચાલ થતાં મધ્યમ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે તે લગભગ દુષપ્રાપ્ય થઇ ગયું.

બેઠા છે ! તેઓમાં તો પોતાના સ્વાર્થને સમજવા જેટલી પણ શક્તિ નથી. એ લોક કરતાં તો તમે ધણે દરજ્જે સારા છો કે માલ તૈયાર કરવાની અને ઉદ્યોગ ખીલેલો જોવાની તમારી ધાનત છે. તેઓ જે ધંધામાં પોતાનું નાણું રોકે છે તેમાંથી તેમને પોતાને તો દલાવી જૂજ ટકાવ પ્રાપ્ત થાય છે. અને ધંધાનું ખર્ચ તત્ત્વ તો યુરોપીઅનોજ ખર્ચ જાય છે અને તેથી પરદેશીઓનાંજ ખીરસાં તરબોળે છે. એજ નાણું જે તેઓ હુત્તર ઉદ્યોગનાં કારખાનાં અને ઔદ્યોગાલયો ખોલવામાં વાપરતા હોય તો તેથી આપણા દેશનું અનહદ કલ્યાણ થાય, એટલુંજ નહિ પણ તેમને પોતાને પણ તેથી અધિક નફો પ્રાપ્ત થાય. એક કાલુલી લોકોજ માત્ર એવા છે કે જેઓ નોકરીની પરવા ધરતા નથી. તેમનામાં સ્વાતંત્ર્યનો જીસ્સો હાડોહાડ વ્યાપેલો હોય છે. એકાદ કાલુલીને નોકરી માટે સ્થળ ઇશારો કરો અને પછી જીજી કોંઈક જોવા જોવું થાય છે !

પ્રશ્ન:—વાર, મહારાજ ! ધારો કે આપ કહો છો તે પ્રમાણે ઉચ્ચ શિક્ષણ નિકળી જાય તો પછી આપણા લોકો પહેલાંની માફક ઢોર જોવા મૂર્ખ નહિ બની જાય ?

સ્વામીજી:—કેવું અર્થરહિત બને છે ! સિંહ કદી સિંહ શીટીને શિયાત થયલું સાંભળ્યું છે ? એ તું બોલે છે શું ? જે ભૂમિએ અનાદિ કાલથી જગત્ સમસ્તને ગ્વાન આપ્યા કીધું છે તે ભૂમિનાં સંતાનો, લોહ કર્જન જોવાને હસ્તે ઉચ્ચ શિક્ષણનો અસ્ત થતાં, બળદીયા જોવા બુદ્ધિહીન થઈ જશે એ શું કદી સંભવિત હોઈ શકે ?

પ્રશ્ન:—પરંતુ મહારાજ ! અંગ્રેજોના આવાગમન પહેલાં આપણા લોકની શું સ્થિતિ હતી અને હાલ શી છે તેનો જરા ખ્યાલ કરવો ઘટે છે.

સ્વામીજી:—ઉચ્ચ શિક્ષણનો અર્થ શું એટલોજ છે કે ભૌતિક

શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો અને દરરોજના વાપરની ચીજોને યંત્રોની મદદથી બનાવવી ? એમ કરવામાંજ શું ઉચ્ચ શિક્ષણ આવી ગયું ? નહિ, નહિ, ઉચ્ચ શિક્ષણનો ઉપયોગ તો જીવનના કઠિણ કાયડાઓને કેમ છોડવા તે શોધી કાઢવામાં રહ્યો છે, અને એજ બાબતપર અત્યારે સુધરેલી દુનિયાના સર્વ વિચારકો ગહન વિચાર ચલાવી રહ્યા છે કે જે બાબતનો આપણા દેશમાં તો હજારો વર્ષપર નિર્ણય થઈ ચૂક્યો છે.

પ્રશ્ન:—પણ આપનું વેદાન્ત શાસ્ત્ર પણ લોપ થવાની સ્થિતિમાં હતું ને ?

સ્વામીજી:—કદાચ તેમ હોયે ખરું. કાળચક્રના ઝપાટામાં આવતાં વેદોની જ્યોતિ “ હા ! હોલવાઇ ચાલી, ઓ ! હોલવાઇ ગઇ ” એમ વખતો વખત ભાસ થાય છે ખરો, પણ જ્યારે એમ બને છે ત્યારે શ્રી ભગવાન કોઇ એક એવું તો અસામાન્ય માનવ શરીર સજે છે અને જો તે એતન અને જોમ ધર્મપ્રતિ પ્રેરી દે છે કે જેથી કરીને શ્રી પાછો તે ક્રેટલોક સમય અપ્રતિહત જુસ્સાથી આગળ ચાલે છે. એવાં એતન અને જોમ હવે આપણા ધર્મમાં પ્રદીપ્ત થવા માંડ્યાં છે.

પ્રશ્ન:—ભારત વર્ષે પોતાનું જ્ઞાન જગતના બીજા દેશોને મુક્ત હસ્તે આપ્યાની કોઇ સાખીતિ છે, મહારાજ ?

સ્વામીજી:—કેમ વાર ? ઇતિહાસ પોતેજ તેની સાખીતિ છે. જે જે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિપ્રદ વિચારો અને જ્ઞાનની ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓ અત્યારે જગતમાં વિદ્યમાન છે તે તમામનું આદિસ્થાન આપણો જ્ઞાન્ત વર્ષ છે, એમ યોગ્ય તપાસને અંતે જણાઇ ચૂક્યું છે.

આ વિષયપર સ્વામીજીએ અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક લંબાણથી વિવેચન કર્યું. એ વખતે એમની પ્રકૃતિ બહુ ખરાબ હતી, અને તેમાં વળી ઉન્હાળાની અતિશય ગરમીને લીધે તેમને વારે વારે પાણી પીવું

પહોં હવે. છેવટે તેમણે કહ્યું: “બચા સિંધી! મને એક જામ બરફ નાંખેલું ઠંડું પાણી આણી આપ તો! બધી બાબત હું તને હમણાં સ્પષ્ટ સમજાવી દઉં છું.” બરફ યુક્ત ઠંડું જળ પીધા પછી સ્વામી-જીએ પોતાનું પ્રવચન ફરી શરૂ કર્યું.

સ્વામીજી:—જુઓ, આપણને જેની જરૂર છે તે આ છે:—પર-દેશીઓના હસ્તક્ષેપ વગર—સ્વતંત્રપણે આપણા લોકોએ આપણી પોતાની વિદ્યાની વિવિધ શાખાઓનો તથા તેની સાથે અંગ્રેજી ભાષા અને પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વળી હુન્નર ઉદ્યોગના શિક્ષણની અને ખીજું પણ જે જે કંઈ આપણા ઉદ્યોગ ધંધા ખીલવી શકે તેમ હોય તેને દરેક શીખવાની આપણા લોકોને જરૂર છે. એમ થાય તોજ લોકો નોકરી પાછળ ફાંફાં મારવાને બદલે ઉદ્યોગ ધંધો કરી પોતાના ગુજરાન પુરતું કમાઈ શકે અને સારાનરસા પ્રસંગ માટે કંઈક બચાવી પણ શકે.

પ્રશ્ન:—તે દિવસે આપ ટોલ (સંસ્કૃત છાત્રાલય બોર્ડિંગ સ્કુલ) ની પદ્ધતિ વિષે શું કહેતા હતા, મહારાજ ?

સ્વામીજી:—ઉપનિષદની કથાઓ તમે નથી વાંચી કે શું ? ચાલો, એક કથા હું તમને કહું છું. બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું પાલન કરવા સારૂ સત્યકામ ગુરૂને ત્યાં રહેવા ગયો. ગુરૂએ તેને કેટલીક ગાયો સોંપીને અરણ્યમાં મોકલ્યો. ઘણા મહિના અરણ્યમાં ગાળ્યા પછી જ્યારે સત્યકામને જણાયું કે ગાયોની સંખ્યા બમણી થઈ છે, ત્યારે તેણે ગુરૂના આશ્રમપર પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો. પાછા આવતી વખતે રસ્તામાં એક બળદે, અગ્નિએ અને બીજાં કેટલાંક પ્રાણીઓએ તેને પરબ્રહ્મનો ઉપદેશ કર્યો. એમ કરતાં શિષ્ય ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે તેના મુખ પ્રતિ જોતાંજ ગુરૂ તત્કાળ પામી ગયા કે તેને સંપૂર્ણ

અક્ષયજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ચૂકયું હતું. આ કથાનું જે તારતમ્ય છે તે એ કે ખર્ચ જ્ઞાન-ખર્ચ શિક્ષણ કુદરત સાથેના સતત સહવાસથીજ સિદ્ધ થાય છે.

જ્ઞાન તો એજ રીતે સંપાદન થવું જોઈએ. કેવળ સંસ્કૃત પંડિતોની ટોલમાં રહી ભણ્યાથી તો ગમે તેટલું ભણ્યા છતાં પણ તમે મનુષ્ય દેહમાં મર્કટજ રહેવાના. મનુષ્યે બાલપણમાંથીજ એવા સત્પુરુષના સહવાસમાં રહેવું જોઈએ કે જેનું ચારિત્ર અગ્નિની જ્વાળા જેવું ઉજ્જવળ અને નિર્ભજ હોય. એથી કરીનેજ ઉત્કૃષ્ટ શિક્ષણનું જીવંત દર્શાવ તેની નજર સમક્ષ સદા કાયમ રહેશે. બાકી “જુહું” બોલવું એ પાપ છે” એવું માત્ર વાંચવાથી ને ગોખવાથી તો કંઈજ લાભ નથી. પ્રત્યેક બાળકને વિશુદ્ધમાં વિશુદ્ધ અહ્યયર્થ પાળતાં શીખવવું જોઈએ. એમ થશે ત્યારેજ તેમનામાં આત્મશ્રદ્ધા પ્રગટશે. બાકી શ્રદ્ધાવિહીન માણસો તો જુહું બોલવાનાજ. આપણા દેશમાં જ્ઞાનપ્રદાન યાને શિક્ષણનું કામ હંમેશાં સંન્યાસીઓને હાથેજ થતું આવ્યું છે. પાછળથી પંડિતો સર્વ જ્ઞાનનો ઇન્કાર કરી બેઠા અને તેને ‘ટોલો’ના સંકુચિત ક્ષેત્રમાં મર્યાદિત કરી નાંખ્યું. પણ એમની એ રીતિનું પરિણામ બહુ માઠું આવ્યું છે અને દેશ વિનાશની અણીપર આવી પડ્યો છે. જ્ઞાન પ્રદાનનું કામ જ્યાં સુધી ત્યાગી-સંન્યાસીઓને હાથે હતું ત્યાં સુધી ભારતનું ભવિષ્ય સર્વથા ઉજ્જવળ હતું; ભારતને માટે બધી બાબતજ સુગમ હતી.

પ્રશ્ન:—આપ આ શું કહો છો ? મહારાજ ! બીજા દેશોમાં તો કંઈ સંન્યાસી બંન્યાસી નથી, છતાં તેમના જ્ઞાનના પ્રભાવે ભારતવર્ષ અત્યારે જુઓ કેવો તેમના ચરણોમાં આબોટી રહ્યો છે!-રે ! કેવો અટવાઈ રહ્યો છે !

સ્વામીજી:—મિથ્યા પ્રલાપ માં કર, બચ્ચા ! હું કહું તે સાંભળ.

ભારત સંતાનોના શિક્ષણનો ભાર જ્યાંસુધી સાચા ત્યાગીઓને* શિર પાછો નહિ મેલવામાં આવે ત્યાં સુધી ભારતને પારકા જોડા ઉઠાવવાજ પડશે. એક અશિક્ષિત પણ ત્યાગ વૃત્તિવાળા બાળકે તમારા મોટા મોટા વૃદ્ધ પંડિતોનાં માથાં કેવાં ફેરવી નાંખ્યાં હતાં તેની તમને ખબર નથી ? એકવાર દક્ષિણેશ્વરના મંદિરમાં વિષ્ણુની પૂજા કરતા બ્રાહ્મણ પૂજારીને હાથે વિષ્ણુની મૂર્તિનો એક પગ ખંડિત થયો. તે ઉપરથી પંડિતોની સભા કરીને તેમનો અભિપ્રાય પૂછવામાં આવ્યો. પંડિતોએ જૂનાં પુરાણાં થોથાં પોથાં ઉથલાવીને નિર્ણય આપ્યો કે ખંડિત મૂર્તિની પૂજા શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્જિત છે, તેથી નવી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવી પડશે. પંડિતોના આ નિર્ણયથી ત્યાં ખડુ ખજભળાટ મચી રહ્યો. અંતે શ્રી રામકૃષ્ણને બોલાવવામાં આવ્યા. તેઓશ્રીએ અધી વાત સાંભળી લીધા પછી સવાલ કર્યો:—“કોઈ સ્ત્રીનો પતિ લંગડો થતાં તે સ્ત્રી પોતાના પતિનો શું ત્યાગ કરે છે કે ?” પરિણામ એ થયું કે પંડિતોની બોલતી

* કનક કાન્તાના આકર્ષણથી દૂર રહેવાવાળા એવા જ્ઞાનવાન અને બળવાન ત્યાગીઓ કાંઈ ઉપરથી આવી પડતા નથી; પણ ગૃહસ્થાશ્રમીઓમાંથીજ પાકે તેમ છે, એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. બાવન લાખમાંથી આઠલાઓ આ કે તે કામ કરે તો આમ થાય ને તેમ થાય, એવી વૃથા આશાની વાતો કર્યા કરી પોતાની જાતને કનક કાન્તાના મોહમાં ડુબાવી રાખનાર બાયલા બહેનોનો તો દયાપાત્રજ ગણાય. જોઈ લ્યો, એક એવા સાચા ત્યાગીવાળું કાંગડીનું ગુરુકુળ અને બીજી તરફ નોકરોથી ચલાવાતી બીજી તેવી સંસ્થાઓ ! અરે એ પણ હજી ઠીક છે, પણ દેશના હંડા વિચારકોથી નિંદાયલી દેશવિદ્વાતક હાલની કેળવણીમાં એક યા બીજી રીતે મદદ કરવા મંડી પડનારાઓથી તો પ્રભુ બચાવે ! સેંકડો ગરીબો શ્રેણ્યુએટ બનીને દરેક સો-પચાસ કમાતો થાય છે એજ તેમની મોટી ફલીલ ! દેશના હંડા પ્રશ્નો સાથે સ્નાન સૂતકજ નહીં ! પ્રભુ દેશને એવા મિત્ર-શત્રુઓથી બચાવે !

બંધ થઇ ગઇ, તેમની બધી શાસ્ત્રીય ટીકા ટીપ્પણીઓ અને વિદ્વતા ભરેલાં ભાષ્યો આ એકજ સાદા અર્ને સરળ કથનના પ્રભાવ સામે ટકી શક્યાં નહિ. તમે કહો છો તે ખરું હોત તો પછી શ્રી રામકૃષ્ણ આ પૃથ્વીપર શા માટે અવતરત અને પુસ્તકી વિદ્યાની આટલી બધી ઉપેક્ષા શા માટે કરત ? તેઓશ્રી જે નવીન ચેતન પોતાની સાથે લાવ્યા હતા તે ચેતનને આપણે વિદ્યા અને શિક્ષણમાં ધટાવવાનું છે અને તેમ થશે ત્યારેજ ખરું કાર્ય થશે; અન્યથા નહિ.

પ્રશ્ન:—પણ મહારાજ ! કહેવું જેટલું સહેલું છે તેટલું કરવું કઠિણ છે.

સ્વામીજી:—અબલત, તેમ છે જ. કાર્ય જે કથન કરતાં સહેલુંજ હોત તો તો પછી શ્રી રામકૃષ્ણને ભૂતળપર અવતરવાનું પ્રયોજનજ ન હતું. હવે તમારે જે કરવાનું છે તે એ કે દરેકે દરેક શહેર અને ગામમાં અકેકો મઠ સ્થાપવો. કેમ, એ કામ તમારાથી થઇ શકશે કે ? કંઇક તો અવસ્ય કરો. કલકત્તાના મધ્ય ભાગમાં એક મોટો મઠ સ્થાપવો. એક સારા સુશિક્ષિત અને ચારિત્રવાન સાધુને એ મથકને! અધ્યક્ષ નીમી તેના હાથ તળે સક્રિય (પ્રેક્ટીકલ) વિજ્ઞાન વિદ્યા અને કળાઓ શીખવાડવાનાં ખાતાં ઉઘાડવાં, અને તે દરેક ખાતાપર તે તે વિષયના જ્ઞાતા સંન્યાસીને નીમવો.

પ્રશ્ન:—પણ એવા સાધુઓ મળી શકશે ક્યાંથી, મહારાજ ?

સ્વામીજી:—આપણે તેમને બનાવીને તૈયાર કરવાનો છે. તેટલાં માટેજ હું હમેશાં કહ્યા કરું છું કે પ્રખર સ્વદેશભિમાન અને ત્યાગ વૃત્તિવાળા કેટલાક યુવાનોની જરૂરીયત છે. ત્યાગી લોકો કોઇ પણ વસ્તુ સંપૂર્ણરોજે જેટલા થોડા સમયમાં સાધી શકે છે તેટલા થોડા સમયમાં બીજાથી તેમ થઇ શકતું નથી.

થોડો વખત શાન્ત રહીને સ્વામીજી બોલ્યા:—“ સિંધી ! આપણા

દેશ માટે એટલા બધી બાબતો કરવાની બાકી છે કે તમારા મારા જેવા હજારો નરોની જરૂર છે. ખાલી વાતો ક્યાં કરવાથી શું નિપજશે ? જુઓ, જુઓ, આપણી માતૃભૂમિ કેવી દુર્દશાએ પહોંચી છે ! આપણા બહાલા દેશના કેવા હાલહવાલ થઈ રહ્યા છે ! તેને માટે હવે તો કંઈક કરો ! આપણા નાના બાળકોને યોગ્ય એકાદ સાઈં પુસ્તક પણ આપણી કંને નથી ! ”

પ્રશ્ન:—એમ કેમ કહો છો, મહારાજ ? બાળકોને માટે તો ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરનાં પુસ્તકો મનમાન્યાં પડ્યાં છે ! આટલું કહેતાં- માંતો સ્વામીજી ખડખડાટ હસી પડ્યા અને કહ્યું:—“ હા, તેમાં લખ્યું છે કે ‘ ઈશ્વર નિરાકાર-ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે ’ ‘ મણિલાલ બહુ સારો અને સમજુ છોકરો છે ’ વગેરે વગેરે. પણ તે ન યાત્રે. આપણે તો રામાયણ, મહાભારત, ઉપનિષદ વગેરેમાંની ટુંકી ટુંકી વાતો-વાણી દેશી ભાષાના અને અંગ્રેજી ચોપડીઓ સહેલી અને સાદી ભાષામાં તૈયાર કરવાની છે, અને એ ચોપડીઓ આપણાં નાનાં બાળકોને વાંચવા આપવાની છે.

અગીયાર વાગ્યાનો સુમાર થયો હતો. આકાશમાં એકાએક વાદળાં ચઢી આવ્યાં અને ઠંડો પવન વાવા લાગ્યો. વરસાદનાં ચિન્હ થયેલાં જોઈ સ્વામીજીને અતિ આનંદ થયો. તેઓશ્રી ઉઠીને ઉભા થયા અને બોલ્યા:—“ સિંધી ! ચાલ, આપણે ગંગાજીના કાંઠે જરા ફરી આવીએ. ” અમે ફરવા નીકળ્યા. ફરતાં ફરતાં સ્વામીજી કલિદાસના મેઘદૂતમાંથી અનેક શ્લોકો બોલતા હતા, તથાપિ તેમના ચિત્તમાં તે બધો વખત જે એક વિચારનો પ્રવાહ સતત ચાલ્યા કરતો હતો. તે ભારત વર્ષનાં કલ્યાણ વિષે હતો. આખરે તેઓ બોલ્યા:—“ આમ જો, સિંધી ! બોલ, તારાથી એક વાતું થઈ શકશે ? થોડા વખત માટે તું આપણા છોકરાઓનાં લગ્ન થતાં અટકાવી શકીશ ? ”

મેં કહ્યું:— મહારાજ ! એમ કરવાનો વિચાર સુધ્ધાં કેવી રીતે કરી શકીએ ? આપણા બાળ્ય લોકો તો ઉલટા લગ્નોને જેમ અને તેમ વધારે સોંધાં અને સસ્તાં કરવાની જીવતોડ ખટપટ કરી રહ્યા છે.

સ્વામીજી:—તે બાળત બેફિકર રહો; કાળના પ્રવાહને કોણ ખાળી શકે તેમ છે ! એવી તમામ હીલચાલો ખાલી રણકા માફક વ્યર્થ જશે. લગ્નો જેમ વધારે મોંઘાં થાય તેમ દેશને માટે વધારે કલ્યાણકારી છે. પરીક્ષાઓ પાસ કરવાની અને નાનપણમાંજ પરણી જવાની કેટલી બધી ધમાલ ! લગનગાળાના સમયે જાણે કેમ કોઈને પણ પરણ્યા વગરનું કુંવાઈ રાખવાનુંજ ન હોય ! અને બીજે વર્ષે પણ પાછું એનું એજ-એવડીને એટલીજ ધમાલ !

થોડીવાર શાંત રહીને સ્વામીજી ફરી બોલ્યા:—“ થોડાક અવિ-વાહિત ટ્રેન્યુએટો જે મને મળી આવે તો હું તેમને જાપાન મોકલી ત્યાં ઉદ્યોગ હુન્નરનું શિક્ષણ મળે તેવી વ્યવસ્થા કરી આપવા પ્રયાસ કરું, જેથી કરી તેઓ સ્વદેશ પાછા ફરતાં તેમનું જ્ઞાન હિંદના કલ્યાણ માટે કામે આવે. એવું થઈ શકે તો અહા ! કેવું સારું ! દેશને તેથી કેટલો બધો ફાયદો થાય ! ”

પ્રશ્ન:—કેમ મહારાજ ! ઇંગ્લંડ કરતાં જાપાન જવામાં આપણને વધારે શાયદો છે ?

સ્વામીજી:—બેશક ! મારો અભિપ્રાય એવો છે કે આપણા તમામ શ્રીમંત અને શિક્ષિત લોકો જે એકવાર જાપાનને નજરે જોઈ આવે તો તેમની આંખો ખરાબર ઉઘડી જાય.

પ્રશ્ન:—કેવી રીતે, મહારાજ ?

સ્વામીજી:—જાપાનમાં જ્ઞાનનો સરસ પરિપાક થયેલો જણાય છે. અહિંની માફક અજીજ્ય કે અપચો થયેલો ત્યાં નથી જણાતો. તેઓએ બધુંજ યુરોપીઅનો પાસેથી ગ્રહણ કર્યું છે, છતાં પણ તેઓ

જાપાનીસજ રહ્યા છે અને યુરોપીઅન બની બેઠા નથી. એથી ઉલટું આપણા દેશમાં બધી બાબતમાં પાશ્ચાત્ય બની જવાની ભયંકર ઘેલછાએ આપણને પ્લેગની પેઠે પછાડ્યા છે !

મેં કહ્યું:—“ મહારાજ ! મેં કેટલાંક જાપાની ચિત્રો જોયાં છે; તેમની કળા જેઠું ભલભલાઓ દિંગ થયા વગર ન રહે. તેમની ખૂબી-તેમની કલ્પના કંઈ ન્યારીજ છે. બીજાઓથી તેની નકલ થઈ શકે તેમ નથી.

સ્વામીજી:—તમારું કહેવું તદ્દન ખરું છે. કલાના કારણેજ તેઓ પ્રજા તરીકે મહાન થયા છે. તેઓ પણ આપણી માફક એશિયાટિક છે એ તમે ક્યાં નથી જાણીતા ? આપણે જો કે લગભગ બધુંજ ગુમાવી બેઠા છીએ, તો પણ અદ્યાપિ આપણું જે કંઈ રહેલું છે તે હેરતભર્યું છે. એશિયાવાસીનો આત્માજ કલાના તંતુથી વણાયેલો છે જેમાં કલાનો લેશ ન હોય એવી કોઈ વસ્તુજ એશિયાટિક વાપરે નહિ. જાણતા નથી કે કળા એ આપણામાં પણ ધર્મનો એક ભાગ મનાયો છે ? તહેવાર અને બીજા શુભ પ્રસંગોએ જે સ્ત્રી ભોંય અને બીંતો ઉપર અબીલ ગુલાલના સુંદર સાથીયા પૂરી શકે છે કે ઉત્તમ ચિત્રામણ કાઢી શકે છે તેની આપણામાં કેટલી બધી પ્રશંસા થાય છે ! શ્રી રામકૃષ્ણ પણ કેવા મોટા કળાકોવિદ હતા !

પ્રશ્ન:—અગ્રેજ લોકની કળા પણ સારી છે, નહિ વાડ ?

સ્વામીજી:—કેવો અક્કલનો બારદાન છે !—પણ અત્યારે જ્યાં સર્વત્ર એ માન્યતા પ્રસરી રહેલી છે અને જ્યાં બધાજ એમ ધારે છે ત્યાં તને એકલાનેજ દોષ દેવો શા કામનો ? અંશસોસ કે આપણો દેશ આટલી બધી અધોગતિએ પહોંચ્યો છે ! લોકો પોતાના સુવર્ણને પીત્તળ લેખે છે અને પરદેશીઓના પીત્તળને સુવર્ણ તરીકે સ્વીકારે છે ! ખરેખત ! એ આધુનિક શિક્ષણનુંજ બાદુ છે ! નિશ્ચય માન કે યૂરો-

ખીઅનો બ્યારથી એશિયાના સંબંધમાં આવ્યા છે ત્યારથી તેમણે પોતાના જીવનમાં કળાને ઉતારવાનો પ્રયાસ આદર્યો છે.

મેં કહ્યું:—મહારાજ ! ખીજાઓ જે આપને આવી વાતો કરતાં સાંભળશે તો તેઓ એમજ ધારશે કે આપ પશ્ચિમની બધી વસ્તુઓને ધૂણાની નજરે જુઓ છો, અને પ્રત્યેક વસ્તુને તેની કાળી બાજુએથી નિહાળવાની આપને આદત છે !

સ્વામીજી:—ઠીકજ છે ! અંધપરંપરાના માર્ગમાં વિચરનારાઓ ખીજું ધારી પણ શું શકવાના હતા ! પ્રત્યેક વસ્તુ મને મારી નજરે બતાવવાની મારી કેટલી મોટી મુશ્કેલી છે ! તેઓનાં મકાનો જુઓ, તે કેવા સામાન્ય કેટિનાં અને અર્થરહિત છે ? એમનાં મોટાં મોટાં સરકારી યાને જાહેર મકાનોને નિહાળો; તેમને બહારથી જેતાં બરાબર તમે કહી શકશો કે પ્રત્યેક મકાન શેને માટે બાંધવામાં આવ્યું છે ? ના, કેમકે તે બધાંય કેવળ અલાક્ષણિક છે; બહારના દેખાવપરથી જોનારને તેમનો ઉપયોગ અને હેતુ રપટ સમજાય એવાં સાંકેતિક ચિહ્નો તેમના મકાનમાં હોતાં નથી તેમનો પહેરવેશ પણ જુઓ: શરીરે ચુસ્ત ભયકાષ્ટ રહેતા તેમના અકુટ કેટો અને તેમનાં સંધાસટ પાટલુને આપણી નજરમાં ભાગ્યેજ કુટડાં દેખાય, કેમ નહિ ? અને ખરે ! તેમાં શોભા કે સૌંદર્ય જોવું છે પણ શું ? હવે આપણી માતૃભૂમિના ગમે તે ભાગમાં જાઓ અને જુઓ કે બહારના દેખાવ માત્રથી પ્રત્યેક મકાન શેને માટે નિર્માણ થયેલું છે તે એકદમ યથાર્થ સમજી શકાય છે કે નહિ ? વળી તેમાં કારીગરીને કળાની પણ કેટલી બધી ભરપટ હોય છે ! કાચનું ગ્લાસ એ એમનું જળામાત્ર છે, અને ધાતુની ઝારી એ આપણું છે; એમાંથી કિસમનું અને ખૂચી-દાર કયું છે ? આપણાં ગામડાંઓમાં ખેડૂતોનાં ઘરો તેં જોયાં છે ?

મેં કહ્યું:—જી હા, મેં તે જોયાં છે.

સ્વામીજી:—તેમાં તે શું જોયું છે ?

શું જવાબ આપવો તે હું સમજી શક્યો નહિ. તો પણ મેં દુહુ: “મહારાજ ! તે ખીલકુલ સ્વચ્છ અને સુધડ હોય છે. તેમનાં આંગણાં અને ભોંયતળીયાં રોજ વાળી જૂડીને અને લીંપી ઘૂંપીને સાફ રાખવામાં આવે છે.”

સ્વામીજી:—તેમના અનાજ રાખવાના કોઠાર જોયા છે ? તે કેટલા બધા ખુખીદાર હોય છે ! તેમાં કળા કૌશલ્ય પણ કેટલું વાપર્યું હોય છે ! તેમની માટીની ભીંતડીઓપર પણ કેવાં ભાતભાતનાં ચિત્રા-મણો કાઢેલાં હોય છે ! હવે, જો તું પશ્ચિમના મૂલકોમાં જઈને ત્યાંના ગરીબ અને હલકા વર્ગના લોકોની રહેણી કરણી તપાસે તો આપણા અને તેમના વચ્ચેના તફાવત તરતજ તારી ધ્યાનમાં આવી જાય. બાળ્યત એમ છે કે તે લોકો ઉપયોગની નજરે જુએ છે, ત્યારે આપણે કળાની નજરે જોઈએ છીએ. પાશ્ચિમાત્યો પ્રત્યેક ચીજમાં ઉપયોગને ખોજે છે ત્યારે આપણે સર્વત્ર કળાને પ્રાધાન્ય આપીએ છીએ. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના યોગે આપણી સુંદર ઝારીઓને પાણીચું મળ્યું છે, અને તેને ઠેકાણે આપણાં ઘરોમાં ઠીકરા જેવા એનેમલના પ્યાલા ધુસ્યા છે ! એ રીતે ઉપયોગિતાની ભાવનાનું ભૂત આપણા લોકમાં પણ એટલે સુધી બરાચું છે કે તેથી આપણી સ્થિતિ લગભગ હાસ્યાસ્પદ થઈ રહી છે. અત્યારે આપણને જેની અગત્ય છે તે કળા અને ઉપયોગિતાના સંધાનની છે. જાપાને તે સંધાન બહુ ઝડપથી સાધ્યું છે, અને પરિણામે તેની રાક્ષસી ઝડપે પ્રગતિ થઈ છે. હવે એવો વારો આવ્યો છે કે જાપાનીઓ પાશ્ચિમાત્યોના ગુરૂ મનશે; જાપાનીઓ પાસે પાશ્ચિમાત્યોને શીખવું પડશે.

પ્રશ્ન:—મહારાજ ! દુનિયામાં કઈ પ્રાંતનો પહેરવેશ સૌથી સરસ છે ?

સ્વામીજી:—આર્યોનો. યુરોપીઅનો પણ તે વાત સ્વીકારે છે. કેવી ખૂબીઅંધ પાટલીઓ અને ગડીઓમાં તેમનો પોશાક દીપે છે ! ઘણા ખરા રાષ્ટ્રોના રાજવસ્ત્રોમાં પણ કેટલેક અંશે આર્ય પોશાકનું એક જાતનું અનુકરણ રહેલું જણાય છે—તેમના પોશાકને ગડીઅંધ અને કરચળીઅંધ રાખવા માટે એવોજ પ્રયત્ન કરાય છે અને એ રાજવસ્ત્રો તેમના પ્રજાકીય પહેરવેશથી દેખીતી રીતે જુદાં પડી આવે છે.

આ પહેરવેશની વાત નીકળી છે તો કહું છું કે, સિંધી, તું આ યુરોપીઅન ધાટીનાં ખમીસ પહેરવાનું છોડી દે.

પ્રશ્ન:—કેમ, મહારાજ ?

સ્વામીજી:—એટલા માટે કે પાશ્ચિમાત્ય લોકો ખમીસનો ઉપ-યોગ બીજા વસ્ત્ર (કોટ) તથા પહેરવામાં કરે છે; બહાર દેખાય તેવી રીતે ખમીસ પહેરવાં તેમને ગમતાં નથી. છતાં આપણા ગંગાળી લોકો તેમ કરે છે એ કેટલું બધું ભૂલ ભર્યું છે ! જાણે કેમ ગમે તે જણ ગમે તે પોષાક પહેરી શકે ! જાણે કેમ પહેરવેશ સંબંધી કંઈ નિયમજ ન હોય ! જાણે કેમ આપદાદાની ચાલી આવતી ઢાળનું અનુકરણ કરવાનું ન રહેતું હોય ! પોતાથી ઉતરતી વર્ણનું સ્પર્શલું અન્ન ખાનારને આપણામાં જ્ઞાતિ બહાર મૂકવાનો રિવાજ છે, એવોજ રિવાજ, એવોજ પ્રતિબંધ ગમે તે જાતનો અનિયમિત પોષાક પહેરનારના સંબંધમાં લાગુ પાડવામાં આવ્યો હોત તો કેવું સાફ થાત ! કોઈ પણ રીતે તમારી પોતાની જાતીય ઢાળને બંધ બેસતો તમારા પોષાકને શા માટે નથી બનાવતા ? યુરોપીઅન ધાટીનાં ખમીસ ને ડગલા પહેરવામાં શું અર્થ સમાયો છે ?

હવે વરસાદ પડવા માંડ્યો અને બોજનનો ધંટ પણ ચલ્યો, તેથી અમે પણ બીજાઓ સાથે પ્રસાદ લેવા ગયા. બોજન હરમ્યાન સ્વામીજીએ મને સંબોધીને કહ્યું:—“આહાર થોડો પણ ઘટ અને સત્તવાળો

પદાર્થોનો (રોટી પુરી ભાખરી વગેરેનો) કરવો જોઈએ. દરેક ટંકે મોટા પ્રમાણમાં ભાત ખાઈનેજ પેટ ભરવું એ તો આજસતુંજ મૂળ છે.”

જરા વાર રહીને ફરી તેઓ બોલ્યાઃ જાપાની લોકને જુઓ, તેઓ પણ દાળતું એસામણ અને ભાત દિવસમાં બે ત્રણવાર ખાય છે પરંતુ ગમે તેવો મજબૂત બાંધાનો માણસ પણ દરેક ટંકે થોડું થોડુંજ ખાય છે, પછી બહેને તે ગમે તેટલીવાર ખાતો હોય. તેઓમાં જે સાધન સંપન્ન હોય છે તેઓ નકદર ખોરાક પણ રોજ લે છે. આપણે દિવસમાં બે વાર ભાત જેવો પદાર્થ ગળા સુધી ઘેચી ઘેચીને ખાઈએ છીએ, અને પરિણામ એ થાય છે કે આપણી બધી શક્તિનો બ્યય ભાતના એવડા મોટા જથ્થાને પચાવવામાંજ થઈ જાય છે.

આપણા લોકોનું મોટું અનિષ્ટ આજસ છે, અને એજ આપણા દારિદ્ર્યનું મુખ્ય કારણ છે. ધારો કે કોઈ પેઢીનો વડો નારાજ થવાથી કોઈનો પગાર ઘટાડી નાંખે છે અથવા તો કોઈ કુટુંબના ત્રણ ચાર કમાનાર દીકરામાંથી એક દીકરો અચાનક ગુજરી જાય છે, તો એવે પ્રસંગે આપણા લોક શું કરે છે ? લાગલાજ તેઓ બચ્ચાંઓને આપવાના દૂધતું પ્રમાણ ઘટાડી નાંખે છે, અથવા તો દિવસમાં એક ટંક ખાઈને અને રાત્રે ફાંકો ફૂંકો કરીને રહે છે.

પ્રશ્નઃ—પણ ત્યારે એવે પ્રસંગે તેઓ બીજું કરી પણ શું શકે ?

સ્વામીજીઃ—કેમ ? પોતાના આહારનું ધોરણ જાળવી રાખવા કાળે તેઓ વધારે મહેનત કરીને વધારે કમાઈ ન શકે કે ? પણ ના, તેમ તો ન થાય ! તેમને તો અડાપર જઈને નિરર્થક ગપ્પામાં અમુક કલાક ગાળ્યા વગર નજ ચાલે ! અરેરે ! પોતાનો અમૂલ્ય વખત તેઓ કેવો એજે શુભાવે છે તેનું તેમને ખાતર હોત તો કેવું સારું !

પ્રસંગ ૧૦ મો.

જાતિ અને ગુણ અનુસાર ચાતુર્વર્ણની સમજ—પશ્ચિ-
મના દેશોમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયો.

(શ્રી પ્રિયનાથ સિંહ)

સ્વામીજીનો મુકામ કલકત્તામાં ફે. બલરામ બાબુને ઘેર હતો ત્યારે
હું એકવાર તેમનાં દર્શન કરવા ગયો. જાપાન અને અમેરિકા વિષે
લાંબો વાર્તાલાપ ચાલ્યા પછી મેં પૂછ્યું: “એતો ઠીક. મહારાજ, પણ
પશ્ચિમમાં આપને કેટલા શિષ્યો છે?”

સ્વામીજી:—બહુ, પુષ્કળ.

પ્રશ્ન:—કેટલા, બે ત્રણ હજાર?

સ્વામીજી:—એના કરતાંયે વધારે હશે.

પ્રશ્ન:—તે બધાને આપે મંત્રની દીક્ષા આપી છે?

સ્વામીજી:—હા.

પ્રશ્ન:—પ્રભુવ મંત્ર-ૐ—નો ઉચ્ચાર કરવાની પણ આપે તંમને
પરવાનગી આપી દીધી?

સ્વામીજી:—હા.

પ્રશ્ન:—મહારાજ, એમ કેમ કર્યું? કહે છે કે શુદ્રોને પ્રભુવના
ઉચ્ચારનો અધિકાર નથી, અને બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા કોઇને પણ
તે અધિકાર નથી. તેમાં વળી પાશ્ચાત્યો તો મ્હેંચ્છો છે—શુદ્રો પણ નહિ;
તો પછી એમને તો એ અધિકાર કેમજ અપાય?

સ્વામીજી:—પણ કેમ જાણ્યું કે મેં જામને દીક્ષા આપી છે તે
બ્રાહ્મણો નથી?

મેં કહ્યું:—હિંદુસ્તાનની બહાર યવન અને મ્હેંચ્છ મુલકોમાં તે
વળી આપને બ્રાહ્મણો ક્યાંથી મળ્યા?

સ્વામીજી:—મારા બધાય શિષ્યો બ્રાહ્મણ છે ! બ્રાહ્મણ સિવાય અન્યને પ્રણવ મંત્રનો અધિકાર નથી એ કથનનું સત્ય મને અક્ષરસઃ માન્ય છે. પણ બ્રાહ્મણને પેટ જન્મેલોજ હંમેશાં બ્રાહ્મણ હોય એવું કંઈ ખાસ નથી. બ્રાહ્મણ થવાની એને માટે દરેક શક્યતા હોવા છતાં તે બ્રાહ્મણ ન પણ હોય. બાગ બઝારના અધાર ચક્રવર્તીના બગીચે બંગી થઈ ગયો અને પોતે સ્વીકારેલી બંગીની જાતનાં તમામ હલકાં કામો જાહેર રીતે કરવા લાગ્યો એ વાત તમારા સાંભળ્યામાં નથી આવી ? એ બ્રાહ્મણનો દીકરો ક્યાં નહોતો ? *

બ્રાહ્મણ સંતાન અને બ્રાહ્મણ્ય ગુણો એ બે કેવળ ભિન્ન વસ્તુઓ છે. હિંદુસ્તાનમાં મનુષ્ય, બ્રાહ્મણની યાત્રામાં જન્મ્યાથી યાત્રિને લઈને બ્રાહ્મણ ગણાય છે, પણ પશ્ચિમમાં તો બ્રાહ્મણ્ય ગુણો પરથીજ બ્રાહ્મણને ઓળખવાનો છે. જેવી રીતે સત્ત્વ, રજ, અને તમ એ ત્રણ ગુણો છે તેવીજ રીતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રને ઓળખાવનારા બીજા ગુણો છે. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોના ગુણો આપણા દેશમાંથી અલોપ થતા જાય છે, પરંતુ પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં લોકોએ અત્યારે ક્ષત્રિયત્વને પ્રાપ્ત કર્યું છે, યાને ક્ષત્રિયત્વ અત્યારે ત્યાં પૂર્ણ ખહારમાં ખીલ્યું છે. એ પછીનું ચઢીયાતું પદ તે બ્રાહ્મણત્વનું છે અને એ પદે પહોંચેલા પણ ત્યાં અનેક મળી આવે છે.

પ્રશ્ન:—ત્યારે તો જે લોક સ્વભાવે સાત્ત્વક હોય તેમને આપ બ્રાહ્મણ કહો છો, કેમ એમજ કની ?

સ્વામીજી:—એણક, તેમજ. સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો જેમ થોડા યા ઘણા પ્રમાણમાં પ્રત્યેક મનુષ્યમાં રહેલા છે, તેમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર બનાવનારા ગુણોનું આસ્તત્ય પણ થોડા કે બહુ

---

* અમદાવાદનો એક બ્રાહ્મણ કુંભાર થઈ જવાની બગર હમણાં થોડા બપોતપર છાપામાં આવી છે—અનુવાદક.

પ્રમાણમાં મનુષ્ય માત્રમાં જન્મથીજ હોય છે. પ્રસંગોપાત્ તેનાંના એક કે બીજા ગુણનું મનુષ્યનામાં પ્રાપ્ત થાય છે અને તે મુજબ તેના સ્ફોટ પણ થાય છે. દાખલા તરીકે વિવિધ વ્યવસાયમાં રોકાયેલા મનુષ્યને જ્યો. જ્યારે તે પગારને માટે બીજાની નોકરી કરતો હોય છે ત્યારે તે શુદ્ધની સ્થિતિમાં છે; જ્યારે તે પોતાના હિત વાસ્તે નફાની ઘાનતથી કાંઈ કામ કરી રહ્યો હોય છે ત્યારે તે વૈશ્ય છે; જ્યારે તે અન્યાયને દૂર કરાવવા ઝંઘડતો હોય છે ત્યારે તેનામાં ક્ષત્રિયના ગુણો ચમકે છે; અને જ્યારે તે ઈશ્વરનું ધ્યાન ભગ્ન કરે છે કિંવા ભગવદ્ વાર્તામાં વખત વિતાડે છે ત્યારે તે બ્રાહ્મણ છે. ખરે, એક વર્ણમાંથી બીજા વર્ણમાં ફેરવાઈ જવું એ કાંઈ પણ મનુષ્યને માટે કેવળ શક્ય છે. તેમ ન હોત તો વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણ અને પરશુરામ ક્ષત્રિય શી રીતે થાત ?

પ્રશ્ન:—મહારાજ! આપ કહો છો તે ખરું તો લાગે છે. છતાં આપણા પંડિત લોકો અને કુલ ગુરુઓ અમને એવો ભોધ કેમ નથી કરતા ?

સ્વામીજી:—એજ આપણા દેશનું એક મોટું અરિષ્ટ (કુચિન્દ) છે. પણ હવે એ વાતને જવા દો.

અત્રે સ્વામીજીએ પાશ્ચાત્યોની કર્તવ્ય પરાયણતાની બહુજ પ્રસંશા કરી અને તેઓ ધર્મને વિષય હાથપર લે છે તો તેમાં પણ તેમનાં એ જુરસો કેવો દીપી નીકળે છે તે કહી બતાવ્યું.

મેં કહ્યું:—ખરું કહો છો, મહારાજ ! મેં પણ સાંભળ્યું છે કે એ લોકો ધર્મનું આચરણ કરવા માટે ત્યારે એમની આધ્યાત્મિક અને માનસિક શક્તિઓનો બહુ જલદથી વિકાસ થાય છે. થોડા દિવસપર શારદાનંદ સ્વામીજીએ મને તેમના એક પાશ્ચાત્ય શિષ્યનો આવેશો પત્ર

ખતાવ્યો હતો. તેમાં ફક્ત ચાર મહિનાની સાધનાથી લેખકની આધ્યાત્મિક શક્તિઓનો કેવો સરસ વિકાસ થયો તેનું વર્ણન કર્યું હતું.

સ્વામીજી:—જોઈ લે ત્યારે ! હવે તું પોતેજ સમજી જો કે પશ્ચિમના દેશોમાં બ્રાહ્મણો છે કે નહિ ? આપણે અહિં પણ બ્રાહ્મણો છે, પણ તેઓ તેમના બીપણ અત્યાચારથી દેશને વિનાશની અણીપર લાવી રહ્યા છે, અને પરિણામે તેમની કને જે કંઈ સ્વાભાવિક છે તે પણ ધારે ધીરે નષ્ટ થઈ જવા બેઠું છે. ગુરૂ શિષ્યને મંત્રની દીક્ષા આપે છે ખરો, પણ તે તો એનો એક ધધોજ થઈ પડ્યો છે. વળી ગુરૂ શિષ્ય વચ્ચેનો સંબંધ પણ હાલ કેવો વિચિત્ર છે ! કદાચિત ગુરૂને ત્યાં હાંધ્યાં કુસ્તી કરતાં હોય છે અને ઘરમાં ખાવાનું ઠેકાણુંએ નથી હોતું, ત્યારે ગુરૂ પત્ની સ્વામીને કાને એ વાત નાંખી વિનંતિ કરે છે:— “સ્વામીનાથ ! શિષ્યો—જનમાનને ત્યાં ફરી એકવાર જઈ આવેને. આખો દિન પાસા રમ્યા કરવાથી આપણી ભૂખનું નિવારણ કેમ કરી થશે ? ” એટલે પછી ગુરૂ ઉત્તર આપતાં કહે છે:—“ બહુ સાફ, કાલે સવારે મને ૪૨ી સંભારજો. મને ખબર મળી છે કે મારા અમુક અમુક શિષ્યનો હાલમાંજ ભાગ્યોદય થયો છે અને વળી ઘણા વખતથી હું તેને ત્યાં ગયો પણ નથી. ” આપણે ત્યાં કુલગુરૂની પદ્ધતિની અત્યારે આ દશા છે ! પશ્ચિમમાં ગુરૂપણાની એટલી બધી અધોગતિ થઈ નથી; એકંદર રીતે અહિંના કરતાં ત્યાં બહુજ સાફ છે.

મુલાકાતો.

૧-લંડન શહેરમાં હિંદી યોગી.

(ધી વેસ્ટમીન્સ્ટર ગેઝેટ, ૨૩ ઓક્ટોબર, ૧૮૯૫).

થોડુંક થયાં હિંદી તત્ત્વજ્ઞાન માટે અનેક જાણના મનમાં ઉડેા ચાહ જન્મ્યો છે અને તે દિવસાનુદિવસ વધતો જાય છે. અત્યાર સુધી આ દેશમાં એના જે ઉપદેશકો હતા તે સર્વથા પાશ્ચાત્ય વિચાર અને પાશ્ચાત્ય ડેળવણીમાં ઉછરેલા હોવાથી પરિણામ એ થયું છે કે વેદાન્ત જ્ઞાનનાં ગૂઢતર રહસ્યો વિષે ખરું કહીએ તો આપણે અહિં ઘણુંજ થોડું જાણી શકાયું છે, અને તે થોડું પણ અમુક ગણી ગાંઠી વ્યક્તિઓથીજ. વેદાન્ત શાસ્ત્રનાં મોટાં મોટાં અને ભારે ભાષાન્તરો થયાં છે તે મોટે ભાગે ભાષાશાસ્ત્રીઓના લાભાર્થેજ કરાયાં છે. તેમાંથી જે ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાન કે જે પૂર્વના તમામ સંપ્રદાય અને રીત રિવાજોમાં ઉછરેલા સમર્થ શોધકને ખરેખર પ્રાપ્ત થાય છે તે હુંદી હુંદીને પ્રાપ્ત કરવા જેટલી ધીરજ અને દરકાર કોઇકમાંજ હોય છે.

એક બ્રાહ્મીદાર અમારાપર લખે છે કે, હું ઉત્કંઠા અને કુતુહલથી પ્રેરાઈ આપણા પાશ્ચાત્ય શોધકને કેવળ અપરિચિત એવા એક

ઉપદેશકની મુલાકાતે ભાવપૂર્વક ગયો હતો. એ ઉપદેશક હિંદી હોઈ તેમનું નામ ‘સ્વામી વિવેકાનંદ’ છે, અને તે એક ખરેખરા યોગી છે. એમનો આ તરફ આવવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે અનેક યુગોથી ઋષિ મુનિઓદ્વારા તેમના લોકને વારસામાં મળેલા જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો. એજ ઉદ્દેશથી તેમણે પશ્ચિમમાં આવવાનું સાહસ ખેડ્યું છે, અને એજ ઉદ્દેશને અનુસરી ગઈ રાત્રે તેમણે ‘પ્રિન્સ હૉલ’ માં એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

સ્વામી વિવેકાનંદ એક પ્રભાવશાળી મૂર્તિ છે. તેઓ માથે પાંચડી (અથવા ધર્માધ્યક્ષના મુગટના આકારની કાળા કપડાની ટોપી) પહેરે છે. તેમની મુખમુદ્રા પ્રશાંત પણ માયાળુ છે.

તેમના “સ્વામી વિવેકાનંદ” એ નામમાં કંઈ વિશિષ્ટ અર્થ રહ્યો છે કે કેમ એવો પ્રશ્ન મારા તરફથી થતાં સ્વામીએ કહ્યું:— “હું જે નામથી ઓળખાઉં છું (સ્વામી વિવેકાનંદ) તેનો પહેલો શબ્દ સંન્યાસી એટલે કે જેણે સંસારનો વિધિ પુરઃસર ત્યાગ કર્યો છે તેનો સૂચક છે, અને બીજો શબ્દ અમારા સંન્યાસીઓના રિવાજ પ્રમાણે સંસાર ત્યાગ વખતે ધારણ કરેલું માઈ નામ છે. એને અક્ષરસઃ અર્થ કરીએ તો “વિવેક બુદ્ધિનો આનંદ” એમ થાય છે.”

મેં પૂછ્યું:—“તમે પ્રચલિત સંસાર માર્ગનો ત્યાગ કરવાને કેમ લલચાયા?”

સ્વામીએ જવાબ આપ્યો:—“મને બચપણથીજ ધર્મ અને તત્ત્વ જ્ઞાન વિષે ઉડો ભાવ હતો, અમારાં ધર્મશાસ્ત્રો અમને શીખવે છે કે ‘સંન્યાસ’ એ માનવની મહત્ત્વાકાંક્ષાનું ઉંચામાં ઉંચું લક્ષ્ય છે. એ લક્ષ્ય માટે મારામાં અંતિમ અને ઉગ્ર નિશ્ચય પ્રદીપ્ત કરવા સાર એકાદા મહાન ગુરૂના સમાગમની જરૂર હતી. અંતે તે પણ બની આવ્યું. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથે મારો મેટો થયો. તેઓશ્રીના જીવ-

નમાં મને મારા ઉત્કૃષ્ટ આદર્શનો સાક્ષાત્કાર થયેલો જણાયો, અને હું તેમનેજ પગલે ચાલવા ઉદ્યુક્ત થયો અર્થાત્ મેં સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો.”

“ત્યારે શું તેમણે કોઈ પંથ સ્થાપ્યો છે કે જેના આપ અત્યારે પ્રાતનિધિ છો?” મેં પૂછ્યું.

સ્વામીએ સત્વર ઉત્તર વાળ્યો:—“નહિ રે! નહિ. એઓશ્રીતું તો આપું જીવન સંપ્રદાય અને મતમતાંતરોની મર્યાદાનું ખંડન કરવામાં વ્યતિત થયું છે. એમણે કોઈ પણ જાતનો પંથ કાઢ્યો નથી; પણ એથી ઉલટુંજ કીધું છે. અખાધિત વિચાર-સ્વાતંત્ર્યના તેઓ પક્ષપાતી હતા અને તેના પ્રચાર માટે તેમનો તનતોડ પ્રયાસ હતો. તેઓશ્રી એક મહાન યોગી હતા.”

“ત્યારે આપને આ દેશમાં કોઈ સમાજ કે સંપ્રદાય જોડે કંઈજ સંબંધ નથી? આપ થીઓસોફીસ્ટ, ક્રિશ્ચિઅન, સાયેન્ટીસ્ટ કે એવા કોઈ નથી?”

“નહિ, બીલકુલ નહિ! હું એમાંનો કોઈ પણ નથી” સ્વામીએ સ્પષ્ટ અને અસરકારક શબ્દોમાં જવાબ આપ્યો. (એમની મુખમુદ્રા બાળકની કાંતિ જેવી દીપે છે, તે અત્યંત સાદી, સરલ અને નિષ્કપટ છે). “હું જે ઉપદેશ કરું છું તે અમારા પ્રાચીન ધર્મ ગ્રંથોપર મારા ગુરૂશ્રીએ જે અજવાળું પાડ્યું છે તેના યોગે મેં પોતે તે ગ્રંથોનો જે અર્થ કર્યો છે અને તેમનું જે રહસ્ય મારા સમજવામાં આવ્યું છે તેમનો ઉપદેશ કરું છું. હું કોઈ અલૌકિક પુરૂષ નથી, કે અલૌકિક શક્તિ ધરાવવાનો મારો દાવો નથી. મારા ઉપદેશમાં ઉત્તમોત્તમ યુદ્ધિ-શાળી જનોને જે કાંઈ સાઈ લાગે તથા ઉત્તમ વિચારકોને જે કાંઈ ગ્રાહ્ય લાગે તેનો જો સ્વીકાર થસે તો મારો પરિશ્રમ સફળ થયેલો હું લેખીશ.”

આગળ ચાલતાં તેમણે કહ્યું:—“ભક્તિ, જ્ઞાન અને યોગ પૈકી

ગમે તે એકનો ચક્ષુર્ગમ્ય રૂપમાં બોધ કરવો એ ધર્મ માત્રનો ઉદ્દેશ છે, અને હું જે વેદાન્ત જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરું છું તે કેવળ બુદ્ધિગમ્ય શાસ્ત્ર હોઈ તેમાં આ ત્રણે માર્ગો એટલે કે ભક્તિ, જ્ઞાન અને યોગનો સમાવેશ થયેલો છે. હું બોધ આપું છું ખરો, પણ તેને આચરણમાં અનુભવી જોવાનું કામ તો શ્રોતાને પોતાને જ સોંપું છું. હું પ્રત્યેક જણને તેના પોતાના અનુભવોનો આધાર લેવા કહું છું, અને જ્યાં અંધોનો આધાર આપું છું ત્યાં તે અંધો સુપ્રાપ્ય હોય છે, એટલું જ નહિ પણ પોતે જાતે મરણ હોય તો, તેનું અધ્યયન કરી શકે એવા હોય છે. શિવાય, મારું જ્ઞાન મને કોઈ ગુપ્ત અંધોમાંથી કે દિવ્ય પોથીઓમાંથી મળ્યું છે એવો જેમ મારો દાવો નથી તેમ કોઈ ગુપ્ત મહાપુરૂષો મારા મુખદ્વારા બોલે છે એમ પણ હું કોઈને મનાવતો નથી. હું કોઈ ગુપ્ત મંડળનો પ્રચારક નથી, તેમ એવાં મંડળોથી કાંઈ લાભ હોય એમ હું માનતો પણ નથી. સત્ય તેની પોતાની જ સત્તાથી ટકી રહે છે; સત્યને બીજાના ટેકાની કે પ્રમાણની જરૂર નથી. સત્યને કશી ભીતિ નથી, સાચને કદાપિ આંચ નથી.”

મેં પૂછ્યું:—“ત્યારે અહિં કોઈ સમાજ કે મંડળ સ્થાપવાનો આપનો વિચાર નથી?”

“નહિ, સમાજ સમિતિ કંઈ નહિ. પ્રત્યેક હૃદયમાં વસેલા સર્વ સામાન્ય આત્માનો જ હું કેવળ બોધ કરું છું. એ આત્માને ઓળખનારા અને એના આનંદમાં રાચનારા એક મુકીમર મહાપુરૂષો, ભૂતકાળમાં જેમ એકેકા મહાપુરૂષે પોતાના સમયમાં કરી બતાવ્યું છે તેમ અત્યારે પણ જગતના વિચાર-વર્તનમાં ક્રાન્તિ કરી શકે.” સ્વામીએ જવાબ આપતાં જણાવ્યું.

સ્વામીના મુખપર પૌરસ્ત્ય તડકાની અસર અદ્યાપિ કાયમ હોવાથી મેં પૂછ્યા કરી: “આપ શું હિંદુસ્તાનમાંથી હજી હમણાં જ આત્યા આવ્યા છો?”

તેમણે જવાબ આપ્યો: “ના, ૧૮૯૩ ના વર્ષમાં ચિકાગો નગરમાં બરાયલી ધર્મમહાપરિષદમાં હિંદુધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે ભાગ લીધો હતો ત્યારથી અત્યાર સુધી મેં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનાં અનેક નગરોમાં ફરીને વ્યાખ્યાનો આપ્યાં કર્યાં છે. અમેરિકન લોક ખુબ ભાવિક શ્રોતા અને માયાળુ મિત્રો છે. મારાં કાર્યનાં મૂળીયાં ત્યાં એટલાં બધાં હોંડાં વ્યાખ્યાં છે કે મારે અલ્પ સમયમાંજ તે દેશમાં પાંચું જવું પડશે.”

“અને અમારા પાશ્ચાત્ય ધર્મો પ્રતિ આપનું કેવું વલણ છે, સ્વામી ?”

“હું જે તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરું છું તે એવી પ્રકારનું છે કે જે જગતની હરકોઇ ધર્મ સંસ્થાના પાયારૂપ હોઈ શકે. તે તત્ત્વજ્ઞાનના પાયાપર હરકોઇ ધર્મનું બંધારણ બાંધી શકાય. સખ્ય માઈ વલણ બધાય ધર્મપ્રતિ અત્યંત સમભાવ વાળું છે, અને મારો બોધ કોઇ પણ ધર્મની આડે આવતો નથી. મારી નજર વકિત ઉપરજ હોય છે, તેને સખ્ય બનાવવા તથા તે પોતે જાતે પરમાત્મા છે એવું તેને જ્ઞાન કરાવી આપવા તરફ માઈ લક્ષ્ય હોય છે. હું સકળ જનને પોત પોતાના અંતરમાં વસેલી ચિત્તશક્તિને ઝોળખી લેવા આગ્રહ યુક્ત આહવાન કરું છું. પ્રત્યેક ધર્મનું લક્ષ્યજિંદુ, જાણ્યે અજ્ઞાણ્યે પણ આજ હોય છે.”

“ત્યારે આ દેશમાં આપ કેવી જાતનું કામ કરવા માગો છો વાઈ ?”

“મારી હિમેદ એવી છે કે કેટલાક જણનાં અંતઃકરણમાં, તમને હમણાં જણ્યારી ગયો તે તત્ત્વોને બરાબર ઠસાવી દેવાં અને પછી તે લોકો તેનો પોત પોતાની મન પસંદ રીતે બીજાઓમાં ફેલાવો કરે તે કામમાં તેમને ઉત્તેજન આપવું. એમ કરવામાં તેમને હાથે મૂળ સ્વરૂપમાં ફેરફાર કે વધઘટ થશે તો છો થાય; એનો ઝાઝો વાંધો નથી.

એ તત્ત્વો હું કોઇ સ્થાપિત સિદ્ધાંતો તરીકે શીખવાડું છું એમ તો છેજ નહિ; અંતે તો સત્ય તરી આવવાનું એ નિર્વિવાદ. અહિંમાં માફકામ એક એ મિત્રોની સહાયથી ચાલે છે. તેમણે બાવીસમી આઠટોપરે રાત્રે સાડા આઠ વાગે ‘ પિકાડીલી ’ માં આવેલા ‘ પ્રિન્સહૉલ ’ માં બ્રિટિશ શ્રોતાઓ સમક્ષ મારા વ્યાખ્યાનની ગોઠવણ કરી છે. હસ્ત પત્રકો અને જાહેર ખર્ચો દ્વારા એ વાતની ખબર લોકોમાં ફેલાવવાની તજવીજ પણ એમણે કરી છે. વ્યાખ્યાનનો વિષય મારી શીલસુશ્રીની કુંચી જે “ આત્મજ્ઞાન ” તે રાખેલો છે. એ પછીથી જે વખતે જે સંજોગો ઉભા થશે તે મુજબ હું વર્તીશ. લોકોના દીવાનખાનામાં કે અન્ય સ્થળે બેઠકોમાં ભાગ લેવા, ડાગળોના પ્રત્યુત્તર વાળવા કે રૂબરૂ ચર્ચા કરવા માટે મારી તૈયારી છે. હાલનો જમાનો અર્થ લોલુપ્ત હોવાથી હું કહેવાનું વ્યાજબી ધાંડું છું કે મારી કોઇ પણ પ્રવૃત્તિ બદલ હું દ્રવ્ય પ્રાપ્તિની ઇચ્છા ધરતો નથી. આર્થિક બદલા માટે મેં આ કામ માથે લીધું નથી.”

ત્યાર પછી મેં એ પ્રકૃત મહાનુભાવની વિદાય લીધી. એમના જેવા ઉદાત્ત ઉત્તમ નરને મળવાનો મારા જીવનમાં મને ભાગ્યેજ પ્રસંગ મળ્યો હશે.

૨-હિંદુસ્તાનનો સંદેશ.

(સન્ડે ટાઇમ્સ, લંડન, ૧૮૯૬).

આપણે અંગ્રેજ લોકો આપણા ધર્મપ્રચારકો (મિશનરીઓ) ને હિંદુસ્તાનમાં ધર્મપ્રચારાર્થે મોકલીએ છીએ, એ વાતથી તો એકે એક અંગ્રેજ બચ્યો સારી પેઠે પરિચિત છે. “ સમસ્ત જગતમાં વિચ-

રીને ખ્રિસ્તિધર્મનો પ્રચાર કરો”-આપણના એ ફરમાનને આપણા લોક ખરેખર, એવી તે સંપૂર્ણ રીતે પાળે છે કે ઈંગ્લંડમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા મુખ્ય મુખ્ય ધર્મપંથોમાંથી એક પણ પંથ એવો નથી કે જે હસુખ્રિસ્તના ઉપદેશનો જગતમાં પ્રચાર કરવાના આ ફરમાનના અનુપાલનમાં કિચિત પછાત પડ્યો હોય. હિંદુસ્તાન, પણ પોતાના ધર્મપ્રચારકોને ઈંગ્લંડ મોકલે છે-એ વાત કદાચ આપણા લોકના વિશેષ જાણ્યામાં નહિ હોય ! ‘અચાનક’ એ શબ્દ જે વાપરી શકાય તો અચાનકજ મને સ્વામી વિવેકાનન્દનો સેન્ટ જ્યોર્જ રોડપર આવેલા ૬૩ નંબરના મકાનમાં તેમના ઉતારાપર ભેટો થયો. તેમના પોતાના કાર્ય વિષે અને ઈંગ્લંડમાં તેમના આવાગમનના હેતુ વિષે ચર્ચા કરવા તેમને પોતાને ઓછી જાતનો વાંધો નથી એવું જણાયાથી મેં તેમને મારી ઇન્છા પ્રદર્શિત કરી. મારી વિનતિનો તેમના તરફથી સ્ત્રીકાર થતાં આશ્ચર્યના ઉદ્ગાર સાથે મેં વાતનો આરંભ કર્યો. એટલે સ્વામીજી બોલ્યા:—

“અમેરિકામાં મને ખાતમીદારોનો સંપૂર્ણ અનુભવ થયો છે. અમારા દેશમાં આવી રીતે ખાતમીદારો દ્વારા માહિતી ફેલાવાની પદ્ધતિ નથી, પણ તેથી જે દેશોમાં હાલ હું ભ્રમણ કરી રહ્યો છું તે દેશોમાં પ્રચલિત પદ્ધતિનો ઉપયોગ હું મારા વિચારો ફેલાવવાના કાર્યમાં ન કરી શકું એવું ઓખુંજ છે ! અમેરિકામાં માફ આવવાનું ૧૮૯૩ની સાલમાં ચીકાગો નગરમાં ભરાયલી ‘અખિલ જગત ધર્મ મહાપરિષદ’ માં હિંદુ ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે થયું હતું. મહેસુર સંસ્થાનના મહારાજા અને ઇતર મિત્રોએ મને ત્યાં એ કામ સારું મોકલ્યો હતો. મને ત્યાં મારા કામમાં સારો યશ મળ્યો છે એવો હું દાવો કરું તો તે ખોટું નહિ કહેવાય. ચીકાગો ઉપરાંત અમેરિકાનાં બીજાં અનેક મોટાં મોટાં શહેરો તરફથી મને આમંત્રણ થયાં હતાં. અમેરિકાની મારી

મુલાકાત બહુ લાંબી ચાલી, કેમકે હોણીની માફક ગયા ઉન્હાળામાં હું ઇંગ્લંડ આવી ગયો હતો તેટલા અપવાદ સાથે હું એ દેશમાં સુમારે ત્રણ વર્ષ રહ્યો હઈશ. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે અમેરિકન સંસ્કૃતિ (સિવિલિઝેશન) બહુ ઉંચા પ્રકારની છે. અમેરિકન લોકનાં મન નવીન વિચારોને ઝીલવા અસાધારણ તૈયાર હોવાનું મને જણાયું છે. અમુક વાત નવીન છે એટલાજ સમજથી તેના ત્યાં કદી અનાદર કે અસ્વીકાર થતો નથી; પણ તેના ગુણ અવગુણનું ખરાખર પરીક્ષણ કરવામાં આવે છે, અને ત્યારબાદ તેના ગુણ અવગુણનાં કારણે તેના ત્યાં સ્વીકાર વા ત્યાગ થાય છે. ”

“ ત્યારે ઇંગ્લંડમાં—એમ કરી આપ કંઈ કહેવા માગો છો, નહિ વાર ? ” મેં પૂછ્યું.

“ હા, ઇંગ્લંડની સંસ્કૃતિ અમેરિકા કરતાં જૂની છે. સૈકાં-ઓના બહેવા સાથે તેનામાં અનેક રૂપાન્તર થયાં છે. ખાસ કરીને તમારા લોકના મનમાં અનેક દુરાચરો ધર કરી બેઠેલા છે. કેટલીક જાગૃતો વિષે તમારા લોક સાવ ખોટા મત બાંધી બેઠા છે. તે દુરાચરોને—તે ખોટા મતોને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવાની જરૂર છે. તમારી સાથે જે કાંઈ વિચારોની આપ લે કરવા બેસે તેને તમારી આ પ્રકૃતિને લક્ષમાં રાખીનેજ વાત કરવાની છે. ” સ્વામીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ હા, એવું કહે છે ખરા. સાંભળ્યા પ્રમાણે આપે અમેરિકામાં કાંઈ પંથ કે નવીન ધર્મ સ્થાપ્યોજ નથી. ” મેં કહ્યું.

“ તમારી સાંભળેલી વાત સાચી છે. પંથોને સંપ્રદાયોની વૃદ્ધિ કર્યા જવી એ અમારા સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે. ખરું કહીએ તો જગતમાં હવે પંથો બહુ થઈ ગયા છે; અત્યારે છે તેટલાજ ઘસ છે. નવો પંથ કાઢીએ તો તે ચલાવવા માટે સમર્થ માણસો પણ બેઠેએ.

હવે, વસ્તુ સ્થિતિ એવી છે કે જેઓ સંન્યાસી છે એટલે કે જેમણે ધનમાલ, નામકીર્તિ, વગેરે સાંસારિક વસ્તુઓપરથી મમતાને છાંડી છે તથા જેમને પરમજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનીજ લાગની લાગી રહી છે એ લોકો તો એ કામ માથે લે તેમ નથી. અને તેમાં વળી ખીજઓની પ્રેરણા તળે રહીને તો કામ કરવાનું એમને પસંદજ પડે નહિ.” સ્વામીએ કહ્યું.

“ત્યારે શું આપ તુલનાત્મક ધર્મની પદ્ધતિનો ઉપદેશ કરો છો ?” મેં પૂછ્યું.

“એને બધા ધર્મોનું સત્ત્વ કહેવાથી વધારે સારો ખ્યાલ આવશે. બધા ધર્મોમાં મીઠા મરચા જેવો જે ખીન મહત્ત્વનો ભાગ હોય છે તેને છોડીને પ્રત્યેક ધર્મના પાયારૂપ જે મૂળતત્ત્વો છે તેનાપરજ બાર મૂકીને હું મારો ઉપદેશ કરું છું. હું શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનો શિષ્ય છું. તેઓશ્રી એક સંપૂર્ણ સંન્યાસી હતા અને તેમના આચાર વિચારની અસર મારા જીવનપર સજ્જડ જામેલી છે. એ મહાન સંન્યાસી ઇતર ધર્મોનો કદી નિષેધ કરતા નહિ, તેમને ઉતારી પાડતા નહિ, તેમની ટીકા સુઝાં કરતા નહિ; પરંતુ જેની તેની ઉજ્જળી બાજુજ તેઓશ્રી બતલાવતા અને પ્રત્યેક ધર્મના રહસ્યોને જીવનમાં ઘટાવી તેમનું આચરણ કેમ કરાય તે પડે દેખાડી આપતા. લડતું, ઝઘડતું કે દુસ્મન દાવો ધરાવવો એ એમના ઉપદેશથી ખીલકુલ વિરુદ્ધ છે. જગત પ્રેમ અને સ્નેહથી ચાલે છે એજ એમના ઉપદેશનું તારતમ્ય છે. હિંદુ ધર્મ કોઈનાપર અત્યાચાર નથી કરતો એ તો તમને ખબર હશેજ. અમારા હિંદુસ્તાનની ભૂમિ એવી છે કે જ્યાં બધા ધર્મો, બધાય પંથો સલાહ શાંતિથી એકત્ર રહી શકે છે. મુસલમાનો પોતાની સાથે ખુનામરકી લાવ્યા, તેમના આવતાં સુની અમારે ત્યાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય હતું. એ પ્રમાણે જોનો કે જેઓ નાસ્તિક છે અને

ધર્મરતુ' અસ્તિત્વ માનતા નથી અને જેઓ એવી માન્યતાને મિથ્યા જામ ગણી હસી કાઢે છે તેમને પણ સાખવામાં આવ્યા હતા અને આત્યારે પણ તેમજ છે. તેમને કોઈ જાતનો પ્રત્યવાય કરાયો નથી અને કરવામાં આવેલોયે નથી. ખરે જાણ જે નમ્રતા છે તેનું આમેહુમ કેદાહરણ હિંદુસ્થાન જગતને પૂરું પાડે છે. આવેગ, હિંસાહ, લડતું, ઝડતું એ બધાં દુર્બલતાનાં લક્ષણ છે.”

“આપનું કથન ટોલરેટોયના સિદ્ધાંતને મળતું આવતું જણાય છે; વ્યક્તિઓ માટે તે કદાચ ચાલી શકે, જે કે મને પોતાને તો એની પણ શંકાજ છે, પણ રાષ્ટ્રોના સંબંધમાં તે કેમ કરી ચાલે?”

“ઘણી ખુશીથી ચાલે, ગણ્ટો માટે કેમ ન ચાલે? હિંદુસ્થાનના કરમમાજ એવું હતું, હિંદુસ્થાનનું નસીમજ એવું હતું કે પહેલાં બાળને હાથે જીતાવું અને પછી વખત આવતાં વિજેતાને જીતી લેવા. મુસલમાન વિજેતાઓના સંબંધમાં એમ બનેલું છે; સુશિક્ષિત મુસલમાનો સુન્ની પંથના હોઈ હિંદુઓથી ભાગ્યે જુદા પડે છે. તેમની સંસ્કૃતિમાં હિંદુ વિચારો વ્યાખ્યા છે, અને તેમણે હિંદુઓનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું છે મહાન મોગલ આદેશાહ અકબર આચાર વિચારમાં સર્વથા હિંદુ હતો. ઈંગ્લેન્ડને પણ વખત આવતાં હિંદુથી જીતાવું પડશે. આજે તેના હાથમાં ખડ્ગ છે, પણ વિચારોની સૃષ્ટિમાં ખડ્ગ કેવળ નકામું છે. હિંદુ વિચારણા વિષે શોપેનહોરના વિચાર તો તમે જાણતાજ હશે. તેણે ભવિષ્ય ભાખ્યું છે કે અજ્ઞાન યુગ પછી ગ્રીક અને લેટિન વિદ્યાના પુનરુજ્જીવનની સમસ્ત યુરોપખંડમાં જ અસર થઈ હતી, તેનીજ કાન્તિકારક અસર, હિંદુ વિચારણાનો યુરોપને ખરાખર પરિચય થતાં, થયા વગર નહિ રહે.”

“માફ કરજો, પણ મારે કહેવું પડે છે કે આત્યારે તો એમ થવાનાં કંઈ ખાસ ચિહ્નો જણાતાં નથી.”

સ્વામીજીએ હડે પેટે જવાબ આપ્યો: “ કદાચ તેમ હશે. પ્રાચીન કાળમાં ગ્રીક-રોમન વિદ્યાના પુનરુજ્જવનથી યુરોપખંડમાં જે ક્રાન્તિ ઘડાઈ આવી હતી તેનાં ચિહ્નો અગાઉથી ધણાક જણના જાગૃતામાં નહોતાં આવ્યાં, અને ક્રાંતિ સિદ્ધ થયા પછી પણ ક્રાન્તિનું જ્ઞાન ધણાકને નહોતું થયું, એમ હું હિમ્મતપૂર્વક કહી શકું છું. છતાં જેઓ કાળગચ્છી ગતિને પીછાની શકે છે તેઓને સ્પષ્ટ જણાવ છે કે અત્યારે એ દિશામાં એક મહાન હીતચાલ શરૂ થઈ ચૂકી છે. પૌરુષ જ્ઞાન બડાવતા સંશોધનના કામમાં છેલ્લાં થોડાંક વર્ષોનાં બહુ સારી પ્રગતિ થઈ છે. અત્યારે એ કામમાં માત્ર વિદ્વાન પંડિતોનો જ ચચુ પ્રવેશ છે, અને જે કામ સિદ્ધ થયું છે તે હાલ તો તેમને શુષ્ક અને બોળાઈપ લાગે છે, પણ આસ્તે આસ્તે જ્ઞાનનો તેજઃપુંજ ખસુસ ખુદશે થશે. ”

“ ત્યારે તો બનિયમાં હિંદુસ્તાન મોટું દિગ્વિજયી થવાનું, નહિ વાર ? છતાં કેવું આશ્ચર્ય કે પોતાના વિચારોના જગતમાં પ્રચાર કરવા સારૂ ધર્મોપદેશવાને તો તે વધારે સખ્યાના મેકવતું નથી ! હું ધારૂં છું કે જગત ઉપદેશ અર્થે તેના ચરણોમાં આવી પડે તેની તે રાદ નેતું હશે ! ” મેં કટાક્ષમાં કહ્યું.

“ એક વખત એવો હતો કે પ્રચારાર્થે ઉપદેશકો મોકલવામાં હિંદુનો નંચર પહેલો હતો. ઇંગ્લંડ ખ્રિસ્તિ ધર્મને અનુસરતું થયું તે પહેલાં સેંકડો વર્ષ પર મહાત્મા ખુદે એશિયાના મૂલકામાં પોતાના મતનો પ્રચાર કરવા ઠેર ઠેર સાધુઓને મોકલ્યા હતા. વિચાર સૂચિનું રૂપાન્તર થવા માંડ્યું છે, હજી જો કે તે આરંભની સ્થિતિમાં છે, તો પણ લોકોના વિચારમાં ક્રાન્તિનો જન્મ થઈ ચૂક્યો છે. ધર્મનું કાષ્ઠ વિશિષ્ટ એક દેશીય રૂપ અંગીકારવાની ના પાડનારાઓની સંખ્યા દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે, અને એ ચળવળ શિક્ષિત સમાજમાં વિશેષ છે.

હેલા અમેરિકન સેન્સસ (વસ્તી ગણતરી) માં ધણું જણે પોતાને કોઈ પણ વિશિષ્ટ ધર્મના અનુયાયી તરીકે ગણવાની ના પાડી છે. બધાજ ધર્મો એકજ સત્યનાં બિન્ન બિન્ન પરિસ્ફેટ છે; બધાય આગળ ચાલે છે કે પછી લુપ્ત થઈ જાય છે. બધા ધર્મો એકજ સત્યરૂપી વર્તુલની વિવિધ ત્રિજ્યા સમાન છે, અથવા તો રૂચિવૈચિત્ર્યના કારણે એકજ સત્યનાં બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપો છે. ” સ્વામીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ હવે આપણે મુદ્દાપર આવતા જઈએ છીએ. વાર, તે કેન્દ્રસ્થ સત્ય તે કયું ? ” મે પૂછ્યું.

“ પ્રાણી માત્ર, પછી તે ભક્ષેને અધમમાં અધમ કાં ન હોય, તો પણ તે પરમાત્માનુંજ સ્ફુટ સ્વરૂપ છે. એ પરમાત્મશક્તિ દષ્ટિને અગોચર હોવાથી ઢંકાયેલી રહે છે. અત્યારે મને ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના હિંદી બળવા વખતનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. એક સ્વામી કે જેણે કેં વર્ષોથી અખંડિત મૌનવ્રતનું પાલન કર્યું હતું તેના ઉપર એક મુસલમાને ખંજરથી અત્યાચાર કર્યો. લોકો એ ખૂનીને પકડીને સ્વામી કને ધસડી લાવ્યા અને કહ્યું: ‘ મહારાજ ! આપની આજ્ઞાનીજ વાર છે, આજ્ઞા થતાંમાં એને હતો ન હતો કરી દઈએ. ’ અનેક વર્ષોનું અસ્ખલિત મૌન સ્વામીએ મરતાં મરતાં તોડ્યું અને તે એટલુંજ કહેવાને કે, ‘ વત્સો ! તમે બધા ભૂલાવામાં પડ્યા છો. એ માણસ તો સાક્ષાત્ પરમાત્મા છે. ’ મતલબ કે બધાયની પાછળ એકત્વ રહેલું છે, ચરાચર સમસ્તમાં એકત્વનો વાસો છે, હૃદ્રમાં હૃદ્ર કીટ યોનિના જીવોથી માંડીને તે ઉત્તમોત્તમ મનુષ્ય યોનિના સમસ્ત જીવોમાં એકજ ચૈતન્ય ભરેલું છે. પછી તે ચૈતન્યને ધૈશ્વર કહો, પ્રેમ કહો, આત્મા કહો, અદ્વા કહો, ગોડ કહો, કે જેહોવા કહો-ગમે તે નામથી આળખો-બધું એકનું એકજ છે. તમારા મનઃચક્ષુ આગળ એક મહાસાગરના ચિત્રને ખડું કરો અને કલ્પો કે તેનું ઉપર ઉપરનું પાણી

ઠરીને બરફ થઇ ગયું છે, અને તે બન્નમાં વિવિધ જાતનાં અનેક છિદ્રો છે. હવે, એ પ્રત્યેક છિદ્ર તે બરફરૂપ માયાના આવરણને બેદી પોતપોતાના બુદ્ધિ સામર્થ્ય અનુસાર મુક્ત થયેલો જીવાત્મા છે. અર્થાત્ કે જેમ આખો બરફનો થર એ મૂળ પાણી સ્વરૂપ છે-તેમ આ માયા-તે આખી સૃષ્ટિ એ પણ મૂળ પરમાત્મા સ્વરૂપ છે, જેમ ગરમીના પ્રભાવે બરફના નાના મોટા ભાગો પીગળી જઇને પોતાના મૂળ સ્વરૂપ પાણીને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ સૃષ્ટિના જીવો પણ માયાના આવરણને બેદવાનો પ્રયત્ન કરતાં પોત પોતાના બુદ્ધિ સામર્થ્યના પ્રમાણમાં મુક્ત થઈ આખરે મૂળ સ્વરૂપ પરમાત્મામાં લીન થાય છે.” સ્વામીએ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું.

“ પૂર્વ અને પશ્ચિમના જ્ઞાનમાં મને એક તફાવત જણાય છે. તમારા લોકોને હેતુ સંન્યાસ, ધ્યાન, ચિંતન વગેરે સાધનોથી પરિપૂર્ણ થાને સિદ્ધ વ્યક્તિઓ પેદા કરવાનો છે, ત્યારે અમે પાશ્ચાત્ય લોકોના આશય સમાજને સંપૂર્ણ અવસ્થામાં લઈ જવાનો છે. અમે રાજકીય અને સામાજિક પ્રશ્નો છોડવવા મંથીએ છીએ, કારણ કે અમે એમ માનીએ છીએ કે સંસ્કૃતિ (સુધારણા) ચિરકાળ ટકવાનો આધાર પ્રજાના સારાપણાપરજ રહેલો છે. ” મેં જણાવ્યું.

સ્વામીએ બહુ આતુરતાથી જવાબ આપ્યો: “ પણ સામાજિક કે રાજકીય બંધીય પ્રવૃત્તિઓનો મૂળ પાયો તો વ્યક્તિના સારાપણા-માંજ રહેલો છે. કોઈ પ્રજા મહાન્ કે સારી છે તેનું કારણ તે પ્રજાની પાલ્લભેન્દે આંધેના અમુક અમુક કાયદા કાનુનો નહિ પણ તે પ્રજાના મનુષ્યો મહાન્ અને સારા હોવા એજ છે. અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રજા કે રાષ્ટ્રની વ્યક્તિઓ મહાન્ કે કિતમ હોય. મેં ચીનદેશમાં પ્રવાસ કર્યો છે, એ દેશની રાજ્ય વ્યવસ્થા એકવાર પૃથ્વીપરનાં સૌ રાજ્યો કરતાં શ્રેષ્ઠ હતી, છતાં અત્યારે એજ મહાન ચીનદેશ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જઈને

હૃદૈશામાં આવી પડ્યો છે, કેમકે પ્રાચીન કાળમાં યોગનયેત્રી ઉત્કૃષ્ટ રાજ્ય પદ્ધતિને યોગ્ય એવા મનુષ્યોના અત્યારે ત્યા અમાન છે. દરેક બાબતના મૂળમાં ધર્મનું તત્ત્વ સમાયલું છે. ધર્મ ખરાબર હોય તો બધુંજ ખરાબર ચાલે છે.”

“પ્રત્યેક સૃષ્ટ પદાર્થમાં પરમાત્મા રહેલો છે, પણ તે ગુપ્ત છે, એ વિચાર મને તો અનિશ્ચિત, મોઘમ અને વ્યાવહારિક જીવનથી વેગળા લાગે છે. મનુષ્ય આખો વખત કંઈ તેને ખોળ્યા કરી ન શકે !” મેં શંકા કરી.

“સંપૂર્ણ ઉન્નત અવસ્થાને પહોંચતાં પહેલાં મનને વિવિધ સ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડે છે. પ્રથમ તો તે દુઝોચર યાને સાકાર વસ્તુને સ્વીકારે છે, અને પછી ધીમે ધીમે બુદ્ધિ ગમ્ય યાને અવ્યક્ત નિરાકાર વિષયપર આવે છે. વિશ્વવ્યાપી અધુત્ત્વ યાને વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્-એ ભાવને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થવાય છે તે પણ જુઓ. પ્રથમ તો એક જ્ઞાતિ, પંથ કે મંડળના સંકુચિત અને નાના સરખા મર્યાદિત ક્ષેત્રમાંજ એ અધુભાવની શરૂઆત થાય છે. પછી પાયરી દર પાયરી આગળ વધતાં તેના ધીરે ધીરે વિકાસ થઈને છેવટે વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ના ઉત્કૃષ્ટભાવને પમાય છે.” સ્વામીએ ખુલાસો કર્યો.

“ત્યારે આપનું ધારવું શું એમ થાય છે કે જે પંથો અને મંડળોએના અમે અંગ્રેજ લોકો આટલા બધા શોખીન છીએ તે બધી લુપ્ત થઈ જશે ? એક જાણીતા ફ્રેન્ચ કવિનું કવન છે કે ‘ઇંગ્લંડ ! તું હજારો મત અને મંડળોએની ભૂમિ છે, છતાં તારાં બાલુકા એક બાણે ખેસી ભોજન કરે છે !’ એ આપની જાણ અહાર નહિજ હોય ?” મેં પૂછ્યું.

“ખાત્રીથી કહું છું કે તે બધાંનો અદસ્ય થવા વગર છૂટકોજ નથી. તેમનું બંધારણ એવા અસારભૂત-મામુલી તત્ત્વોના પાયા ઉપર

અંધાયું છે કે તેથી તે વધારે વાર ટકી શકેજ નહિ. તેમનામાં જે સારભૂત-સરપશીલ ભાગ હશે તેજ માત્ર કાયમ રહેશે, અને તેની ધરતીપર ખીજ નવીન ઇમારત ઉભી થશે. ‘દેવળમાં જન્મવું સાઈ પણ દેવળમાંજ દેવ શરણ થવું એ સાઈ નહિ’ એ જીતી કહેવન તો તમે જાણતાજ હશે? એનો અર્થ એવો છે કે જન્મે ત્યારે એટલે કે નાનપણમાં માણસની શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને પ્રેમદેવળના સંકળિત ક્ષેત્રમાં મર્યાદિત હોય યાને દેવળમાંજ પ્રભુ વિરાજે છે એવી ભાવના હોય તો તે સાઈ છે; કિન્તુ મરતી વખતે પણ જો એનીએજ સ્થિતિ રહે તો તે ધંધલા જોગ નથી. અર્થાત્ કે ઉંમરના વધવા સાથે મનુષ્યનાં પ્રેમ, વિશ્વાસ અને ભક્તિનું ક્ષેત્ર પણ વિસ્તૃત થવું જોઈએ, અને મરણ સમય નજીક આવતાં તો સચરાચર સર્વ સૃષ્ટિમાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરવાની સ્થિતિએ પહોંચવું જોઈએ.” સ્વામીજીએ સમાધાન કર્યું.

“ઈલ્લંડમાં આપના કાર્યની કેવીક પ્રગતિ થઈ રહી છે તે જણાવવાને આપને હરકત જેવું તો નહિજ હોય?” મેં જિજ્ઞાસાપૂર્વક પૂછ્યો કરી.

“હરકત ખરકત કંઈજ નથી. મારું કાર્ય અહિં મંદગતિએ ચાલે છે તેનાં કારણ તો હું પહેલાં કહીજ ગયો છું. જ્યાં આગળ મૂળ અને પાયામાંથીજ શરૂઆત કરવાની હોય ત્યાં વાસ્તવિક પ્રગતિ તો મંદજ હોવાની. મારા આ વિચારો એક કે ખીજે રસ્તે પ્રસર્યા વગર રહેનાર નથી એ કહેવાની ખાત્રીજ જરૂર હોય! એમના પ્રસાર માટેનો યોગ્ય અવસર આત્રી પહોંચ્યો છે અને તે હાલનોજ સમય છે એમ અનેક જણને લાગે છે.”

પછી પોતાનું કાર્ય કેવી રીતે ચાલી રહ્યું હતું તે સંબંધી સ્વામીજીનો ખુલાસો મેં લક્ષપૂર્વક સાંભળ્યો. અનેક જૂના ધર્મો માર

આ નવો ધર્મ પણ મૂત આપવામાં આવે છે. એને માટે કોઈ જાતની આર્થિક કિંમત કે મોં બદલો આપવો પડતો નથી. એના અનુયાયી થવા કોઈને નામનો પણ આગ્રહ કરવામાં આવતો નથી, જેમની મરજી હોય તે પોતાની સ્વેચ્છાથી ભલે તે સ્વીકારે.

પૌરસ્ત્ય પોષાકની અંદર સ્વામીજીની મૂર્તિ બહુ ભવ્ય લાગે છે *જેમની રીતભાત સરળ અને સુલુકાર્ધ ભરી છે. સંન્યાસીના સર્વ-માન્ય ભાવો સિવાય બીજા તમામ ભાવોથી તે પર છે. અંગ્રેજી ભાષા પરનો જેમનો કાબુ અસાધારણ છે, અને જેમની વાતચીત કરવાની છટક તથા વસ્તુત્વ શક્તિ બહુ ઉમદા પ્રકારની છે. આ બધી બાબતો જેમની પ્રૌઢતા ખરેખર બહુ હિમેશો કરે છે. માન મર્ત્યો, ધન-માલ, તથા નામ કીર્તિના લોભનો સર્વથા ત્યાગ કરવો અને અધ્યાત્મ-જ્ઞાનની ખોળમાં સદા સર્વદા ખંત પૂર્વક મંડ્યા રહેવું એનું નામ ખરે સંન્યાસ છે, અને એવા અટપટા સંન્યાસ વ્રતનું સ્વામીજી યથાર્થ પાલન કરે છે.

* આ વાક્ય એક પોતાના દેશનો પોશાક પહેરીને ઇંગ્લંડમાં વિચરતા હિંદીના સંબંધમાં એક અંગ્રેજના અભિપ્રાય રૂપ છે. ખુદ પોતાનાજ દેશમાં યુરોપીયન પોશાક અને ઢળ છબ પર ઢગી પડીને તે દ્વારા યુરોપીયનોમાં પોતાનું માન વધતું સમજી બેસનારાઓ માટે એ અભિપ્રાય વિચારણીય નથી ?

૩-હિંદ અને ઈંગ્લંડ.

(ઇન્ડિયા, લંડન, ૧૮૬૬).

લંડન શહેરમાં ચાલુ મોસમ દરમ્યાન સ્વામી વિવેકાનંદ નામના હિંદુ પ્રચારક, જાહેર વ્યાખ્યાન અને ખાનગી ઉપદેશ દ્વારા હિંદુ ધર્મનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે. તેમના સિદ્ધાંત અને તત્ત્વજ્ઞાન અનેક જાણુને આકર્ષક નિવડતા હોવાથી તેમને સાંભળનારાઓની સંખ્યા પણ ખૂબ જામે છે. ધણીખરા અગ્રજોનું એમ ધારવું છે કે દેશાવર ખાતે ધર્મ પ્રચાર કરવા ધર્મોપદેશકોને મોકલવાનો ઈંગ્લંડને વ્યવહાર રીતે ઈજ્જતો મળેલો છે; ફ્રાન્સ એ દિશામાં જૂજજૂજ પ્રયત્ન કરે છે તેને બાદ કરીએ તો ઈંગ્લંડ સિવાય બીજી કોઈ પ્રજા એ કાર્ય કરતી નથી; તેથી કરી સાકૃષ્ટ ‘એલગ્રેવિયા’ માં તેમના કિતારાપર આ હિંદુ પ્રચારક સ્વામીજીની મેં મુલાકાત લીધી અને પૂછ્યું કે-“ આગળ ધણીવાર હિંદુઓ અને આવ્યા છે, અને ઈંગ્લંડમાં ચાલતા હિંદી વહિવટનો ખર્ચ યાને હિંદી પ્રધાનની ઓફિસનો ખોજો હિંદની તિજોરીપર નહિ લદાવે. જોઈએ, ન્યાય અને કારોબારી સત્તાનાં સૂત્રો એકજ ઇસમના હાથમાં નહિ સોંપવાં જોઈએ, મુદ્દાન વગેરે હિંદ બહારના મૂલકોપરની ચઢાઈ-ઓનો ખર્ચ હિંદને માથે નહિ પડવો જોઈએ ” વગેરે ચિપ્પોપર રોદ્ધાં રડી ગયા છે, તેવાં રોદ્ધાં સિવાય હિંદને તે વળી બીજો કયો સંદેશ ઈંગ્લંડ મોકલવાનો હોઈ શકે ? ”

સ્વામીએ શાંત ચિત્તે જવાબ આપ્યો:—“ તમે ધારો છો તે જાતનાં રોદ્ધાં રડવા હું અત્રે આવ્યો નથી. હું તો મારી સાથે હિંદ-દેવીનો ધર્મ સંદેશ લાવ્યો છું. દેશાવર ખાતે પ્રચાર કરવા ધર્મોપદેશકોને મોકલવા એ હિંદને માટે આજ કંઈ નવાઈની વાત નથી. સમ્રાટ અશો-

કના સમયમાં, જ્યારે બુદ્ધ ધર્મ તેની ભગ્નુવાનીના યાને પૂર્ણ જાહેર જલાલીમાં હતો, અને જ્યારે આસપાસના મુલકોના આપણા કે શિખવવા જેવું પોતાની કને કાંઈક હતું, ત્યારે અનેક પ્રચારકોને હિંદ દેશના વર મોકલતો હતો. ”

“ ત્યારે પાછળથી તેણે તેમ કહવાનું બંધ કેમ કર્યું અને વળી હવે પાછું શરૂ કેમ કર્યું ? ” મેં પૂછ્યું.

“ તેણે બંધ કર્યું, કારણ કે વખત જતા તે કેવળ સ્વાર્થ પરાયણ બની ગયો અને વ્યક્તિઓની માફક પ્રગ્નજો પણ ‘આપ અને લે’ ની પદ્ધતિથીજ જીવે છે તથા અત્યાદ થાય છે ” એ સિદ્ધાંતને તે વિસરી ગયો. જગતને હિંદનો મંદેશ હંમેશાં એકજ જાતનો છે અને તે આધ્યાત્મિક છે. આંતર સૃષ્ટિના વિચારનું રાજ્ય આજ કે’ યુગે થયાં તેનુંજ છે અર્થાત્ આંતર સૃષ્ટિના વિચારમાં તે એકો છે. યોગવિદ્યા, અધ્યાત્મ વિદ્યા, તર્ક વિદ્યા વગેરે તેના ખાસ વિષયો છે. ખરું કહું તો ઈંગ્લંડમાં મારું આવાગમન ઈંગ્લંડ પોતાના પાદરીઓને પ્રચારાર્થે હિંદ મોકલે છે તેના પરિણામેજ થયું છે. દેશને જીતી, તેના શાસન સૂત્રોને હાથમાં લઇ, પોતાના તેમજ તે દેશવાસીઓના કલ્યાણાર્થે ભૌતિકશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવો એ કામ ઈંગ્લંડનું છે. જગત્ પ્રતિ હિંદની કેળવણીનો વિચાર કરતાં મને સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી ભાષાની રીઠઝો સાંભરી આવે છે. અમુક માણસ મરી ગયો છે એમ જણાવવા માટે તમે લોકો એમ કહો છો કે ‘ એણે આત્મા ત્યાગ્યો ’ ત્યારે અમે એમ કહીએ છીએ કે ‘ એણે દેહ ત્યાગ્યો. ’ તેથીજ રી ‘ શરીરને આત્મા હોય છે ’ એમ કહીને તમે લોકો ‘ શરીર એજ માનવીનો મુખ્ય ભાગ છે ’ એવી તમારી માન્યતા પ્રસિદ્ધ કરો છો; ત્યારે અમે માનીએ છીએ અને કહીએ છીએ કે ‘ આત્મા એજ મનુષ્ય છે અને તેને એટલે કે આત્માને શરીર છે. ’ આ તો માત્ર

ઉપરચોટીઆ બાબતો છે, છતાં તેની તમારા રાષ્ટ્રીય વિચારનું બહેણુ કામ દિશામાં છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ ઠેકાણે હિંદુધર્મ વિષે શોષનહોરે ભાખેલા ભવિષ્યનું તમને સ્મરણ કરાવવું ક્ષિત લાગે છે. તેના ભવિષ્ય પ્રમાણે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો યુરોપને બરાબર પરિચય થતા, તેની અસર યુરોપખંડપર અજ્ઞાન યુગને અંતે થીક અને ક્રેટિનવિધાના પુનરુજ્જીવનની અસર જેવી ક્રાન્તિકારક થયા વગર નહિ રહે. પૌરસ્ત્ય નિધાની શોધખોળનું કામ ઝપાટાબંધ આગળ વધે છે; સત્યના શોધક આગળ વિચારોની નવીન સૃષ્ટિ અત્યારે ખુલ્લી રહી છે.” સ્વામીએ કહ્યું.

“ ત્યારે હિંદ તેના વિજેતાઓપર અંતે જયવંત થવાનું, એમજ કની ?” મેં પૂછ્યું.

“ બેશક, અધ્યાત્મ બાબતમાં તો તેમ થવાનુંજ ઈંગ્લંડના હાથમાં જડ સત્તાસૂચક ખડ્ગ છે, અગાઉ અમારા મુસલમાન વિજેતાઓના હાથમાં પણ તે હતું છતાં મહાન અકબર બાદશાહ વાસ્તવિક અર્થમાં હિંદુ થયો હતો. સુદી પ થના સુશિક્ષિત મુસલમાનો અને હિંદુઓની રહેણી કરણીમાં ભાગ્યેજ કંઈ ભેદ જણાય છે; તેઓ ગોમાંસ ખાતા નથી, તેમ બીજી બાબતોમાં પણ અમારા રીતરિવાજોનો બહેળો હાથે સ્વીકાર કરે છે. તેમના વિચારોમાં પણ અમારા વિચારોની છાયા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.”

“ ત્યારે તો અત્યારે સત્તા ગળવતા સાહેબ લોકની પણ એવીજ સ્થિતિ થવાનું તમે કહ્યો છો, નહિ વાર ? પરંતુ અद्याપિ પર્યંત તો તેઓ એ સ્થિતિથી બહુ દૂર હોય એમ લાગે છે.” મેં જણાવ્યું.

“ ના, તમે ધારો છો તેટલા દૂર તો તેઓ નથીજ. ધાર્મિક વિચારોની બાબતમાં હિંદુઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે બહુ સામ્ય રહેલું છે, અને બીજા ધર્મો જોતાં તેની સાખ્યાતિ મળી આવે છે. અંગ્રેજ

રાજ્યકર્તા કે અધિકારીને હિંદુ વાડ્.મયનું અને તેમાં ખાસ કરીને હિંદુ તત્વજ્ઞાનનું જ્યાં આગળ કંઈક પણ જ્ઞાન હોય છે ત્યાં આગળ પરસ્પર મેળ અને સહાનુભૂતિને અવશ્ય અવકાશ મળે છે, અને એ અવકાશ ગાઢ પરિચયના પરિણામે દિવસાનુદિવસ વધતો પણ જાય છે. છતાં કેટલાક તુંદ્રમિત્રજી અધિકારીઓ પ્રજા સાથે ભેળાવાને બદલે તેમનાથી દૂરના દૂર રહ્યા કરે છે અને કેટલીકવાર તો તેના પ્રતિ જાહેર તિરસ્કાર વૃત્તિ દાખવે છે; પણ તે કેવળ તેમના અજ્ઞાનનુંજ પરિણામ છે, એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.” સ્વામીએ કહ્યું.

“અલમત્ત, મૂર્ખતાનુંજ તે પરિણામ છે. વાર, ધર્મપ્રચારને માટે પ્રથમ ઈંગ્લેન્ડ આવવાને બદલે આપે અમેરિકા જવાનું” સાથી પસંદ કર્યું તે કહેશે?” મેં પૂછ્યું.

“એ તો કેવળ સંજોગોવશાત્જ એમ થયું. ચીકાગો નગરમાં ભરાયલા ‘વર્લ્ડ્સ ફેર’ (જગતના હૃન્નર ઉદ્યોગનું પ્રદર્શન)ના પ્રસંગે ‘અખિલ જગત્ ધર્મ મહા પરિષદ્’ કે જે ખરી રીતે લંડનમાં ભરાવી જોઈતી હતી તે પણ ચીકાગોમાંજ ભરવામાં આવી હતી. તેને પરિણામે મારે ચીકાગો જવાનું થયું. મ્હેસુર સંસ્થાનના મહારાજા અને બીજા કેટલાક મિત્રોએ મને એ મહા પરિષદમાં હિંદુ ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યો હતો. આ કિન્ડાળામાં જેમ હું લંડન વ્યાખ્યાન આપવા આવ્યો છું તેમ ગયા કિન્ડાળામાં પણ આવ્યો હતો. તેટલા સમયના અપવાદ સાથે હું ત્યાં ત્રણ વર્ષ રહ્યો. અમેરિકન લોક એક મહાન પ્રજા છે અને તેમનું ભવિષ્ય બહુ ઉજ્જળું છે. હું તેમને બહુ મ્હાડું છું અને વખાણું છું. તેઓમાંથી મને અનેક માયાળુ મિત્રો મળ્યા છે. અમેરિકન લોકો અંગ્રેજો કરતાં ઓછા દુરાચારી છે, કોઈના વિષે ખોટો મત તેમના મનમાં ધર કરી રહેતો નથી. તેમની આગળ નવો વિચાર મંડાતાં તેને અરાજક તપાસી જોવાને, તેના

ગુણાવગુણનું તોલ કાઢવાને, અને નવીનતા છતાં તેની યોગ્ય કિંમત આંકવાને તેઓ અંગ્રેજો કરતાં વધારે તત્પર હોય છે. કેવળ નવીનતાના કારણે તેઓ કોઈ ચીજનો એકદમ અનાદર કરતા નથી. વળી મેમાનગીરી કરવામાં પણ તે લોકો પૂરા છે. અમુક વાત કે મનુષ્યમાં તેમની શ્રદ્ધા બંધાતાં ઝાઝીવાર લાગતી નથી. મારી માફક નગરેનગર બાધણુ આપતાં અમેરિકામાં તમે પ્રવાસ કરો. તમને સદા એમજ લાગશે કે તમે તમારા પરિચિત મિત્રોમાંજ વસો છો. હું બોસ્ટન, ન્યુયૉર્ક, શીલાડેલફ્રીયા, બાલ્ટીમોર, વૉશિંગ્ટન, ડેસ્મોઇન્સ, મેમ્ફિસ વગેરે અનેક સ્થાનોમાં ફર્યો છું.” સ્વામીજીએ ઉત્તર આપતાં અમેરિકા વિષે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો.

“ અને તે દરેક ઠેકાણે આપના શિષ્યો થયા છે ?” મેં પૂછ્યું.

“ હા, શિષ્યો છે, પણ સંસ્થા કે મંડળી જેવું કોઈ ઠેકાણે નથી. એવી સંસ્થા કે મંડળીઓ સ્થાપવી એ માફે કાર્ય નથી. મારો ઉદ્દેશ પણ એવો નથી. ખરૂં કહીએ તો હવે સંસ્થાઓ અને મંડળીઓ છે તેજ બસ છે, વિશેષની જરૂર નથી. સંસ્થાઓ કાઢતાં તેમની વ્યવસ્થા અને નિભાવ માટે યોગ્ય માણસો જોઈએ. સત્તા, દ્રવ્ય અને લાગવગની પણ જરૂર પડે. વળી ઘણીવાર તેઓમાં માહોમાંહી ચડસા-ચડસી ચાલે છે, અન્યતા ઉપર પોતાની સરસાન્ન સ્થાપિત કરવા તેઓ વચ્ચે જખરૂં મથન ચાલે છે, અને કોઈવાર પન્સર ચડભડી પણ પડે છે.” સ્વામીજી કહ્યું.

“ આપે માથે લીધેલા આ કાર્યનું હાર્દ યોડા શબ્દોમાં સમજાવી શકાય તેમ છે ખરૂં ? આપ તુલનાત્મક ધર્મને ઉપદેશો છો ને ?” મેં જિજ્ઞાસા કરી.

“ હું જેનો ઉપદેશ કરું છું તે ધર્મનું તત્ત્વ છે, ધર્મનાં બધાંય બાહ્ય સ્વરૂપોનું સત્ત્વ છે. ધર્મ ગાત્રનો જે સાર છે તેનોજ ઉપદેશ હું

આપું છું. બધી જાતના ધર્મોમાં સાર ભાગ અને અસાર ભાગ એવા બે ભાગો રહેલા છે. તે દરેકમાંથી આપણે અસાર ભાગને પડતો મેલીએ તો યાકી જે સાર ભાગ રહે છે તે દરેક ધર્મનો ખરો પાયો છે, અને તે દરેક જાતના ધર્મમાં સામાન્ય છે. અર્થાત્ કે ‘એકત્વ’ બધા ધર્મોની બીતર રહેલું છે અને એ ‘એકત્વ’ એજ પરમ સત્તા છે. પછી એ પરમ સત્તાને આપણે ગોડ કહીએ, અલ્લા કહીએ, જેહોવા કહીએ, પરમાત્મા કહીએ કે પ્રેમ કહીએ-ગમે તે નામથી ઓળખાએ, પણ એનો એકજ છે. એજ એકત્વ યાને પરમસત્તા ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર કીટ થોનિના જીવોથી માંડીને તે ઉત્તમોત્તમ મનુષ્ય થોનિના સમસ્ત જીવોમાં ચેતન રૂપે વિલસે છે. એ સત્ત્વને આપણે મહત્ત્વ આપવાનું છે, અને એજ વેદાન્ત ધર્મનું હાર્દ કિંવા રહસ્ય છે. પરન્તુ પશ્ચિમમાં અને ધીજે બધે પણ મનુષ્યો, ધર્મના એ સાર ભાગને છોડી દઇ નિઃસારને સહજ સંધરે છે. આચાર અને વિધિને લોકો વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે. ખીજાઓ કને પોતાના આચાર અને વિધિઓ માન્ય કરાવવા તેઓ પરસ્પર લડે છે, ઝઘડે છે અને વખતે ગળાં રેંસવા પણ ચૂકતા નથી! પ્રભુપ્રેમ અને માનવપ્રેમ એજ ધર્મનો સાર છે એ વાતને લક્ષમાં લેતાં મનુષ્યોનું આવા પ્રકારનું વર્તન કેટલું બધું વિચિત્ર કહેવાય!” સ્વામીએ જવાબ આપ્યો.

“મને લાગે છે કે, ત્યારે તો હિંદુઓ તરફથી ધર્મની ખામતમાં કોઇને દહાપિ હેનાન નહિ થતું પડતું હોય?” મે સવાલ કર્યો.

“અઘાપિપર્યત કદીયે તેમ થયું નથી. માનવમૃષ્ટિમાં ‘પરધર્મ સહિષ્ણુ’ જે કોઇ પણ લોક હોય તો તે હિંદુજ છે. ધર્મની ખામતમાં હિંદુને હાથે દહાપિ કોઇનાપર અસાચાર ગુજર્યો નથી. હિંદુ લોક અત્યંત આસ્તિક અને ધાર્મિક છે તેપરથી કોઇ સહજ એમ ધારી લે કે દેશ્વરનું અસ્તિત્વ નહિ માનનારા લોકોને એમના હાથે સતાવણી

થતી દશે, પણ તે ધારણા ખોટી છે. જૈન લોકો ધર્મરના અસ્તિત્વને નથી માનતા, એટલુંજ નહિ પણ એવી માન્યતાને તેઓ પાખંડ અને મિથ્યા ભ્રમ કહી દસી કાઢે છે, તથાપિ કોઇ પણ જૈનનો કદીયે હિંદુને હાથે વાંકો વાળ થયો નથી. હિંદુસ્તાનમાં ધર્મને નામે કોઇએ જો તત્કાર ઉચકી હોય તો ને પહેલાં પ્રથમ મુસલમાનોએજ.” સ્વામીજીએ ખુલાસો કર્યો.

“ ‘એકત્વ’ યાને ‘માર ધર્મ’ના આપના સિદ્ધાંતનો ઇંગ્લંડમાં કેવોક પ્રચાર થાય છે વાઝ ? અહિંઆં અમારે ત્યાં તો હજારેક બિન્ન બિન્ન પંથો છે !’ મેં જગાસા કરી.

“ જ્ઞાન અને મત-સ્વાતંત્ર્યના વધવા સાથે તે બધાથે ધીરે ધીરે ક્ષોષાખ જશે. તેમનું બંધારણુ નિર્માલ્ય તરના પાયાપર થયેલું છે અને નિર્માલ્ય તત્ત્વ ઝાઝો સમય ટકી શકે નહિ એ તો કેવળ કુદરતી છે. ચોનપોતાની કક્ષાના લોકમાં સ્નેહ અને બ્રાતૃભાવ ખીલવવો એ એમનો હેતુ હતો અને એ હેતુ દરેક પથનો સિદ્ધ થયો છે. એટલે હવે વ્યક્તિઓના એ સમુદાયોને જુદા પાડતી પરસ્પર બેદ ભાવની દીવાલોને તોડી પાડવાથી ક્રમે ક્રમે વિશ્વવ્યાપી બ્રાતૃભાવ યાને વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ ના ઉચ્ચ આદર્શને પહોંચાશે. ઇંગ્લંડમાં એ કામ મંદુ ચાલે છે તેના કારણમાં, સંભવિત છે કે તેને માટે યોગ્ય અવસર હજી આવ્યો ન હોય. છતાં તે છેક તો સ્તબ્ધ નથીજ; અદ્યપસ્વલ્ય પ્રગતિ જરૂર થતી જાય છે. હિંદુસ્તાનમાં આવી જાતનું જે કામ ઇંગ્લંડ કરી રહ્યું છે તે તરફ હું તમારું ધ્યાન અત્રે ખેંચું છું હાલના જ્ઞાતિભેદો હિંદની ઉન્નતિમાં અંતરાયકર્તા છે, એ ભેદો અમારા લોકને સાંકડા મનના, મર્યાદિત ક્ષેત્રના અને કુસંખી બનાવે છે. એ ભેદો નામ-શેષ વચાની જરૂર છે, અને તે ઉન્નત વિચારોના ધસારા સામે નહિજ ટકે.” સ્વામીજીએ કિત્તે આપતાં જણાવ્યું.

“ તેમ છતાં કેટલાક અંગ્રેજ ગૃહસ્થો કે જેઓ કોઈ પણ રીતે હિંદના યુરામાં નથી, જેમનું વલણ હિંદ પ્રતિ લવલેક અનુદાર નથી, તેમ જેઓ હિંદી તવારીખથી છેક અણુવાકેફગાર છે એવું પણ નથી, તેઓ તમારા એ જ્ઞાતિ-બંધારણને ઉપકારક અને લાભદાયી લેખે છે. યુરોપીઅન રીત રસમની છાયા ખીન્નઓ ઉપર બહુ જલદીથી પડે છે અને તે પણ એટલી હદ સુધી કે જે તેમના રાષ્ટ્રને હિતકારક પણ ન હોય ! અમારા કેટલાક આદર્શોને તો આપ પોતેજ અનાત્મવાદી કહી વખોડો છો અને ત્યાજ્ય લેખો છો ! ” મેં કહ્યું.

“ ખરૂં છે, હિંદુસ્થાનને ઇંગ્લંડની સાથે એકરૂપ બનાવી દેવાની કોઈ પણ વિચારશીલ મનુષ્યની ધારણા નથી. મતિ હોય છે તેવી ગતિ થાય છે, અથવા તો જેવા વિચાર હોય છે તેવું શરીર બંધાય છે. તે મુજબ રાજ્ય બંધારણ એ રાષ્ટ્રીય વિચાર અને ભાવનાનું સ્વચ્છ છે. વ્યવસ્થા એ તેની પ્રજ્ઞના વિચાર અને ભાવનાઓનું પરિણામ છે. હિંદુસ્તાનના વિચારો અને આદર્શો હજાર વર્ષથી પાકે છે; તેથી હિંદુસ્થાનને સર્વથા યુરોપીઅન ભાવનાઓથી ભરી કાઢવું એ અશક્ય તેમ મૂર્ખાઈ ભર્યું છે. સુધારણા અને પ્રગતિના તત્ત્વો હિંદુસ્થાનમાં સદાય મોજાવે હતાં અને છે. દેશની અંદર સલાહ શાંતિભર્યો રાજ્ય અમલ સ્થપાતાંજ એ તત્ત્વોએ હંમેશાં પોતાની હાજરી બતાવી છે. અર્થાત્ શાંતિના સમયમાં સામાજિક સુધારણા અને પ્રગતિનું કામ હંમેશાં થતું આવ્યું છે. ઠેક વૈદિક કાળથી માંડીને અત્યાર સુધી જે સમર્થ આચાર્યો અને મહાન ગુરુઓ હિંદુભિમાં પાક્યા છે તે બધા-યનો હેતુ અને પ્રયાસ જ્ઞાતિ ભેદના નિરર્થક બંધનોને તોડી પાડવાનો હતો. અમારી મૂળની વર્ણવ્યવસ્થા બહુ સારી હતી, પણ પાછળથી તેમાં વિકાર થઈને હાલ અનેક પેટા જ્ઞાતિઓ પેદા થઈ છે. તે બહુ અનિષ્ટ અને અવનતિકારક હોઈ તેને તોડી પાડવાનો તથા

મૂળની વર્ણવ્યવસ્થાનો પુનરોદ્ધાર કરવાનો એ બધા મહાપુરુષોએ પ્રયત્ન કરેલો છે. અત્યારની સ્થિતિ વ્યવસ્થામાં જે કંઈ થોડું ધણું સાફ દેખાય છે તે, સમાજ વ્યવસ્થાના અતિ સુંદર અને યશસ્વી નમૂનારૂપ અમારી એ આદિ વર્ણવ્યવસ્થાનેજ આભારી છે. એ મૂળ વ્યવસ્થાને સજીવન કરવાનો ભગવાન બુદ્ધે પ્રયત્ન કર્યો હતો. હિંદની જાગૃતિના પ્રત્યેક પ્રસંગે આ ‘બાર પુરખીયા અને તેર ચોકા’ જેવી અધમ વ્યવસ્થાને તોડી પાડવાના ભગીરથ પ્રયત્ન થયા છે. હિંદના પૂર્વ-પરંપરાગત શુભ આદર્શોને કાયમ રાખવા છતાં પરદેશીઓના જે આદર્શો હિંદના અભ્યુદયમાં મદદકર્તા હોય તેમને ગ્રહણ કરીને, અમારી પ્રાચીન પ્રજાલોકાની ધરતીપરજ પુનર્ધટના કરી નૂતન હિંદને જન્મ આપવાનો છે. પણ તે કાર્ય અમારા લોકો પોતાજ કરવાનું છે; પાર-કાઓથી તે કદી થનાર નથી. સુધારાના વિકાસનું કામ ઠેક બીતરના ભાગમાંથી થવાની જરૂર છે, સડો છેક અંદરથી દૂર થવો જોઈએ છે. હિંદના પુનરોદ્ધારના કાર્યમાં ઇંગ્લંડે જે કંઈ પણ કરવાનું હોય તે તે એટલુંજ કે પોતાથી બનતી સર્વ સહાય એ કામમાં તેણે હિંદને આપવી. પરાયાએ કરાવેલો સુધારો નકામો છે. પરાણે થયેલા સુધારામાં કંઈજ સાર્યક હોતું નથી. ઉત્તમમાં ઉત્તમ કામ પણ બળાત્કારે કરાવતાં નિકૃષ્ટ પ્રતિનું થઈ જાય છે.” સ્વામીએ કહ્યું.

“ હિંદી રાષ્ટ્રીય સભાની પ્રવૃત્તિ તરફ આપે કંઈ લક્ષ આપ્યું છે અરે ? ” મેં પ્રશ્ન કર્યો

“ એ તરફ મેં ઝાઝું લક્ષ આપ્યું છે એમ તો મારાથી કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે મારું કાર્યક્ષેત્ર નિરાળું છે; તથાપિ એ પ્રવૃત્તિને હું મહત્ત્વની લેખું છું. અને તેને પોતાના કાર્યમાં શ્લેષ મળે એવું ખરા જીગરથી ઇચ્છું છું. હિંદની ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓમાંથી ધીરે ધીરે એક રાષ્ટ્ર બનતું જાય છે. મને કોઈકાઈવાર એમ લાગે છે કે હિંદની

નતિઓની સંખ્યા યુરોપની વિવિધ પ્રજાઓની સંખ્યાથી ન્યુન નથી. જગત્ની સુધારણામાં સંગીન ભાગ ભજવનાર હિંદી વ્યાપારને પોત પોતાને હસ્તગત કરવા ખાતર ભૂતકાળમાં યુરોપીય પ્રજાઓમાં પરસ્પર બહુ મથન ચાલ્યું હતું. વલંદા, શિરંગી, ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજોને અનુક્રમે એક બીજા સાથે ખૂબ મથ્યા હતા અને તેમાં આખરે અંગ્રેજો કાબ્યા. એ બનાવને મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં એક ક્રાન્તિકારક બનાવ તરીકે જ ગણી શકાય. એ રીતે હિંદુનું બજાર અંગ્રેજોના હાથમાં જવાથી વેનિશ્યન લોકના હાથમાંથી પૂર્વના વ્યાપારનાં સૂત્રો હંમેશને માટે ચાલ્યા ગયાં. આથી તેમને જે ખોટ જવા લાગી તે પૂર્ણ કરી લેવા સારૂ સાહસિક વેનિશ્યનોએ પોતાની દૃષ્ટિ આધેના પશ્ચિમના મૂલકો તરફ ફેરવી અને તેને પરિણામેજ અમેરિકાખંડની શોધ થઇ, એમ કહેવામાં વાંધો નથી.” સ્વામીજીએ કહ્યું.

વાર, આપની હિંદી કોન્ગ્રેસ અંતે ક્યાં જઇને અટકશે ? ” મેં સવાલ કર્યો.

“ હિંદીઓમાં એકપ્રજાતવની લાગણી ખીલવીને તથા જેને આપણે પ્રજાસત્તાક વિચારો કહીએ છીએ તે વિચારોને ફેલાવીનેજ તે અટકશે. એકપ્રજાતવની લાગણી ખીલવી તથા પ્રજાસ્વાતંત્ર્યની ભાવનાઓ ફેલાવી એજ એનું ધ્યેય છે. બુદ્ધિ અને જ્ઞાનનો, થોડા સુશિક્ષિત વર્ગનોજ ઇબ્જરો ન બની રહે અને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વર્ણથી માંડીને તે છેક અત્યંતજ વર્ણના લોકમાં પણ જ્ઞાનનો પ્રચાર થાય એ એનો ઉદ્દેશ છે. કેળવણીનાં બીજાં રોપાયાં છે અને ક્રમશઃ ફરજીયાત કેળવણી દાખલ થશે. કામ કરવાની અમારા લોકની શક્તિ અગાધ છે. તે શક્તિને જાગૃત કરી કામે લગાડવામાં આવશે. ” સ્વામીએ જવાબ આપ્યો.

“ લશ્કરી સત્તામાં પ્રવળ થયા વગર કોઝપણુ રાષ્ટ્ર કદી મહાન થયું છે ખરું ? ” મેં પૂછ્યું.

એક પણ પળના વિલંબ વગર સ્વામીએ ઉત્તર આપ્યો: “હા, ચીન થયું છે. યુરોપ અમેરિકા સિવાય ચીન અને જાપાનમાં પણ મેં પ્રવાસ કર્યો છે. અત્યારે ચીનનું તંત્ર જે કે અવ્યવસ્થિત અને અવનત થયેલું છે, પણ જ્યારે એની મહત્તા યાને જાહેજલાલીનો સ્પર્શ ખરેખરો તપતો હતો ત્યારે ત્યાંની વ્યવસ્થા એવી તો સુંદર હતી કે જેવી અત્યાર સુધી બીજી કોઈ પણ પ્રજામાં જણાઈ નથી. જે યુક્તિઓ અને રીતિઓને આપણે આધુનિક કહીને ઝાળખીએ છીએ તેમાંની ઘણી ખરી યુક્તિઓ અને રીતિઓ સેંકડો અને હજારો વર્ષ પર ચીન દેશમાં પ્રચલિત હતી. દાખલા તરીકે, હરીકાષ્ઠની પરીક્ષાઓ દ્વેષ; ચીનમાં એવી સાર્વજનિક પરીક્ષાઓની પદ્ધતિ સેંકડો વર્ષ પર હયાતિમાં હતી.” સ્વામીએ કહ્યું.

“એમ હતું તો પછી તેના આવા હાલ હવાલ કેમ થયા વા? ” મેં શંકા કરી.

“કારણ કે એ પદ્ધતિને જારી રાખવાની યોગ્યતાવાળા મનુષ્યોનો ત્યાં તોટો પડ્યો. તમારા લોકમાં કહેવત છે કે ‘પાર્લામેન્ટના ધારાથી મનુષ્યોને સદાચારી બનાવી શકાતા નથી.’ ચીનાઓને એનો અનુભવ તમારા પહેલાં થઈ ચૂક્યો છે. અને એટલા માટેજ કહ્યું કે રાજકારણ કરતાં ધર્મની અગત્ય ઘણીજ મોટી છે; કારણ કે ધર્મ છેક મૂળ સુધી ઉડે ઉતરે છે અને મનુષ્યના ચારિત્રને ધડે છે.” સ્વામી જીએ ખુલાસો કર્યો.

“તમે જે જાગૃતિ વિષે કહો છો તે જાગૃતિનું હિંદને પોતાને જાન છે ખરું ? ” મેં પૂછ્યું.

“હિંદને એનું સંપૂર્ણ જાન છે. દુનિયાને તો કદાચ કોન્ગ્રેસની હીલચાલ અને સામાજિક સુધારણાના ક્ષેત્રમાંજ તે પર્યાપ્ત થતી જણાતી હશે; કિન્તુ ધર્મની બાબતમાં પણ હિંદની જાગૃતિ તેવી સચોટ છે.

માત્ર એ ધાર્મિક જગૃતિ શાંતિથી થતી હોવાથી બાલ્ય જગતને તે ન જણાય એટલુંજ.” સ્વામીએ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું.

“ પૂર્વે ને પશ્ચિમના જીવન-આદર્શો બહુજ ભિન્ન છે. અમારો આદર્શ મમાજને ખીલવી સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાએ લઇ જવાનો હોય અને તેની સિદ્ધિ અર્થે મથાએ છીએ, ત્યારે આપ પૂર્વવાસીઓ અવ્યક્ત સૂક્ષ્મ તરવેના ચિંતનમાં મુસ્તાફ છો. અત્યારે અહિં પાર્લામેન્ટમાં સુદાનની મદામમાં થયેલા હિંદી લશ્કરના ખર્ચનો સવાલ ગરમા ગરમ ચર્ચામાં રહ્યો છે. સરકારના જેરવ્યાજખી ઠરાવ સામે કોન્ઝરવેટિવ પક્ષનાં વજનદાર છાપાંઓએ ખૂબરાણુ કરી મેલ્યું છે. ત્યારે કદાચ તમને એમાં લક્ષ પડેલવા જેટલું એ સવાલનું મહત્ત્વ નહિ બાસતું હોય ! ” મેં કહ્યું.

છાપું હાથમાં લઇ તેમાંનાં કોન્ઝરવેટિવ મતનાં અવતરણોપર આંખ ફેરવતાં સ્વામીએ ઉત્તર આપ્યો: “પણ તમારી એ ધારણા તદ્દન ગલત છે. એ વિષયમાં મારી લાગણી સ્વાભાવિક રીતેજ મારા દેશ તરફ છે. છતાં એક સંસ્કૃત કહેતી છે કે ‘હાથી વેચાઈ ગયા પછી અંકુશનો વિવાદ શો?’ હિંદ આવી બાબતમાં સહન કરતુંજ આવ્યું છે. હિંદની મરજી નામરજીના સવાલને અવગણી નથી. તો પછી રાજનીતિજ્ઞોના આ ઝગડા નિષ્પ્રયોજન અને વિલક્ષણ નહિ તો શું ? રાજકારણમાં ધર્મને દાખલ થતાં હજી યુગો જોઈશે. ”

“ તેમ છતાં તેને માટે પ્રયત્ન તો જલદી થવોજ જોઈએ. ” મેં જણાવ્યું.

“ હા, આ મહાન લંડન નગરના હૃદયપટ્ટપર વિચારનાં બીજ રોપેલ નિરર્થક જય તેમ નથી. દુનિયામાં અત્યાર લગી અસ્તિત્વમાં આવેલા રાજ્યતંત્રોમાં લંડનનું રાજ્યતંત્ર ખરેખર સૌથી પ્રૌઢ છે. એ તંત્રના કાર્યને હું ઘણીવાર જોયા કરું છું. અહા ! શું તેની વિગ-

તને પહોંચી વળવાની શક્તિ અને કુશળતા! પોતાના ધ્યેય અને ધારણાને-પોતાના રાજ્યમંત્રાને સામ્રાજ્યના સર્વ ઘટકાવયવોમાં ફેલાવવાની તેની પદ્ધતિ પણ કેવી અજબ! હૃદયમાંથી છૂટેલું રૂધિર જેમ શરીરની એકેએક રગમાં વ્યાપી જાય છે તેમ લાંડનની મંત્રણા સામ્રાજ્યના સકળ ઘટકાવયવોમાં વ્યાપે છે! એના એ રાજ્ય તંત્રપરથીજ સામ્રાજ્યની વ્યાપકતા અને તેની જવાબદારીઓની મહત્તાનો સારો ખ્યાલ આવી શકે છે. રાજ્યકીય વિચારોની માફક અન્ય વિચારોનો ફેલાવો પણ એ લાંડન તંત્ર કરે છે. આ મહાન યંત્રના અંતર ભાગમાં થોડાક તાત્ત્વિક વિચારોનો પ્રવાહ બહેવડાવ્યો બહુ કામનો છે તેના દ્વારા એ વિચારો જગતના છેક દૂરના ભાગોમાં જઈ પ્રસરવા સંભવ છે. ” સ્વામીજીએ કહ્યું.

સ્વામીજીનો દેખાવ બહુ ભવ્ય છે. તેમનો એ લાંબો ચોડો બાંધો અને સુંદર મુખાકૃતિ, ભભકભર્યા હિંદુસ્થાની પહેરવેશમાં ખરેખર, બહુ મોહક લાગે છે! તેઓનો જન્મ બંગાળામાં થયેલો હોય, કલકત્તા યુનિવર્સિટીના તેઓ ગ્રેજ્યુએટ છે. વક્તા તરીકે તેમની શક્તિઓ બહુ ઉચ્ચ પ્રતિની છે. તેમની વક્તૃત્વશક્તિ ધંધરદત્ત છે. અગાઉથી કોઈ પણ જાતની નોંધ કર્યા વગર કે શબ્દયોજના માટે જરાકે થંબ્યા વગર તેઓ દોઢ કલાક લગી અસ્ખલિત બોલી શકે છે.-સી. એસ. બી.

૪-હિંદુધર્મ પ્રચારકનો ઇંગ્લંડને ધર્મસંદેશ.

(ધી 'એકા' લંડન ૧૮૯૬)

હું ધારૂં છું કે જે સ્વામીજી પોતાના સ્વદેશમાં હોત તો એક જાડ તળે કે બહુ બહુ તો એકાદ મંદિરની અડાળીમાં નિવાસ કરતા હોત. તેમના માથાના વાળોનું મુંડન થયેલું હોત અને તેમણે પોતાનો દેશી પોશાક પહેર્યો હોત. પરંતુ અહિં લંડનમાં તેમ થતું નહિ હોવાથી, ખીજા લોકોની માફકજ ધરમાં રહેતા તેઓ મને જણાયા. પોષાક પણ તેઓ અહિંના ખીજા લોકોના જેવોજ પહેરે છે, સિવાય કે તેઓ જે લાંબો ડગલો પહેરે છે તે ઘેરા ભગવા રંગનો હોય છે. તેમણે વિનોદ પૂર્વક કહ્યું કે, “ મારો દેશી પોશાક, અને તેમાં ખાસ કરીને જ્યારે માથે સાફો બાંધું છું ત્યારે તે, લંડનના માર્ગોમાં ભટકતા ટીખણી મનુષ્યોને બહુ કુતૂહલ ઉપજાવે છે અને પછી એવી એવી ટીકાઓ એમનાં મુખમાંથી નિસરે છે કે જેનો ઉલ્લેખ અત્રે બાબતે કરી શકાય.” તે હિંદુયોગીને પોતાના નામની ધારે ધીરે જોડણી કરવાની વિનંતિ કરતાં મેં વાતનો આરંભ કર્યો.

x x x x

“ આપનું ધારવું શું એમ છે કે સાંપ્રત કાળમાં લોક નિઃસાર વસ્તુને યાને જડવાદને બહુજ મહત્ત્વ આપી રહ્યા છે ?” મેં પૂછ્યું.

“ હા, મને એમ લાગે છે ખરું. સુધારણાની આબતમાં જે પ્રજાઓ સર્વથા પછાત છે તેમાં અને પશ્ચિમની સુધરેલી પ્રજાઓમાં પણ જે હજી વિધાના માર્ગમાં આગળ વધેલી નથી તે લોકોમાં તો એમ છે ખરું. તમારા પ્રશ્નની અંદર એવો ભાવ રહ્યો લાગે છે કે સુશિક્ષિત અને શ્રીમંતોની સ્થિતિ એનાથી ભિન્ન છે, નહિ વાર ?

અલગત, એમ કંઈક તો છે ખરું. શ્રીમંતો કંતો તેમની સંપત્તિના પરિપાક રૂપ મોજશોખમાં રચાપચા રહે છે કે પછી લોભને વશ થઈ હજી વધુ સંપાદન કરવા પછાડા મારતા હોય છે. શ્રીમંતો તેમજ ઉદ્યોગ ધંધામાં મચેલા લોકોનો મોટો ભાગ ધર્મ વિષે બોલતાં એમ કહે છે કે “ધર્મ એ તો કેવળ ભ્રમ છે, બહેમ છે, અર્થરહિત ટાલ્યું છે, એમાં કંઈ માલ જેવું નથી.” અને ખરેખર તેમની માન્યતા પણ તેવીજ હોય છે. સ્વદેશાભિમાન અને લોકાપવાદ એ બેજ અત્યારે પ્રચલિત ધર્મ થઈ પડ્યા છે. લોકો જે દેવળમાં જતા હોય તો તે લોકાપવાદના ડરથીજ-અને તે પણ પોતાના લગ્ન પ્રસંગે કે કોઈ સંબંધીના દફન (અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા) માંજ !” સ્વામીએ ટીકા કરી.

“ત્યારે આપનો ધર્મસંદેશ તેમને વધારે વાર દેવળમાં જતા કરશે ખરો ?” મેં પૂછ્યું.

“ના, એવું પરિણામ તો ભાગ્યે આવે; કેમકે વિવિધ અને આચાર ધર્મ સાથે મારે લેવા દેવા નથી. માફ કામ તો ધર્મ એજ સર્વસ્વ છે, અને ધર્મ સર્વ બાબતમાં રહ્યો છે એ બતાવી આપવાનું છે. અત્રે ઇંગ્લંડમાં પ્રચલિત પદ્ધતિ કેવી છે ? પ્રત્યેક કાર્યમાં અને પ્રત્યેક બાબતમાં સમાજવાદ અથવા તો એક યા બીજા રૂપમાં લોકસત્તાનું પ્રાબલ્ય કે એવાજ બીજા કોઈ જે નામથી તમે ઓળખતા હો તે અગ્રસ્થાન ભોગવતું જણાય છે. લોકો પોતાની ભૌતિક તૃષ્ણાઓની તૃપ્તિ માટે પ્રયત્ન આકાંક્ષા ધરાવે છે. થોડું કામ, વધારે પ્રાપ્તિ અને અત્યાચાર-જૂલમ-સઢાઈનો અભાવ, એવી સ્થિતિ મેળવવા તેમની આતુરતા છે. ધર્મ અને મનુષ્યના સદ્વર્તનના પાયાપર સુધારણાનું બંધારણ બંધાયા વગર આ કે બીજી કોઈ સુધારણા ચિરકાળ ટકી રહેશે એની શી ખાત્રી ? હરકોઈ બાબતના મૂળમાં ધર્મનું તત્ત્વ સ્પષ્ટ માયલું છે એ નિશ્ચય માનજો. ધર્મ બરાબર હોતાં અર્ધજ બરાબર

હોવાનું. ” સ્વામીએ ધર્મની મહત્તા જણાવતાં કહ્યું.

“લોકોનાં મનમાં એ સારધર્મ યાને ધર્મનો અધ્યાત્મવાદ ઠસાવતાં બહુ વચ્ચું પડતું હશે, કેમકે તેમના સામાન્ય આચાર વિચારથી તે સર્વથા ભિન્ન છે. ” મેં મારો સંશય જણાવ્યો.

“બધાય ધર્મોમાં સત્યનો અંશ રહેલો હોય છે. સ્વરૂપ સત્ય-માંથી સર્વોત્કૃષ્ટ સત્યપ્રતિ જણાય છે, સત્યના શૂન્યાંશમાંથી કદીયે સત્ય તરફ જવાનું નથી. મનની વિચિત્રતા (વિવિધતા) હોવા છતાં સૃષ્ટિ સકળમાં એકત્વ રહેલું છે. અમારું વેદાન્તશાસ્ત્ર કહે છે-एकं सद्ब्रिष्वा बहुधा वदन्ति । એટલે કે સચરાચર જે કંઈ અસ્તિત્વમાં છે તે બધામાં એકજ વિભૂતિ છે, જેને વિદ્વાનો જૂદી જૂદી રીતે ઓળખાવે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સ્વરૂપ સત્યમાંથીજ મનુષ્યની પૂર્ણ સત્ય પ્રતિ પ્રગતિ થઈ શકે છે. અને બધા ધર્મોમાં ઓછુંવતું સત્ય તો છેજ. નપાટમાં નપાટ ધર્મો પણ એજ સત્યનાં બ્રહ્મ સ્વરૂપો છે. ક્રમે ક્રમે એ સત્ય મનુષ્યોના સમજવામાં આવે છે. જંગલી લોકો જૂત પિશાચની પૂજા કરે છે, તે પિશાચ-પૂજા પણ એ સત્ય સ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદ નિર્વિકલ્પ પરમાત્માની પૂજનોજ બ્રહ્મ પ્રકાર છે. બીજા ઉજ્જા ધર્મોમાં પણ સત્યનું અસ્તિત્વ થોડા ધણા પ્રમાણમાં હોય છે. સંપૂર્ણ અંશે તો કોઈ પણ ધર્મમાં નથી હોતું.” સ્વામીજીએ વિવેચન કર્યું.

“જે ધર્મના પ્રચારાર્થે આપનું અહિં છઠ્ઠાંડમાં આવાગમન થયું છે તે ધર્મના ઉત્પાદક આપ પોતેજ છો કે કેમ, તે જણાવવા પા કર શો ? ” મેં પૂછ્યું.

“ના, હું કોઈ પણ ધર્મનો ઉત્પાદક નથી. હું તો શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ નામના જીવન્મુક્ત મહાપુરૂષનો શિષ્ય છું. અમારા બીજા મહાપુરૂષોની પેઠે તેઓશ્રી પણ બહુ ભણેલા કે વિદ્વાન પંડિત નહોતા, પણ એક સાચા સંત હતા. વેદાન્તના તત્ત્વગાનની ભાવના

તેમના જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ હતી, વેદાન્ત તત્ત્વજ્ઞાનના અભી-
રસમાં તેઓશ્રી નખશિખ તરબોળ થયેલા હતા. અત્રે હું ‘તત્ત્વજ્ઞાન’
શબ્દનો પ્રયોગ તો કરું છું પણ તેની સાથે મારા મનમાં ગડબાંજ થાય
છે કે વેદાન્તને મારે તત્ત્વજ્ઞાન કહેવું કે ધર્મ કહેવો ? કારણ અમારું
વેદાન્ત એ બાંનું છે-તત્ત્વજ્ઞાન પણ છે અને ધર્મ પણ છે. ‘નાઈ-
ન્ટીનથ સેન્યુરી’ પત્રના છેલ્લા અંકમાં પ્રૌફેસર મેક્સમુલરે મારા
ગુરૂશ્રીનું ટુંક ચરિત્ર આલેખ્યું છે તે વાંચ્યાથી તેઓશ્રીના જીવન વિષે
તમને કંઈક ખ્યાલ આવશે. શ્રી રામકૃષ્ણનો જન્મ હુગલી જિલ્લામાં
ઇ. સ. ૧૮૩૪માં થયો હતો, અને એમનું અવસાન ઇ. સ. ૧૮૮૬માં
થયું. કેશવચંદ્રસેન પ્રભુતિ અનેકનાં જીવનપર તેઓશ્રીના આચાર
વિચારની ઉડી છાપ પડી હતી. કાયિક નિયંત્રણ અને મનોનિયંત્રણના
યોગે અધ્યાત્મવિદ્યામાં થયેલો તેમનો પ્રવેશ અદ્ભુત હતો; અર્થાત્
કે તપશ્ચર્યાથી શરીરને અને સમાધિથી મનને વશ કરી અધ્યાત્મ-
જ્ઞાનમાં તેઓશ્રી પારંગત થયા હતા. એમની મુખમુદ્રામાં બાળકના
જેવી નિર્દોષ કોમળતા, ગાઠ નમ્રતા અને અલૌકિક માધુર્ય ભર્યું હતું.
એ પવિત્ર મુદ્રાને જોતાંજ ભલભલાનો ગર્વ ગળી જતો. એ પવિત્ર
મુદ્રાનો પ્રભાવ પ્રેક્ષકના અંતઃકરણમાં અવસ્થમેવ પડતો. ”સ્વા-
મીએ જણાવ્યું.”

“ત્યારે આપ જોતો ઉપદેશ કરો છો તે વેદાન્તધર્મ વેદોમાં-
થીજ લેવાયો છે કે ?” મેં પૂછ્યું.

“હા, વેદાન્ત એટલે કે વેદોનો અંત. વેદોના ત્રણ વિભાગ હોય
તેમાંનો ત્રીજો વિભાગ અથવા ઉપનિષદો તે વેદાન્ત છે. પહેલા એ
બાગોમાં જે વિચારો બીજરૂપે રહ્યા છે તે વિચારોનો વેદાન્તમાં પરિ-
પાક થયેલો છે. વેદોનો જીનામાં જીનો ભાગ સંહિતા છે. એની સંસ્કૃત
બાષા બહુજ પ્રાચીન અને અટપટી છે અને તે ચાસકના નિરૂક્ત

નામના અત્યંત પ્રાચીન કોષની મદદ વગર સમજી શકાય તેમ નથી.”
સ્વામીએ ઉત્તર આપ્યો.

“ હિંદને અમારી કનેથી બહુ બહુ શીખવાનું છે એવો ખ્યાલ તો અમારા અંગ્રેજ લોકને છે ખરો, પરંતુ હિંદ કનેથી અમારે પણ કંઈ શીખવાનું છે એ વાતની તો કદપના સુદ્ધાં અમારા જન સાધારણને હોય એમ મને નથી લાગતું.” મેં મારો અભિપ્રાય સાશંકચિત્તે જણાવ્યો.

“ સામાન્ય લોકને તે વાતની ખબર નથી એ સત્ય છે, પણ તમારો વિદ્વાનવર્ગ અને પંડિતસમાજ સારી પેઢે જાણે છે અને સમજે છે કે હિંદ પાસેથી તમારે કેટલું બધું અને કેવું ઉપયોગી શીખવાનું છે. મેક્ષમુક્તર, મૌનિયર વિલિયમ્સ, સર વિલિયમ હન્ટર તેમજ પૌરસ્ત્ય વિદ્યાના બીજા જર્મન પંડિતો આર્યતત્ત્વવિદ્યાની અવગણના કરતાં તમને નહિજ જણાય.” સ્વામીજીએ પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું.

*

*

*

*

સ્વામી પોતાનાં ભાષણો ‘વિક્ટોરિયા સ્ટ્રીટ’ માં આવેલા નં. ૩૯ ના મકાનમાં આપે છે. સર્વ કોષને જવાની છૂટ છે અને આપણે અહિં પ્રાચીન કાળમાં થતું હતું તેમ આ નવો ધર્મોપદેશ કોષ પણ જાતની શી કે આર્થિક બદલો લીધા સિવાય મશ્ત મળે છે. એ હિંદુ ધર્મપ્રચારકનો શારીરિક બાંધો અસાધારણ સુદૃઢ અને સુંદર છે. અંગ્રેજી ભાષાપરનો એમનો કાચુ સંપૂર્ણ છે અને એમની વાણી અત્યંત રસાળ અને છટાદાર છે.

સી. એસ. બી.

૫-મહુરામાં એક કલાકનો સમાગમ.

(‘હિંદુ’ મદ્રાસ, ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૭).

પ્રશ્ન:—બ્રહ્મ સત્ય જગન્મથ્યા એ સિદ્ધાંતમાં જગતને મિથ્યા કહ્યું છે તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન રીતે કરાયેલો લાગે છે. (૧) કાળની અનંતતાના પ્રમાણમાં નાશવંત નામ રૂપાત્મક વસ્તુઓ અત્યંત અદ્યપણી છે; (૨) કાળના અનંતપણાના પ્રમાણમાં કોઈ પણ બે પ્રલયો વચ્ચેનું અંતર અત્યંત અદ્ય છે; (૩) છીપમાં ચાંદીનો અને રજ્જુમાં સર્પનો આભાસ, મનની અમુક સ્થિતિમાં જેમ ખરો છે તેમ આ જગત પણ મનુષ્યની વર્તમાન સ્થિતિમાં સત્ય છે, પરંતુ મનની સ્થિતિ બદલાતાં યાને છીપ અને રજ્જુની પ્રતીતિ થતાં જેમ ચાંદી અને સર્પની ભાવના મિથ્યા ઠરે છે તેમ મનુષ્યની ભાવના બદલાતાં યાને તેનામાં સત્યજ્ઞાન પ્રગટતાં જગત તેને મિથ્યાજ પ્રતીત થાય છે; (૪) વંધ્યા પુત્રવત્ કિંવા સસલાના શિંગડા જેવી જગતની કલ્પના છે, અર્થાત્ કે જેમ વાંઝણીને પુત્રનો અને સસલાને શિંગડાનો અભાવ છે તેમ જગતનો પણ અભાવ છે. એ પૈકી કયો અર્થ અદ્વૈત વાદમાં સ્વીકાર્યો છે ?

ઉત્તર:—અદ્વૈતવાદના અનેક પ્રકારો છે. તેમાં પ્રત્યેકે પોતપોતાને કાવતો એક યા બીજે પ્રકાર ગ્રહણ કર્યો છે. શંકરાચાર્યે એ સિદ્ધાંતને તૃતીય અર્થમાં સ્વીકાર્યો છે અને એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે મનુષ્યની વર્તમાન મનઃસ્થિતિમાં જગત જણાય છે તેવું સર્વથા સત્ય છે, કિન્તુ જ્યારે તેનામાં અંતર્ગાન પ્રગટે છે ત્યારે જગતની ભાવના લુપ્ત થઈ જાય છે. જાડના ઠૂંકાને આગ્રેથી જોઈ તમને ભૂતની ભ્રમણા થાય તો ભૂતની એ ભાવના તેટલા વખત પુરતીજ સત્ય છે, કેમકે એની અસર

તમારા મનપર ખરા જૂતની હાજરી જેવીજ થાય છે; પણ “એ તો માત્ર ઝાડનું ઠૂંઠુંજ છે” એવી પ્રતીતિ થતાંની સાથેજ તમારા મનમાંથી જૂતની ભ્રમણા અલોપ થઇ જાય છે. ઠૂંઠાની અને જૂતની ભાવના એકી વખતે એક સાથે રહી શકેજ નહિ અને તેથી એકની હાજરીમાં બીજાનો અભાવજ હોવાનો.

પ્રશ્ન:—શંકરના કેટલાક ગ્રંથોમાં ચોથા અર્થનો સ્વીકાર નથી થયો ?

ઉત્તર:—ના, શંકરના પોતાના ગ્રંથોમાં તો તેમ નથી થયું. પાછળથી કેટલાકોએ શંકરના વાદની મર્યાદાને વટાવી જવાની ચૂક કરી છે. તેમણેજ પોતાના ગ્રંથોમાં એ ચતુર્થ અર્થનો ઉપયોગ કરેલો છે. પહેલો અને બીજો અર્થ ઇતર અદ્વૈતવાદીઓના ગ્રંથોમાં ખાસ સ્વીકારાયો છે, પણ શંકરાચાર્ય તેમને કદાપિ સંમત થયા નથી.

પ્રશ્ન:—જગત્ મિથ્યા છે તો પછી સત્યનો આભાસ થવાનું શું કારણ ?

ઉત્તર:—ઠૂંઠાને જોતાં જૂતની ભ્રમણા થવાનું શું કારણ ? જગત્ તો વાસ્તવિક રીતે જ છે તેજ છે, પણ મન તેને જૂદી જૂદી સ્થિતિમાં કલ્પે છે. એ બધું મનનુંજ કારણ છે.

પ્રશ્ન:—વેદો અનાદિ અને સનાતન છે—એ કથનનો ખરો અર્થ શો છે ? એ કથન વેદિક મંત્રોના સંબંધમાં છે કે વેદાન્તર્ગત સત્યોના સંબંધમાં છે ? જો સત્યો (તત્ત્વો) સંબંધમાં તેમ કહેવાયું હોય તો તો પછી તક, ભૂમિતિ, રસાયન વગેરે ભૌતિકશાસ્ત્રો પણ તેવીજ રીતે અનાદિ અને સનાતન કેમ નહિ કહેવાય ?

ઉત્તર:—વેદમાં રહેલાં દિવ્ય સત્યો નિત્ય અને કદી ન બદલાય તેવાં—અપરિવર્તનશીલ હોવાના કારણેજ એક સમયે વેદો સનાતન મનાતા હતા અને મનુષ્યને તો કેવળ તેનો દૃષ્ટાન્ત બેખવામાં આવતો

હતો. પછી અર્થની સમજપૂર્વક વેદમંત્રોના ઉચ્ચારણને મહત્વ અપાવા માંડ્યું અને મંત્રો પોતેજ દિવ્ય અથવા અપૌરુષેય છે એવી માન્યતા ચાલી. ત્યાર પછી વળી કેટલાક મંત્રોના અર્થ ઉપરથી એમ માલમ પડ્યું કે તેમાંના ઘણાક મંત્રો દિવ્ય યાને અપૌરુષેય ન હોવા જોઈએ, કેમકે તે મંત્રો મનુષ્યજાતિને પશુપીડન અથવા પશુવધ જેવાં અમંગળ ક્રૂર કર્મોમાં પ્રેરે છે, તેમજ વળી તેમાં અનેક હાંસિપાત્ર વાતો મળી આવે છે. ‘વેદો અનાદિ અને સનાતન છે’ એ કથનનો ખરેખરો અર્થ તો એજ છે કે તેઓ જે નિયમ યાને સત્યનું પ્રતિપાદન કરે છે તે નિયમ યાને સત્ય નિત્ય અને અચળ છે. તર્ક, ભૂમિતિ, રસાયન વગેરે ભૌતિકશાસ્ત્રો પણ સ્થાયી અને કદી ન બદલાય તેવા અચળ નિયમોનું યાને તરવેાનું પ્રતિપાદન કરે છે. અને તેથી તે અર્થમાં તેઓ પણ અનાદિ અને જ્ઞાતિ કહેવાય. પરંતુ કોઈ પણ નિયમ અથવા સત્યનું મૂળ વેદોમાં નથી એવું છેજ નહિ. બધાંય તરવેા વેદમાં અવશ્ય મળી આવે છે. વેદમાં જોના સમાવેશ થયેલો ન હોય યાને વેદમાંથી ન મળી શકે એવું કોઈ પણ સત્ય મને બતાવી આપવા હું તમારા-માંના હરકોઇને આહવાન કરું છું.

પ્રશ્ન:—અદ્વૈત સિદ્ધાંતમાં મુક્તિનું કેવું સ્વરૂપ છે વાર ? અર્થાત્ તે મુક્ત અવસ્થામાં શુદ્ધિ-ભાન હોય છે ખરું ? અદ્વૈતવાદીઓની મુક્તિ અને બૌદ્ધોના નિર્વાણ વચ્ચે કંઈ ફેર છે ખરો ?

ઉત્તર:—મુક્ત અવસ્થામાં એક જાતની શુદ્ધિ અથવા ભાન તો જરૂર હોય છે; પણ તે શુદ્ધિ-તે ભાન અત્રૌકિક અને દિવ્ય હોય છે. મનુષ્યોમાં જણાતી સામાન્ય શુદ્ધિ અને ભાન કરતાં તે શુદ્ધિ અને ભાન મિન્ન પ્રકારનાં છે. મુક્તિમાં શુદ્ધિ, ભાન, કે ચેતના નથી હોતી એમ કહેવું અત્રૌકિક યાને તર્કથી વિરુદ્ધ છે. પ્રકાશ અથવા તેજની પેઠે શુદ્ધિ અથવા ભાનના પણ મંદ, મધ્યમ અને ઉચ્ચ એવા

ત્રણ પ્રકાર છે. પ્રકાશની લહરીઓનું પ્રાપ્ત્ય જ્યારે અતિશય હોય છે ત્યારે તેજ એટલું બધું તો ઉગ્ર બને છે કે તેના યોગે આંખો અંજન થાય છે, અને તેની અસરમાં તે મંદમાં મંદ પ્રકાશના જેવુંજ નિરૂપયોગી નિવડે છે. બૌદ્ધ લોકો બલે ગમે તેમ કહે અને માને, તથાપિ તેમના નિર્વાણમાં પણ શુદ્ધિ અથવા જ્ઞાન એટલાજ અંશે હોવું અનિવાર્ય છે. મુક્તિની અમારી વ્યાખ્યા નિશ્ચયાત્મક અને બાવદર્શક છે, ત્યારે બૌદ્ધોની નિર્વાણની વ્યાખ્યા અનિશ્ચયાત્મક અને અબાવદર્શક છે.

પ્રશ્ન:—સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અર્થે ઉપાધિરહિત બ્રહ્મ સોપાધિક યાને ઉપાધિવાળા બનવાનું પસંદ કરે છે તેનો શા હેતુ ?

ઉત્તર:—તમારો એ પ્રશ્નજ ગેરવ્યાજબી છે. બ્રહ્મ પોતે અવાંગ-માનસગોચર છે, એટલે કે વાણીથી તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી કે મનથી તેની કલ્પના થઈ શકે તેમ નથી. દિક્કાલ હેતુની મર્યાદાથી જે વસ્તુ પર છે તેની કલ્પના માનવમનથી થઈ શકેજ નહિ. માત્રદિક્કાલ અને હેતુની મર્યાદામાંજ તર્ક, વિતર્ક અને પૂછપરછનો પ્રકાર ચાલી શકે. એમ છે તો પછી મનુષ્યની કલ્પનાથી જે કેવળ અતીત છે તેના વિષે કુતર્ક કરવો યા પ્રશ્ન પૂછવો મિથ્યા છે.

પ્રશ્ન:—ધણકો તરફથી એમ સિદ્ધ કરવાના પ્રયાસ થાય છે કે પુરાણોમાં રૂપકના રૂપમાં ગૂઢ તત્ત્વો પ્રતિપાદન કરાયલાં છે. કેટલીકવાર વળી એમ પણ કહેવાય છે કે પુરાણોમાં ઐતિહાસિક સત્યો જેવું કંઈ ન હોવું જોઈએ. તેમાં તો માત્ર મનુષ્યોના કલ્યાણ માટેની ઉદાત્ત બાવનાઓ અને ઉત્તમોત્તમ વિચારોનું કલ્પિત પાત્રોની મદદથી પ્રતિપાદન કરાયલું છે. દાખલા તરીકે આપણે વિષ્ણુપુરાણ, રામાયણ કે મહાભારતનેજ લ્યો. તેમાં ઐતિહાસિક સત્યોનાંજ વર્ણનો

છે કે પછી તેઓ અધ્યાત્મ તત્ત્વોના રૂપકાત્મક ગ્રંથો છે? કિંવા શું તેઓ મનુષ્ય જાતિના આચાર માટે ઉત્તમોત્તમ આદર્શોના પ્રતિપાદક ગ્રંથો છે, કે મિલ્ટન, હોમર વગેરે કવિઓના વીરરસ પ્રધાન કાવ્યો જેવાં માત્ર વીરરસ પ્રધાન કાવ્યોજ છે ?

ઉત્તર:—પ્રત્યેક પુરાણને આધારભૂત કંઈક તો ઐતિહાસિક સત્ય હોય છેજ. મનુષ્યોને સર્વોત્કૃષ્ટ સત્ય વિવિધ રૂપમાં સમજાવવું અને શીખવાડવું એ પુરાણ માત્રનો ઉદ્દેશ છે. કદાચ તેમાં ઐતિહાસિક સત્ય જેવું કંઈ ન હોય તો પણ તેઓ જે ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વોનો મનુષ્યોને બોધ આપે છે તેને માટે તો તેઓ ખરેખર પ્રમાણભૂત છે. દાખલા તરીકે રામાયણ લ્યો. ઉત્તમોત્તમ ચારિત્રના આદર્શ માટે એ ગ્રંથ એક સત્તા (પ્રમાણ) સમાન છે. એ દૃષ્ટિથી જોતાં રામ જેવી કોઈ વ્યક્તિ ખરેખર થઈ હતી કે કેમ એ જોવાની કે વિચારવાની અગત્ય પણ નથી. રામાયણ કે મહાભારત જે સત્ય નિયમો અને આદર્શોનું પ્રતિપાદન કરે છે તેની ઉત્તમતાનો આધાર રામ કે કૃષ્ણ જેવી વ્યક્તિની સત્યતા ઉપર જરાયે નથી. એ મહાતુભાવ વ્યક્તિઓ કદી પાછી નહોતી એવું ઘડીભર આપણે માની લઈએ તો પણ જગત્ સમક્ષ તેઓ જે પ્રાઠ વિચારો અને મહાન્ આદર્શો મૂકે છે છે તેના સંબંધમાં તો એ ગ્રંથોને શ્રેષ્ઠ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવાને મુદ્દલ વાંધો આવે તેમ નથી. અમારૂં તત્ત્વજ્ઞાન-અમારા ધર્મની ખૂબી એ છે કે તેને પોતાની સત્યતા માટે કોઈ પણ વ્યક્તિના ઓશિયાળા થવું પડતું નથી. શ્રીકૃષ્ણે જગતને ઉપદેશ આપ્યો છે પણ તેમાં નૂતન કે સ્વતંત્ર જેવું કંઈજ નથી. રામાયણ પણ અમારા શાસ્ત્રમાં ન હોય એવું કંઈજ પ્રબોધતું નથી. અર્થાત કે શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશોનાં અને રામાયણમાં કહેલાં સત્યો અમારા શાસ્ત્રમાં છેજ, અને તે શ્રીકૃષ્ણ કે રામના જન્મ પહેલાં પણ એમાં હતાંજ. ધ્યાનમાં રાખો કે ઇસાઈ ધર્મને

મસુખિસ્ત વગર, મહમદી ધર્મને મહમદ પેગમ્બર વગર અને બૌદ્ધ ધર્મને બુદ્ધ વગર ચાલ્યું નથી-ચાલે તેમ પણ નથી; પરંતુ હિંદુ ધર્મની વ્યાખ્યતામાં તેમ નથી. તેની સાથે કોઈ પણ મનુષ્યનું નામ સંકળાયેલું નથી, તેની ઉત્પત્તિ અને અસ્તિત્વનો આધાર કોઈ પણ વ્યક્તિ પર અવલંબેલો નથી. તેની રચના કેવળ સ્વતંત્ર છે. એમ છે તો પછી કોઈ પણ પુરાણમાં કથેલાં ઉદાત્ત તત્ત્વોની કિંમત આંકતાં તેમાં વર્ણવેલી વ્યક્તિઓ આ જગતમાં ખરેખર જન્મી હતી કે પછી તે પાત્રો કેવળ કલ્પિત હતાં એ પ્રશ્ન વિચારવાની કડાકૂટમાં પડવાની જરૂર નથી રહેતી. મનુષ્યોને સન્માર્ગે લાવવાના હેતુથી પુરાણોની રચના થઈ છે અને તેથી તેને રચનારા ઋષિઓએ કેટલાંક ઐતિહાસિક પાત્રો ખોળી કાઢી જરૂર પ્રમાણે તેમને સંપૂર્ણ સારા કે નરતા ગુણોના આશ્રયસ્થાને ચિત્યાં છે અને એ રીતે મનુષ્ય જાતિના વર્તન માટે નીતિનાં તત્ત્વો નિયત કર્યાં છે. રામાયણમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે દક્ષાનન રાવણની વિભૂતિ ખરેખર જન્મેલી હોવાની શી જરૂર છે? રાવણ સત્ય હતો કે કાલ્પનિક હતો એ પ્રશ્નને કોરાણે મૂકતાં, એ પાત્ર અમુક ઉપયોગી અને બોધક તત્ત્વનો સચોટ ચિતાર આપે છે એટલું જ જાણવું બસ થશે. શ્રી કૃષ્ણના ચરિત્રને હજી પણ વધારે આકર્ષક રીતે આલેખી શકાય. અને તેના વર્ણનની ખુખીને આધાર તમારા મનમાં તેના વિષે જેવી કલ્પના હશે તેના ઉપર રહે છે. પણ તેમાંયે પુરાણોમાંના પ્રૌઢ તાત્વિક વિચારો તો આવનાનાજ.

પ્રશ્ન:—જન્માંતરની ઘટનાઓનું સ્મરણ કોઈ કાબેલ યાને નિપુણ માણસને થાય એ શક્ય છે ખરું? પૂર્વજન્મમાં તેને જે મગજ હતું અને જેનાપર તેના અનુભવના સંસ્કારો અંકિત થયા હતા તે મગજ-તે ભેળું આત્મારે તેની કને ન હોઈને આ જન્મમાં તો તેને નવીન ભેળું જ મળેલું છે. અને એમ છે તો પછી જે સાધન અસારે

તેની પાસે નથી તે સાધનપર ઘડેલા સંસ્કારોની એના વિદ્યમાન મગ-
જને પ્રાપ્તિ થાય એ શી રીતે ગતી શકે ?

સ્વામી:—‘કાબેલ યાને નિપુણ’ એ શબ્દથી તમે શું કહેવા
માગો છો ? નિપુણ મનુષ્ય એટલે કેવો મનુષ્ય ?

પ્રશ્ન:—જેની પ્રકૃતિની ગુમશક્તિઓ ખીલેલી હોય એવો મનુષ્ય.

સ્વામી:—ગુમશક્તિઓ કેવી રીતે ખીલી શકે તે મારી સમ-
જમાં નથી આવતું. તમારા કથનનો મર્મ હું સમજી ગયો છું, તથાપિ
વિચાર દર્શાવવા બરાબર બંધબેસતા અને અર્થસૂચક શબ્દોની યોજના
થાય એવું હું હંમેશાં ઇચ્છું છું. ‘ગુમ શક્તિઓ ખીલે છે અથવા
વિકસિત થાય છે’ એમ કહેવાને બદલે એમ કહો કે ગુમ, શક્તિઓ
ઉપરનો પડેલો દૂર થઈને તે પ્રકટ થાય છે. હવે, જેમની પ્રકૃતિની ગુમ
શક્તિઓ એવી રીતે પ્રકટ થયેલી હોય એવા મનુષ્યોને પોતાના ભૂત
જન્મેના બનાવો યાદ આવી શકે એ બનવા જોગ છે, કેમકે મરણ
પશ્ચાત્ત જે સૂક્ષ્મ દેહ બંધાય છે તેમાં પણ આગામી જન્મના ભેજનું
ખીજ રહેલુંજ હોય છે.

પ્રશ્ન:—પરધર્મીઓને પોતાનામાં દાખલ કરવાની હિંદુધર્મ છૂટ
આપે છે ખરા ? અને બ્રાહ્મણ જાતિનો મનુષ્ય ચાંડાલને સુખેથી
તત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ શ્રવણ કરી શકે એવી તેમાં અનુકૂલતા છે ખરી ?

ઉત્તર:—પરધર્મીઓ હિંદુધર્મમાં આવે તે બદલ હિંદુ ધર્મની
ખિલકુલ અટકાયત નથી. મમે તે માણસ-શ્રદ્ધ અને ચાંડાલ સુદ્ધાં ધર્મ
તત્વોનું નિરૂપણ કરી શકે અને તે બ્રાહ્મણ સુદ્ધાં સાંભળી શકે. કનિ-
ષ્ઠમાં કનિષ્ઠ વર્ગની વ્યક્તિ કનેથી પણ સત્યના પાક શીખી શકાય છે
અને તેમાં ન્યાત કે ધર્મનો ભેદ નડી શકતો નથી.

અત્રે સ્વામીજીએ પોતાના કથનની પુષ્ટિમાં પ્રમાણભૂત મનાતા
કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોકો બોલી બતાવ્યા હતા.

હવે, કાર્યક્રમમાં દુર્ગા પ્રમાણે મંદિરની મુલાકાતે જવાનો સમય થઈ ગયો હતો તેથી સંભાળણું ખતમ કરી સ્વામીજીએ ત્યાં બેઠેલા સહગૃહસ્થોની વિદાય માગી અને મંદિરપ્રતિ પ્રયાણ આદર્યું.

૬-બાહ્ય અને આંતર મહા પ્રશ્નો.

('હિંદુ' -મદ્રાસ, ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૭).

સ્વામી વિવેકાનંદના મદ્રાસના પ્રવાસ દરમ્યાન ચિંગલપટ સ્ટેશન પર અમારો પ્રતિનિધિ તેમની સાથે ગાડીમાં સામેલ થયો અને ત્યાંથી મદ્રાસ લગી તેણે તેમની સાથે મુસાફરી કરી. એ પ્રસંગે તેમની વચ્ચે જે વાર્તાલાપ થયો તેનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્રશ્ન:—આપના અમેરિકા જવાનું શું પ્રયોજન હતું સ્વામીજી?

સ્વામી:—તમારો પ્રશ્ન ગંભીર હોઈ તેનું સમાધાન હુંકમાં થઈ શકે તેમ નથી. તેથી હાલતો હું કિંચિત્ ખુલાસો કરીશ. પ્રયોજનમાં એટલું કે હિંદમાં હું સર્વત્ર ફરી ચૂક્યો હતો અને બીજા દેશોના જોવાની મને હોંસ હતી. હું જાપાન થઈને અમેરિકા ગયો હતો.

પ્રશ્ન:—જાપાનમાં આપે શું શું જોયું અને જાપાનના પ્રગતિ-મય પગલે ચાલતાં હિંદની ઉન્નતિ થવાનો સંભવ છે કે નહિ ?

સ્વામી:—હિંદની ત્રીસ કરોડ વસ્તીનું એક સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રમાં સંઘ-દન ન થાય, ત્રીસે ત્રીસ કરોડના મનમાં એક રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવના રમી ન રહે ત્યાં સુધી તો તેમ થવાનો જરા જેટલો પણ સંભવ નથી. જાપાનીઓના જેવી સ્વદેશાનુરાગી અને કળાકોવિદ પ્રજા જૂતળપર અદાપિ અસ્તિત્વમાં આવી નથી. જાપાની લોકની ખાસ ખૂબી તો એ છે કે યુરોપાદિ દેશોમાં કળા સાથે અસ્વચ્છતા સામાન્ય રીતે વળગેલી

હોય છે, ત્યારે જપાની કળામાં કળા ઉપરાંત સ્વચ્છતાનો ગુણ પણ ખાસ દીપી નીકળે છે. હું ઈચ્છું છું કે આપણો પ્રત્યેક યુવક પોતાની જીંદગીમાં એકવાર તો જરૂર જપાન જોઈ આવે. ત્યાં જવાનું કંઈ દુર્ઘટ પણ નથી. હિંદુઓની પ્રત્યેક ચીજ ગૌરવભરી છે અને હિંદની ભૂમિ એક પવિત્ર ધામ છે એવું જપાનીઓ ખાસ માને છે. જપાનીઓનો બૌદ્ધ ધર્મ સિલોનના બૌદ્ધ ધર્મ કરતાં તદ્દન નિરાળો છે. ત્યાંનો બૌદ્ધ ધર્મ વેદાન્તને મળતો આવે છે. જપાની બૌદ્ધ ધર્મ નિશ્ચયાત્મક હોવા સાથે આસ્તિક પણ છે, સિલોનના જેવો તે નિવૃત્તિ પોષક અને નાસ્તિક નથી.

પ્રશ્ન:—જપાનની એકાએક આટલી બધી ઉન્નતિ થઈ તેનું શું કારણ ?

સ્વામી:—જપાનીસ લોકો પોતાની જાતની અંદર વિશ્વાસ અને સ્વદેશ માટેનો તેમનો ઉત્કટ અનુરાગ એજ એમના અબ્યુદયનું રહસ્ય છે અને એજ એમના વૈભવની ચાવી છે. આપણામાં પણ જ્યારે સ્વદેશ અર્થે સર્વસ્વ સમર્પી દેવાને તત્પર અને સંપૂર્ણાંશે સહૃદય અને નિખાલસ મનુષ્યો પાકશે ત્યારે આપણી માતૃભૂમિ-હિંદની પણ સર્વ રીતે મહત્તા વધશે. મનુષ્યોજ દેશને બનાવે છે ! એટલે કે દેશની ચઢતી પડતીનો આધાર દેશના વતનીઓના વર્તનપરજ છે. બાકી કેવળ દેશમાં તે શી મહત્તા છે ? જપાનીસ લોકની સામાજિક નીતિ અને રાજકીય નીતિનો આપણા લોકો અંગીકાર કરે તો આપણે પણ તેમના જેવા મહાન થઈ શકીએ. પોતાના પ્રિય દેશને કાળે સર્વસ્વનો ભોગ આપવા જપાનીઓ ખડે પગે તૈયાર છે અને એજ કારણથી તેઓ આજે એક મહાન પ્રજાની કોટિમાં ચિરાજ છે. ત્યારે આપણા લોકની સ્વાર્થત્યાગ અને સમર્પણની ભાવના માત્ર પોતાના કુટુંબ પુરતીજ હોય છે. પોતપોતાના બ્યક્તિજન્ય લાભ

માટેજ દરેક જાણુ મરી મથે છે, દેશને માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપવો કે દેશના લાભાર્થે અંગત લાભને જતા કરવા એવો આપણે અહિં કોઈ સમજતુંજ નથી !

પ્રશ્ન:—ત્યારે શું આપની ઇચ્છા એવી છે કે હિંદ જાપાન જેવું થાય ?

સ્વામી:—અચિત્તજ નહિ. ઉલટ પક્ષે મારી તો એવી ઇચ્છા છે કે હિંદ છે તેવુંજ રહે અને પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખે. હિંદ જાપાન અનુરૂપ કે ઇતર કોઈ રાષ્ટ્ર અનુરૂપ કદાપિ બની શકેજ શી રીતે ? સંગીતમાં જેમ કેન્દ્રસ્થ એક મુખ્ય સુર હોઈ તેના આધારે બીજા સુરો નીકળે જાય છે તેમ દરેક રાષ્ટ્રના સંબંધમાં પણ અમુક એક ખાસ વિષય યાને વિશિષ્ટતા હોઈને બાકીની બીજી બાબતો એ વિશિષ્ટતાની ધરીપર ક્રમણુ કરે છે. અર્થાત્ કે બીજી બધી બાબતો એ ગૌણ હોય છે. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રને પોતપોતાનો એવો એક વિશિષ્ટ વિષય હોય છે ને બાકીના બીજા ગૌણ હોય છે. હિંદની વિશિષ્ટતા જેમ એવો તો તે ધર્મ છે; સામાજિક સુધારણા તેમ બીજી બધી બાબતો એને માટે ગૌણ છે. એથી કરી હિંદ હિંદ શીટી જાપાન થઈ શકે તેમ નથી. એમ કહેવાય છે કે “ હૃદય ભંગ થાય છે ત્યારે વિચારોનો પ્રવાહ આપોઆપ બહેવા માંડે છે. ” એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે હિંદુસ્થાનનું હૃદય ભગ્ન થવાનીજ માત્ર વાર છે. દુઃખના ડુંગર ખડકાતાં એનું હૃદય તૂટશેજ, એટલે પછી ધર્મનો પ્રવાહ બહેવા લાગશે. હિંદ તે ખસ હિંદજ ! આપણે જાપાનીઓના જેવા નથી, આપણે તો હિંદુઓ છીએ. હિંદનું વાતાવરણુજ કેવું દિલખુશ અને શાંતિદાયક છે ! હું અહિંઆં અવિશ્રાંત કામ કરી રહ્યો છું છતાં મને એ કામમાંજ વિશ્રાંતિ યાને આરામ મળે છે. માત્ર ધાર્મિક કાર્યથીજ હિંદુસ્થાનમાં વિશ્રાંતિ મળી શકે તેમ છે. આ દેશને જડવાદ માફક આવે તેમ નથી. કેવળ ભૌતિક

કાર્યમાં પડતાં રોગથી પટકાઇ પડવાનો અને તેમાં પ્રાણુ હાનિ પણ થવાનો અત્રે પુરો સંભવ છે.

પ્રશ્ન:—ઠીક, આતો જાણે જાપાનની વાત થઇ. હવે, અમેરિકામાં આપને કેવો અનુભવ થયો તે કહેશો, સ્વામીજી ?

સ્વામી:—ત્યાંનો અનુભવ આરંભથી તે અંતસુધી સારોજ હતો. ત્યાંના સાધુઓ અને સાધ્વીઓ (મીશનરીઝ અને ચર્ચવીમેન) ના અપવાદ સિવાય અમેરિકન લોક અત્યંત સત્કારશીલ, મમતાળુ, ઉદાર-ચેતા અને સન્નજન છે.

પ્રશ્ન:—આપ ‘ રામકીઓ ’ કહો છો તે કાણુ છે, સ્વામીજી ?

સ્વામી:—અમેરિકામાં સ્ત્રીઓ ઉમ્મર લાયક થતાં પતિ મેળવવા ભગીરથ પ્રયાસ આદરે છે અને એટલા સારૂ તે દરિયા કાંઠાના સર્વ ફરવા હરવાના સ્થળોએ તથા ઇતર વિશ્રામ સ્થાનોમાં ભ્રમણુ કરે છે અને એકાદા પુરૂષને પોતાના મોડપાશમાં સપડાવવા સર્વ તરેહની યુક્તિઓ અજમાવે છે, છતાં તે બધાંમાં જ્યારે તે નાસીપાસ થાય છે અને પતિ તરીકે કોઇ પુરૂષની પ્રાપ્તિ તેને થતી નથી ત્યારે પછી તે ‘ વૃદ્ધ કુમારિકા ’ (પતિ મેળવવાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ નીવડેલી બાળા) એ નામથી ઓળખાય છે. અને ધર્મને પથે પગી દેવળમાં જોડાય છે. આમાંની કેટલીક તો બહુજ સાધ્વી થઈ જાય છે. આ સાધ્વીઓ અતિશય ધર્મીંધ હોય છે અને દેવળ નિવાસી સાધુઓનાં રમકડાં રૂપ હોય છે. આ સાધ્વીઓ અને સાધુઓ પરસ્પર બ્રષ્ટાચાર આદરી ભૂનળપર નરક વસાવે છે અને ધર્મનો ભગાડો કરે છે. આ અપવાદ સિવાય અમેરિકન લોકો બહુજ સારા છે. તે લોકો મને અતિશય મહાતા હતા અને હું પણ તેમને અત્યંત મહાઈ છું. હું પર-દેશી હોવા છતાં એ લોકના હેતુભર્યા માયાળુ વર્તનને લઈને મને ત્યાં એમજ બાસતું કે હું જાણે એ લોકો પૈકીનોજ એક ન હોઈ !

પ્રશ્ન:—ધર્મમહાપરિષદના પરિણામો વિષે આપનો શો અભિ-
પ્રાય છે વાર ?

સ્વામી:—મને લાગે છે તે પ્રમાણે તો એ લોકોએ જગત્ આગળ ખ્રિસ્તેતર ધર્મોત્તરે બોધ પાડવાના હેતુથી એ મહાપરિષદની ગોઠવણ કરી હતી, પણ પરિણામ કલદુંજ આવ્યું છે. ખ્રિસ્તેતર ધર્મોત્તરે સરસાઈ સિદ્ધ થઈ તેમને યશ મળ્યો છે અને ખ્રિસ્તિ ધર્મ સર્વત્ર બોડો પડ્યો છે. એટલે ખ્રિસ્તિ ધર્મની દૃષ્ટિએ તો એ ધર્મ મહાપરિષદ નિષ્ફળ નીવડેલીજ કહેવાય. નિષ્ફળ તે વળી કેવી કે એ પરિષદના આદ્ય વ્યવસ્થાપકો જે રોમન કેથોલિકો હતા તે હવે એ પરિષદની બીજી બેઠક પારીસમાં ભરવાની વાત નીકળતાંજ કેડ બાંધી તે વિચારની સામા થાય છે ! તથાપિ અમારા હિંદુ દેશ અને હિંદુ ધર્મને માટે તો ચિકાગોની એ ધર્મમહાપરિષદ અહમુત શ્રેષ્ઠમંદ નીવડી છે. વિશ્વસમસ્તને બ્યાપી કાઢતી વેદાન્ત વિચારની ભરતીને એનાથી સારી સહાય મળી છે. ધર્મોદ્ય અમેરિકન પાદરીઓ અને સાધ્વીઓ સિવાય તમામ અમેરિકન લોકો તો પરિષદના એવા પરિણામથી રાજીજ થયા છે.

પ્રશ્ન:—ઇંગ્લંડમાં આપના કાર્યનો પ્રચાર થવાની કેવીક આશા છે. સ્વામીજી ?

સ્વામી:—ધણી સારી આશા છે. થોડાંજ વર્ષોમાં અંગ્રેજ પ્રજાનો મોટો ભાગ વેદાન્તવાદી થઈ જશે. વેદાન્ત પ્રચારની અમેરિકામાં જેટલી આશા છે તેના કરતાં ઇંગ્લંડમાં એના આશા વધારે છે. કારણમાં એ કે અમેરિકન લોકના જેટલા આડંબરી અને પતરાજી અંગ્રેજ હોતા નથી. વેદાન્તને સમજ્યા વગર ખુદ ખ્રિસ્તિઓથી પણ પોતાનું ‘ન્યુટેસ્ટામેન્ટ’ યથાર્થ સમજી શકાય તેમ નથી. વેદાન્ત એ સઘળા ધર્મોના રહસ્યની ચાવી છે. વેદાન્ત વગરનો પ્રત્યેક ધર્મ બ્હમ

અને પાખંડ છે અને વેદાન્તથી યુક્ત થતાં પ્રત્યેક વસ્તુ ધર્મ સ્વ-રૂપ અને છે.

પ્રશ્ન:—અંગ્રેજ લોકના સ્વભાવમાં ખાસ ગુણ આપને કયો જણાયો વાર ?

સ્વામી:—અમુક બાબતમાં શ્રદ્ધા સ્થાપત થતાં યાને વિશ્વાસ એસતાં અંગ્રેજ લોક તુરતજ તેને આચારમાં મૂકવા પ્રવૃત્ત થાય છે. વ્યવહાર કામને માટે અંગ્રેજ લોકનો ઉત્સાહ અપ્રતિમ છે. આચાર યાને કૃતિની બાબતમાં અંગ્રેજ નર-નારીને ટપી જાય એવાં સ્ત્રી-પુરૂષ મનુષ્ય પ્રજામાં બીજે કયાંય નથી. અને ખરે ! એજ કારણે મારી એ લોકમાં શ્રદ્ધા છે. અંગ્રેજને સાનુકૂળ કરવાનું કામ જરા કપડું છે, કારણ તેનું મગજ કેં એવા પ્રકારનું બનેયું છે કે તેમાં કોઈ પણ નવીન વિચાર સડજમાં ઉતરી શકતો નથી. નવીન તત્વ એના મગજમાં ઠસાવતાં બહુ શ્રમ પડે છે, પરંતુ એકવાર જો તે તેમાં ઠસી ગયું તો પછી તે ત્યાં સ્થિર થઈ રહે છે અને રહેજે નીકળી જતું નથી. ઈંગ્લંડમાં એક પણ પાદરી કિંવા ઇતર કોઈ શખ્સ મારા વિરુદ્ધ બોલ્યો નથી, મારી નાણેશી કે નિંદા કરવાનો કોઈ તરફથી યત્ન થયો નથી. વળી, આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે ઈંગ્લંડના મારા મિત્રમંડળમાં મોટે ભાગે પાદરીઓજ છે. મને ખામર મળ્યા પ્રમાણે આ પાદરીઓ ઈંગ્લંડના ઉચ્ચ વર્ગોમાંથી આવેલા હોતા નથી. જ્ઞાતિભેદ યાને સમાજનાં બંધનો ત્યાંપણ અહિંના જેવાંજ તીવ્ર છે, અને અંગ્રેજ ધર્માધ્યક્ષો (પાદરીઓ)ની ભરતી ‘જેન્ટલમેન’ કહેવાતા મધ્યમ વર્ગમાંથીજ થાય છે. તેઓ તમારી સાથે વિચારમાં મગતા ન હોય અને મતભેદ ધરાવતા હોય પણ તેથી તમારી સાથે મૈત્રી બાંધવામાં તેમને જરાએ વિક્ષેપ નડતો નથી. તેમનો આ સ્વભાવ મારા સમજવામાં યથાર્થ આવેલો હોવાથી મારા સ્વદેશબંધુઓ પ્રતિ મારી એટલીજ શિખામણ છે કે નિંદક

પાદરીઓનાં આક્ષેપપૂર્ણ કથનોની કિંચિત્ દરકાર કરવી નહિ; ઉપેક્ષા અને દુર્લક્ષનીજ વૃત્તિ એમના પ્રત્યે ધારવાની છે અને એમ કરવુંજ હિતાવહ છે.

પ્રશ્ન:—વાર, અમેરિકા અને ઇંગ્લંડમાં ચાલતી સામાજિક સુધારણાની પ્રવૃત્તિ વિષે કંઈ માહિતિ આપવા કૃપા કરશે, સ્વામીજી ?

સ્વામી:—હા, સઘળાજ સમાજસુધારકો અને મુખ્યત્વે તેમના આગેવાનોના લક્ષમાં એ વાત ઉતરતી જાય છે કે સામાજિક સમાનતાના તેમના સિદ્ધાંતો ધર્મના પાયાપરજ રિથત થવા જોઈએ અને એવો ધાર્મિક પાયો તેમને કેવળ વેદાન્તમાંથીજ મળી શકે તેમ છે. મારા વ્યાખ્યાનમાં આવતા અનેક આગેવાનોએ મુક્ત કંઠે મારી આગળ જણાવ્યું છે કે, “ અમે સમાજની જે નવીન વ્યવસ્થા કરવા માગીએ છીએ તેના પાયા માટે વેદાન્તની અમને જરૂર હતી અને હવે વેદાન્તના પાયાપરજ એ નવીન ઘટના ઘડાશે ”

પ્રશ્ન:—હિંદી જનસાધારણ વિષે આપના શા વિચાર છે, સ્વામીજી ?

સ્વામી:—ઓહ ! આપણા લોકની સ્થિતિ અતિશય કંગાલ છે અને આપણા જન સમુદાયમાં ઐહિક બાબતોનું અજ્ઞાન બહુજ ગાહું છે. છતાં આપણો સમાજ હજી બહુ સારો છે કેમકે દરિદ્રાવસ્થા એ આપણે અહિં અપરાધ કે ગુન્હો મનાતો નથી. આપણો સમુદાય પાશ્ચાત્ય સમાજ જેવો હુદ્દહાડખોર નથી. અમેરિકા અને ઇંગ્લંડમાં અનેકવાર લોકો મારી આસપાસ વિંટળાઈ વળતા, મારી પૂઠે દોડતા, અને હુરીઓ પણ બોલાવતા-અને તે કેવળ એટલા માટે કે મારો પોષાક કંગાલ હતો. પોષાક વૈચિત્ર્યના કારણે હિંદુસ્તાનમાં એવો પ્રકાર કદી બનતો હોય એમ મારા સાંભળ્યામાં નથી. ખીજી બધી બાબતમાં આપણો જનસમુદાય પાશ્ચાત્ય જનસમુદાય કરતાં સવિશેષ સુસંસ્કૃત ને આગળ પડતો છે.

પ્રશ્ન:—આપણા જનસમાજની સુધારણા અને ઉન્નતિ કાળે આપ કયો ઉપાય સૂચવો છો ?

સ્વામી:—આપણે તેમને ભૌતિક શિક્ષણ આપવાનું છે. આપણા પૂર્વજોએ નિયત કરેલી વ્યવસ્થાનુસાર આપણે ચાલવાનું છે, એટલે કે બધાય આદર્શો ક્રમે ક્રમે આપણે જનસમાજમાં ફેલાવવાના છે. ક્રમે ક્રમે તેમને ઉપર ચઢાવી સમાનતાના પદે સ્થાપો. ઐહિક યાને ભૌતિક વિષયોનું શિક્ષણ પણ ધર્મદ્વારાજ આપો.

પ્રશ્ન:—પણ ત્યારે, સ્વામીજી, આપ શું એમ માનો છો કે એ કામ સહેલથી સિદ્ધ થઈ શકશે ?

સ્વામી:—અલગત ધીરે ધીરેજ એ કામ કરવું પડશે. પણ મારી સંગે રહી કામ કરવાને તત્પર એવા સ્વાર્થત્યાગી તરૂણો જે પુરતી સંખ્યામાં મળી આવે તો એ કામ તુરતજ-રે! આવતી કાલેજ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે. કાર્યની સિદ્ધિના વિલંબ અવિલંબનો આધાર તે કાર્ય માટેની ખંત અને સ્વાર્થત્યાગની મર્યાદા પર રહેલો છે.

પ્રશ્ન:—પણ, સ્વામીજી, હાલની આપણી નિકૃષ્ટ દશા-એ જે આપણા ભૂતકર્મના ફળરૂપ હોય તો પછી તેમાંથી એમ સહજ છૂટવાનું આપને કેવી રીતે શક્ય બાસે છે ? અને વળી તેમને આપ કેવી રીતે સદાયભૂત થવા માગો છો ?

સ્વામીજીએ અવિલંબે ઉત્તર આપ્યો-“કર્મથી માનવસ્વાતંત્ર્યની સનાતનતા સિદ્ધ થાય છે. કર્મથી અવનત દશામાં આવી પડવાનું જે શક્ય છે, તો પછી એજ કર્મના યોગે ઉન્નત અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરવાનું પણ ખચિત આપણાજ હાથમાં છે. વિશેષમાં આપણા લોકસમાજની જે અવદશા થઈ છે તે સર્વથા તેમના પોતાના કર્મથીજ થઈ છે એમ નથી. તેથી તેમના કાર્યનું ક્ષેત્ર વિશાળ બને તેવા અનુકૂળ અને વધારે

સાગ સંજોગો આપણે તેમને પ્રાપ્ત કરી આપવા જોઈએ છે. બંધી જ્ઞાતિઓને એક સમાન બનાવી દમ શંભુ મેળો કરવાનું હું કહેતોજ નથી. જ્ઞાતિ બંધનોને તોડી જમીનદોસ્ત કરી નાંખવાં એવો મારો આશય નથી. પરંતુ આગળની વર્ણવ્યવસ્થાની યોજનાનેજ આપણે અનુસરવાનું છે. વર્ણ વ્યવસ્થા વસ્તુતઃ શું ચીજ છે તે દશ લાખમાંથી એક ઇસમ પણ યથાર્થ સમજતો નહિ હોય ! જ્ઞાતિ-ભેદ સમૂળો ન હોય એવો એક પણ દેશ આ પૃથ્વીપટ પર નથી. હિંદુસ્તાનમાં અને ખાસ કરી હિંદુ ધર્મમાં એવી વ્યવસ્થા છે કે મનુષ્ય જ્ઞાતિભેદથી આરંભ કરી અંતે એવા સ્થાનમાં જઈ વિરમે છે કે જ્યાં પશ્ચી જ્ઞાતિભેદ હોતોજ નથી. જ્ઞાતિઓનું બંધારણ સદંતર એજ સિદ્ધાંતપર થયેલું છે. બ્રાહ્મણત્વ એ મનુષ્ય જાતિનો આદર્શ હોઈ પ્રત્યેક જણુ બ્રાહ્મણ બની શકે એવી હિંદુસ્તાનમાં-હિંદુ ધર્મની યોજના છે. ભારતવર્ષના ઇતિહાસનું અવલોકન કરશે તો તમને જણાશે કે કનિષ્ઠ વર્ગોને કિન્નત અવસ્થાએ ચઢાવવાના પ્રયત્નો આપણે અહીં નિરંતર થતા રહ્યા છે. અને અનેકો કૃત્યપદને પામ્યા છે, ખીજ પણ અનેક પામશે અને અંતે બધાય વર્ગો બ્રાહ્મણ થઈ જતા લગી એ પરંપરા ચાલ્યાજ કરશે. મૂળ યોજના આવી છે. આપણે તો માત્ર નીચેની પાયરીનાં ઉપર ચઢાવવાનાં છે, અને તેમ કરતાં ઉપરની પાયરીનાં નીચે ગમડી ન પડે તે સમાલવાનું છે. આ કામ મોટે ભાગે બ્રાહ્મણોએજ કરવાનું છે; કેમકે પોતાની ઘેર પોને ખોદવી અર્થાત્ કે સર્વેન પોતાના સમાન ગણી પોતાની શ્રેષ્ઠતાને ત્યાગી દેવી, એતો પ્રત્યેક કૃત્ય વર્ગની દુરજ્જ છે. અને એ કામ જેમ જલદી થશે તેમ બધાયના હિતને અર્થે સાફ છે. વ્યર્થ કાળક્ષેપ બિલકુલ ન થવો જોઈએ, ધર્મના કામમાં ઢીલ ન થવી જોઈએ. યુરોપ અમેરિકામાં પ્રચલિત જાતિ-ભેદ કરતાં આપણા અહિંનો જાતિ ભેદ સારો છે. તે

સદંતર સારો છે એમ તો માઈ કહેવુંજ નથી. જ્ઞાતિઓ ન હોત તો અત્યારે તમારી શી સ્થિતિ હોત વાર ? જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા વગર તમારી વિદ્યા, તમાઈ જ્ઞાન અને ઇતર જે કંઈ છે તે બધાની શી દશા થઈ હોત ?-એમાંનું કશુંએ અત્યારે હોત કે ? જ્ઞાતિઓની વ્યવસ્થા ન હોત તો યુરોપીઅન લોકોને અધ્યયન કરવા જોગું અત્યારે તમારી કને કંઈ પણ બાકી રહ્યું ન હોત ! મુસલમાનોએ તે બધાયનો ધ્વંસ કરી નાંખ્યો હોત ! હિંદુ સમાજને શાંત અને સ્થિર ઉભો રહેલો ક્યાંય પણ જુઓ છો ? તે સદા સર્વદા ગતિમાન જ છે. કોઈવાર-પરદેશી આક્રમણ જેવા પ્રસંગોએ-તેની ગતિ મંદ હોય છે ત્યારે બીજે પ્રસંગે વળી તે વધારે વેગવાન હોય છે. મારા સ્વદેશ બંધુઓ પ્રતિ માઈ એજ કથન છે. હું તેમને જરાયે દૂષણ દેતો નથી. તેમના ભૂતકાળને તપાસતાં મારી ખાત્રી થાય છે કે એ સંજોગોમાં-એમની પરિસ્થિતિમાં-બીજી કોઈ પણ પ્રજા એમના કરતાં વધારે સાઈ કે વધારે યશસ્વી કાર્ય કરી શકી નહોત. તેથી તેઓએ જે કર્યું છે તે ઠીકજ કર્યું છે એમ હું તેમને કહું છું અને હવે કંઈક વધારે સાઈ કરી બતાવવા હું તેમને સૂચવું છું.

પ્રશ્ન:-જ્ઞાતિવ્યવસ્થા અને સંસ્કાર વિધિઓના પરસ્પર સંબંધ વિષે આપના શા વિચાર છે, સ્વામીજી ?

સ્વામી:-જ્ઞાતિવ્યવસ્થા નિરંતર બદલાયા કરે છે, તેમ સંસ્કાર અને વિધિઓમાં પણ નિરંતર ફેરફાર થયા કરે છે. ભૂતતત્ત્વ યાને સિદ્ધાંત-માંજ માત્ર કંઈ પરિવર્તન ન થતું. વેદોમાંથીજ આપણે આપણા ધર્મનું શિક્ષણ લેવાનું છે. વેદો સિવાયના બીજા બધા ગ્રંથો પરિવર્તનશીલ છે. વેદોનું પ્રમાણ ત્રિકાળાયાધિત-સનાતન છે, ત્યારે ઇતર સર્વ ગ્રંથોનું પ્રમાણ અમુક સમય પુરતું છે. દાખલા તરીકે, એક યુગમાં એક સ્મૃતિ પ્રમાણ-ભૂત મનાય છે, ત્યારે બીજા યુગમાં વળી બીજી પ્રમાણભૂત મનાય છે.

મહા પુરૂષો-પ્રભુના પેગમ્બરો-યુગેયુગ અવતરીને ખરો માર્ગ બતાવ્યા કરેછે. કેટલાક મહાપુરૂષોએ કનિષ્ઠ વર્ગોની ઉન્નતિ માટે કાર્ય કર્યું છે, તો વળી મધ્વાચાર્ય સરખા કેટલાકે સ્ત્રીઓનો વેદાધ્યયનનો હક્ક સ્થાપિત કર્યો છે. વર્ણવ્યવસ્થા સમૂળગી નષ્ટ થવી ન જોઈએ, પણ પ્રસંગોપાત તેની પુનર્ઘટના થવી ઘટે છે. એવી પુનર્ઘટના લાખોવાર થવા જોઈલું જીવનબળ અને અવકાશ મૂળ વ્યવસ્થાની અંદર મોઝુદ છે. વર્ણુ યાને જાતિવ્યવસ્થાનો સમૂહો ઉચ્છેદ ઇચ્છવો એવો કેવળ મૂઢતાજ હશેવાય. નવીન વ્યવસ્થા મૂળ વ્યવસ્થાની ઉત્ક્રાન્તિ રૂપજ હોવી જોઈએ.

પ્રશ્ન:—ત્યારે હિંદુસમાજને સમાજસુધારણાની અગત્ય નથી શું ?

સ્વામી:—ખરેખાત જરૂર છે. આપણે અહિં પહેલાં એવો પ્રકાર હતો કે મહાત્મા પુરૂષો પ્રગતિના નવીન વિચારો પ્રગટાવતા અને રાજ્યો તરફથી તેમને કાયદાનું સ્વરૂપ અપાતું. સમાજ સુધારણા ભારત વર્ષમાં પૂર્વે એ રીતે થતી હતી. પણ હાલના સમયમાં એ રીત ચાલે તેમ નથી, કારણ કે રાજ્યોનો અસ્ત થયો છે અને પરિણામે એમની કામગીરી લોકોને શિર આવી છે. તેથી હાલ એવા પ્રગતિમય સુધારા પાર પાડવા માટે પ્રથમનો આપણે સર્વમાન્ય લોકસત્તા નિર્માણ કરવી જોઈશે. અને તે સારૂ લોકો સારા સુશિક્ષિત થઈ પોતાની જરૂરીયાતો પોતે સમજતા થાય તથા પોતાના પ્રમેયો (ગૂઢ પ્રશ્નો) પોતે છોડાવવાને યોગ્ય સામર્થ્ય સાથે તત્પર થાય ત્યાં સુધી આપણે રાહ જોવી પડશે. સમાજનો અમુક નાનો ભાગ મોટા ભાગપર ખેતાનો અમલ બજાવે અને પોતાનો મત બળાતકારે તેમની કને મનાવે એ જૂલમ પારાવાર છે, એના જેવો અધમાધમ જૂલમ જગતમાં બીજો કોઈ જ નથી. તેથી કરી કદી સિદ્ધ ન થાય એવા અવ્યવહાર શાળિક સુધારાઓ પાછળ આપણી શક્તિઓનો વ્યર્થ વ્યય કરવાને બદલે બહેતર છે કે આપણે અનિષ્ટના મૂળમાં ઉતરી તેનો જ ઉચ્છેદ કરીએ.

અર્થાત્ કે આપણા લોકને સુશિક્ષણ આપી તે દ્વારા પોતાના પ્રશ્નો તેઓ પોતેજ છોડવે એવું સામર્થ્ય તેમના અંગમાં આવે તેમ કરવું જોઈએ છે. એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત નહિ થાય ત્યાં લગી આ બધા આદર્શનરૂપ શાબ્દિક સુધારા તે કેવળ મનોમયજ રહેવાના, એનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ કંઈ પણ નહિ નિપજવાનું. પોતાનો છૂટકારો યાને પોતાનો ઉદ્ધાર લોકોએ પોતેજ કરી લેવાનો આ જમાનો છે. અને એ કાર્ય સાધતાં હિંદુસ્થાન જેવા-અત્યાર સુધી રાજ્ય શાસિત અને રાજ્યાશ્રયી-દેશને વિશેષે કરીને કંઈક વાર લાગશે ખરી.

પ્રશ્ન:—આપને લાગે છે કે હિંદુસમાજ પાશ્ચાત્ય રીત-રીવાજોનું યશસ્વી રીતે અનુકરણ કરી શકે ?

સ્વામી:—ના, સંપૂર્ણ રીતે તો નહિજ. મારું એમ માનવું છે કે હિંદુઓની આધ્યાત્મિક લાવનામાં યુરોપીઅન લોકની પ્રવૃત્તિ શીલતાનું અને ઉદ્યોગમાં વ્યક્ત થતું ગ્રીક પ્રજાના માનસ બળનું ઉમેરણ થાય, તો હિંદુસ્તાનને માટે જેવો જોઈએ તેવો આદર્શ સમાજ ઉભો થઈ શકે. દાખલા તરીકે, નિર્રર્થક વાતોના તડાકા માર્યા કરવામાં કે ખાલી કલ્પનાઓના ખ્યાલમાં પોતાની શક્તિઓનો વ્યર્થ વ્યય કરવાને બદલે આપણે તે શક્તિઓનો ઉપયોગ અંગ્રેજો પાસેથી તેમના ગુણ શીખવામાં કરીએ એટલે કે નેતાઓના હુકમનો આદર કરવામાં, ઈર્ષ્યા અને દ્વેષ તજવામાં અગ્નિ-હત ઉદ્યોગ કરવામાં, અવિશ્રાંત ખત રાખવામાં અને અડગ આત્મ વિશ્વાસના પાઠો શીખવામાં આપણી શક્તિઓ વાપરીએ એ અત્યંત આવશ્યક છે. કોઈ પણ કામમાં અમુક એક નેતાને પસંદ કર્યા પછી, સારા માદા ગમે તે પ્રસંગે પણ, અંગ્રેજ લોક તેને ચુસ્ત રીતે વળગી રહે છે અને તેનો ગમે તેવો હુકમ પણ તેઓ તરત માથે ચઢાવે છે. ત્યારે આપણે અહિં ભારત વર્ષમાં કેવો પ્રકાર છે ? બધાય આગેવાન થવા ઇચ્છે છે, અને આસાધારક થવા કોઈનું ઇચ્છતું નથી. બધાય

પાલખીમાં બેસવા માગે છે, પછી ભલેને ઉચ્ચકનારના અભાવે જરાકે પ્રગતિ ન થાય ! પરંતુ એ પ્રકાર બહુ અનિષ્ટ છે. પોતાની આરાખીજી પાસે પગાવાની ઇચ્છા કરવા પહેલાં દરેક જણે પોતે આરા પાળતાં શીખવું જોઈએ. આરાનું પાલન કરતાં આવડ્યા વગર આરા કરવાની પાત્રતા આવવાનો સંભવજ નથી. વળી આપણી અદેખાઈનો તો અંતજ નથી. કહેવત છે કે “ નખળા ઢોરને બગાઈએ ઘણી ” તેવીજ રીતે એક હિંદુ જેમ વધારે નંબળો હશે તેમ તેનામાં ઇર્ષ્યા અને અદેખાઈ વધારે હશે. હિંદુઓમાંથી જ્યાંસુધી આ ઇર્ષ્યાનો અંત નહિ આવે અને અનુભવી નેતાઓનાં વેણને શિરસાવંધ ગણી તેનો સાદર કરતાં નહિ આવડે ત્યાં સુધી તેમનામાં વ્યવસ્થા શક્તિનો જન્મ થવો સંભવતો નથી અને ત્યાં સુધી સમાજતંત્ર સુઘટિત અને સુચ્ચ વર્થિત થવાની આશા પણ ફેક છે. તેમજ અત્યારે આપણો સમાજ જે નિરાશાજનક અસ્તવ્યસ્ત દશામાં છે તે ત્યાં લગી તેમજ રહેવાનો, અને આશાની પરંપરામાં અટવાતાં આપણા હાથે કંઈ પણ સંગીન કાર્ય નહિ નિપજવાનું. યુરોપ પાસેથી હિંદે બાહ્ય પ્રકૃતિને વશ કરતાં અને હિંદ પાસેથી યુરોપે આંતર પ્રકૃતિપર વિજય મેળવતાં શીખવાનું છે, એમ પરસ્પર શીખી લીધા પછીજ હિંદુ અને યુરોપી-અનોનો ભેદ નિર્મૂળ થશે. અને તેને સ્થાને બાહ્યાન્તર પ્રકૃતિ-સૃષ્ટિ-પર સત્તા ધરાવતી આદર્શ મનુષ્ય જાત દૃષ્ટિગચ્છ થશે. આપણે માનવ જાતિનું એક પાસું ખીલવું છે, ત્યારે તેમણે ખીલું પાસું વિકસાવું છે. હવે, એ બંનેનું સંઘટન થવાની જરૂર છે. આપણા ધર્મનો મહામંત્ર જે “ મુક્તિ ” એમાં વસ્તુતઃ કાયિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક એ ત્રણે મુક્તિનો અર્થ સમાયેલો છે.

પ્રશ્ન:—સ્વામીજી ! સંસ્કાર વિધિને ધર્મ સાથે શો અને કેટલો સંબંધ છે વાર ?

સ્વામી:—સંસ્કાર વિધિઓ યાને કર્મકાણ્ડ એ આપણા ધર્મનું આલોચન (કિન્ડરગાર્ટન) છે. એટલે કે બાળકોને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપવાની કિન્ડરગાર્ટનની પદ્ધતિની પેઠે ગમ્મત સાથે ધર્મનાં તત્ત્વો સમજાવવાને માટે વિધિઓની વ્યવસ્થા છે. જગતની અત્યાચારની સ્થિતિમાં તેમની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે, છતાં લોકોને નવીન અને તાજા વિધિઓની ચેજના કરી આપવી ઘટે છે. વિચારશીલ ડાહ્યા મનુષ્યોના મંડળે એ કામ ઉપાડી લેવું જોઈએ. જૂના વિધિઓના પરિત્યાગપૂર્વક નવીન વિધિઓની યોજના થવી જોઈએ.

પ્રશ્ન:—ત્યારે તો આપ વિધિ સંસ્કારોના વિધ્વંસના હિમાયતી છો, નહિ વાર ?

સ્વામી:—ના, ખચિતજ નહિ. મારો મુખ્ય મંત્ર “ મંડન ” છે “ ખંડન ” નહિ. વિધિઓનું હું વિધાન અને પ્રતિપાદન કરું છું, ખંડન કરતો નથી. માત્ર એટલુંજ કે વર્તમાન પ્રચલિત વિધિઓમાંથી દેશકાળને યોગ્ય નવીન વિધિઓ વિકસાવી કાઢવી. પ્રત્યેક વસ્તુમાં વિકાસની અનંત શક્તિ રહેલી છે એમ હું માનું છું. એક ખરમાણુની પૂઠે પણ સમસ્ત વિશ્વની વિશાળ શક્તિ રહેલી છે. હિંદુ જાતિના સમગ્ર ઇતિહાસમાં કોઈ પણ સ્થળે તમને ખંડનના કે સમૂલોત્થેદના પ્રયત્ન થયેલા નહિ જણાય, જ્યાં જોશો ત્યાં નિર્માણના ને મંડનના જ પ્રયત્નો નજરે પડશે. ઐદિહ્યે ખંડનનો પ્રયત્ન આદર્યો, તો નદામાં તેમને ભારતમાંથી દેશવટો મળ્યો. શ્રીમદ્દશંકર, રામાનુજ, મધ્વ, અને ચૈતન્ય સરખા જે જે અનેક સમર્થ સુધારકો આપણે અહિં થઈ ગયા છે તે તે તમામ નિર્માયક હતા અને પોતાપોતાના સમય સંજોગોને અનુસરી તેઓએ ઘટતા ફેરફાર કર્યા હતા. મૂળનો નાશ ન કરતાં દેશકાળને રચતી નીનતા નિર્માણ કરવાનું તેમનું બરદ હતું. કાર્ય કરવાની આપણા લોકની આ એક ખૂબી છે. આ-

પણા અર્વાચીન સુધારકો આપણી આ અસલ રીતને છોડી પાશ્ચાત્યોની ખંડન પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરે છે, પણ એ પદ્ધતિથી કોઈને કદાપિ લાભ થયો નથી અને થશે પણ નહિ. આપણા આધુનિક સુધારકોમાં નિર્માયક બુદ્ધિનો ફક્ત એકજ સુધારક પાક્યો છે અને તે ખીજો કોઈ નહિ પણ રાજરામ મોહનરાય છે. હિંદુ જાતિની પ્રગતિ સદાસર્વદા વેદાન્ત તત્ત્વોના સાક્ષાત્કારના માર્ગ તરફ જ થતી રહી છે. આર્ય-હિંદુ જીવનની સર્વળી તવારીખ સંપત્તૌ ત્રિપત્તૌચ સર્વ સમયમાં વેદાન્તના ઉચ્ચ આદર્શોના સાક્ષાત્કાર માટેના આર્ય પ્રજ્ઞના મથનનીજ સાક્ષી પૂરે છે. અર્થાત્ કે આર્યોનો ઇતિહાસ વેદાન્તગત ઉચ્ચ ભાવનાઓનો સાક્ષાત્કાર કરવાના અસ્ખલિત પ્રયત્નનોજ બનેલો છે. વૈદિક ભાવનાની ઉપેક્ષા કરતા સુધારક મત કે પંથે જ્યારે જ્યારે માથું ઉંચક્યું છે ત્યારે ત્યારે તેને ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થવું પડ્યું છે.

પ્રશ્ન:—આપનો અહિંનો કાર્યક્રમ કેવી જાતનો છે વા? ?

સ્વામી:—વેદાન્તનાં તત્ત્વો મનુષ્ય માત્રના-પછી બલેને તે સંત હોય કે પાપી હોય, વિદ્વાન હોય કે મોઠ હોય, બ્રાહ્મણ હોય કે ચાંડાલ હોય-પ્રત્યેકના નિત્ય જીવનમાં ઉતારવાં, એવી મારી યોજના છે. એ યોજનાને અમલમાં લાવવા સાડે એક મદ્રાસમાં અને એક કલકત્તામાં એમ બે સંસ્થાઓ કાઢવા હું માગું છું.

ત્યાર પછી અમારા પ્રતિનિધિએ તેઓશ્રીને હિંદી રાજકારસ્થાન સંબંધી કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા, પણ તેનો ઉત્તર સ્વામીશ્રીના મુખમાંથી બહાર નિકળે તે પહેલાં તો આગગાડી સુસવાટા મારતી ‘ ઇગમેર ’ ઈંજિન પર દાખલ થઈ ગઈ અને ઉતરવાની ઘાઘમાં સ્વામીજીના મુખેથી ઉતરફે જે કંઈ કર્ણગોચર થયું. તેનો ભાવાર્થ એટલોજ હતો કે તેઓશ્રી હિંદી કિંવા યુરોપીયન રાજકીય પ્રકરણોથી કેવળ બહિર્મુખ હતા અને એ મુલાકાત ખલાસ થઈ.

૭—પાશ્ચાત્ય પ્રદેશમાં પહેલવહેલા હિંદુ સંન્યાસીએ કરેલું ધર્મ પ્રચારનું કાર્ય અને હિંદના પુનરુદ્ધારની તેની યોજના.

(‘મદ્રાસ ટાઇમ્સ’, ફેબ્રુઆરી-૧૮૯૭)

છેલ્લાં થોડાં અઠવાડિયાંથી મદ્રાસનો હિંદુસમાજ જગદ્વિખ્યાત મહાન હિંદુ સાધુ “સ્વામી વિવેકાનન્દ”ના આવાગમનની કાગને ડેઝે રાહ જોઈ રહ્યો છે. અત્યારે તો નાનાં મોટાં સર્વ કોઈના હોઠપર તેઓ-શ્રીનું જ નામ રમી રહ્યું છે. નિશાળમાં, પાઠશાળામાં, અદાલતમાં, ડકા-પર, મહેલ્લાઓમાં, તેમ ચોરા-ચૌટાઓમાં, જ્યાં જુઓ ત્યાં શતાવધિ જીવસુ જીવડાઓ પરસ્પર એકજ પ્રશ્ન પૂછતા માલમ પડે છે; અને તે પ્રશ્ન એજ કે-“સ્વામીજી ક્યારે પધારશે ?” યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા આપવા આવેલા બહારગામના અનેક વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષાનું કામ પતી ગયા છતાં સ્વામીજીની રાહ જોતા અત્રે પડી રહ્યા છે; અને તત્કાળ ઘેર પાછા ફરવાનો તેમના માથાપ અને વાલીઓ તરફથી તગાદો થયા છતાં વીશીવાળાઓનાં બીલ ચઢાવ્યે જાય છે. હવે થોડાજ દિવસમાં સ્વામીજી આ તરફ આવી પહોંચશે. આપણા ઇલાકામાં અન્ય સ્થ-જાએ તેઓશ્રીનો જે રીતે સત્કાર થયો છે તે જોતાં, તેઓશ્રીના સ્વા-ગત માટે અત્રે જે તૈયારીઓ અને સમારંભો ચાલી રહ્યા છે તે જોતાં, કર્નાન કિલ્લો કે જે સ્થળ એ મહાપુરુષના નિવાસ સ્થાન માટે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે અને જ્યાં સમસ્ત હિંદુ સમાજ તરફથી તેઓશ્રીનું જહોર આદરોતિથ્ય થનાર છે ત્યાં આગળ બંધાતી વિનય કમાનો જોતાં, તથા માનનીય ન્યાયમૂર્તિ સુપ્રામનીયા આચર સરખા

અગ્રેસર હિંદુ શહેરીઓ સ્વામીશ્રીના સ્વાગત માટેની આ હીલચાલમાં જે રસ ભર્યો ભાગ લે છે તે જોતાં તો સ્વામીશ્રીનું સ્વાગત આ શહેરમાં બહુ ભવ્ય અને દબદબાભર્યું થશે એમાં તો શક નહિ. સ્વામીજીની અંદર રહેલા ઉત્કૃષ્ટ ગુણોને ઓળખી લઈ તેમને શિકાગો મોકલી આપવાનું સૌથી પ્રથમ માન મદ્રાસનેજ મળ્યું છે; અને હવે માતૃભૂમિની કૂખને દીપાવી આવતા હિંદ મૈયાના એ સત્પુત્રને વધારી લેવાનું માન પણ મદ્રાસનેજ પાછું મળશે. જન્મભૂમિના જશને જગતમાં જળકાવવા, તેના ગૌરવને દિગંતમાં ગળવવા અને તેની કીર્તિની કાલિમા હુંસી નાંખી તેના માનઆગર વધારવા પરદેશમાં જેણે ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યા છે એવા એ નિઃશંક મહાપુરુષનું સ્વાગત કરવાનો પ્રસંગ મદ્રાસને પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે એ ખરેખર અહો-ભાગ્યની વાત છે. ચાર વરસની વાતપર સ્વામીજી જ્યારે અહિં પહેલ-વહેલા પધાર્યા હતા, ત્યારે વસ્તુતઃ તેઓ એક અસાત વ્યક્તિ હતા; ન તો કોઈ એમને ઝૂંઝૂં ઓળખતું કે ન તો કોઈ પારખતું. ‘સેન્ટ થોમ’ માં આવેલા એક અભણ્યા બંગલામાં તેઓ પ્રાયઃ બે મહિના રહ્યા હશે. દરમ્યાન આગંતુકો આગળ તેઓ ધાર્મિક વિષયોપર સંભાષણ કરતા હતા અને જેમની ઇચ્છા અને જીજ્ઞાસા હોય તેવાઓને બોધ આપતા હતા. એ વખતે સ્વામીજીનો શ્રોતાસમૂહ બહુ નાનો હતો; છતાં તે વખતે પણ કેટલાક સુશિક્ષિત વિચક્ષણ બુદ્ધિના યુવકોના કળવામાં સ્વામીશ્રીની અદ્ભુત શક્તિ આવી ગઈ હતી અને દીર્ઘદષ્ટિપૂર્વક તેઓએ ભવિષ્ય વર્ત્યું હતું કે; “ આ નરમાં એક એવી શક્તિ રહેલી છે કે જે તેને બીજા બધાને માથે સ્થાપશે અને એના થોગે એ મનુષ્યજાતિનો મહાન નેતા થવા ભાગ્યશાળી થશે. ” આ તરફથી સ્વામીજી વિષે બોલતાં “ અમારા સ્વામી ” એવા લાડકા શબ્દોનો પ્રયોગ કરતા; અને તેથી લોકો તેમને “ ઉધે રસ્તે ચઢેલા ” “ આડે

માર્ગે દોરવાયેલા ” “ અંધ શ્રદ્ધાળુ ” “ શેખચલ્લી ” વગેરે વગેરે કહી નિંદતા હતા. અત્યારે એ “ પોતાના સ્વામી ” ને યુરોપ-અમેરિકા જેવા આધેના મૂલકોમાં અપૂર્વ કીર્તિ મેળવી આવતા જોઈ આ તરફોના આનંદ અને સંતોષ માયા માતા નથી. એ તરફ પ્રશંસકોને પોતાનું બાળેલું બલિષ્ઠ ખર્ચ પડેલું જોઈ અત્યારે જે આનંદાનુભવ થાય છે-જે સંતોષ અને ધન્યતા ભાસે છે તે અપૂર્વ છે-રે ! પારાવાર છે. સ્વામીજીનું ખિન્ન યાને સ્વીકૃત કાર્ય શુદ્ધ ધાર્મિક છે. એઓશ્રીનું દૃઢ માનવું છે કે ધાર્મિકતાનું જાહેર સ્થળ અને આધ્યાત્મિકતાની માતૃભૂમિ જે હિંદુસ્થાન તેને માટે આગળ બહુ ઉજળું બલિષ્ઠ આવે છે. વળી વેદાન્તના સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વોની કદર પાશ્ચાત્ય પ્રજા વધારે ને વધારે કરતી થશે એવી એમને સંપૂર્ણ આશા છે. “ પરસ્પર સહાયભૂત થાઓ, હડો નહિ ” “ સાંધો, પણ તોડો નહિ ” “ એક રાગ કરો, સલાહ શાંતિ રાખો અને કંકાસને ટાળો ” એ એમના જીવન મંત્રો છે. પરધર્મીઓને એમની સાથે વિચારમાં ગમે તેટલો મતભેદ હશે છતાં પણ “ હિંદુઓની ઉજળી બાજુ ” પાશ્ચાત્ય પ્રજા સમક્ષ સમર્થ રીતે માંડવામાં અને “ હિંદુઓની અંદર રહેલા સદ્ગુણો ” પ્રત્યે પશ્ચિમવાસીઓનું ધ્યાન ખેંચવામાં તેઓશ્રીએ પોતાના સ્વદેશની અપૂર્વ સેવા બજાવી છે એની ના પાડવા જેટલી ધૃષ્ટતા તો બાળ્યેજ કોઈનામાં હશે. પોતાની માન્યતા પ્રમાણેની ધાર્મિક શાંતિના સંદેશનો પશ્ચિમના મુલકોમાં પ્રચાર કરવા કાળે, સમુદ્રપાર જવાની હાથ બીડનાર સૌથી પ્રથમ હિંદુ સંન્યાસી તરીકે તેઓશ્રીનું નામ સદાસર્વદા યાદગાર રહેશે.

પશ્ચિમમાં એમના કાર્યને કેવો યશ મળ્યો છે તેની હકીકત કઠાવવા સારૂ અમારા પત્રનો ખાતમીદાર સ્વામી વિવેકાનન્દની મુલાકાતે ગયો હતો. સ્વામીજીએ તેનો બહુ આદરસત્કાર કરી પોતાની

બાળુમાં ખુરસીપર બેઠક આપી હતી. સ્વામીજીએ વસ્ત્રમાં ભગવારંગનો જલ્મો પહેર્યો હતો. તેમની મુખમુદ્રા પ્રશાંત, ગંભીર અને ભવ્ય હતી; અને મિનિજ ખુશ હોય જગાસુ તરફથી પૂછવામાં આવતા હરકોઇ પ્રશ્નના ઉત્તર આપવા અતુક જ હોય એમ દેખાતું હતું. સ્વામીજીની સાથે થયેલી વાતચીત અમારા બાતમીદારે ટૂંકાક્ષરી (શોર્ટ-હેન્ડ) માં નોંધી લીધેલી તે અમે સાઘંત નીચે આપીએ છીએ:—

પ્રશ્ન:—આપના પૂર્વજીવન વિષે થોડીક હકીકત જાણવાની જગાસા કરી શકું, સ્વામીજી ?

સ્વામીજી:—કલકત્તામાં હું વિદ્યાર્થીજીવન ગાળતો હતો તે સમયે પણ મારી વૃત્તિ ધર્મ તરફ સવિશેષ હતી. મારી જીંદગીના તે સમયમાં પણ મારામાં અન્વેષણ યુદ્ધિ હયાત હતી, પ્રત્યેક બાબતને જીજ્ઞાસુથી અને ટીકાત્મક યુદ્ધિથી જોવાની મને ટેવ હતી. ખાલી શબ્દો મારા મનનું સમાધાન કરી શકતા નહિ. પાછળથી મને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનો ભેટો થયો. તેઓશ્રીના સહવાસમાં હું લાંબો સમય રહ્યો અને તેમનાં શ્રી ચરણોમાંજ મેં ધર્મનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. મારા પિતાશ્રીના મરણ પશ્ચાત સમસ્ત હિંદ દેશમાં પ્રવાસ કરવાનો મેં ક્રમ આરંભ્યો અને કલકત્તામાં એક નાનો સરખો મકાન પણ સ્થાપ્યો. પ્રવાસ દરમ્યાન માંડે મદ્રાસમાં આવ્યું થયું. ત્યાં આગળ મને મહંસુરના મહંમમ મહારાજ અને રામનંદના રાજસાહેબનો ભેટો થતાં તેઓશ્રીએ મને આશ્રય આપ્યો.

પ્રશ્ન:—વારૂ, પણ હિંદુ ધર્મનો સદેશ પશ્ચિમના મુલકોમાં લઇ જવાનું આપને ક્યાંથી સૂઝ્યું ? એમાં આપનો શો હેતુ હતો ?

સ્વામીજી:—મારે અનુભવ મેળવવો હતો. અમારી રાષ્ટ્રીય અવનતિનાં મૂળ કારણો વિષે મારો એવો ખ્યાલ છે કે અમારા લોકો બીજી પ્રજાઓ સાથે જોધો તેવા બળતા નથી—અતડા રહે છે—અને એજ

અમારી અવનતિનું એક માત્ર કારણ છે. અમારા વિચારો-અમારી નોંધોની તુલના કરી જોવાનો અમને કદી પ્રસંગજ નહોતો મળતો. અમારી સ્થિતિ કૂપમંડૂક જેવી હતી.

પ્રશ્ન:—પશ્ચિમમાં આપે પ્રવાસ તો ઠીક કર્યો લાગે છે ?

સ્વામીજી:—હા; જર્મની, ફ્રાન્સ, ઇત્યાદિ યુરોપના ધણા ખરા દેશોમાં હું જઈ આવ્યો છું; પરંતુ મારા કાર્યના મુખ્ય ક્ષેત્રો તો ઈંગ્લંડ અને અમેરિકાજ હતા. અર્થાત્ કે મેં કંઈ પણ સંગીન કાર્ય કર્યું હોય તો એ એ દેશોમાંજ. પ્રથમ તો મારી સ્થિતિ મને બહુ અગવડ બરી લાગી; કેમકે મારા જવા પહેલાં અત્રેથી કેટલાક પાદરીઓ ત્યાં જઈ પહોંચી હિંદુઓના હિતશત્રુનું કામ કરવા મંડી પડ્યા હતા. તેઓ તરફથી મને બહુ વિરોધ નડ્યો. ધર્મ અને નીતિની બાબતમાં હિંદુ પ્રજા જગતની સર્વ પ્રજાઓમાં હજાર દરજ્જે શ્રેષ્ઠ છે અને એ વિષયમાં બીજી કોઈ પ્રજાઓ સાથે હિંદુઓનો મુકાબલો સરખો કરવો એ તેમને બદો લગાડવા જેવું છે એમ માફ માનવું છે. પ્રથમ તો ત્યાં ધણા જણ મારી સામે પડ્યા, મારી કંઈ કંઈ નિંદાઓ કરી અને ‘ હું એક ધૂતારો-ઠગ છું, મારો જનાનો સુંદર સ્ત્રીઓથી ભરપૂર છે અને અડધી પલટણ થાય એટલાં તો મારે છેપાં છોકરાં છે ’ વગેરે કંઈ કંઈ સાવ હડહડતાં જૂઠાણાં મારી સામે ડિભાં કર્યા; પણ આ પાદરીઓ ધર્મના નામે ઈંગ્લંડમાં કેટલું કરી શકે તેમ છે તેનું માપ મારા અનુભવમાં થોડાજ સમયમાં આવી ગયું. ઈંગ્લંડમાં પાદરીની બહુ ગણતરી નથી. સામી છાતીએ ત્યાં કોઈ પણ બહાર પડ્યું નહિ; બધાએ પૃથ પાછળજ બળાપો કરતા. મી. સ્ટુડ નામનો એક પાદરી મારી બદબોધ કરવા અમેરિકા ગયો હતો; પણ અમેરિકામાં મારી લોકપ્રિયતા એટલી બધી સજ્જડ હતી કે ત્યાંના લોકોએ તેને કોહુંજ આપ્યું નહિ. ત્યાં એને કોઈ શ્રોતાજ મળ્યો નહિ. ઈંગ્લંડ પાછા ફરતાં

મેં ધાર્યું કે આ પાદરી પેટનો બળ્યો મારી સામે ઈંગ્લેંડમાં કેલાહલ મચાવશે ખરો, પણ એવું કંઈજ બનવા પામ્યું નહિ. ‘ટૂથ’ નામના પત્રે એ પૂર્વેજ એની બોલતી બંધ કરી દીધી હતી. ઈંગ્લેંડનો સમાજભેદ હિંદુઓના શાંતિભેદ કરતાં પણ વધારે તીવ્ર છે. ઈંગ્લેંડના તમામ મિશનરીઓ (પાદરીઓ) ‘જેન્ટલમેન’ એટલે કે કુલીન વર્ગમાંથી ઉતરી આવેલા હોય છે, એ પ્રકાર અન્ય દેશના પાદરીઓમાં નથી હોતો. તેઓ મારા પ્રત્યે અત્યંત મમતા અને સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા. મને લાગે છે કે ઈંગ્લેંડના ત્રીસેક ધર્માધ્યક્ષો તો ધાર્મિક વિવાદના સર્વ મુદ્દાઓપર મારી સાથે સર્વથા એકમત થયા છે. કેટલાક અંગ્રેજ પાદરીઓને કેટલીક બાબતમાં મારી સાથે મતભેદ હોવા છતાં તેઓ મારી પૂઠ પાછળ બેઠેલાઈ કરતા નહિ તેમ અંધારામાં મારો જ્ઞાન લેવા પણ પ્રયત્ન કરતા નહિ, એ જોઈ મને ખરેખર બહુ સાનંદાશ્ચર્ય થતું. શાંતિવ્યવસ્થા તથા વંશપરંપરાગત સંજ્ઞયતા અને શિષ્ટતાનુંજ એ શુભ પરિણામ છે.

પ્રશ્ન:—પશ્ચિમમાં આપને કેટલા પ્રમાણમાં યશ મળ્યો છે તે કહેવા કૃપા કરશો, સ્વામીજી ?

સ્વામીજી:—અમેરિકામાં અનેક લોકોનો સમભાવ અને સહાનુભૂતિ મેળવવા હું શક્તિમાન થયો છું—ઈંગ્લેંડ કરતાં તો અવસ્ય ઘણાંજ વધારે. અધમજાત પાદરીઓના નિંદાત્મક પ્રયત્નોથી તો મારા કાર્ગની સિદ્ધિમાં મને ઓર સરલતા મળતી. હિંદુમાંથી વાટ ખર્ચી પૂરતાંજ મને નાણાં મળ્યાં હતાં અને તે થોડા સમયમાં ખલાસ થઈ જતાયા! મારી પાસે ખર્ચાં ખૂટી ગઈ હતી; તેથી ત્યાં પણ મને અત્રેની માફકજ લોકાશ્રયપર રહેવાનું પ્રાપ્ત થયું હતું. અમેરિકન લોકો બહુજ સત્કારશીલ છે, આદરગતિથી કરવામાં તેમનો નંખર પડેલો છે. અમેરિકાની લોકવસ્તીનો માત્ર ત્રીજો ભાગજ ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પાળેછે, બાકીનાને કાંઈ ધર્મજ નથી,

એટલે કે તે પોતાને કોઇપણ પંથના તરીકે ઓળખાવતા નથી; છતાં અમેરિકામાં સરસગાં સરસ ધર્મશીલ મનુષ્યો કોઇ દેકાણેથી પણ જો મળી આવે તો તે આ ધર્મવિહીન-વિપત્તી લોકો-માંથીજ. ઇંગ્લંડનું કામ વધારે સંગીન થયું હોય એમ મને લાગે છે. કદાચ કાલેજ માં મૃત્યુ થાય અને ખીજે કોઇ સન્યાસી મારાથી ત્યાં ન મોકલી શકાય તોપણ ઇંગ્લંડનું કાર્ય ચાલ્યા કરશે, એ બંધ નહિ પડે. અંગ્રેજ લોક બહુ સારા છે. પોતાની લાગણીઓને સંયમમાં કેમ રાખવી તે અંગ્રેજ અગ્ર્યો બચપણથીજ શીખે છે. અંગ્રેજનું મસ્તિષ્ક જરા જડ હોય છે ખરું, ફ્રેંચ કે અમેરિકન લોક જેવી ચપળતા તેનામાં નથી હોતી; છતાં કાર્ય કુશળતા અને કર્તૃત્વ શક્તિની બાબતમાં તો અંગ્રેજે સર્વને માથે ટપી જાય તેમ છે. ત્યાગની બાવના યથાર્થ સમજવાને માટે અમેરિકન લોક હજી પૂરતા પુખ્ત નથી; એને માટે અમેરિકન પ્રજા હજી બાલ્યાવસ્થામાંજ છે એમ કહીએ તો ચાલે. ઇંગ્લંડ ધન વૈભવની વિપુલતા સેંકડો વરસથી ભોગવતાં ભોગવતાં ઓચાર્થ ગયું છે અને તેથી ત્યાં અનેક લોક ત્યાગને માટે અત્યારે તૈયાર છે. ઇંગ્લંડમાં મેં માં પહેલું વ્યાખ્યાન આપ્યું ત્યારે મારા શ્રોતાવર્ગમાં ફક્ત ત્રીસ કે ત્રીસ જણાંજ હતાં. એ નાના વર્ગે (ક્લાસે) પોતાનું કામ મારી ગેરહાજરીમાં પણ ચાલુ રાખ્યું હતું અને અમેરિકાથી હું ફરી પાછો ઇંગ્લંડ ગયો ત્યારે મારો શ્રોતાવર્ગ વધીને એક હજાર થયું પડ્યો હતો. અમેરિકામાં મને એના કરતાં પણ વધારે મોટો શ્રોતાવર્ગ મળતો હતો. આનું કારણ એ હતું કે અમેરિકામાં મેં લગભગ ત્રણ વરસ ગાળ્યાં હતાં ત્યારે ઇંગ્લંડમાં મારી કામગીરી ખતમ એજ વરસની હતી. એક અમેરિકામાં અને એક ઇંગ્લંડમાં, એન બે સન્ન્યાસીને મેં મૂક્યા છે; અને એવી રીતે ખીજા દેશોમાં પણ સન્ન્યાસીઓ મોકલી આપવાનો મારો ઇરાદો છે. અંગ્રેજ લોક જામરજસ્ટ કામ કરનારા છે. એમની

આગળ અમુક એક વિચાર મૂકા અને જો તે વિચાર એકવાર તેમના મગજમાં ખૂચી ગયો, તો પછી તે નિરર્થક નહિ જવાનો એની ખાત્રી રાખવી. અત્રે-આ દેશમાં-લોકોએ વેદોને તરછોડ્યા છે; અને તેમનું બધું તત્ત્વજ્ઞાન રસોડામાંજ આવી રહ્યું. હિંદુઓનો ધર્મ અત્યારે “અડશો મા, તમે અલડશો” નોજ થઈ રહ્યો છે. સ્પર્શ-સ્પર્શમાંજ તેમના ધર્મની ‘અયેતિ’ થઈ રહી છે, એ જાતનો ધર્મ અંગ્રેજ લોકને કદીયે ગ્રાહ્ય થાય તેમ નથી. બાકી અમારા પૂર્વજોના વિચારો અને તેમણે ખોળી કાઢેલા જીવનદાખી અજ્ઞાન સિદ્ધાંતો તો દરેક પ્રજાને ગ્રાહ્ય થાય તેવા છે. અંગ્રેજ દેવજોમાંની પ્રચંડ તોપોરૂપ ઈંગ્લંડના શ્રેષ્ઠ ધર્માધિકારીઓએ મને અનેકધા કહ્યું હતું કે; વેદાન્ત ધર્મને મેં બાઈબલમાંજ લાવી મૂક્યો છે. પ્રચલિત હિંદુ ધર્મ કનિષ્ઠ પ્રકારનો છે-મૂળનું ભ્રષ્ટ ત્વરૂપ છે. ઈંગ્લંડમાં અત્યારે એક પણ તત્ત્વ-જ્ઞાનનું પુસ્તક એવું નથી લખાતું કે જેમાં વેદાન્ત તત્ત્વોનો ઇશારો ન હોય. હર્બર્ટ સ્પેન્સરના ગ્રંથોમાં પણ વેદાંત પુષ્કળ મળી આવે છે. ‘અદ્વૈતવાદ’ એ આ જમાનાનો સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે. દરેક જણ તેની વાતો કરે છે; પણ માત્ર અમેરિકા અને યુરોપમાંજ લોકો તેના સાક્ષાત્કાર માટે મંથન કરતા જણાય છે. હિંદુઓ વિષે બોલતાં યુરોપીઓનો નાક ચઢાવે છે અને ધૂણા બતાવે છે; પણ તેમ છતાં હિંદુઓએ કયેલાં સત્યો તેમને ગળે ખુશીથી ઉતરે છે. પ્રોફેસર મેક્સમુલર એક સમર્થ વેદાન્તી છે અને તેણે વેદાન્તના ક્ષેત્રમાં ઘણું સરસ કાર્ય કર્યું છે. ‘પુનર્જન્મ’ ના સિદ્ધાંતમાં તેમને આસ્થા છે.

પ્રશ્ન:—હિંદુસ્થાનના પુનરુદ્ધાર માટે આપ શું કરવા ધારો છો ?

સ્વામીજી:—કેવળ વર્ણવાળાઓએ કરેલી અન્ય વર્ણોની-શુદ્ર, સ્ત્રી, તેમજ અત્યંત વર્ગોરૂપ દેશના ઘણા મોટા ભાગનાં મનુષ્યોની અવ-હેલના અથવા તિરસ્કાર એને હું મહાન રાષ્ટ્રીય પાતક ગણું છું અને

અમારી અવનતિનાં અનેક મોટાં કારણોમાં એ પણ એક મોટું કારણ છે. એ બહુજનસમાજના યોગક્ષેમની-શિક્ષણ, પોષણની-પૂર્વવત્ મથાર્થ સંભાળ લેવાશે નહિ ત્યાં સુધી રાજકીય ચળવળોનાં ગાડેગાડાં પણ નિરર્થક જવાનાં. એવા માત્ર એકલા રાજકીય પ્રયત્નોથી કશોએ દહાડો નથી વળવાતો. એ લોકોજ-એ બહુજનસમાજજ-એ ગામડીયા બહુઓજ-આપણી કેળવણીની સંસ્થાઓ નીભાવે છે, આપણાં મંદિરો અને દેવાલયો બાંધે છે અને આપણા કરતાં આતિથ્ય, પ્રમાણિકતા, સહનશીલતા, શરીર બળ ઇત્યાદિ વધુ ધરાવે છે; અને તે છતાં અફસોસ કે બદલામાં તેમને જંગલી ગણવામાં આવે છે-લત્તા પ્રહાર થાય છે. શરમની વાત છે કે તેમને ખરેખરી રીતે આપણી ગુલામગીરીજ કંચી પડે છે. હિંદુસ્તાનના પુનરુદ્ધાર માટે જો આપણને આકાંક્ષા હોય તો આ લોકો માટે આપણે પ્રાયશ્ચિત દાખલ તેમની સેવાનું કામ કરવાની ખાસ અગત્ય છે. એ માટે પ્રથમ તો હું તરણ ઉપદેશકો તૈયાર કરવાની એ સંસ્થાઓ ઉઘાડવા માગુ છું-એક કલકત્તામાં અને એક મદ્રાસમાં. કલકત્તાની સંસ્થા માટે જોષ્ઠતા નાણાં મારી પાસે તૈયાર છે. મારા કાર્ય માટે જોષ્ઠતાં નાણાં મને ઇંગ્લંડ-લાસીઓ પણ પૂરાં પાડશે.

તરણ પેઢીમાં-હાલની ઉછરતી પ્રજામાં મારો વિશ્વાસ છે, એમાંથીજ મારે જોષ્ઠતા કાર્યસાધકો મને મળશે. સિંહના બળથી તેઓ બહુ કાર્ય સિદ્ધ કરશે. મેં યોજના ઘડી કાઢી છે, કાર્યની રૂપરેખા દોરી છે અને માફ પોતાનું જીવન એને માટે સમર્પણ કર્યું છે. મને પોતાને એ કાર્યમાં યશ નહિ મળે તો મારી પુઠે તે કાર્ય સિદ્ધ કરવા કોઈ વધારે સારો-વધારે લાયક જીવાન નીકળી આવશે. મને પોતાને તો એ કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે પ્રયત્ન કરવામાં-મથન કરવામાંજ સંતોષ થશે. આપણા લોકો જે એક સવાલ ચુકવ-

વાનો છે તે એ કે લોકોને-બહુજનસમાજને તેમના હકો સુપ્રત કરવા. તમારો ધર્મ અત્યાર સુધીમાં જગતની દૃષ્ટિએ પડેલા સર્વ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ છે; છતાં તમારા બહુજનસમાજને-સ્ત્રી, શૂદ્ર, અત્યજાદિ વર્ગને ભાગ તો તેનાં છેક નિઃસત્વ-સુકાં છાલ પાંદડાં રૂપી ટાણલાંજ આવે છે. એના કૃળ તરીકે તમને પણ ખરા સત્ત્વની મઝા મળતી નથી. મોડા સ્વાદિષ્ટ જલનેા ઝરો તમારી સોડેજ અખંડિત વહેતો હોવા છતાં એમને બિચારોને તો તમે ખાળકુંડીનું ગંધાતું પાણીજ પાઓ છો; અને પરિણામે તમારે ભાગ પણ તે સડેલી દુર્ગંધજ આવે છે. આપણો એક મદ્રાસી ગ્રેન્ડયુએટ એક પછાત કામ વાળાને અડકતાં આંચકો ખાશે, પણ પોતાની કેળવણી માટે તેની પાસેથી પૈસા કઢાવવા તે તૈયાર રહેશે. એટલા માટેજ પ્રથમ હું આપણા પછાત લોકોને ધાર્મિક અને ભૌતિક આત્મોનું જ્ઞાન આપી શકે એવા ઉપદેશો તૈયાર કરવા માટેની આ બે સંસ્થાઓ બોલવા માગુ છું. રક્તે રક્તે તેઓ એક મથકથી બીજે મથક ફેલાશે અને એમ કરતાં અંતે આખું હિંદુસ્તાન બ્યાપી કાઢશે. પ્રભુની અંદર શ્રદ્ધા હોવાની પૂર્વેજ આત્મ-શ્રદ્ધા હોવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે; પણ મુસ્લિમી એ છે કે દિવસે દિવસે આપણી આત્મશ્રદ્ધા લય પામતી જાય છે. સુધારો સામે મારે કંઈ પણ વાંધો હોય તો તે આજ છે. જૂના વિચારના લોકો આગર વિચારમાં રથૂલ અને જડમરત જેવા હોવા છતાં તેમનામાં આત્મ-શ્રદ્ધા અને આત્મજ્ઞ સવિશેષ છે; ભારે સુધારો તો માત્ર યુરોપીઅનોના દાથનાં દુર્ગંજ રમકડાંજ છે, તેઓ યુરોપીઅનોના નયા-બ્યા નાચે છે અને એ રીતે તેમના મિથ્યા ગર્વને અડેકાવે છે. ઇતર દેશના પછાત વર્ગોના મુકાબલામાં તો આપણા અહીંના પછાત વર્ગો દેવતુલ્ય છે. આપણો આ હિંદુસ્તાન દેશજ એક માત્ર એવો છે કે જેમાં ગરીબાવસ્થા કે નિર્ધનતાને પાપ કે ગુન્હો માનવામાં નથી

આવતો. આપણા પછાત વર્ગો શારીરિક તેમજ માનસિક સ્થિતિમાં પણ સરસ છે; પણ આપણે ઉચ્ચ વર્ગનાઓએ તેમને એટલી હદ સુધી તરછોડ્યા છે, તેમની એટલી બધી અવહેલના કરી છે કે જેથી તેમનામાં આત્મશ્રદ્ધાને નામે મીઠું વળ્યું છે. તેમની અંદરની આત્મ-નિષ્ઠાનો સમૂળગો લોપ થયો છે. તેઓ એમ માનતા થયા છે કે દાસત્વ કરવાનેજ તેઓ સરળતા છે અને દાસત્વમાંજ તેમણે બધો જન્મારો પૂરો કરવાનો છે. આ લોકોને તેમના પોતાના હક્કો પાછા સોંપો અને તેમના પોતાના હક્કોના જોરેજ તેમને જીવવા દો. અમે-રિકન શિષ્ટતાની મહત્તા અને બલિહારી આજ બાબતમાં રહી છે. એક આયર્લેન્ડવાસીની અમેરિકાની જમીનપર પ્રથમ પગ મૂકતી વખતની સ્થિતિ અને અમેરિકાની ભૂમિમાં થોડા માસ રહ્યા પછીની સ્થિતિની સરખામણી કરી જોશો તો આ મુદ્દો સહજ સમજી શકાશે. ઘુંટણ ફરી ગયલા, અડધા ભૂખમરાથી પેટ ચપટ જેસી ગયેલું, ટેકા માટે હાથમાં લાકડી અને ખભે ગાભા જેવાં થોડાંક કપડાંની પોટલી-ક્યાં એ વહાણમાંથી પ્રથમ હતરતી વખતની સ્થિતિ અને ક્યાં થોડા-જ વખતમાં તેજ માણસ છાતી કાઢીને પૂર્ણ ધમકથી અહીં તહીં ફરે છે એ સ્થિતિ ? આવા ફેરફારનું કારણ શું ? કારણ માત્ર એટ-લુંજ કે જે દેશમાંથી એ આવ્યો છે ત્યાં એ ગુલામી અવસ્થામાં હતો અને હવે એ જે દેશમાં આવ્યો છે ત્યાં એ એક 'મુક્ત' છે. ખાત્રીથી માનજો કે આત્મા અમર, અનંત અને સર્વ શક્તિમાન છે. કેળવણીની મારી ભાવના ગુરૂ સાથેના અંગત પરિચય વધારનારા 'ગુરૂ ગૃહવાસ' ની તરફેણમાં છે. ગુરૂ સાથેના ગાઢ સહવાસ વગર સત્ય શિક્ષણનો સંભવજ નથી. તમારી આ યુનિવર્સિટીઓજ જીવંતો નેતરો નીકળે આજ કાલ કરતાં પચાસ વર્ષ થઈ ગયાં છતાં તેમણે શું શિક્ષણું છે ? એકંદ્ર અસલ જ્ઞાનીનો નર તો એમણે અઘાંપ પેદા કર્યોજ નથી !

તેમની કામગીરી કેવળ પરીક્ષા લેવામાંજ પરિસ્માત્ થાય છે. સાર્વજનિક સુખને અર્થે સ્વાર્થને પરિહરવાનો ભાવ આપણી પ્રજામાં હજી વિકસેજ નથી એમ કહીએ તો ચાલે.

પ્રશ્ન:—મીસીસ બીસાંટ અને થીઓસોફી વિષે આપનો કેવો મત છે વાર ?

સ્વામીજી:—મીસીસ બીસાંટ એક બલી બાઇ છે. લન્ડનમાં હતો ત્યારે મેં એના લોન્નમાં એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. એ બાઇ સાથે ઝાઝો પચિચય ન હોવાથી એના સંબંધે મને ઝાઝી જાતમાહીતી નથી. આપણા ધર્મ વિષેનું એ બાઇનું જ્ઞાન બહુ મર્યાદિત છે; તેનું જ્ઞાન થોડી અહીંથી, થોડી તહીંથી એમ છૂટી છવાઇ મેળવેલી માહીતી પૂરતુંજ છે; ધર્મનો સંપૂર્ણ-શૃંખલામદ્ધ અભ્યાસ કરવાનો એને હજી અવકાશજ મળ્યો નથી. તે એક અત્યંત નિષ્પાલસ હૃદયની બાઇ છે એ તો એના કદામાં કદા દુશ્મનને પણ કબૂલ કરવું પડશે. ઈંગ્લંડમાં તે એક ઉત્તમ વક્ત્રી લેખાય છે. તે એક સન્યાસિની છે એટલે કે સંસારને એણે ત્યજ્યો છે; પણ એના મહાત્મા અને કુટુંબીઓમાં મને સુદૃઢ શ્રદ્ધા નથી. થીઓસોફી સાથેનો સંબંધ છોડી દઇ, પોતાનાજ પગપર ઉભી રહીને પોતાને યોગ્ય લાગતાં સત્યો તે બોલ સમક્ષ મૂકે તો વધારે સાફ !

સામાજિક સુધારણા વિષે વાત નીકળતાં વિધવા વિવાહ સંબંધમાં સ્વામીજીએ પોતાનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે આપ્યો:—“વિધવા-એને મળતા પતિઓની સંખ્યા ઉપરથીજ જેની શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા અને કર્તવ્યપરાયણતા અંકાતી હોય એવી પ્રજા તો મારે હજી જોવાનીજ છે ! અર્થાત્ કે એવી કોઇ પ્રજા અત્રાપિ ભૂતજમાં થઇ નથી કે જેની શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા અને કર્તવ્યશીલતાનું માપ તેની વિધવાઓને મળતા ધણીઓની સંખ્યાપરથી થતું હોય.”

નીચે ખીજાં અનેક જણ સ્વામીજીની મુલાકાત માટે ટાંપતાં હતાં એ વાતની અમારા બાતમીદારને ખચર હોવાથી અત્રે તેણે પોતાના કાર્યને સમટી લીધું; અને પત્રકારની કંટાળા ભરેલી ચૂંથણીને આધીન થવાની મમતાપૂર્વક સંમતિ આપવા માટે સ્વામીજીનો અનેકધા આભાર માની તેણે ત્યાંથી રૂખસત લીધી.

અત્રે એ પણ કહેવું જોઈએ કે સ્વામીજીની સાથે મિસ્ટર અને મિસિસ સેવિયર, કોલમ્બો નવાસી બૌદ્ધમાર્ગી ટી. જી. હેરિસન તથા મિસ્ટર જે. જે. ગુડરીન આવેલાં છે. સેવિયર દંપતી હિમાલયમાં વસવાના હેતુથી આવેલાં લાગે છે. ત્યાં આગળ સ્વામીજીના પાશ્ચાત્ય શિષ્યો પૈકી હિંદુસ્તાનમાં રહેવા ઇચ્છનારાઓ માટે એક આશ્રમ બાંધવાનો તેમનો ઇરાદો છે. એ સેવિયર દંપતી વીસ વર્ષથી કોઇ પણ ત્રિશિષ્ટ ધર્મનાં અનુયાયી નહતાં; કેમકે પશ્ચિમમાં પ્રવર્તતા અને ઉપદેશાતા કોઈ પણ પંથથી તેમના મનનું સંપૂર્ણ સમાધાન થતું નહોતું; પણ સ્વામી ત્રિવેકાનંદજીની બ્યાખ્યાનમાળા સાંભળતાં હૃદય અને બુદ્ધિનું સંપૂર્ણ સમાધાન કરતો ધર્મ પોતાને મળ્યો હોય એમ તેમને લાગ્યું અને તેનો તેમણે સ્વીકાર પણ કર્યો. તે સમયથી તેઓ સ્વામીજીની સંગેજ રહ્યાં કે અને સિત્તલગંડ, જર્મની, ઇટાલી વગેરે દેશોમાં થઈને છેવટે સ્વામીજી સાથે અત્રે આવ્યાં છે. મિસ્ટર ગુડરીન ઇંગ્લંડનો એક બાહોશ પત્રકાર છે. તેને આજથી ચૌદ માસપર ન્યુયૉર્ક નગરમાં સ્વામીજીનો પ્રથમ મિત્રાપ થયો હતો અને ત્યારથીજ તેણે તેમનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું છે. તેણે પોતાનો પત્રકારનો ધંધો મૂકી દીધો છે અને સ્વામીજીની તહેવાતમાં રહી તેઓશ્રીના બ્યાખ્યાનોની ટુંકાક્ષરી (શાર્ટહેન્ડ) માં નોંધ લેવામાંજ પોતાને ધન્ય માને છે. તેઓ યથાર્થ રીતે સ્વામીજીના એક સાચા શિષ્ય છે અને બાકીનું સમસ્ત જીવન સ્વામીજીના સહવાસમાંજ ગાળવાની તેમની ઉત્કટ અભિલાષા છે.

૮-રાષ્ટ્રીય ધરતીપર હિંદુધર્મની પુનર્જગતિ.

(‘પ્રબુદ્ધ ભારત,’ સપ્ટેમ્બર-૧૯૯૮).

અમારા પ્રતિનિધિએ થોડા વખતપર લીધેલી સ્વામીશ્રી વિવેકા-નંદની મુલાકાતમાં એ મહાત્માને એક પ્રશ્ન એવો પૂછવામાં આવ્યો હતો કે, “ આપની પ્રવૃત્તિનું ખાસ લક્ષણ શું છે ? ” સ્વામીશ્રીએ તત્કાળ જવાબ આપ્યો હતો કે, “દિગ્વિજય-ધાર્મિક દિગ્વિજય. મહાત્મા યુદ્ધના સમય પછી ખીંગા અનેક મતમતાંતરે ભારતવર્ષમાં ઉદ્ભવ્યા છે; અને તેમણે પોતપોતાની વિજયપતાકા જગતભરમાં ફરકાવી છે, પરંતુ એણી તરફ અટકની અને આમ સમુદ્રની મર્યાદાને ઓળંગી જગતને ધાર્મિક જુસ્સાથી વ્યાપી કાઢવાનો યાને જગતમાં ધર્મપ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર તો યુદ્ધ પછી પ્રથમ અમેજ છીએ. ”

પ્રશ્ન:—ત્યારે ખુદ હિંદુસ્થાનના સંબંધમાં આપની પ્રવૃત્તિને ઉદ્દેશ શો છે વાર ?

સ્વામીશ્રી:—હિંદુ ધર્મના સર્વસામાન્ય તત્ત્વોનું સંશોધન કરી હિંદુઓમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના જાગ્રત કરવી. અત્યારે “ હિંદુ ” એ નામથી ઓળખાતા ત્રણ પક્ષો હિંદમાં છે:—(૧) સાવ જૂના વિચારના, (૨) મુસલમાની સમયના સુધારક પંથાનુયાયી અને (૩) આધુનિક સમયના સુધારક મતાવલંબી. સેતુબંધથી શ્રીનગર પર્યંતના સકળ હિંદુઓ એકજ વાતમાં માત્ર સહમત છે અને તે એ કે “ગો-માંસ ભક્ષણ નહિ કરવું”

પ્રશ્ન:—અને વેદો માટેની ભક્તિપૂર્વક શ્રદ્ધાના સંબંધમાં નહિ કે ?

સ્વામીશ્રી:—ના, ખચિતજ નહિ. અને એજ શ્રદ્ધા પુનરપિ જાગૃત

કરવા અમારું મંથન છે. યુદ્ધનું કાર્ય હિંદની રગોમાં હજી એકરસ થયું નથી, ભારતવર્ષથી હજી તે પૂરું જીરવાયું નથી. એ મહાપુરૂષની વાણીથી ભારત મુગ્ધ બન્યું ખરું; પણ તેના યોગે એનામાં ચેતના તો નજ આવી.

પ્રશ્ન:—ઐહ ધર્મની આ મહત્તા હિંદમાં હાલ કયા રૂપમાં દેખાય છે વાર ? અર્થાત્ કે ઐહ ધર્મની શી અસરો હિંદમાં અત્યારે રહી છે વાર ?

સ્વામીજી:—ઓહ ! એની મહત્તા સ્પષ્ટ છે, એની અસરો અસંખ્ય છે. એ તો તમને ખબરજ હશે કે હિંદ ભૂમિ કોઇ પણ સ્ત્રીજ વ્યર્થ જવા દેતી નથી; માત્ર એટલુંજ કે પ્રત્યેક વસ્તુને જીવતાં એને જરાવાર લાગે છે. હિંદની ભૂમિમાં નાખેલું બી મોડું બહેલું ઉગ્યા વગર રહેતું નથી, તેમ કોઇ પણ બાગતની અસર પણ તેના પર મોડી બહેલી થયા વગર રહેતી નથી. યુદ્ધે ‘ પશુવચ્ચ ’ ની ખદ્ધતિને ફટકો માર્યો અને યજ્ઞમાં થતો પશુવધ હિંદમાંથી અસ્તગત થયો તે આજની ધડીને કાલનો દહાડો. વળી, યુદ્ધે આગ્રા કરી કે “ ગોવધ મા કરો ” અને પરિણામે ગોવધ કરવાનું આપણે માટે અત્યારે કેવળ અશક્ય થઈ પડ્યું છે.

પ્રશ્ન:—હિંદુઓના ત્રણ પક્ષો આપે જણાવ્યા તેમાં કયા પક્ષના આપ પોતે છો, સ્વામીજી ?

સ્વામીજી:—ત્રણેય પક્ષનો. અમે છીએ તો પુરાણપ્રિય જૂના વિચારના; પણ “ અડશે મા, તમે અભડાશે ” યાને આભડછેટના તત્ત્વનો અમે સર્વથા ધનકાર કરીએ છીએ. એ જાતનો ધર્મ તે ખરો હિંદુ ધર્મજ નથી. આપણા કોઇ પણ ધર્મમંથનમાં એનું પ્રતિપાદન થયેલું નથી; તે તો માત્ર એક અવૈદિક જૂની અધશ્રદ્ધા છે અને તેણે આપણી રાષ્ટ્રીય કાર્યક્ષમતા અને પ્રગતિનો રોધ કર્યો છે.

પ્રશ્ન:—ત્યારે આપ જોને માટે ખરેખરા તલસો છો તે રાષ્ટ્રીય કાર્યક્ષમતા અને રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ છે, નહિ વાર ?

સ્વામીજી:—એમાં વળી શકે શો ? અન્ય આર્ય પ્રજાઓની પ્રગતિ થયે જાય અને હિંદુસ્તાનજ માત્ર પાછળ પડી રહે એનું કંઈ કારણ ? બુદ્ધિમાં શું તે કાંઈ રીતે ઉતરે તેમ છે ? કે દક્ષતામાં કંઈ કમી છે ? એના અદ્ભુત કલાકૌશલ્ય, એનું પ્રૌઢું ગણિતશાસ્ત્ર, એનું ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યા પછી શું તમે આ સવાલોનો જવાબ ‘હકાર’ માં આપી શકશો ? હિંદે કરવાનું માત્ર એટલું જ છે કે તેણે ધારણમાંથી મુક્ત થઈ, કુંભકર્ણ જેવી લાંબી નિદ્રાના પરિત્યાગપૂર્વક રાષ્ટ્ર પંકિતમાં પોતાનું યોગ્યસ્થાન પ્રાપ્ત કરવું.

પ્રશ્ન:—પણ હિંદનું આંતર્જીવન અધ્યાપિપર્યંત બહુ ઉમદા અને ગહન છે; તો પછી તેને પ્રવૃત્તિપરાયણ કરવા જતાં એનો આ ઉમદા ગુણ-એનો એક મહાન્ ખજાનો નષ્ટ થવાનો આપને ડર નથી રહેતો શું ?

સ્વામીજી:—ના, જરા જોટલો પણ નહિ. ભૂતકાળના ઇતિહાસે ભારતનું આંતર્જીવન (એટલે આધ્યાત્મિકતા) અને પશ્ચિમનું બાહ્ય જીવન (એટલે કે પ્રવૃત્તિપરાયણતા) વિકસાવ્યા કર્યું છે. અત્યાર સુધી આ બે વાનાં બિન્ન હતાં; પણ હવે એ બંનેની દોસ્તીનો-સમા-ગમનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસનું આધ્યાત્મિક જીવન સંપૂર્ણાંશે ખીલેલું હતું, તેમનું જીવન નિવૃત્તિમય હતું; છતાં બાહ્યદૃષ્ટિએ તેમના જેવો પ્રવૃત્તિપરાયણ પણ અન્ય કોણ હતો ? અર્થાત્ કે પરમાર્થ જ્ઞાનની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા છતાં જગતના વ્યવહારને તેઓ સાવ વિસરી ગયા નહોતા. એજ એનું રહસ્ય છે. તમારા જીવનને મહાસાગર જેવું ઉંડું ભયે બનાવો, છતાં તે સાથે તેને આકાશ જેવું વિશાળ બનાવવા પણ ચૂકો નહિ. તાત્પર્ય કે આંતર

તેમ બાહ્ય જીવનની ઉન્નતિ પણ સાધો અને તેમાં વિપત્તિ ન આવવા ઘો.

સ્વામીએ વિશેષમાં કહ્યું કે: “ ધણીવાર એવી વિચિત્ર ઘટના જોવામાં આવે છે કે આંતરજીવન (આધ્યાત્મિક જ્ઞાન) બહુજ સરસ પ્રમાણમાં વિકસેલું હોય છે, છતાં બાહ્ય સ્થિતિ (ઐત્તિક વૈભવ) બહુજ ક્ષુદ્ર અને મર્યાદિત હોય છે. પણ આ સંજોગ આકસ્મિક છે એમ થવુંજ કે હોવુંજ જોઈએ એવું કંઈ નથી. અતએવ આપણે હિંદવાસીઓ પોતાની જાતને ઠેકાણે લાવીશું એટલે આખું જગત એની મેળે ઠેકાણે આવી જશે. કેમકે આપણે બધા એકજ છીએ.

પ્રશ્ન:—આપનાં છેલ્લાં વચનો વળી બીજા એક પ્રશ્નને જન્મ આપે છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસને આપે આ જગત થયલા હિંદુધર્મના અંગભૂત વર્ણવ્યા તે કયા અર્થમાં વાર ? અર્થાત્ કે તેમનામાં આવી જાતની જગતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી એની શું સાબીતિ ?

સ્વામિ:—તે સાબિત કરવાનું કામ માફ નથી. વ્યક્તિને ઉદ્દેશી હું કદીએ કંઈ કહેતોજ નથી, વ્યક્તિઓના ગુણાનુવાદ હું કદીયે ગાતો નથી. હા, હું એટલું તો કહું છું કે માફ પોતાનું જીવન એ મહાત્માના અનુગ્રહથી અંકિત થયેલું છે, મારી આંતરજગતિ એ મહાત્માનેજ આભારી છે. બીજાઓનાં જીવનપર એ મહાનુભાવ વ્યક્તિનો કેવો અને કેટલો પ્રભાવ પડ્યો છે એનો નિર્ણય દરેક પોતપોતાની મેળે કરી લેવાનો છે. અમુક એક વ્યક્તિ ગમે તેટલી મહાન હોય છતાં તેના એકલાજ દ્વારા સમસ્ત જગતમાં સ્ફુર્તિ અને પ્રેરણા પ્રસરે એવું કંઈ નથી. પ્રત્યેક પેઢીમાં નૂતન પ્રેરણા અને નૂતન સ્ફુર્તિનો ઉદય થવો જોઈએ. આપણે સધળાજ પ્રભુના અંશે છીએ.

પ્રતિ:—આપે લીધેલી તરદી માટે હું આપનો આશીર્વાદ છું. હવે હું આપને શક્ત એકજ પ્રશ્ન પૂછીશ. આપના પોતાના લોકોના

સંબંધમાં આપની પ્રવૃત્તિ અને હીલચાલનાં વલણ અને ઉદ્દેશનો આપે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ખ્યાલ આપ્યો છે. તો શું તેવીજ રીતે આપના એકંદરે કાર્યની પદ્ધતિઓનો ચિતાર આપવા આપ કૃપા ન કરો ?

સ્વામી:—અમારી પદ્ધતિ બહુ સહેલથી સમજાવી શકાય તેવી છે. રાષ્ટ્રીય જીવન પુનઃ સચેતન કરવાનો અમારો પ્રયાસ છે અને તેમાંજ અમારી સકળ કાર્ય પદ્ધતિઓની ઇતિશ્રી રહેલી છે. બુદ્ધે લાગને ઉપદેશ્યો, વૈરાગ્ય વૃત્તિનો પ્રચાર કર્યો, ભારતે તે કાને ધર્યો—સ્ત્રીકાર્યો અને છતાં છ સૈદ્ધાંતો તેના ઐહિક વૈભવની વિપુલતાને કળશ ચઢ્યો—તેની સમૃદ્ધિ વધતી વધતી પરાક્રષ્ટાએ જઈ પહોંચી. રહસ્ય બધું અહિંજ રહ્યું છે. ત્યાગ અને સેવા એ બે હિંદના રાષ્ટ્રીય ધર્મો છે. એ બે દિશામાં પુર્ણ પ્રગતિ થતાં, એ બે ભાવોની રેસમછેલ થતાં, બાકીનું બધું આપો આપ આવી મળશે. ધાર્મિકતાની ધ્વજ—અધ્યાત્મ જ્ઞાનની પતાકા ભારત વર્ષમાં જોટલી પણ કંઈ ચઢે તેટલી ઓછી છે. એમાંજ ભારતનો ઉદ્ધાર છે, એજ ઉદ્ધારની મુખ્ય ચાવી છે.

ભારતના સ્ત્રી સમાજની ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ સ્થિતિ.

(પ્રબુદ્ધ ભારત, ડિસેમ્બર, ૧૮૯૮.)

અમારો પ્રતિનિધિ લખે છે કે “ આપના (સંપાદકના) હુકમ અનુસાર આર્યાવર્તની અખળાઓની ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ સ્થિતિ વિષે સ્વામીજીના વિચાર જાણી લેવા ખાતર મારે તેઓશ્રીની મુલાકાત લેવાની હતી. મને તે પ્રસંગ અંતે એક સવિવારના પ્રભાતે હિમગિરિના એક સુંદર ખીણ પ્રદેશમાં પ્રાપ્ત થયો.

મુલાકાતો—ભારતના સ્ત્રીસમાજની ભૂત, વર્તમાન અને ભાવી સ્થિતિ. ૧૪૭

“સ્વામીજીનું સાનિધ્ય પ્રાપ્ત થતાં મેં તેઓશ્રીને મારો આશય જણાવ્યો એટલે તેઓશ્રીએ તત્કાળ તેનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું ‘ચાલો આપણે બહાર ફરીએ,’ અને તદનુસાર અમે સૃષ્ટિદેવીના સુંદરમાં સુંદર અને અત્યંત મનોહર દૃષ્યોથી ભરપૂર સ્થાનોમાં વિચરવા માંડ્યું.

“અમારા માર્ગમાં કોઈ સ્થાને પ્રભાતકાલિન બાલસૂર્યનાં કોમળ કિરણોની તેજસ્વી ચાદર પથરાયેલી હતી, તો કોઈ સ્થાને સુંદર વૃક્ષ ઘટાઓની સુમનોહર શીતળ છાયા આવી રહી હતી. એવા મનોરમ્ય માર્ગે પસાર થતાં થતાં અમે કોઈવાર સુંદર શાંત ગામડાઓની શોભાથી તો કોઈવાર રૂઢપુષ્પ ગ્રામ્ય બાલકોની નિર્દોષ ક્રીડાથી આનંદ પામતા, લણુવાને તૈયાર થઈ રહેલા ધાન્યોથી સુશોભિત સોનેરી ખેતરોમાં થઈ આગળ ચાલ્યા. માર્ગમાં ક્યાંક ગગનચુંબી ઉંચાં તરવરોની સુંદર વનરાજી શોભી રહી હતી તો ક્યાંક ખુલ્લાં ખેતરોમાં ગ્રામ્ય બાલિકાઓનાં જૂથ ચમરીદાર મકાઈના સાંઠા દાતરડાં વતી ચપચપ ટાપી કાઢી, કાપેલા સાંઠાના ભારા બાંધી હિમકાળ માટે સંઘરો કરવા ઘેર લઈ જવાની દોડધામ કરી રહ્યાં હતાં. એવાં ચિત્રવિચિત્ર મનોહર દૃષ્યોથી મુદિત થતાં અમે એક સેઅશળ (સરજન) ના બગીચામાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ઠેક ઠેકાણે કિરમજી રંગના સુસ્વાદુ ફળોના ઢગલા ઝાડ તળે પડ્યા હતા અને તેમને વીણી વીણીને વર્ગવાર ગોઠવવાનું કામ ચાલી રહ્યું હતું. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં, અમે પુનઃ ખુલ્લા મેદાનમાં આવી લાગ્યા. મેદાનની સામેજ હિમગિરિની અભેદ દીવાલ આવી રહી હતી. બરશથી ઢંકાયેલાં તેનાં ઉંચાં શિખરો સફેદ વાદળોને બેદી ગગન સાથે વાતો કરી રહ્યાં હતાં. દેખાવ ખરેખર! બહુજ રમ્ય હતો!

“અત્યાર સુધી અમે નિસ્તબ્ધતાપૂર્વક વનશ્રીનું પાન કરતાં ચાલ્યા આવ્યા હતા. અત્રે એ નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરીને સ્વામીજી

બોલ્યા, “આર્ય અને સેમિટિક જાતિઓના લોકોની સ્ત્રી વિષયક ભાવનાઓ પરસ્પર વિપરિત છે. એ બન્નેની ભાવનાઓ વચ્ચે આકાશ પાતાળનું અંતર છે. સેમિટિક જાતિના લોકોમાં સ્ત્રીની હાજરી ધર્મ-કાર્યમાં વિઘ્નરૂપ મનાય છે. એ લોકો સ્ત્રીને હાથે કોઈ પણ ધર્મકાર્ય કરવા દેતા નથી-અરે! આહાર માટે એકાદ પક્ષીને મારવાનો પણ તેને અધિકાર નથી; ત્યારે આર્ય લોકોમાં એનાથી ઉલટોજ પ્રકાર છે. અર્ધાંગનાની હાજરી વગર કોઈપણ ધર્મકાર્ય આર્ય પુરૂષથી કરી શકાતું નથી, આર્યના પ્રત્યેક ધર્મકાર્યમાં પતિની હાજરી આવશ્યક છે.”

“સ્વામીજીના આવા અણુધાર્યા વિસ્તૃત વિધાનથી ચોક્કસ મેં પૂછ્યું ‘ત્યારે શું હિંદુધર્મ એ આર્યધર્મ નહિ, સ્વામીજી?’ સ્વામીજીએ શાંતિપૂર્વક જવાબ આપ્યો કે ‘પ્રચલિત હિંદુધર્મ મોટે ભાગે પૌરાણિક છે એટલે કે તેનો ઉદ્ભવ ઐશ્વર્યના અવનતિકાળમાં થયેલો હોય તે ઐશ્વર્ય ધર્મ પછી પ્રચારમાં આવેલો છે. આપણામાં નિત્ય નૈમિત્તિક હોમ જેવી વૈદિકક્રિયાનો સ્ત્રીને અધિકાર છે એટલુંજ નહિ પણ એવી વૈદિકક્રિયામાં ધર્મપતિની હાજરી અનિવાર્ય મનાઈ છે, ત્યારે તેજ સ્ત્રીને-તેજ ધર્મપતિને શાલિગ્રામશિલાને સ્પર્શ શુદ્ધ કરવાનો અધિકાર નથી. આ ભેદનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી કહે છે કે શાલિગ્રામ પૂજનો યાને મૂર્તિપૂજનો પ્રકાર પછ-વાડેથી પૌરાણિક કાળમાં દાખલ થયો છે અને એજ એક આખત પ્રચલિત હિંદુધર્મ શુદ્ધ વૈદિક નહોતાં પૌરાણિક હોવાની સાબીતી છે.’

“ત્યારે આપણામાં સ્ત્રી વિષયક જે અસમાનતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે સર્વથા ઐશ્વર્યને આભારી છે, એમ આપનું માનવું નહિ વાર ? ” મેં પૂછ્યું.

“અલખત, આપણામાં જ્યાં જ્યાં એવો અસમાન ભાવ દેખાય

મુલાકાતો-ભારતના સ્ત્રીસમાજની ભૂત,વર્તમાન અને ભાવી સ્થિતિ. ૧૪૯

છે ત્યાં ત્યાં તે બૌદ્ધ ધર્મજનું પરિણામ છે, એતો નિર્વિવાદ છે. તેમ છતાં યુરોપીઅન ટીકાકારો એ અસમાનતાને જે મહાભારત સ્વરૂપ આપે છે અને જે કાગનો વાઘ કરી બતાવે છે તે સર્વથા સત્ય નથી. એમના એવા અતિશયોક્તિ બધાં વિદ્વાનોથી છેતરાઈ જઈ આપણે આપણી બુદ્ધિને ખેંચેર મારી જવા દેવી ન જોઈએ, તેમ એ આત્મતામાં એ લોક જે કંઈ કહે તે પૂર્વદિશા માની સ્વીકારી લેવું ન જોઈએ. ખરી હકીકત એમ છે કે દેશકાળની પરિસ્થિતિને લઈ સ્ત્રીઓના સંરક્ષણનો ભાર આજ અનેક શતકોથી આપણે માથે આવી પડ્યો છે અને સ્ત્રીઓનું સંરક્ષણ કરવું એ પુરૂષોની એક પવિત્ર કરજ મનાઈ છે. તેથી પ્રસંગોપાત આપણે જે જે રીતરિવાજો ઘડવા પડ્યા છે તે બધાય સ્ત્રીસંરક્ષણના આ તત્ત્વને ધ્યાનમાં રાખીનેજ ઘડાયા છે. આપણી રૂઢિઓનું ખંડે રહસ્ય આ છે. અર્થાત્ કે આપણી રૂઢિઓમાં સ્ત્રી વિષયક જે અસમાનતા દેખાય છે તેનું ખંડે કારણ દેશકાળની પરિસ્થિતિ યાને સંજોગો છે અને નહિ કે આપણે સ્ત્રીઓને કોઈ રીતે ઉતરતી ગણીએ છીએ કેવા તેમની યોગ્યતા ઓછી આંકીએ છીએ તે. ” સ્વામીએ પ્રત્યુત્તર આપતાં જણાવ્યું.

“ ત્યારે આપણા સમાજમાં અત્યારે સ્ત્રીઓનું જે સ્થાન છે યાને સ્ત્રીઓની જે યોગ્યતા છે તે સંપૂર્ણ સંતોષકારક હોય એમ આપને લાગે છે કે શું, સ્વામીજી ? ” મેં પૂછ્યું.

સ્વામીએ ઉત્તર આપ્યો—“ અલગત નહિજ. પણ સ્ત્રીઓના કાર્યમાં હાથ ધાલવાનો આપણો અધિકાર તેમને શિક્ષણ આપી સુયોગ્ય બનાવવા પુરતોજ છે. તેથી વિશેષ તેમના કામમાં માથું મારવાનો આપણને હક નથી. પોતાના સવાલોનું પોતાને મન ગમતી રીતે તેઓ પોતેજ નિરાકરણ કરી શકે તેવી સ્થિતિ તેમને પ્રાપ્ત કરાવી આપવી, એટલીજ માત્ર સ્ત્રીવિષયક પ્રશ્નોના સંબંધમાં આપણી કામગીરી. પછી

તે પ્રશ્નોને ઉકેલવાનું કામ સ્ત્રીઓએ જાતેજ કરી લેવાનું છે અને તે તેઓ કરશેજ. સ્ત્રીઓ સિવાય તે પ્રશ્નોનું નિરાકરણ બીજા કોઈથી થઈ શકે તેમ નથી અને તે બીજા કોઈએ કરવું જોઈએ પણ નહિ. આપણી આર્ય અખળાઓ એ કામ માટે જગતમાંની બીજા કોઈ પણ અખળા જાતિ જેટલીજ લાયકાત ધરાવે છે અને પોતાના એ કામમાં તેઓ અન્ય દેશીય અખળાઓથી કોઈ પણ રીતે ગાંજી જાય તેમ નથી.”

“આપણામાં જણાતી આ માઠી અસર (સ્ત્રી વિષયક અસ-માનવૃત્તિ) બૌદ્ધધર્મને આભારી હોવાનું આપે જણાવ્યું તે કેવી રીતે ?” મેં પૂછ્યું.

“બૌદ્ધધર્મનું પતન થતાં તે હિંદુ ધર્મમાં દાખલ થઈ. પ્રત્યેક હિલચાલ યશસ્વી થવામાં કોઈને કોઈ વિશિષ્ટતા યાને અસાધારણ તત્ત્વ કારણભૂત હોય છે. પણ તેના પતનકાળમાં તેજ તેની વિશિષ્ટતા-તેજ તેની અલૌકિક ખાસીયત તેની દુર્બળતાનું મુખ્ય કેન્દ્ર બને છે. માનવકુળમણિ ભગવાન યુદ્ધનામાં વ્યવસ્થાશક્તિ ખરેખર ! બહુ અલૌકિક પ્રકારની હતી અને એજ અલૌકિકતાના યોગે તેમણે સારા જગતને ઝુકાવ્યું હતું તથા વિશ્વભરમાં વિજય ડાંકે વગડાવ્યો હતો. પણ એમનો ધર્મ સંન્યસ્ત કોટિનો હતો. અર્થાત્ કે સંન્યાસ અને વૈરાગ્ય એ એમના ધર્મના મુખ્ય આધારસ્તંભ હતા, તેથી એનું અનિષ્ટ પરિણામ એ થયું કે સાધુ-શ્રમણોનો વેશ સુદ્ધાં વંદનીય મનાવા લાગ્યો. વળી સાધુ-સાધ્વીઓએ એકજ સ્થળમાં નિરનિરાજા મઠ બાંધી વસવાની પ્રથા પણ પ્રથમ તેમણેજ દાખલ કરી. આ પ્રથાનું અનિવાર્ય પરિણામ એ થયું કે સ્ત્રીઓને ધીરે ધીરે ગૌણત્વ પ્રાપ્ત થતું ગયું; કારણ કે મઠ વ્યવસ્થાના નિયમાનુસાર મોટમોટી મઠાધિકારિણીઓથી પણ અમુક અમુક મઠાધિપતિઓની સલાહ અને સંમતિ સિવાય કોઈ મહત્વનું કામ ભરી શકતું નહિ. આ જાતની કડક વ્યવ-

મુલાકાતો-ભારતના સ્ત્રીસમાજની ભૂત,વર્તમાન અને ભાવી સ્થિતિ. ૧૫૧

સ્થાથી ધર્મમાં સંગીનતા આણવાને તાત્કાલિક હેતુ સિદ્ધ થયો ખરો, પણ તેના ભાવિ પરિણામે બહુ માણે આવ્યાં, જેનો કડવો અનુભવ આપણે અત્યારે લઈ રહ્યા છીએ ! ”

“ પરંતુ સંન્યાસ તો વેદોને પણ માન્ય છે ને ? ” મેં શંકા કરી.

“ અલબત્ત, વેદોને તે માન્ય છેજ, પરંતુ તેમાં સ્ત્રીપુરુષ પરત્વે બિલકુલ ભેદદષ્ટિ નથી. દાખલા તરીકે, મહારાજા જનક વિદેહીના દરબારમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિને પૂછાયલા પ્રશ્નનો પ્રશ્નગ યાદ કરો. પરીક્ષક મંડળીમાં એક બ્રહ્મચારિણી સ્ત્રીજ મુખ્ય હતી. તે મહાન વદ્ત્રી હોઈ બ્રહ્મવાદિનીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતી. પ્રશ્નો પૂછતી વેળાની તેની ચાણી, અહા શું પ્રગલ્ભ ! તે કહે છે કે “ કુશળ બાણાવળીના હાથમાં જેમ બે તેજસ્વી બાણો હોય તેમ મારા આ બે પ્રશ્નો છે.” તેની સ્ત્રીજાતિ વિષે એ સ્થળે રજૂ પણ ટીકા કરવામાં આવી નથી. અર્થાત્ કે વૈદિક સમયમાં સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેનો અસમાન ભાવ અસ્તિત્વમાંજ નહોતો અને પુરુષોની સભામાં સ્ત્રીઓ ભાગ લે, કિંબહુના પુરુષો સામે વાતચિવાદમાં ઉતરે એ પ્રકાર તે સમયમાં અસામાન્ય કે આદેષપાત્ર મનાતો નહોતો. વળી, પ્રાચીનકાળમાં આપણાં અરણ્યસ્થ વિદ્યાપીઠોમાં છોકરા છોકરીઓ સંબંધી જે સમભાવ વર્તતો હતો તેના કરતાં વધારે સળગ પુરાવો તે આ બાબતમાં બીજો શો હોઈ શકે ? આપણાં સંસ્કૃત નાટકો વાંચો-અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ વાંચો અને પછી કહે કે અંગ્રેજ કવિ ‘ ટેન્સન ’ ની ‘ પ્રિન્સેસ ’ આપણને વધારે સીખવાડી શકે તેમ છે ખરી ? ” સ્વામીજીએ શંકાનું સમાધાન કરતાં જણાવ્યું.

“ આપણા ગત ગૌરવનો તાદસ્થ ચિતાર ખરો કરવાની આપની છટા કંઈ એાંજ છે, સ્વામીજી ! ” મારાથી પ્રશંસા થઈ ગઈ.

સ્વામીજીએ નમ્ર ભાવે ઉત્તર વાળ્યોઃ—“ એનું કારણ કદાચ એ હશે કે મેં જગતની બંને બાજુનું નિરીક્ષણ કર્યું છે તથા મારી એવી

ખાત્રી થયલી છે કે જે જાતિએ સીતા જેવું સ્ત્રીસ્તન પેદા કર્યું છે તે જાતિની નારીપ્રતિષ્ઠા અને સ્ત્રીવિષયક આદર બુદ્ધિ પૃથ્વીતલ પર સર્વથા ચઢિયાતી છે; એની ખરાબરી કોઈથી થઈ શકે તેમ નથી. અરે એવા ઉમદા સ્ત્રીસ્તનની ભાવનાજ માત્ર આ વાત સિદ્ધ કરવા બસ હતી. એવા આદર્શ રમણી સ્તનોનું આજે પણ પૂજ્યભાવે થતું સ્મરણુ આર્યોની અખગા જાતિ પ્રત્યેની માનબુદ્ધિ સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરે છે. પાશ્ચાત્ય સ્ત્રીસમાજની પીડે કાયદાના સૂત્રે બાંધેલા એવા અનેક જાતના બોજ લદાયેલા છે કે જેનો આપણા સ્ત્રીસમાજને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નથી-રે ! તેની ગંધ પણ નહિ હોય ! આપણામાં દોષો અને અપવાદો છે, તેની ના નહિ, પણ તેમ તો તેમનામાં પણ છે. આપણે આ વાત કદી વિસરતી જોઈતી નથી કે ભૂતળપર સર્વત્ર પ્રેમ, મૃદુતા અને પ્રામાણિકતા પ્રદર્શિત કરવાનોજ એક સરખો પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે અને ભિન્ન ભિન્ન રાષ્ટ્રીય રોતરિવાજો એ હૃદયસ્થ ભાવોના પ્રકટીકરણ મારેના ધોરી રસ્તાજ માત્ર છે. ગૃહવ્યવસ્થા અને કૌટુંબિક જીવનની જાગતમાં તો હું વગર અચકાવે કહીશ કે આપણી આર્ય રીતિ નીતિ જગતમાં સૌ કરતાં અનેકધા સરસ છે. ”

“ ત્યારે, સ્વામીજી, આપણા સ્ત્રી વર્ગને નિરાકરણ કરવા જેવા કોઈ પ્રશ્નો છે ખરા કે નહિ ? ” મેં પૂછ્યું.

“ અલગત છેજ; અને તે પણ, અનેક અને ઘણા ગંભીર હોવા છતાં, ‘સુશિક્ષણ’ના જાદુઈ મંત્રથી જેનું સમાધાન ન થઈ શકે એવો તો એક પણ નથી. તથાપિ ખેદની વાત એ છે કે ખરી જાતના શિક્ષણનો ખ્યાલ પણ આપણામાં હજી પ્રગટ્યો નથી. ” સ્વામીએ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું.

“ શિક્ષણની વ્યાખ્યા આપ કેવી કરો છો વાઝ ? ” મેં પૂછ્યું. સ્વામીજીએ સ્મિતહાસ્ય પૂર્વક જવાબ આપ્યો, “ કોઈ પણ ચી

મુદ્ધાક્રાંતો—ભારતના સ્ત્રીસમાજની ભૂત, વર્તમાન અને ભાવી સ્થિતિ. ૧૫૩

જની વ્યાખ્યા તો હું કદાપિ કરતોજ નથી. છતાં એની સમજૂત એવી આપી શકાય ખરી કે શિક્ષણ એટલે માત્ર શબ્દજ્ઞાન કે શબ્દોના સંગ્રહજ નહિ, પણ ખુદશક્તિનો વિકાસ કિંવા વ્યક્તિએને પોતાની કૃત્તાશક્તિ સત્ય માર્ગે સંપૂર્ણ અને સર્જન રીતે વાપરતા શીખવવું તે. એવા સચ્ચ શિક્ષણના યોગેજ મહાન અને નિડર સત્તારીઓની ભારતને જે ખોટ છે તે પૂરી પડશે. તેમજ સીતા, સાવિત્રી અને અહલ્યા આદિ, સંગમીતા, લીલાવતી અને મીરાંઆદિ જેવાં યશસ્વી રમણી રત્નોની ધરંધરાને આગળ ચાલુ રાખવાને યોગ્ય તથા વિશુદ્ધ, નિઃસ્વાર્થ અને પ્રભુપાદામ્બુજના સ્પર્શથી પ્રાપ્ત થતા સામર્થ્યથી યુક્ત હોવાના સખમે, વીર જનેતા થવાને લાયક ગૌરવવતી વીર વનિતાઓ પણ એજ સુશિક્ષણના સાધનથી પેદા થઈ શકશે. ”

“ ત્યારે તો આપ એમ માને છો કે શિક્ષણની અંદર ધર્મનું તત્ત્વ હોવું જોઈએ, નહિ વાર ? ”

“ ધર્મને તો હું શિક્ષણના આત્માવત્ લેખું છું. ધર્મના તત્ત્વ વગરનું શિક્ષણ એ શૂન્ય વગરના ખોળિયા જેવું છે. ” સ્વામીજીએ ગંભીરતા પૂર્વક જવાબ આપ્યો. “ છતાં ધ્યાનમાં રાખો કે ધર્મ એટલે મારા તમારા કે ઇતર કોઈના ધર્મવિષયક મત નહિ, હો ! એવી રીતે ખીજના મત તેના મન પર જખરીયાત ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી તો ધર્મશિક્ષણનો હેતુ જરાયે નહિ સરે. વિદ્યાર્થીઓને અન્ય વિષયો શીખવાડતી વેળા શિક્ષકો જેમ તેમની અત્યાર આગમચ અંધાયલી કલ્પનાઓને લક્ષમાં લઈને તેમને પોષક થાય તેવી પદ્ધતિએ કામ લે છે તેમ આ આખતમાં પણ સ્ત્રીની શક્તિને ધ્યાનમાં લઈ તેણીની ચાલુ વિચાર સરણીને ઝાઝો આધાર ન પહોંચતાં છતાં તેણી પોતે સ્વયં-વિકાસ સાધવા શક્તિમતી બને તેવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ, એવો મારો અભિપ્રાય છે. ”

“પણ સ્ત્રીઓ માટે માતૃત્વ અને પતિત્વના ઉચ્ચતમ પદો ઉતારી પાડીને તથા એ સંબંધોને મળવા ઇચ્છતીઓને ગળે તે ઓઢીને ધર્મ અહ્યર્થનું જે ગૌરવ કર્યું છે તેથી સ્ત્રીજાતિના ઉન્નતિ કે પર અરેખર પ્રત્યક્ષ પ્રદોષ પડ્યો છે, એમ મને તો લાગે છે. ” મારા હૃદયસ્થ ભાવને પ્રગટ કર્યો.

પ્રત્યુત્તર આપતાં સ્વામીજી બોલ્યા કે “તમારે યાદ રાખ જોઇએ છે કે ધર્મ, સ્ત્રીઓના સંબંધમાં અહ્યર્થનું જેવું અને જેટલું ગૌરવ કરે છે તેવું અને તેટલુંજ પુરૂષોના સંબંધમાં પણ છે; એમાં ન્યુનાધિકતાનો અંશ મુદ્દલ નથી. વિશેષમાં તમા પ્રશ્નપરથી એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તમારા મનમાં કંઈક પશુચર્યા છે. હિંદુધર્મ મનુષ્ય પ્રાણી માટે કેવળ એટલું કર્તવ્ય પ્રતિપાદન કરે છે અને તે એજ કે અનિત્યતાની અંદર નિત્યતા સાક્ષાત્કાર કરવો. હવે, આ કર્તવ્ય અમુક એકજ રીતે સિદ્ધ થઇ શકે એમ કહેવાની છાતી તો કોઇ ચલાવી શકે તેમ નથી. લગ્ન કે અહ્યર્થ, પાપ કે પુણ્ય, જ્ઞાન કે અજ્ઞાન—એ પૈકી જેનાથી પણ લક્ષ્ય સિદ્ધિ થઇ શકે તેમ હોય તે યોગ્ય અને ઇષ્ટજ છે. અર્થાત્ કે સદા પૈકી ગમે તેવું અવલંબન કરવાને વાંધો નથી; આપણને તો મ આપણા ઇષ્ટની સિદ્ધિ થવા સાથેજ કામ છે. જેના જેના વડે ઇષ્ટ સિદ્ધિ થઇ શકે તે તે જાણે. માર્ગો એક સરખાજ ગૌરવાસ્પદ હિંદુ અને બૌદ્ધધર્મ વચ્ચેનો મોટો વિરોધ અત્રે આ બાબતમાંજ રહ્યો. કેમકે બૌદ્ધધર્મનું મુખ્ય ધ્યેય દૃશ્ય જગતની અસારતા અને અનિત્યતાનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું છે—જેને સિદ્ધ કરવાની રીત, સામાન્ય રીતે કહીએ તો, કેવળ એટલું છે. મહાભારતમાંની પેલા તરુણ તપસ્વી વાર્તા તમને સાંભરે છે કે તે પોતાના ક્રોધાગ્નિમાં ઝાડપરના બે પ (એક કાગડો અને એક બગલો)—ને બાળી ભરમીભૂત કરવામાં સા

મુલાકાતો-ભારતના સ્ત્રીસમાજની ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ સ્થિતિ.૧૫૫

થતાં પોતાની અધ્યાત્મિક શક્તિઓ યાને સિદ્ધિઓના ગર્વથી કેવો કુલાધ ગયો હતો ? પણ જ્યારે તે તરૂણ યોગી શહેરમાં ગયો ત્યારે પ્રથમ તો પોતાના માંદા ભરથારની સેવામાં પ્રવૃત્ત થયલી પતિવ્રતા સાધ્વી આગળ અને ત્યાર પછીથી ધર્મવ્યાધ નામના મહાન પિતૃભક્ત ખાટકી આગળ તેનો એ ગર્વનો ગોળો કેવો ગળી ગયો હતો તે સાંભરે છે ને ? અને એમ થવાનું કારણ શું હતું, તો કે એ પતિપરાયણુ સાધ્વી અને એ પિતૃભક્ત ખાટકી-જાનેને તેમની પોતાની શુદ્ધ કર્તવ્યપરાયણુતાના યોગે જે દિવ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું તેની આગળ એ તરૂણ તપસ્વીનું જ્ઞાન પોષણ હતું ! કેમ, આ પ્રસંગ જરાજર યાદ છે ને ? વાતાનું રહસ્ય એ છે કે પોતપોતાના કર્તવ્ય-ક્ષેત્રમાં શુદ્ધ નિષ્ઠા પૂર્વક મન્યા રહેવાથી ઉત્તમોત્તમ ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે અને એવી જાતની કર્તવ્યનિષ્ઠા એજ ખરા ગૌરવનું કારણ છે.”

“ તો પછી આપણા આ ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓને આપ શો ઉપદેશ આપવાના ? ” મેં પૂછ્યું.

“ કેમ વળી ? ” સ્વામીજીએ ઉત્તેજિત થઈને કહ્યું, “ જે ઉપદેશ હું પુરૂષોને આપું છું તેજ અને તેવીજ જાતનો ઉપદેશ તેમને પણ આપવાનો. જેમકે:— ‘ હિંદુભૂમિમાં અને હિંદુ ધર્મમાં આકીન રાખો, શરીરે બળવાન અને સશક્ત બનો, હૃદયમાંથી નિરાશાને દૂર કરો, લજ્જા પરહરો, તથા સર્વદા યાદ રાખો કે જગતના અન્ય લોકો પાસેથી હિંદુઓએ જેટલું લેવાનું છે તેના કરતાં તેમને આપવાનું તેમની પાસે અતિશય વધારે છે.”

૧૦-હિંદુધર્મની મર્યાદાઓ.

(પ્રબુદ્ધ ભારત, એપ્રિલ, ૧૮૯૯)

અન્ય ધર્મીઓને તેમજ એકવાર હિંદુ ધર્મમાંથી વટથી ગ
લાઓને પુત્ર હિંદુ ધર્મમાં લેવાના સંબંધમાં સ્વામીજીના શા વિર
છે તે જાણી લેવા સારૂ તેઓશ્રીની મુલાકાત લેવાની થયેલી સં
દ્ધની સૂચનાતું પાલન કરીને પ્રતિનિધિ લખે છે કે “ એક સાયં
ગંગા નદીપરના એક નૌકાગૃહના તૂતકપર મેં મુલાકાતનો પ્રસ્
મેળવ્યો. રાત પડી ગઈ હતી અને અમારી નૌકા શ્રીરામકૃષ્ણમહ
ધાટમાં લંગારવામાં આવી હતી. સ્વામીજી અત્રે આ સમયે મ
સાથે વાર્તાલાપ કરવા મઠમાંથી પધાર્યા. સમય અને સ્થળ બ
મનોરંજક હતાં. ઉપર માથાપર ચક્રચકિત તારલીઆથી શોભતું રૂ
સ્વચ્છ આકાશ અને નીચે ચોપાસ ગંભીર ભાવે વહેતાં ગંગાજી
પાણી ! બાજુમાંજ ઝાંખા અજવાળાવાળું મઠનું મકાન ઉમું
અને તેની પાછળ તાડ તેમજ બીજાં ઘટાદાર ઉંચાં વૃક્ષો ડોકી
કરી કરી મઠને લગતા બાગની પ્રતીતિ કરાવતા હતા. ”

મેંજ પ્રથમ વાતની શરૂઆત કરતાં કહ્યું કે “ સ્વામીજી
હિંદુધર્મમાંથી એકવાર વટલાઇ ગયલાંઓને શ્રી પાછાં શુદ્ધ કર
હિંદુધર્મમાં ક્ષેપ શકાય કે કેમ એ સંબંધી આપના વિચાર જા
લેવા એ મારી આજની મુલાકાતનો ઉદ્દેશ છે, તો તે સંબંધમાં શ
પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવા કૃપા કરશે ? ”

“ બેશક, તેમને પાછા ક્ષેપ શકાય એટલુંજ નહિ, પણ લેવ
જોઇએ. ” સ્વામીજીએ પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું.

કોઈ ઉંડો વિચાર કરતા હોય એમ ગંભીર ભાવે તેઓ થોડી-વાર ખેંચી રહ્યા. ત્યાર પછી પાછા તેઓ ફરી કહેવા લાગ્યા “વળી, જો તેમ નહિ થશે તો આપણી સંખ્યા ઘણી ઘટી જશે. જૂનામાં જૂના મુસલમાન ઇતિહાસકાર ‘ ફેરિસ્તા ’ ના આધારે એમ કહેવામાં આવે છે કે મુસલમાનો પહેલવહેલા આપણા દેશમાં આવ્યા તે વખતે હિંદુઓની લોક સંખ્યા ૬૦ કરોડની હતી. તેને ઠેકાણે અત્યારે આપણી સંખ્યા માત્ર વીસેક કરોડ જેટલી છે. તેમાં વળી મહોંકાણુ એ રહી છે કે હિંદુ ધર્મમાંથી જેટલા વટલાઈ જાય છે તેટલા પુરતો આપણી સંખ્યામાં ઘટાડો થાય છે તો થાય છે, પણ હિંદુ ધર્મના પ્રતિપક્ષીઓની સંખ્યામાં તેટલા પુરતો સામે વધારો પણ થાય છે. આમ એવડું નુકશાન થાય છે.

“ વળી, ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે અત્યારે ઇસ્લામ અને ઇસાઈ ધર્મોમાં હિંદુધર્મભ્રષ્ટાની જે સંખ્યા છે તેમાં ઘણો મોટો ભાગતો તલવારના જોરે એટલે કે બળાત્કારે વટલેલાનો, અગર તો તેમના વંશજોનો બનેલો છે. સ્વપ્રત્યક્ષી વટલેલાની સંખ્યા બહુ થોડી છે. તેથી આવાઓને પોતાના મૂળ હિંદુધર્મમાં પુનઃ આવતાં સદંતર અટકાયત કરવી અને તેમની સામે અશક્યતાઓની અભેદ દીવાલો ઉભી કરવી એ ચોખ્ખો અન્યાય છે. વળી, મૂળથીજ પરધર્મી હોય એવાં, અગર તો એવાંઓને પેટે જન્મેલાંના સંજ્ઞાધર્મમાં પણ તમે પૂછોછો, નહિ વાર ? હીં, એ સંજ્ઞાધર્મમાં હું એટલુંજ કહીશ કે ભૂત કાળમાં આપણે એવાં જન્મસિદ્ધ પરધર્મીઓને જન્મધર્મ હિંદુ-ધર્મમાં સ્વીકારેલાં છે અને એ ક્રમ અત્યારે પણ ચાલુ જ છે. મારું આ કથન મૂળની અનાય જાતિઓના, સરહદપારની પરધર્મી પ્રજાઓના તથા મુસલમાન પહેલાંના લગભગ તમામ વિજેતાઓના સંજ્ઞાધર્મમાં લાગુ પડે છે; એટલું જ નહિ, પણ મારા મત પ્રમાણે તો

પુરાણોની અંદર જે જે જાતિઓના ખાસ ઉદ્દેશ કરવામાં આવેલો છે તે તે તમામ જાતિઓને પણ તે લાગુ પડે છે. તે જાતિઓના લોક મૂળ પરધર્મી હોય પાછળથી તેમનો આ પ્રમાણે હિંદુધર્મમાં સ્વીકાર કરાયો છે, એમ ગાર્હ માનવું છે. સ્વપ્નુશીથી પરધર્મમાં વટલાય ગયેલાંઓ પોતાના મૂળ હિંદુધર્મમાં પાછાં આવવા માગે તેમના સંબંધમાં પ્રાયશ્ચિતવિધિ એક કહાય; પરંતુ કાશ્મીર અને નેપાળ જેવા સ્થાનોમાં વિજેતાઓના જૂલમને વશ થઈ વટલાયલા, કિંવા હિંદુ થવા ઇચ્છતા જન્મસિદ્ધ પરધર્મીઓ પૈકી જેઓ સ્વેચ્છા પૂર્વક હિંદુધર્મમાં આવવા માગતા હોય તેમના સંબંધમાં તો તેવું પ્રાયશ્ચિત સર્વથા ઉચિત નથીજ. ”

“ પણ ત્યારે એ લોકો કઈ જ્ઞાતિના ગણાવાના, સ્વામીજી ? તેમની કોઈ પણ જ્ઞાતિ તો ઠરતીજ નેઈ એ; તે સિવાય તેમની ગણના હિંદુઓના મહાજનમાં કદાપિ કાળે નહિ થવાની; એમ છે તો પછી હિંદુ સમાજમાં આપણે તેમને ઉચિત સ્થાન કયું આપીશું ? ” એ જ્ઞાતિનાં જ્ઞાતિનાં પૂછ્યું.

સ્વામીજીએ શાંત ચિતે જવાગ આપ્યો:—“ હિંદુ ધર્મમાંથી વટલેલાઓ, અલગત પોતપોતાની મૂળની જ્ઞાતિઓને પ્રાપ્ત થશે અને નવા આગંતુકો પોતપોતાની નવીન જ્ઞાતો નિર્માણ કરી લેશે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં પૂર્વે એ પ્રમાણે થયેલું છે, એ તો તમારા સ્મરણમાં હશે જ. જૂદી જૂદી ન્યાતો અને જૂદા જૂદા દેશ-ધર્મના લોકો-એ વૈષ્ણવ ધર્મના વાવટા તળે એકત્ર થઈને પોતાની અલાયદી ન્યાત નિર્માણ કરી શક્યા તો કરી શક્યા, પણ વળી એ ન્યાત હિંદુ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત પણ ગણાય. રામાનુજથી માંડીને તે ઠેઠ ચૈતન્ય સુધીના સર્વ વૈષ્ણવ આચાર્યોએ એજ પ્રમાણે કર્યું છે. ”

“ વારૂ, પણ આ નવીન ન્યાતના લોકોની વરણીપરણીની શી વ્યવસ્થા ? ” મેં પૂછ્યું.

“ કેમ વળી ? અત્યારે થાય છે તેવીજ રીતે પોતપોતામાં તેઓ કન્યાઓ આપશે લેશે. ” સ્વામીએ શાંતિપૂર્વક જવાબ આપ્યો.

“ અને નામનું શું ? ” મેં વળી પૂછ્યું. “ મને લાગે છે કે પરધર્મીઓ અને વટલી ગયલા હિંદુઓનાં આ હિંદુ નામો બદલીને તેમનું નવેસર નામાભિધાન કરવું પડશે. તો આપ તેમને શાંતિ સૂચક નામો આપશે કે શી રીતે ? ”

સ્વામીજીએ વિચાર પૂર્વક જવાબ આપ્યો “ બેશક, નામમાં તો બહુ રહસ્ય રહ્યું છે ! ”

નામાભિધાનનો આ પ્રશ્ન તેમણે આટલેથીજ પતાવ્યો અને એ સંબંધમાં તેઓ વિશેષ કહેવા નહોતા ચાગતા. તેથી મેં બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “ સ્વામીજી ! આ નવા આગંતુકોને હિંદુ ધર્મના અનેક અતમતાતરો પૈકી પોતાને મન ગમતો મત પસંદ કરી લેવાની છૂટ આપવી કે પછી તેમને અમુક એક માર્ગ નિયત કરી આપવો ? ”

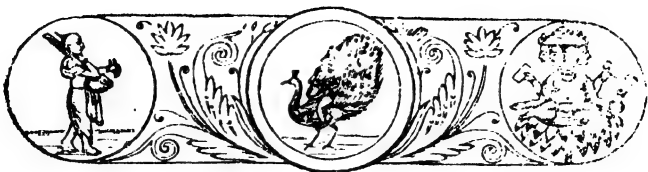
મારા આ પ્રશ્નથી સ્વામીજી જરા મિનમજ ખોયા જેવું કરી બોલ્યા-“ કેવો ગાંડો પ્રશ્ન ! એમાં વળી પૂછ્યુંતું શું ? પોતાને મનગમતો પંથ પસંદ કરી લેવાની તેમને પોતાને છૂટ રહેશેજ. કેમકે પ્રત્યેક માણસને પોતાને મનગમતો પંથ પસંદ કરી લેવાની છૂટ મળતી બંધ પડી કે હિંદુ ધર્મનો બધો સિદ્ધાંતજ ઢગી પડ્યો સમજવો. કષ્ટના સ્વાતંત્ર્યમાંજ હિંદુ ધર્મનું ખરૂં હાર્દ રહેલું છે. ”

સ્વામીજીના આ ઉદ્દગાર મને બહુ વજનદાર લાગ્યા, કારણકે હિંદુ ધર્મના સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતોનો સશસ્ત્રીય રીતે સહાનુભૂતિપૂર્વક અભ્યાસ કરવા પાછળ તેમણે જેટલાં વર્ષો ગાળ્યાં છે તેટલાં, હું ધારૂં

હું કે ચાલુ જમાનામાં ખીજ કોઈ પણ મનુષ્યે નહિ ગાળ્યાં હોય. અને વળી “ ઇષ્ટ સ્વાતંત્ર્ય ” નો સિદ્ધાંત એવો તો વિશાળ છે કે તેમાં આખું જગત્તું જગત્તુ સમાઈ જાય. ”

હવે, વાતોનું જહેબુ ખીજ વિષયો તરફ વળ્યું; અને ત્યાર પછી થોડી વારે આ મહાન ધર્મધુરંધર ઉપદેશક મારી વિદાય લઈ ઉભા થયા અને પોતાનું જ્ઞાનસ ઉઠાતી મઠપ્રતિ પ્રયાણ કરી ગયા; અને હું, ગંગાજીનો અનિશ્ચિત જગમાર્ગ કાપતો તથા લંગર નાંખી પડેલાં નાનાં મોટાં અનેક હોડકાં વટાવતો, બનતી ઝડપે કલકત્તા પાછો ફર્યો.

વ્યાખ્યાનો અને વાતાલાપો.

૧-કર્મયોગ.

શારીરિક અને માનસિક પદાર્થોથી આત્માને અલગ કરવો યાને એ પદાર્થોના પાશથી આત્માને પર લઇ જવો એ કર્મયોગમાં ધ્યેય છે. એ ધ્યેય સધાતાં, આત્માને એજ લાગશે કે તે સદા સર્વદા સર્વ પદાર્થોથી પર અને સુખરૂપજ હતો અને પોતાના સુખને અર્થે તેને અન્ય કશાની પણ જરૂર નહોતી. સુખને માટે જ્યાં લગી આપણને ખીજા કોઇ પણ પ્રાણી કે પદાર્થની જરૂર પડે છે ત્યાં લગી આપણે બંધાયેલા છીએ-પરતંત્ર ગુલામ છીએ. આ પ્રમાણે પુરૂષની જ્યારે ખાત્રી થાય છે કે પોતે સ્વતંત્ર છે અને પોતાની પૂર્ણતા માટે તેને કશાની અગત્ય નથી તથા આ પ્રકૃતિ-ઉપાધિ કેવળ અનાવશ્યક છે, ત્યારે તેને કૈવલ્ય પદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

મનુષ્યો પૈસાના પૂજારી—થોડાક ડોલરો પાછળ ગાંડાતુર-ખની પેલાના મનુષ્ય બાંધવેાને છેતરવામાં પણ પાછી પાની કરતા નથી; પરંતુ જો તેઓ પોતાની એ વૃત્તિને કાબુમાં રાખે તો થોડાંજ વર્ષોમાં તેમનું ચારિત્ર અને પ્રતિષ્ઠા એવાં ઉત્તમ ખીલે કે તેના યોગે, મરજી હોય તો, તેમને લાખો ડોલરો આપોઆપ આવી મળે, એટલુંજ

નહિ, પણ તેમની દૃઢશક્તિમાં સમગ્ર વિશ્વપર અપત્યાર ચલાવવાનું સામર્થ્ય પણ આવે. પણ-પણ આપણે બધાજ આવા ભૂખા છીએ !

પોતાની ભૂલો અને ખામીઓને જગત આગળ કહ્યા કરવાથી લાભ શો ? એમ કીધાથી તેઓ કંઈ જતી રહેવાની નથી, કે તેમનો કોઈ રીતે પ્રતિકાર થઈ શકનાર નથી. કરેલાં કર્મો તો ભોગવ્યેજ છૂટકો, તેમ થઈ ગયેલી ભૂલો બદલ મનુષ્યે સહન કરવુંજ પડવાનું; ભવિષ્યના કિતને માટે હવે પ્રયત્ન કરીને વધારે સારાં કર્મો કરવાં એજ ખરો માર્ગ છે. પ્રયત્નશીલ અને સશક્ત મનુષ્ય પ્રત્યેજ દુનયા સહાનુભૂતિ અને સમભાવ ધરાવે છે.

કોઈ પણ જાતના કર્મને તુરંજ કે હલકું માનવાનું નથી. એક માણસ હલકું કામ-સેવા ચાકરી જેવું કરે છે તેટલાજ કારણથી, ઉચ્ચ કામ (રેહાઈ વગેરે) કરનાર કરતાં તે હલકો છે એમ ન માનવું. મનુષ્ય જે કામ કરે છે તેપરથી નહિ પણ તે જે રીતિએ પોતાનું કામ કરે છે તે રીતપરથી તેને હલકો કે ઉત્તમ કહેવો જોઈએ. કામ કરવાની રીત અને તે કરવાની તેની શક્તિ એ બેજ મનુષ્યની, ખરેખર ! કસોટી દે. થોડામાં થોડી મુદતમાં સુંદર અને મજબૂત પગરખાંની જેડ બનાવી શકનાર મોટી તેના ધંધા અને કામના પ્રમાણમાં, જન્મમર હંમેશાં ખાલી અર્થરહિત પટ-પટારો ક્યાં કરનાર પ્રોફેસર કરતાં વધારે સારો છે.

પ્રત્યેક કર્મ પવિત્ર છે તે નિષ્કામતાપૂર્વકની 'કર્મનિષ્ઠા' એ પણ ઇશ્વરમક્તિનું હિંચામાં હિંચું સ્વરૂપ છે. બદ્ધજનોના વિમુક્ત અને અજ્ઞાનાવૃત્ત જીવા માટે તે જગૃત અને મુક્ત કરવામાં એવી ઉચ્ચ કોટીની કર્મનિષ્ઠા, ખરેખર ! ઘણીજ મદદગાર થાય છે.

જે કર્મ આપણી અત્યંત નિકટમાં છે યાને જે કર્મ અત્યારે

આપણા હાથપર છે તેને ખરાબર કરવાથી આપણે પોતાની જાતને વધારે બળવાન બનાવીએ છીએ; અને એ રીતે આપણા બળમાં રક્તે રક્તે વધારો કર્યા કરવાથી આપણે એવી સ્થિતિને પણ પ્રાપ્ત થઈ શકીએ કે જ્યાં રહીને આપણે આ મનુષ્ય જીવનમાં અને સમાજમાં અત્યંત ઇચ્છનીય અને પ્રતિષ્ઠિત મનાયલાં કર્મો કરવાને પણ ખાસ અધિકારી થઈએ.

પ્રકૃતિ-ચાતે કુદરતનો ન્યાય એક સરખો કડક અને સીધો છે.

પ્રત્યેક વિજયવંત મનુષ્યની પાછળ કોઈને કોઈ ઠેકાણે પ્રચંડ નીતિ અને પ્રચંડ સહાયતા રહેલી હોવીજ જોઈએ. તેના જીવન સાક્ષ્યનું તેજ ખરેખરું કારણ છે. કદાચ તે સંપૂર્ણ નિઃસ્વાર્થી નહિ હોય, તોપણ તેની વૃત્તિ તો તે તરફ ઢગતી હશે ખરીજ. જો તે સંપૂર્ણ નિઃસ્વાર્થી હોત તો તેનું સાક્ષ્ય પણ ભગવાન શુદ્ધ કે મહાત્મા કાઠસ્ટ જેવુંજ પ્રાઢ હોત. નિઃસ્વાર્થતાના પ્રમાણમાંજ સદ્ગતિતાનું પ્રમાણ રહેલું હોય છે. આદમ જાતના ખરા-મહાન નેતાઓનું કાર્યક્ષેત્ર સભામંડપો કરતાં કંઈક જુદાજ પ્રકારનું હોય છે.

આપણે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ છતાં કોઈ પણ કાર્ય એવું તો નજ થઈ શકે કે જે સંપૂર્ણ શુદ્ધ હોય કિંવા સર્વથા અશુદ્ધ હોય. શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતાનો અર્થ આ ઠેકાણે ઉપદ્રવ અને અનુપદ્રવ કરવાનો છે. ખીજાને જરાપણ ઉપદ્રવ કર્યા સિવાય તો આપણે શ્વે.સોચવાસ પણ ચલવી શકીએ નહિ અને જીવી પણ શકીએ નહિ; ખોરાકનો પ્રત્યેક કાળોએ આપણે ખીજાના મોંઢામાં-થાજ પડાવીએ છીએ. આપણાં જીવન કાંઈને કાંઈ ખીજા જીવોને જરાતરા પણ બાજુ હડસેલી મેસે છે, પછી તે જીવો મનુષ્ય હોય, પ્રાણી હોય, કે અત્યંત સૂક્ષ્મ જંતુ હોય. બાબત એમ હોવાથી એ

વાત સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે કે સંપૂર્ણતા કર્મથી કદાપિ પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ નથી. જન્મોના જન્મો આપણે એ પાછળ ગાળીએ અને વિશ્વના અંતર્યમય એને એ માથાકૂટ કર્યા કરીએ, તોપણ આ વિકટ ગલી-કુચીમાંથી નિકળવાનો રસ્તો લાધે તેમ નથી; આપણે ગમે તેટલા મથીશું, ગમે તેટલા આગળ જઇશું, તોપણ તેનો અંત આવનાર નથી.

જે માણસ સ્વતંત્ર રીતે નિષ્કામ ભાવે કર્મ કરે છે તે પરિણામની પરવા કરતો નથી. જે પરાધીન બદલો મેળવવાની ઇચ્છાનો શુભામ છે તેને ફટકાની પણ જરૂર રહે છે; નોકર હોય છે તેજ પગારની ગરજ કરે છે. તેવાજ પ્રકાર બધી જાતનાં જીવન સંબંધમાં છે. દાખલા તરીકે જાહેરજીવન લ્યો. જાહેરવક્તાને કાં તો થોડીક પ્રશંસા જેમ છે કિંવા થોડાક ફિટકાર અને ધુતકાર જેમ છે. એને જો તમે એનાથી વચિત એક ખૂણામાં રાખી મૂકશો તો એનું મોત નીપજશે, કેમકે એને તેની જરૂર છે. આ પ્રમાણેનું કર્મ તે શુભામી અવસ્થાનું છે. આવા સંજોગોમાં કંઈક બદલાની ઇચ્છા રાખવી એ એનો ખીજો સ્વભાવ થઇ પડે છે. ખીજો નંગર નોકરના કામનો આવે છે; એને કંઈક મહેનતાણું જેમ છે. ‘હું આ આપું છું અને તમે મને પેલું આપો.’ “હું કામની ખાતર કામ કરું છું” એમ કહેવું રહેલું છે પણ એ કથનને આચારમાં મૂકવું બહુજ અઘરું છે. “કામની ખાતરજ જે કામ” કરી શકતો હોય એવા નરનાં દર્શન કરવા માટે હું મારા હાથ પગ પર (પશુની માફક) ચાલતો વીશ માઈલ સુધી જાઉં. (એવો તેનો મહિમા છે) ઘણે ખરે દેકાણે કંઈ પણ હેતુ રહેલો હોય છે. પછી એ હેતુ દ્રવ્ય નહિ હોય તો સત્તા હશે, સત્તા નહિ હોય તો ખીજો કોઈ ફાયદો હશે. એમ કોઈને કોઈ પણ હેતુ હોય છેજ. તમે મારા મિત્ર છો, અથવા તો હું તમારે માટે અને તમારી સાથે કામ કરવાની ઇચ્છા

ધરાવું છું, ઇ. કહીને વારંવાર હું મારી શુદ્ધનિધાની પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક ખાત્રી પણ આપતો હોઉં, પણ વળી એમ પણ કહેતો ચાલું કે “પણ જો જો ! મારી સાથે સહમત થવાની તમારી ખાત્રી હોવી જોઈએ ! નહિ તો હું તમારી પરવા નહિ કરું. કે તમારી સાથે નહિ રહું !” આવી જાતનું સહેતુક કર્મજ માણસને દુઃખ ઉપજાવે છે. જે કર્મ આપણે આપણા પોતાના મનના માલીક રહીનેજ કરીએ છીએ તેજ કર્મ અનાસક્તિ અને સુખ પેદા કરે છે.

મનુષ્યોએ જે મહાન્ પાઠ શીખવાનો છે તે એ છે કે “હું એવું કોઈ એક જગદ્ માપ નથી કે જેના યોગે સમગ્ર વિશ્વની તુલના થઈ શકે. પ્રત્યેક માણસની તુલના તેના પોતાના વિચારથી, પ્રત્યેક જાતિની તુલના તે જાતિના પોતાના ધોરણ અને ધ્યેયથી અને પ્રત્યેક દેશની પ્રત્યેક રૂઢિની તુલના તેની પોતાની દલીલ અને સ્થિતિ સંજ્ઞેગોથી થવી જોઈએ. અમેરિકન રૂઢિઓ અમેરિકન લોકો જે સ્થિતિ સંજ્ઞેગોમાં રહે છે તેનું પરિણામ છે અને હિંદુ રીતિરિવાજો હિંદુઓ જે પરિસ્થિતિમાં રહે છે તેનું પરિણામ છે; અને તેવોજ પ્રકાર ચીન, જાપાન, ઈંગ્લંડ વગેરે તમામ દેશોના સંજ્ઞામાં છે.

આપણે જે સ્થિતિ માટે યોગ્ય છીએ. તે સ્થિતિમાં મુકાયલા આપણે પોતાને જોઈએ છીએ, દરેક લખોટો (મિલિયર્ડની રમતમાં) પોતપોતાનું સ્થાન ખોળી કાઢે છે; અને જો કોઈનામાં ખીજ કરતાં કોઈ યોગ્યતા વધારે હોય છે, તો દુનિયા તેને પણ ખોળીજ કાઢશે. આ વિશ્વની વ્યવસ્થામાં એ ક્રમ ચાલુજ છે. માટે ખાલી રાદણાં રડવામાં કંઈ માલ નથી. કોઈ માણસ ખરાબ હોય, દુષ્ટ હોય અને એવાજ ખીજ દુર્ગુણોના ભંડાર હોય છતાં જો તે ધનાઢ્ય હોય તો તેનામાં અમુક ગુણો એવા રહેલા હોવા જોઈએ કે જેના યોગે તે શ્રીમંત થઈ શકયો; ખીજ મનુષ્યમાં પણ જો તે ગુણ હશે તો તે

પણ ધનવાન થશે. લઢાલઢી અને બળાપો કરવાથી શું ફાયદો છે ? એમ કીધાથી વસ્તુસ્થિતિ સુધરવામાં આપણને જરાકે મદદ મળે તેમ નથી. જે માણસ પોતાને ભાગ આવેલા નાના સરખા કામ સામે ફરિયાદ કરે છે તે બધાજ સામે એમ કરશે. નિરંતર એવી ફરિયાદ-એવો બળાપો કર્યા કરવાથી એનું જીવન કલેશમય બનશે અને એનાં બધાંજ કામ વણસશે એટલે કે બગડશે. પરંતુ જે માણસ આવી પડેલા કાર્યની ધુંસરી ગરદનપર ઉપાડીને મુગે મોઢે પોતાનું કાર્ય બજાવતો ચાલ્યો જાય છે તેનેજ સુખશાંતિ જણાશે અને દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે ઉંચાં કર્મ તેને ભાગ આવતાં જશે.

૨-મતાંધતા યાને ઝનુન.

ધર્માંધ અથવા ઝનુની માણસો વિવિધ પ્રકારના હોય છે. કેટલાકનું ઝનુન મદ્યપાન વિરૂદ્ધ પ્રબળ હોય છે તો વળી કેટલાકનું ધૂમ્રપાન વિરૂદ્ધ હોય તેઓ એમજ ધારે છે કે માણસો જે ધૂમ્રપાન કરવાનું ત્યાગી દેતો જગત એક હજાર વર્ષ જેટલું આગળ ધપે ! સ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે આવા પ્રકારની ઝનુની હોય છે. એક દહાડો અત્રે આ વર્ગમાં એક તરૂણ સ્ત્રી આવી હતી. શિકાગો નગરમાં મજૂરસ્વર્ગના લોકોને ગાયનવાદન અને અંગકસરત શીખવાડવા સારૂ સંસ્થાની યોજના કરનાર મહિલાઓ પૈકીની તે એક હતી. એક દહાડો એ યુવતી જગતના અનર્થો વિષે વાતો કરતી હતી તેમાં એણે એમ જણાવ્યું કે “એનો ઉપાય હું જાણું છું.” તે ઉપરથી મેં સવાલ કર્યો કે “કેવી રીતે તમે જાણો છો ?” અને લાગલો તેણે જવાબ આપતાં સામે સવાલ કર્યો.

“હલ હાકિસ આપે જોયું છે ?” તેને મન ‘હલ હાકિસ’ એ જગતમાં માનવ જાતિને માથે જેટલાં જેટલાં દુઃખો છે તે બધાંનું એક માત્ર રામચાણુ ઔષધ છે ! આવા માણસોના મનમાં કોઈને કોઈ આવું જૂન સજ્જડ ભરાઈ બેઠેલું હોય છે. મને તેને માટે દિલગીરી થાય છે. હિદુસ્તાનમાં કેટલાક ઝનુનીઓ બસ એમજ માને છે કે એકવાર રંડાયા પંઝી સ્ત્રીથી જો પાછું ફરી પરણી શકાય, તો તેથી બધોજ અનર્થ મટી જાય ! આનું નામજ મતાંધતા અથવા ઝનુન છે.

જ્યારે હું છોકરવાદ હતો ત્યારે મને એમ લાગતું કે ઝનુન અથવા મતાંધતા એ પણ કાર્યનું એક આવશ્યક અંગ છે, પણ પંઝી જેમ જેમ મોટો થતો જઈ ધું તેમ તેમ મારી ખાત્રી થતી જાય છે કે તેવું કશું નથી.

કોઈ સ્ત્રી એવી પણ હોય કે જે ચોરી કરતી હોય અને પાર-કાની કોથળી લેધને બાગી જવામાં કંઈ વાધો ન ગણતી હોય; પણ તે પોતે ધૂસ્રપાન કરતી નહિ હોય. તેટલા ઉપરથી તેણી ધૂસ્રપાન વિષે બહુજ ઝનુની બને છે અને કોઈ પુરૂષ ધૂસ્રપાન કરતો જણાતાંજ તેના પિત્તો ઉછળી આવીને તેના વિષે પોતાનો સખ્ત અણુગમે બતાવે છે. કોઈ પુરૂષ એવો હોય કે જે લોકોને છેતરવાનોજ ધંધો માંડી બેઠો હોય, વિશ્વાસને તો જાણે પાત્ર ન હોય, એના સહવાસમાં કોઈ સ્ત્રીની આગર સુરક્ષિત રહી શકે નહિ-એવો એ લંપટ હોય; છતાં એમ પણ હોય કે એ છઠ્ઠીનો ઉખડેલ દારૂને સ્પર્શ સુધ્ધાં ન કરતો હોય ! એવી સ્થિતિમાં તેને, જે માણસ દારૂ પીતો હશે તે ગમે તેવો સદ્ગુણી હશે તોપણ વિસાત ચિનાનો લાગશે. એની અંદર એને કશુંયે સાઈ જણાવાનું નહિ ! પોતે જે બધી દુષ્કૃતિઓ કરે છે તેનું જાણે કંઈજ નહિ ! આ જાતની સ્વાર્થપરાયણતા અને એકદેસીયતા મનુષ્યોમાં નૈસર્ગિક છે-મનુષ્યોનો એ સ્વભાવ છે.

વળી, આ પણ એક ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે વિશ્વનું શાસન કરનાર હજાર હાથનો ધણી-પ્રભુ એકો છે, તેણે જગતને કાંઈ આપણી દયાપર છોડ્યું નથી. સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વર પોતે તેનો શાસક અને પોષક છે અને આ મદ્યપાન નિષેધક, ધૂમ્રપાન નિષેધક અને સકળ પ્રકારના લગ્ન વિપયક જીવનશૈલીના પ્રયત્નો વગર પણ તે ચાલુજ રહેશે. કદાચને આ બધા મતાંધી મરી જઈને અસ્તંગત થઈ જાય તોપણ તેથી વિશ્વની સ્થિતિ-ગતિમાં જરાયે અંતરાય આવે તેમ નથી.

તમે એ વળી ક્યાં નથી જાણતા કે તમારા લોકના પોતાના ઇતિહાસમાં ‘મે ફ્રાન્સ’ લોકો કેવા બહાર પડ્યા હતા અને તેઓ પોતાને ‘ચ્યુરિટન’ કહી ઓળખાવા લાગ્યા હતા ! તેઓ જાતે હતા પણ બહુ પવિત્ર અને બના, પરંતુ આખરે તેમણે ખીજ લોકોપર અત્યાચાર શુભરવા માંડ્યો. માનવજાતના સર્વ ઇતિહાસમાં એવોજ પ્રકાર છે. અત્યાચારથી જોઓ આધા ને આધા રહેતા હોય છે તેઓ પણ અનુકૂળ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં ખીજઓ ઉપર અત્યાચાર કરવા માંડી પડે છે.

સેંકડે નેવુ ટકા દેસોમાં મતાંધી યાને જીવનશૈલીનાં જીવન ખરાબ હોવાનો સંભવ છે, અથવા તો તેઓ બદલજમીની પીડાતા હોય છે, કિંવા એવાજ ખીજ કોઈ રોગથી અસ્ત હોય છે. આસ્તે આસ્તે વૈદ્ય-ડૉક્ટરોને પણ પ્રતીત થશે કે મતાંધી કિંવા જીવન એ એક પ્રકારનો રોગ છે. મને એનો પુષ્કળ અનુભવ થયો છે. પ્રભુ મને એમાંથી બચાવે !

મારો અનુભવ એમ કહે છે કે સર્વ જાતના જીવન સુધારાથી અલગ રહેવું એ વધારે ડહાપણમયું છે. જગત ધીમું ચાલે છે, તો બધે તેને ધીમુંજ ચાલવા દો. તમે શા માટે કંતાવળા થાઓ છો ? તમે તમારે સારી પેઢે આરામ લ્યો અને તમારા જ્ઞાનતંતુઓને ખરા-

બર ઠેકાણે રાખે; તમને પોતાને રૂથતો ખોરાક તમે ખાઓ અને દુનિયા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવો. ઝતુનીઓ કેવળ ઝેરજ-ધિકારજ ઉત્પન્ન કરે છે. તમે શું એમ ધારો છો કે મદ્યપાન નિષેધક ઝતુની માણસો આ ગિયારા દાડીઆ લોકોને ખરેખર ચાહે છે? ઝતુની માત્ર ઝતુનીજ હોય છે, કેમકે તેને પોતાને તેના બદલામાં કંઈક મળવાની અપેક્ષા હોય છે. તકરાર કે વિરોધ સમાપ્ત થતાંજ તે શાયદો ખોળવા મંડી પડે છે. આવા મતાંધીઓના સંસર્ગમાંથી જ્યારે તમે વિખૂટા પડશો ત્યારેજ તમને વાસ્તવિક રીતે ચાહતાં અને સહાનુભૂતિ ધરાવતાં આવડશે. અને જેમ જેમ એ પ્રેમ અને સમભાવવૃત્તિ તમારામાં વધતી જશે તેમ તેમ આ આપણા જીવો પ્રત્યેની તમારી ધિકારવૃત્તિ ઓછી થતી જશે. કલટપક્ષે તમે તેમના દોષો માટે અનુકંપા ધરતા થશો. દાડીઆ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરવાનું અને એ પણ તમારા જેવોજ એક મનુષ્ય છે એમ જાણવાનું તમારે માટે શક્ય થશે. પછી જો અનેક સંદેશો તેને અધોગતિ તરફ ધસડી જાય છે તે જાણવાને તમે પ્રયત્ન કરશો અને તમને એમ પણ લાગશે કે એને સ્થાને જો તમે હોત તો કદાચ આત્મઘાત પણ કરી બેઠા હોત. અત્રે મને એક બનાવ સાંભરી આવે છે. એક સ્ત્રી હતી, તેનો ઘણી અતિશે દાડીઓ હતા. તેના એમ થઈજવા વિષે તેણીએ મારા મોઢે રાવ ખાધી. મેં જવાબમાં કહ્યું, “આમ, તમારા જેની જો વીસ કરોડ પત્નીઓ હોય તો સદા જાજ માટીદા દાડ્યાજ થઈ જાય.” મારી ખાતરજમા થઈ છે કે દાડીઆઓનો મોટો ભાગ તેમની પોતાની ભાર્યાઓજ પેદા કરે છે. એટલે કે કુભાર્યાઓના કંકાસ અને ત્રાસથી કંટાળીને એ ગિયારાઓ એ ધુરી લતમાં ઝંપલાવેલા હોય છે. માઈ કામ એવું છે કે ખરાને ખઈ કહી દેવું અને કોઈની ખુશામત કે વ્યાજસ્તુતિ ન કરવી. આવી વહેલ વનિતાઓ જેમના મનમાંથી ‘ખમો’ અને ‘ખમા કરો’ અથવા

‘સહો’ અને ‘માફ કરો’ એ એ શબ્દો સદાને માટે જતા રહ્યા છે, સ્વાતંત્ર્ય વિષેના જેમના ખોટા ખ્યાલો તેમને બસ એમજ મનાવે છે કે પુરૂષોએ તેમના ચરણ તળાસવા જોઇએ તેમને ન ગમતી વાતનેા મરદોને મુખે સણસારો પણ થતાંમાં તો તેઓ ધુરંધરાધુરંધ કરી મેલે છે-આવી ભ્રમિષ્ટ ભામાઓ જગત્ને સંહારનાર વિષયત્ત બનતી જાય છે અને તેઓ જગત્ના અર્ધા મરદોને આત્મહત્યારા નથી કરી મેલતાં એજ આશ્ચર્ય છે ! આવી વસ્તુસ્થિતિ જારી રહેવી ન જોઇએ. જીવનને તેઓ જેટલું સરળ માને છે તેટલું તે નથી; તે બહુજ ગંભીર છે, તેનું કામ તો બહુ બાંકુ છે !

મનુષ્યમાં શ્રદ્ધા હોવી જોઇએ, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે શ્રદ્ધા સમજયુક્ત પણ હોવી જોઇએ. પ્રત્યેક વસ્તુ માણસ પાસે મનાવવાથી અને કરાવવાથી તો તે ગાંડો થઇ જાય ! એકવાર મારા તરફ એક પુસ્તક મેટ આવ્યું હતું; તેમાં એવું કહેલું હતું કે એમાં લખેલું બધુંજ મારે માનવું. તેમાં એવું કહ્યું હતું કે આત્માઆત્મા કંઈ છે નહિ, પણ સ્વર્ગમાં દેવ દેવીઓ છે અને આપણા પ્રત્યેક જણના મસ્તિષ્કમાંથી પ્રકાશનો એકેક દોરડો સ્વર્ગમાં જાય છે ! લેખિકાએ આ બધી વાત કેવી રીતે જાણી ? કે તેણીને એવી સ્ફુરણા થઇ હતી અને તે તેને મારી પાસે પણ મનાવવી હતી. અને મેં તે માનવા ના પાડી એટલે તેણે કહ્યું કે “ તમે બહુ નહારા માણસ હોવા જોઇએ; તમારે માટે આશા નથી. ” આતું નામજ મતાંધતા કે ઝંતુન !

૩-કાર્ય એજ ઇશ્વરભક્તિ છે.

ઉત્તમોત્તમ પદે પહોંચેલો મનુષ્ય કાર્ય કરી શકતો નથી, કેમકે તેનામાં કોઈ અંધનકર્તા તત્ત્વ, કોઈ આસક્તિ, કોઈ અજ્ઞાન હોતાં નથી. એમ કહેવાય છે કે એકવાર એક વરાણુ લોહચુંગક ધાતુના ખડકપર ચમકે પસાર થઈ ગયું. પરિણામે તેના બધા ખીલા, ચાપડા વગેરે લોખંડી સામાન લોહચુંગકના જોરે બહાર ખેંચાઈ આવ્યો અને તે વહાણના ઢુકડે ઢુકડા થઈ ગયા. ઢાકૂટ બધી અજાનમમાં રહી છે; કારણકે, વાસ્તવિક રીતે જોતાં, આપણે સદગાંજ નાસ્તિક છીએ. ખરા આસ્તિકો કાર્ય કરી શકતા નથી, તેઓને કાર્ય કરવાનું હોતુંજ નથી. થોડા કે ઘણા પણ આપણે નાસ્તિક છીએ. આપણે ઇશ્વરને જોઈ શકતા નથી કે તેનામાં શ્રદ્ધા ધરી શકતા નથી. આપણે માટે તો તે ઇ-શ-વ-ર-એ ચાર અક્ષરોજ છે, એ સિવાય વિશેષ કંઈજ અર્થ નથી. હા, કેટલીક પળો એની આવે છે ખરી કે જ્યારે તે આપણી નજદીક હોવાનું આપણને લાગે છે, પણ વળી પાછા આપણે નીચે ખાડામાં ઢળી પડીએ છીએ. પ્રભુનું દર્શન કરી શકો-પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર પામો-તો પછી પ્રયત્ન કિંવા માયાદોડ કોણે કોને માટે કરવાની રહી ? પ્રભુને મદદ કરવી ! અમારી સંસ્કૃત ભાષામાં કહેવત છે કે “ વિશ્વાનયંતા શિશ્વશાસ્ત્રીને શું આપણે બાંધકામ કરતા શીખીશું ? ” માટે જોયો પ્રભુમય અથવા તો પ્રભુમય થવાના અંતરંગ અભ્યાસમાં રહ્યા કરીને કાર્ય નથી કરતા તેજ મનુષ્યોમાં સર્વોત્તમ છે. જગત્ વિષે અને “ પ્રભુને આપણે બધા કેવી રીતે મદદ કરી શકીએ ”, “ પ્રભુને કાજે આમ કરો કે તેમ કરો ” વગેરે જેવાં બેવકુફીમયી વચનો હવે પછી ફરી તમારા જોવા-સાંભળવામાં આવે, ત્યારે માફ આ કથન યાદ કરજો. એવ

વિચારોજ મનમાં ન લાવો. તમે જે જે કામ કરોછો તે બધું અધિષ્ઠાન નિષ્ઠ છે, તમારા પડના શયદા માટે જ તમે તે કરોછો. પ્રભુ કોઈ ખાડામાં પડ્યો નથી, તેમ તેમાંથી નીકળવા તે તમારી કે મારી સહાયની અપેક્ષા ધરતો નથી; કિંવા દવાખાતું કે એવુંજ બીજું કંઈ તેને પોતાના સુખ અર્થે આપણી પાસે કરાવાની જરૂર નથી. તે તમને કામ કરવાની છૂટ આપે છે—આ સંસારરૂપી મહાન અખાડામાં તમારા રનાયુઓને કસવાને તે તમને સવડ આપે છે તે નહિ કે તેને પોતાને મદદ કરવા માટે; પણ તમારી પોતાની બાંને તમે મદદ કરી શકો તેટલા માટેજ. શું તમે એમ માનોછો કે તમારા આધારના અભાવે એક કીડી સરખી મરી જશે? કેવો હડહડતો ઇશ્વરદ્રોહ ! જગતને તમારી જરા જેટલી પણ પરવા નથી. જગત તો ચાલ્યાજ કરે છે, તમે તો તેમાં મહાસાગરમાંના ટીપા સમાન છો. પ્રભુની સત્તા-કૃતિ વિના એક પાંદડું પણ હાલતું નથી, વાયુ પણ વાતો નથી. પ્રભુપ્રીત્યર્થ—અને નહિ કે તેને સહાય કરવા માટે—કામ કરવાની આજીવને સવડ અને છૂટ મળી છે તેજ આપણું બધું આગ્ય રામજી. આ “મદદ-સહાય” એ શબ્દને તમારા મનમાંથી દેશવટો દો. તમારાથી મદદ કરી શકાય તેમ છેજ નહિ. અને એમ કહેવું એજ ઇશ્વર દ્રોહ છે—પ્રભુની નિંદા છે. તમારી પોતાનીજ હયાતી અને રિચાંત એ દીનદયાળી મરજી અનુરૂપ છે. તમારું કહેવું શું એમ છે કે તમે એને મદદ કરોછો ? ના, ના, તમે તો તમારું બહુ થવા માટે તેની ભક્તિ કે પૂજા કરો છો. ફૂતરાને એક કોચો ધાન કે બટકું રોટકો જ્યારે તમે નાંખો છો ત્યારે તમે તે ફૂતરાને પ્રભુ તરીકે પૂજો છો. પ્રભુ તે ફૂતરામાં રહ્યો છે—પ્રભુ ફૂતરું છે—તે સર્વ કંઈ છે અને સર્વ કોઈમાં છે. તેને બજવાની—તેની ભક્તિ અને પૂજા કરવાની આપણને છૂટ મળી છે. સકળ વિશ્વના

સંબંધમાં એવો ભક્તિપૂર્ણ ભાવ ધારો, એટલે સંપૂર્ણ અનાસક્તિનો ઉદ્ભવ થશે. તમારું કર્તવ્ય તે આ હોવું જોઈએ. કામની ખરી દૃષ્ટો આ છે. કર્મયોગનું આ રહસ્ય છે.

૪-અહેતુક કાર્ય.

કલકત્તા નગરના બાગબગાર હતામાં રામકાન્ત જોડના મહો-
સ્લામાં આવેલા ૫૭ નંબરના મકાનમાં તા. ૨૦ માર્ચ ૧૮૯૮ના
રોજ બનાયલી શ્રી રામકૃષ્ણ મિશનની બેતાળીસમી બેઠકમાં સ્વામી
વિવેકાનંદે “ અહેતુક યાને હેતુરહિત કાર્ય ” એ વિષયપર વ્યાખ્યાન
આપ્યું હતું. તેનો સારાંશ નીચે મુજબ:-

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પહેલવહેલી ઉપદેશાદ્ય તે સમયે બે પક્ષો
વચ્ચે સજ્જડ વિરોધ ચાલી રહ્યા હતા; એક પક્ષની એવી માન્યતા
હતી કે વૈદિકયજ્ઞો, પશુયજ્ઞો અને એવાંજ બીજાં કર્મોમાં સમરત
ધર્મ આવી જાય છે. બીજો પક્ષ જગતનો એમ કહેતો કે અસખ્ય
અશ્વો અને બીજાં ઢોરની હિંસા કરવી તે ધર્મ ન કહેવાય. બીજા
પક્ષના લોકોમાં ઘણે ભાગે સંન્યાસીઓ હતા અને તેઓ જ્ઞાનમાર્ગના
અનુયાયી હતા. તેઓની માન્યતા એવી હતી કે સર્વ કર્મના પરિત્યાગ
પૂર્વક આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવું એજ માત્ર મોક્ષનો રસ્તો છે. અહેતુક
કાર્યના પોતાના મહાન સિદ્ધાંતને ઉપદેશીને ગીતાકારે આ બે વિરોધી
પક્ષોનું સમાધાન કર્યું.

ઘણાં જણોનાં એવો અભિપ્રાય છે કે ગીતા મહાભારતની જોડે
લખાઈ નથી, પણ તે તેમાં પાછળથી ઉમેરાય છે. આ અનુમાન સત્ય
નથી. ગીતાજીનાં વિશિષ્ટ બોધવ્યવસ્થા મહાભારતમાં ઉલ્લેખિત
નજરે પડે છે. તેથી ગીતા એ મહાભારતનું અંગ નથી એમ કહી

એને રદ કરવામાં આવે તો પછી મહાભારતના જે જે બીજા ભાગોમાં એનો ઉપદેશ સમાવિષ્ટ થયો હોય તે તે બધા ભાગો પણ રદ બાતલ થવા જોઈએ.

હવે, અહિંતુક કાર્ય યાને હેતુરહિત કાર્ય કરવું એટલે શું ? સાંપ્રત કાળમાં ધણાકા એનો એવો અર્થ સમજે છે કે માણસે એવી રીતે કામ કરવું કે જ્યાં સુખ દુઃખની ભાવના તેના મનને સ્પર્શી શકે નહિ. આ જો એનો ખરો અર્થ હોય તો તો પછી પશુઓનું કાર્ય અહિંતુક છે એમ કહેવું પડે. કેટલાંક પ્રાણીઓ પોતાના પેટનાંજ બચ્ચાં-એને મારી ખાય છે અને તેમ કરતાં તેમને રંચપણ દુઃખની લાગણી થતી નથી. વાટપાકુ-લુટારાઓ બીજાઓનો માલ લૂટી લઈ તેમને પાયમાલ કરી નાખે છે, પણ તેમ કરતાં જો તેઓ સુખ દુઃખની લાગણીથી કેવળ બહિર્મુખ રહી શકે, તો પછી તેઓ પણ અહિંતુક ભાવનાથીજ કામ કરતા કહેવાય ! એનો અર્થ જો એવોજ હોય તો તો પછી પાપાણુ જેવા કદાચ હંયાના, ઘોરતમ ગુ-હેગારો અહિંતુક કાર્ય કરે છે એમ માનવું પડે. બીંતોને સુખ દુઃખની લાગણી નથી હોતી, તેમ પાપાણુને પણ તે નથી હોતી; અને તે પરથી એમ ન કહી શકાય કે તેઓ અહિંતુક ભાવથી કાર્ય કરે છે. ઉપરોક્ત અર્થમાં તો આ અહિંતુક કાર્યનો સિદ્ધાંત દુષ્ટોના હાથમાં કાતીલ શસ્ત્રજ દઇ પડે. તેઓ પોતાનાં દુષ્ટ કૃત્યો કરવાનું જરૂરી રાખે અને તે સાથે જાહેર કરે કે તેઓ પોતે અહિંતુક કાર્ય કરી રહ્યા છે. અહિંતુક કાર્ય કરવું એનો અર્થ જો એવોજ થતો હોય તો તો ગીતાના ઉપદેશથી એક ભયંકર સિદ્ધાંતનુંજ પ્રતિપાદન થયું ગણાય; પરંતુ એનો અર્થ ખચિતજ એવો નથી. વળી જરા આગળ ચાલી જો આપણે ગીતાની સાથે સંબંધ ધરાવતાં પાત્રોનાં જીવન તપાસીશું તો જણાશે કે તેઓ કંઈ જૂદી તરેહનુંજ જીવન ગાળતા હતા. અન્યુનિ

રણાંગણમાં ભીષ્મ અને દ્રોણને સંહાર્યા, પણ તે સાથે પોતાની સ્વાર્થ-
ભાવના, હિંસ્ર વાસનાઓ અને અહંભાવનો કંઈ લાખોવાર ભોગ આપ્યો.

ગીતા કર્મયોગ શીખવાડે છે. આપણે યોગની સહાયથી કાર્ય
કરવું જોઈએ. એવા કર્મયોગમાં અહંભાવનું અસ્તિત્વ હોતું નથી.
મનુષ્ય જ્યારે યોગની સહાયથી કર્મનય બનીને કર્મ કરે છે ત્યારે હું
આ હું છું-હું ફલાણું કહું છું એવી વૃત્તિ જ તેનામાં હોતી નથી.
પાશ્ચાત્ય લોકો આ નથી સમજતા. તેઓ કહે છે કે અહંવૃત્તિ જો
જાગૃત ન હોય યાને આ અહંભાવ જો નષ્ટ થય જાય તો પછી
માણસથી કાર્યજ કેવી રીતે થઈ શકે? પરંતુ હકીકત એવી ઉલટીજ
છે. મનુષ્ય જ્યારે અહંભાવ ભુલી જઈને એકનિષ્ઠાથી કામ
કરે છે, ત્યારે જો કાર્ય થાય છે તે ઉલટું બહુજ સાફ થાય
છે. આનો અનુભવ તો પ્રત્યેક જણને પોતપોતાના જીવનમાં છેજ કે
પાચનકાર્ય વગેરે કેટલાંક કાર્યો આપણે અર્ધચેતન અવસ્થામાં કરીએ
છીએ, બીજાં કેટલાંક કાર્યો ચેતના પૂર્વક કરીએ છીએ અને બીજાં
કેટલાંક જાણે સમાધિમગ્ન થઈને કરીએ છીએ; ને તે વખતે
'અહં' ની જાગૃતિ રહેતી નથી. ચિત્રકાર જો અહંભાવ
ભૂલી જઈને પોતાના ચિત્રકાર્યમાં તટ્વીન થય જાય યાને
ચિત્રમય બની જાય તોજ તે સર્વોત્કૃષ્ટ ચિત્રો આલેખવા સમર્થ થાય.
ઉત્તમ રસોયો પોતાનું બધું ધ્યાન પોતાની રસોધતી વાનીઓમાંજ
પરોવે છે અને તેટલા સમય માટે પોતાનું બીજું બધું ભાન ભૂલી
જાય છે. પણ આ રીતે તેઓ જે કામમાં દેવાઈ ગયેલા હોય છે તે
એકજ કામ સંપૂર્ણ અને સારી રીતે કરવાને તેઓ સમર્થ હોય છે.
ગીતાનો ઉપદેશ એવો છે કે બધાંજ કાર્યો એવી રીતે કરવાં જોઈએ.
યોગ વડે જેણે પરમાત્મા સાથે એકતા સાધી છે, તે મનુષ્ય પોતાનાં
બધાંજ કાર્યો એવી રીતે એકતાનથી કરે છે અને તેમાં કોઈ

જાતનો સ્વાર્થ રાખતો નથી. આવી તરેહના કાર્યથી જગતને ફાયદોજ થાય છે, તેનાથી ગેરલાભ થવાની વડીજ નથી.

પ્રત્યેક કાર્યના પરિણામમાં સારા નરતાનો ભોગ હોય છે. એવું કોઇ પણ સારું કામ નથી કે જેમાં દોષનો એક પાસ પણ ન હોય ! જેવી રીતે અગ્નિની આસપાસ ધુમાડો રહ્યો હોય છે તેવી રીતે દરેક કાર્યની પાછળ કંઇ ને કંઇ દોષ પણ વળગેલોજ હોય છે. માટે આપણે એવાં કામો હાથ ધરવાં જોઇએ કે જેમાં સારાનું પ્રમાણ વધારેમાં વધારે હોય અને દોષનો ભાગ ઓછામાં ઓછો હોય. અર્જુને બીષ્મ અને દ્રોણને માર્યા; જો એમ ન કરાયું હોત તો દુર્યોધન જીતાત નહિ, દુર્યોધન જીતાત નહિ તો ધર્મના ઉપર અધર્મ શાવી જાત; અને એ રીતે દેશ ઉપર ભારે આક્રમ આવી પડત, દેશનાં શાસનસૂત્રો મહોન્મત્ત અન્યાયી રાજમંડળ બચાવી પાડત અને પ્રજાની મોટી કમજબતી થાત. એજ પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણે કંસ, જરાસંઘ ઇલાદિ જૂલમગારોને સંહાર્યા; પણ એ મહાનુભાવનું એક પણ કાર્ય તેમના પોતાના અંગત લાભ માટે નહોતું કરવામાં આવ્યું. તેમનું એકેએક કાર્ય અન્યના શ્રેય અર્થેજ હતું. દીવાના પ્રકાશે આપણે ગીતાજી વાંચીએ છીએ, પણ તે સાથે તેની જ્યોતમાં પડી કંઇક જંતુઓ ભરમીભૂત થાય છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે પ્રત્યેક કાર્યની પાછળ કંઇકતો દોષ રહ્યોજ હોય છે જે કોઈ પોતાનો અહંભાવ ભૂલી જઈને કામ કરે છે તેઓ દોષ ભાગથી અલિપ્ત રહે છે, કારણ કે તેઓ જે કાર્ય કરે છે તે જગતના શ્રેય અર્થે હોય છે. અહંતુક ભાવે કામ કર્યાથી-અનાસક્ત રહી કર્મ આચર્યાથી સર્વોત્તમ સુખ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. કર્મયોગનું આ રહસ્ય ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે ગીતાજીમાં ઉપદેશ્યું છે.

૫-સાધનો યાને ઉચ્ચજીવનની તૈયારીઓ.

સુષુપ્તિ શવે છે તો અધઃપાત થાય છે; જાગૃતિ શવે છે તો ઉન્નતિ થાય છે. તેથી આપણે સુષુપ્તિને આવવા દેવી ન જોઈએ. અત્રે-પોતાના દેહમાંજ અભ્યાસનું પ્રથમ કાર્ય રહેલું છે. છતાં આપણે આપણા પડોશીના રીતરસતા સુધારવામાં બેઠેલ ગુંથાઈ જઈએ છીએ એજ મુશ્કેલી છે. આપણે આપણા પોતાના દેહથીજ આરંભ કરવો જોઈએ. આપણાં હૃદય, યકૃત વગેરે સઘળા અવયવો સુષુપ્તિમાં છે; તેમને પાછા જાગૃતમાં આણો, તેમનાપર અંકુશ સ્થાપો, કે જેથી કરી તેઓ તમારા હુકમોનું પરિપાલન કરે અને તમારી મરજી અનુરૂપ વર્તે. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે યકૃતપર આપણી સત્તા હતી. આપણે પણ ગાયત્રી પેઠે આપણી આખી ત્વચા કંપાવી શકતા હતા. મહાભારત પ્રયાસથી અને કડલું અભ્યાસથી તે સત્તા પાછી સંપાદન કરેલાં મેં ઘણાં માણસો જોયાં છે. એક વખત છાપ પડી તે પડી-પછી તે ભુંસાવાની નહિ. ટૂંપી ગયેલી બધી પ્રવૃત્તિઓ-કર્મનાં વિરતૂત મહાસાગરને-પાછી પ્રાપ્ત કરો. આપણા મહાન્ અભ્યાસનું આ પ્રથમ અંગ છે અને તે આપણા સામાજિક શ્રેય અર્થે અત્યંત આવશ્યક છે. બીજા હાથપર એ પણ ખરું કે બધોજ વખત-ગારે પહેર ને બત્રીસે ઘડી-નિરપેક્ષ જ્ઞાનનોજ અભ્યાસ ન કરાયા કરવો જોઈએ.

અભ્યાસનું એક બીજું અંગ છે, જે આપણા સામાજિક જીવનમાં એટલું બધું અગત્યનું નથી; પણ મોક્ષમાર્ગમાં તે ખાસ સાધન રૂપ છે. તેનું પરોક્ષ કાર્ય આત્માને મુક્ત કરવાનું, અંધારામાં મસાલે ઘરી અજવાળું પાડવાનું, પછવાડે રહેલું સાફ કરવાનું, અધર્મને ભેદીને આપણને આગળ ચલાવવાનું છે. એ અંતિમ લક્ષ્ય છે-પરમ જ્ઞાન છે. એ પરમ અવસ્થા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આનો આનંદ

મનુષ્ય ભગવદ્દરૂપ બને છે, મુક્ત થાય છે; અને આવી રીતે બધાને ટપી જઈને કેળવાયલા મન આગળ વિશ્વ પોતાનાં સઘળાં રહસ્યો ધીરે ધીરે સમર્પણ કરવા માંડશે. કુદરતની પોથી એક પછી એક અધ્યાય કરીને પૂરી ઉઠેલાશે; પરિણામે લક્ષ્યની સિદ્ધિ થશે અને આપણે આ જીવન-મૃત્યુની ખાણરૂપ ભવસાગરમાંથી નીકળીને એવા સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈશું કે જ્યાં જન્મ, મરણ, જરા, વ્યાધિ ઈ. કોઈ પણ વિકારો છેજ નહિ. આપણે તે વારે સત્-ચિદ્-આનંદના શાતા થઈશું અને સમિચ્છાનંદ સ્વરૂપ બનીશું. આ દશા પ્રાપ્ત કરવામાં સૌથી પ્રથમ જેની જરૂર છે તે શાંત અને સ્વસ્થ જીવનની છે. એકલા ગુજરાનની પ્રાપ્તિ પાછગજ અથવા તો વિલાસ કે સંગ્રહ અર્થેજ જે મારે આખો દહાડો ભટકાયા કરવાનું હોય, તો પછી મને આ જીવનમાં ખીજું કંઈ વધારે ઉન્નત પ્રાપ્ત થવું અસંભવિતજ છે. જેની તમને ખરેખરી જરૂર હોય, જેના વગર તમને ખરેખર ચાલીજ શકે તેમ નહોય એવી કોઈ ચીજ તમને ન પ્રાપ્ત થઈ હોય એવું કદી બન્યું છે? ના, એમ બનેજ નહિ. કેમકે જરૂરીયાતજ શરીરને જન્મ આપે છે. તમારા મસ્તકમાં આંખોના નામથી ઓળખાતા જે બે ખાડા છે તે તેજનાજ પાડેલા છે. જે તેજનું અસ્તિત્વ નહોત તો તમને આંખો પણ નહોત. ધ્વનિએ કાન બનાવ્યા છે. જેવાની વસ્તુ જેવાની ઇંદ્રિ કરતાં પ્રથમ હયાતિમાં આવી હતી. થોડાક લાખ વરસમાં કે એથીયે કદાચ વહેલાં, ચિદ્ગત અને એવાજ ખીજ પદાર્થો જેવાની શક્તિવાળા ખીજ વધુ ઇંદ્રિયો પણ આપણને પ્રાપ્ત થાય તો નવાઈ નથી. સ્વસ્થ ચિત્તને કોઈ અભિલાષાજ નથી હોતી. ઇચ્છાની તૃપ્તિ કરનારી ચીજ જગતમાં અસ્તિત્વમાં હોયા સિવાય ઇચ્છાનેા ઉદ્ભવજ થાય નહિ. એ બહાર જગતમાં રહેલી ચીજ શરીરમાં જણે બોક પાડે છે અને તે દ્વારા તે મનમાં પેસવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેથી જ્યારે શાંત અને

સ્વસ્થ જીવનની ઇચ્છા-કે જેમાં મનના વિકાસની સઘળીજ અનુકૂળતા

લી છે-તે ઇચ્છાનો ઉદ્ભવ થશે ત્યારે નક્કી જાણીએ કે તે ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થશેજ થશે. મારો એ અનુભવ છે અને તે તમે ખાતરીથી માનો. તેની સિદ્ધિ, પછી ભલે હજારો વર્ષે થાય, પણ થશે તો ખરીજ. ઇચ્છાને ચુસ્ત વળગી રહો; ઇચ્છાની વસ્તુ તમારે માટે અગાઉથી તૈયાર હોત નહિ, તો તમને તેને માટે તીવ્ર આકાંક્ષા થાતજ નહિ. અલગત, તમારે એવો સમજવું જોઈએ કે ઇચ્છા ઇચ્છા વચ્ચે ફેર છે. એક ગુરૂદેવે શિષ્યપ્રતિ કહ્યું-“ જમ્યા, પ્રભુને માટે જો તું તલસીશ તો પ્રભુ તારી કને અવસ્ય આવશે. ” શિષ્ય ગુરૂનું કહેવું પરિપૂર્ણ સમજ્યો નહિ. પછી એક દહાડો ગુરૂ શિષ્ય જાને નદીએ નહાવા ગયા, ત્યાં ગુરૂએ શિષ્યને આજ્ઞા કરી કે “ ડૂબકી માર ” અને શિષ્યે તે આજ્ઞા તુરત માથે ચઢાવી ડૂબકી મારી. એટલે તત્ક્ષણ ગુરૂ તેના પર ચઢી બેઠા અને તેને નીચેથી ઉપર ચસકવા દીધો નહિ. પછી તરફડીઆં મારતાં મારતાં જ્યારે શિષ્યનો દમ નાકે આવ્યો ત્યારે તેને છોડી મેલ્યો અને પૂછ્યું “ કેમ, જમ્યા ! ત્યાં તને કેવું લાગ્યું ? ” શિષ્યે જવાબ આપ્યો કે “ અરે ! મહારાજ, શું કહું ? હવાના એક દમ માટે મને ત્યાં સજ્જડ તાલાવેલી થતી હતી. ” ગુરૂએ પૂછ્યું “ પ્રભુને માટે એવી તાલાવેલી થાય છે ખરી ? ” શિષ્યે કહ્યું “ ના, મહારાજ ” ત્યારે ગુરૂએ કહ્યું કે “ ઇશ્વરને માટે એવીજ તાલાવેલી રાખ, એટલે તને તે ખસુસ આવી મળશે. ”

જેના વગર આપણે જીવી શકીએજ નહિ તે આપણને મન્યા વગર નજ રહે. જો તે આપણને નજ મળે, તો આપણું જીવન પણ નજ ટકે. જો તમારે યોગી થવું હોયતો તમારે મુક્ત થવું જોઈએ અને પોતાની જાતને એવી પરિસ્થિતિમાં મૂકવી જોઈએ કે જ્યાં તમે એકલા અને સર્વ પ્રકારની ચિંતાથી મુક્ત હો. જે જન સુખી અને

સુંદર જીવન ભોગવવાની આકાંક્ષા ધરતાં છતાં આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તે પેલા મૂર્ખા જેવો છે કે જેણે નદી પાર જવાની ઇચ્છાથી કાચબાને લાકડાનું ઢીમચું સમજી બાથમાં બીડ્યો હતો. “ પ્રભુનું ધામ અને પ્રભુની નેકીને પ્રથમ પ્રાપ્ત કરો, એટલે આ બધી વસ્તુઓ તો એની મેળે તમારી પાસે ચાલી આવશે. ” જેને કશાની પરવા નથી હોતી તેની પાસે બધુંજ આવે છે. ત્યાગે તેની આગે ને માગે તેથી આવે. ભાગ્યદેવી એ નખરાંબાજ નારી જેવી છે; જે તેની ઇચ્છા કરે છે તેના સામું થે તે ભાગતી નથી, પણ જે તેની ઉપેક્ષા કરે છે તેનાં ચરણોમાં પડી આભોરે છે. જે માણસને પૈસાની પરવા નથી હોતી તેની આગળ પૈસાજ પૈસા ચાલ્યા આવે છે અને જાણે પૈસાના વરસાદ વરસી રહે છે; તેવીજ રીતે કીર્તિ પણ પુષ્કળ આવે છે અને તે એટલે સુધી કે તે અંતે ત્રાસરૂપ ને ભારરૂપ થઈ પડે છે. ધણી થઈ શકનાર પાસેજ આ સઘળું આવે છે. યુક્તામ રહેનારને એમાંનું કંઈજ કદી મળતું નથી. ધણી તે છે કે જે તેના વિના (ધન અને કીર્તિ વિના) રહી શકે છે; જેનું જીવન સંસારની ક્ષુદ્ર અને તુચ્છ વસ્તુઓપર જરૂરકે આધાર નથી રાખતું. આદર્શ-જીને તે પણ એકજ આદર્શ માટે જીવો. તે આદર્શને એવો તો મહાન, એવો તો સંગીન થવા દે કે જેથી મનમાં કોઈપણ બીજો ભાવ રહેવા ન પામે- બીજા કશાને માટે મનમાં અવકાશજ ન રહે કે બીજું વિચારવાને માટે વખત પણ ન રહે.

પૈસાદાર થવાની ઇચ્છાને ખાતર કેટલા બધા માણસો પોતાનો સર્વ હિસાબ, સમય, મગજશક્તિ, શરીર, વગેરે તમામ વસ્તુઓનો ભોગ આપે છે ! તેઓને નાસ્તો કરવાને પણ વખત નથી મળતો ! ખેડા ફાટતાંમાંતો તેઓ બહાર નીકળી પડી કામપર ચઢી જાય છે !

આ જાતના લોકોમાં સેંકડે નેવું ટકા તો બિચારા પ્રયત્નમાં ને પ્રયત્ન-માંજ જીવનને ભેટે છે અને બાકીના થોડાકોને પૈસા મળે છે ત્યારે તેઓ તે ભોગવવા શક્તિમાન નથી રહેતા ! વાહ ! કેવું મજનું ! માઈ કહેવું એમ નથી કે પૈસાદાર થવા પ્રયત્ન કરવો એ ખરાબ છે. તે પ્રયત્ન ખરેખર ચમત્કારી છે, અજબ છે. કેમ, તે શું બતાવે છે ? તે બતાવે છે કે પૈસા માટે જોવો અને જોટલો ઉત્સાહ અને તરફડાટ મનુષ્યમાં હોય છે તેવો અને તેટલોજ ઉત્સાહ અને તરફડાટ મુક્તિ માટે પણ હોઈ શકે. આપણે જાણીએ છીએ કે મરતી વેળા આપણને પૈસો વગેરે તમામ ચીજ જ્યાંની ત્યાં છોડીને જવું પડવાનું છે અને તેમ છતાં તેમને માટે મરાતાં શંકા અને ખર્ચાતી શક્તિ જુઓ. તો પછી આપણે તેના તેજ મનુષ્યોએ ‘જે વસ્તુ કદાપિ નાશ ન પામતાં સદા સર્વદા આપણી પાસેને પાસે રહેવાની છે’ તેને મેળવવા એના કરતાં સહસ્રગણા જોર અને ઉત્સાહને કામે ન લગાડવાં જોઈએ કે ? કેમકે મૃત્યુ પછી તેજ એક માત્ર આપણો મહાન્ મિત્ર છે. આપણાં શુભ કૃત્યો-આપણી પોતાની ધાર્મિક શ્રેષ્ઠતાજ આપણી સંગાથે આવે છે. બાકી બધાં વેવલાં છે, બધુંજ અહિંઆં શરીર સાથે પાછળ પડ્યું રહે છે.

“આદર્શ માટેની તાલાવેલી.” અસ આદર્શની સિદ્ધિને માટે એજ એક સર્વથી પહેલું અને મોટામાં મોટું પગ-થિયું છે. તે પછી તો બધું સહેલું ને સરળજ આવે છે. આ સત્ય હિંદુશ્રદ્ધિએ શોધી કાઢ્યું છે; ત્યાં એટલે કે હિંદુસ્થાનમાં સત્યની શોધમાં મનુષ્યો ગમે તેટલો લાંબો પંથ પણ કાપે છે; પરંતુ અહિં-પશ્ચિમમાં મુશ્કેલી એ છે કે પ્રત્યેક વસ્તુ અતિશય સહેલી કરવામાં આવે છે. તમારા પાશ્વર્ય લોકોનો મહાન્ ઉદ્દેશ ‘સત્ય’ નથી પણ ‘બવહાર વિકાસ’ છે. પ્રયાસ-તરફડાટ એ તો એક મહાન્ પાઠ છે. ધ્યાનમાં રાખો કે આ જીંદગીમાં મોટો લાભ હોય તો તે

‘પ્રયાસ’ છે. એમાં થઇનેજ આપણે આગળ વધી શકીએ તેમ છીએ. સ્વર્ગમાં જવાનો જો કોઈ માર્ગ હોય તો તે નર્કમાં થઇનેજ. “નર્કમાં થઇને સ્વર્ગમાં” એજ હંમેશાં રીત છે. જીવાત્મા જ્યારે પરિસ્થિતિ અને સંજોગો સાથે ઝગડી રહે છે અને તેમ કરતાં કરતાં તેને દેહનો ત્યાગ કરવો પડે છે; કે’ હજારોવાર એવા દેહત્યાગ કરવા પડે છે; છતાં તેથી હિંમત ન હારતાં ફરીને ફરી પ્રયાસ આદર્યાં કરે છે-ત્યારેજ પછી આત્મા પ્રચંડરૂપમાં બહાર પડે છે અને જે આદર્શ માટે પોતે અત્યાર સુધી મથતો હતો તેના પ્રત્યે ઉપહાસની દૃષ્ટિએ જુએ છે. કેમકે ત્યારે તે જોઈ શકે છે કે તે આદર્શ કરતાં તે પોતેજ કેટલો બધો મોટો છે ! તેને જણાય છે કે હુંજ સર્વના પરિણામ રૂપ છું, હુંજ પરમાત્મા છું. બસ ! આગળ ખીન્નું કંઈજ નથી, કેમકે મારા પોતાના સ્વરૂપ સાથે સરખાવવા જેવું હવે છેજ શું ? સુવર્ણની ચેલી શું હવે મારો આદર્શ હોઈ શકે ? અવશ્ય જ નહિ. મારો આત્મા એજ મારો સર્વોત્કૃષ્ટ આદર્શ છે. મારા સત્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવો એજ હવે મારા જીવનનું એકમાત્ર લક્ષ્યબિંદુ છે.

સર્વથા અનર્થમય હોય એવી તો કોઈ ચીજ નથી. પ્રભુની પેઠે સેતાનને માટે પણ જગ્યા આ જગતમાં છેજ; નહિ તો તે અત્રે હોતજ નહિ. હમણાંજ હું કહી ગયો તેમ “સ્વર્ગમાં જવાય છે તે નર્કની વાટેજ.” આપણી બૂલોને માટે પણ આ જગતમાં અવકાશ છે. માટે બસ ચલાવો ! આંખો મીચીને ચલાવે જાઓ. જો તમે અગાઉ કોઈ બૂલોજ ન કરી હોત તો અત્યારે તમે છો તેવા હોઈ શકતજ નહિ. માટે એ બૂલોએ તો છૂપા દેવદૂતોની ગરજ સારી છે. દુઃખને પણ વધાવો ને સુખને પણ વધાવો ! તમારું શું થશે તેની કાળજીજ ન કરો. આદર્શને-બસ નક્કી કરેલા આદર્શનેજ વગગી રહો !

આગળ ધરો ! ક્ષુદ્ર ભૂતો અને તુચ્છ વાતો તરફ પાછું વાળીને ન જુઓ ! આપણા યુદ્ધક્ષેત્રમાં ભૂતોની ધૂળ તો ઉડીજા જોઈએ. જેઓ એટલી બધી કોમળ પ્રકૃતિના હોય કે તેમનાથી એ ધૂતો સકન ન થઈ શકે, તેઓ ભણે યુદ્ધની હરોલમાંથી પસાયન કરે.

તો પછી પ્રયત્ન પ્રયાસ, ઉચ્ચ નિશ્ચય-ઐહિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિ અર્થે કરવામાં આવતા નિશ્ચય અને પ્રયાસથી કંઈ શતાવિગ્રશે વધારે ઉચ્ચ નિશ્ચય-અને પુરુષાર્થ એ સૌથી પહેલું અને મોટામાં મોટું સાધન છે.

અને ત્યારબાદ, તેની સાથેસાથેજ આદર્શના ચિંતનની પણ જરૂર છે. ચિંતન પણ મુખ્ય સાધન છે. ચિંતન કરો ! ચિંતન અપૂર્વ વસ્તુ છે. ચિંતનશીલ મન એ આધ્યાત્મિક જીવનનું નિકટમાં નિકટનું પગથિયું છે. સઘળી જડતાના પાસથી મુક્ત થઈને આત્મા જ્યારે સ્વરૂપચિંતનમાં મગ્ન બને છે, તેજ એક એવી પળ છે કે જ્યારે આપણે પંચ મહાભૂતના પાસથી સર્વથા મુક્ત હોઈએ છીએ-અહા ! શો તે આત્માનો અહલુત ઠોક !

શરીર આપણો શત્રુ છે તેમ મિત્ર પણ છે. તમારા પૈત્રી કયો માણસ એવો છે કે જે દુઃખનો સાક્ષાત્કાર ખમી શકે ? અને એવો કયો છે કે જે દુઃખનો દેખાવ કેવળ ચિત્રમાં ન જોઈ શકે ? ચિત્ર સાથે આપણે એકરૂપ થતા નથી તેનું કારણ કે આપણે જાણીએ છીએ કે તે માત્ર ચિત્રજ છે; તે આપણને સુખ કરી શકે તેમ નથી તેમ ઇજ પણ કરી શકે તેમ નથી. ચિત્રપટપરના ભયંકરમાં ભયંકર દેખાવથી પણ આપણને આનંદાનુભવ થાય છે; અને આપણે ચિત્રકારની ચાતુરીનાં વખાણ કરીએ છીએ, તેની કલ્પનાશક્તિથી આપણે હેરાત ખામીએ છીએ. જો કે જે દેખાવ તે ચીતરે છે તે અત્યંત ભયંકર હોય છે. એજ રહસ્ય છે, એજ અનાસક્તિ છે, એવાજ અનાસક્ત-સાક્ષી બનો.

‘હું સાક્ષી છું’ એ ભાવને જ્યાં સુધી તમે ન પામે ત્યાં સુધી પ્રાણીયામ, યોગાભ્યાસ, વગેરે નિષ્ફળજ છે. જીવનમગારનો જીવનમી હાથ તમારી ગળચીપર પડ્યો હોય તે વખતે પણ કહો કે “હું સાક્ષી છું ! હું સાક્ષી છું !” કહો કે “હું અદૃશ્ય આત્મા છું; કોઈપણ બાહ્ય વસ્તુ મને સ્પર્શી શકે તેમ નથી.” જ્યારે તમારા મનમાં દુષ્ટ વિચારો માથું ડેંચે ત્યારે તેમના માથામાં મોટા હથોડાના ધા મારતા હો તેમ જાપ જપો કે-“હું પરમાત્મા છું ! હું સાક્ષી છું ! હું સચ્ચિદાનંદ છું ! મારે કરવાનું કે ભોગવવાનું કંઈજ કારણ નથી. મારું સધળુંજ કામ પતી ગયું છે, હું સાક્ષી છું. હું મારા ચિત્રગૃહમાં ખડો છું-આ ત્રિશ્વ મારું સંપ્રદસ્થાન છે, હું આ એક પછી એક ચીતરાતાં ચિત્રોને નિહાળું છું. ભલાં કે ખરાં પણ તેઓ બધાંજ સુંદર છે. હું અદ્ભુત ચાતુર્ય જોઉં છું, પણ તે બધું એકજ છે. અહા ! શું અખંડ જ્યોતિ તે મહાન્ ચિત્રકારની ! વસ્તુતઃ કંઈજ નથી-મરજી નથી તેમ ઇચ્છાયે નથી. તેજ સર્વસ્વ છે. તે-તેણી-શક્તિ માતાજી સર્વ ક્રીડા કરેછે અને આપણે બધાં તેનાં રમકડાં છીએ-આ ક્રીડામાં એનાં નિમિત્તો છીએ ! આ જગતમાં કોઈને કોઈવાર તે બીખારીના વેશમાં મૂકે છે, તો બીજી ઘડીએ રાજાના વેશમાં મૂકે છે અને ત્રીજી ક્ષણે વળી સાધુનો વેશ પહેરાવે છે તો શ્રીથી વળી તેને સેતાનના વસ્ત્રમાં સજ્જ કરે છે. શક્તિમાતાને તેની લીલામાં ઉપયોગ આવવાને આપણે જુદા જુદા વેશ ધારી રહ્યા છીએ.”

બાળક જ્યારે રમતમાં મસ્તુલ હોય છે ત્યારે માતા તેને હાંક પાડે તોપણ તે આવતું નથી. પરંતુ રમત પૂરી થઈ રહે છે કે લામ-હુંજ તે દોડતું દોડતું માતાની સોડમાં ભરાય છે અને ત્યારે પછી તે ‘નકાર’ ઉચ્ચારતું નથી. તેમ આપણા જીવનમાં પણ એવી પળ આવે છે કે જ્યારે આપણને એમ લાગે છે કે આપણી રમત હવે

પૂરી થઈ છે અને માતાની સુખી સોડમાં દોડી જવાનું આપણને મન થાય છે; ત્યારે પછી સંસારની સર્વ ખટપટની આપણે માટે કંઈજ કિંમત નહિ રહે. આઓ, પૃથ્વી, હૈયાંછોકરાં, ધનમાલ, નામ-કીર્તિ, જીવનના આનંદ અને ગૌરવો, નસિયતો અને વિજયો-એમાંનું કંઈજ નહિ રહે અને આખું જીવન નાટકરૂપ ભાસશે. આપણે તે વખતે માત્ર એક એવી અનંત નાદ લહરી ચાલી રહેલી જોઈશું કે જેનો છોડો નથી કે કોઈ મુકરર લક્ષ્ય નથી, તેમ તે ક્યાં ચાલે છે તેનું આપણને જ્ઞાન પડુનથી. ફક્ત આટલુંજ આપણે કહીશું:—“ બસ અમારી રમત સમાપ્ત થઈ છે.”

૬-બ્રહ્માંડ અને આત્મા.

સૃષ્ટિમાં સર્વ કંઈ વસ્તુસ્થિતિઓ પોતાનાં સૂક્ષ્મ બીજકમાંથી ઉદ્ભવે છે, વૃદ્ધિગત થાય છે, અમુક વખત સુધી ટકે છે અને પાછી પોતાના મૂળ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં-બીજમાં-તે લય પામે છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણી આ પૃથ્વી. તે મૂળ નિહારિકા (નેબ્યુલા)માંથી પેદા થઈ છે, અને ઠરતાં ઠરતાં અત્યારે તેનું આવું ઘટ પડ બંધાયું છે કે જેના ઉપર આપણે વસીએ છીએ. ભવિષ્યમાં ફરી તેના ટુકડા બુકલા થઈ જશે અને પોતાના મૂળ નિહારિકા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થશે. વિશ્વમાં સર્વત્ર આવી ઘટના ચાલી રહી છે અને તે અનાદિકાળથી એમજ ચાલે છે. એજ મનુષ્યનો, પ્રકૃતિનો અને જીવંતોનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ છે.

પ્રત્યેક ઉત્ક્રાન્તિની પૂર્વે આવર્તન રહેલું હોય છે અને પ્રત્યેક કાર્યની પહેલાં તેનું કારણ અસ્તિત્વમાં આવેલું હોય છે. સમગ્ર જ્ઞાન તેના આદિ કારણ બીજમાં રહેલું છે. આખું મનુષ્યપ્રાણી એક વીર્ય-

જંતુમાં (પ્રોટોપ્લાઝમમાં) સંગોપાંગ મોજુદ છે. આ આખું અક્ષાંડ પણ તેના સૂક્ષ્મ અક્ષાંડ સ્વરૂપમાં હાજર છે. દરેક વસ્તુ તેના કારણમાં-તેના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં જોમની તેમ રહેલી છે. આ ઉત્ક્રાન્તિ અગર ક્રમે ક્રમે સ્થૂલરૂપમાં પ્રકટીકરણ થવાની ક્રિયા સાચી છે, પણ પ્રત્યેક બાબતમાં પ્રકટીકરણની પૂર્વે આવર્તન તો ખરુંજ ખરું. આ સમગ્ર અક્ષાંડ અત્યારે દેખાય છે તેવું પ્રકટ થયું તે પહેલાં તેના આવર્ત-સ્વરૂપમાં તે હોવુંજ જોઈએ અને અત્યારે તેના વિવિધ રૂપોમાં તે પ્રકટ થયું છે તે પણ પાછું તેમાં સમાઈ જવાને માટેજ. દાખલા તરીકે એક નાના છોડવાનું જીવન તપાસીએ. આપણને જણાય છે કે છોડવાને છોડવાનું એકત્વ આપનાર એમાં બે બાબતો રહેલી છે-(૧) વૃદ્ધિ અને વિકાસ, (૨) ક્ષય અને નાશ. આ બંને મળીને એકત્વ પેદા કરે છે અને તે એકત્વજન્ય છે છોડવાનું જીવન છે. તથા આ છોડવાના જીવનને જીવન સાંકળની એક માત્ર કડી તરીકે લઈને, બુદ્ધિમુદ (પ્રોટોપ્લાઝમ)માં શરૂ થતી અને સંપૂર્ણ મનુષ્યમાં પરિણત થતી આખી જીવન પરંપરા આપણે તપાસીએ. એક અખંડ જીવન-સાંકળની મનુષ્ય એ એક કડી માત્ર છે અને વિવિધ પશુઓ, કુદ્ધ પ્રાણીઓ તથા ઉદ્ભિજ્જ, એ તેની બીજી કડીઓ છે. હવે જે સૂક્ષ્મ અંશોમાંથી એ બધાં ઉદ્ભવ્યાં છે તે મૂળ તરફ પાછા વળો અને આખી પરંપરાને એકજ જીવન તરીકે લ્યો; અને તમને જણાશે કે અત્રે જણાતી પ્રત્યેક ઉત્ક્રાન્તિ એવી કોઈક વસ્તુનું આવર્તન છે કે જે વસ્તુ એ ઉત્ક્રાન્તિની શરૂઆત પૂર્વે પણ હયાત હતી.

જેમાંથી ઉત્પત્તિ તેમાંજ લય. આ અક્ષાંડનો અંત શો ? તો કે જ્ઞાન, કેમ ખરું ને ? ઉત્ક્રાન્તવાદીઓના મત પ્રમાણે પણ સૃષ્ટિમાં જે સૌથી છેલ્લું ઉત્ક્રાન્ત થવાનું છે તે જ્ઞાન છે. એમ હોવાથી સૃષ્ટિનું કારણ અને આરંભસ્વરૂપ પણ તેજ હોવું જોઈએ. આરંભમાં

તે જ્ઞાન અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં હોય છે અને અંતમાં તે ઉત્ક્રાન્તિ પામી સ્ફુટ થયેલું હોય છે. તેથી કરી બ્રહ્માંડમાં વ્યક્ત થતું એકંદર જ્ઞાન તે અવ્યક્ત સમષ્ટિજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ હોવો જોઈએ અને આ સર્વવ્યાપક સમષ્ટિજ્ઞાનનેજ આપણે બ્રહ્મ કે મધ્યર કહી ઓળખીએ થીએ. એજ બ્રહ્મમાંથી શાસ્ત્રો કહે છે તેમ આપણી ઉત્પત્તિ થઈ છે અને એમાંજ પાછા આપણે લય પામવાનું છે. એને તમે બીજા ગમે તે નામથી ભલે ઓળખો, છતાં આરંભમાં તે અનંતવ્યાપક જ્ઞાનના અસ્તિત્વની તો તમારાથી ના પાડી શકાય તેમ છેજ નહિ.

સંયુક્ત પદાર્થ એ શું છે ? સંયુક્ત પદાર્થ એ છે કે જેમાં જૂદાં જૂદાં કારણો ભેગાં મળીને કાર્યમાં પરિણત થયાં છે. તેથી આ સંયુક્ત પદાર્થો કાર્ય કારણના નિયમની કક્ષામાંજ સંભવી શકે; જ્યાં સુધી કાર્ય કારણના નિયમોની સત્તા ચાલી શકે છે ત્યાં સુધીજ સંયોજનો અને સંમિશ્રણો હોઈ શકે. તેનાથી પર સંયુક્તતાની વાત કરવી અશક્ય છે, કેમકે ત્યાં કોઈ નિયમ લાગુ પડતો નથી. જે બ્રહ્માંડ આપણે જોઈએ છીએ, અનુભવીએ છીએ, તર્કીએ છીએ અને કદ્દપીએ છીએ, તેમાંજ માત્ર નિયમનું જોર ચાલે છે, તેની પેલી તરફ નિયમ બિયમનો ભાસ સરખો ચે નથી. જે આપણે અનુભવી શકીએ છીએ કે કદ્દપી શકીએ છીએ, તેજ આપણું બ્રહ્માંડ છે અને આપણે તેજ અનુભવી શકીએ છીએ કે જે આપણા પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિપથમાં છે તથા તેજ કદ્દપી શકીએ છીએ કે જે આપણા મનમાં છે. જે કંઈ શરીરની પર છે તે ઇન્દ્રિયોથી પણ પર છે, તથા જે મનથી પર છે તે કદ્દપનાથી પણ અતીત છે; અને તેથી આપણા બ્રહ્માંડથી પણ અતીત છે અને તેથી કાર્ય કારણના નિયમથી પણ અતીત છે. મનુષ્યનો આત્મા કાર્ય કારણના નિયમથી અતીત હોવાથી તે સંયુક્ત પદાર્થ નથી, તેમ કોઈ કારણનું કાર્ય પણ નથી અને તેથી નિત્ય મુક્ત છે

તથા નિયમબદ્ધ પ્રત્યેક પદાર્થનો અધિષ્ઠાતા છે. આત્મા સંયુક્ત પદાર્થ ન હોવાથી તેને કદી મૃત્યુ નથી, કેમકે મૃત્યુ એટલે મૂળ ઘટ-કાવયનોમાં પરિણત થવું અને નાશ એટલે આદિ કારણમાં લય પામવું. તેને મૃત્યુ નથી તેથી જીવન પણ નથી, કારણ જીવન અને મૃત્યુ એ બંને એકજ વસ્તુના જુદા જુદા આવિર્ભાવો છે; અર્થાત્ કે આત્મા જીવન મૃત્યુથી પર છે. તમે કદી જન્મ્યા નથી અને કદી મરશો પણ નહિ. જન્મ અને મરણનો શરીર જોડેજ સંબંધ છે.

એકત્વવાદનો સિદ્ધાંત એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે જે કંઈ અસ્તિ-ત્વમાં છે તે આ બ્રહ્માંડજ; સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ જે કંઈ છે તે અહિંજ છે; કાર્ય અને કારણ બંને અત્રેજ છે; સમજૂતી અને જ્ઞાન પણ અહિંજ છે. વ્યષ્ટિ તરીકે જે જોળખાય છે તે સમષ્ટિનુંજ બારીક રૂપમાં પુનરાવર્તન છે. આપણા પોતાના આત્માના અભ્યાસથી આપણને બ્રહ્માંડનો ખ્યાલ આવે છે અને જે આપણા આત્માના સંબંધમાં સસ છે તેજ બાહ્યજગતના સંબંધમાં પણ સત્ય ઠરે છે. સ્વર્ગ અને એવાંજ બીજાં વિવિધ સ્થાનકોની કલ્પનાઓ, જે સસજ હોય તો તે પણ આ બ્રહ્માંડમાંજ છે. તેઓ સધળાં મળીનેજ આ એકત્વ-આ સમષ્ટિને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી પ્રથમ ખ્યાલ તો આ ત્રિવિધ નાના નાના અંશોના બનેલા આખાનો-સમષ્ટિનો કરવાનો છે; અને આપણે પ્રત્યેક વ્યક્તિત્વો એ સમષ્ટિના અંશરૂપ છીએ. વ્યક્ત સ્વરૂપોમાં આપણે નિરનિરાળાં બાસીએ છીએ, પણ વસ્તુતઃ તો આપણે એકજ છીએ. આ સમષ્ટિથી-આ આખાથી આપણે પોતાની જાતને જેટલી જુદી માનીએ છીએ તેટલા આપણે વધારે દુઃખી થઈએ છીએ. તેથી ફરી ‘ અદ્વૈત ’ એજ નીતિવિધાનો પાયો છે.

૭-કળા.

કુદરતની ઝીણામાં ઝીણી બાબતોની નકલ એ ગ્રીક કળાનું રહસ્ય છે, ત્યારે આદર્શનું આલેખન એ હિંદુ કળાનું રહસ્ય છે. માંસનો એકાદ ટુકડો ચિતરવો હોય તો તેમાં ગ્રીક ચિત્રકાર પોતાની અધીજ શક્તિ કામે લગાડે છે અને તેમાં એટલો અધો યશસ્વી નીવડે છે કે તેને જોતાંજ ખરૂં માંસ સમજી કૂતરો તે કરડવા ધસી જવાની ભૂલ કરે છે. હવે આમ કેવળ કુદરતની નકલ કરવા પાછળજ માણસે આટલા અધા મગી પડવામાં ફાયદો શું છે ? કૂતરા આગળ ખરાજ માંસનો ટૂકડો શા માટે ન મૂકવો ?

ખીજ તરફ, આદર્શનું-અદૌકિકતાનું આલેખન કરવાની હિંદુ-ઝોની ભાવના પણ ચિત્રવિચિત્ર પૂતળાં ચિતરવામાંજ અવનત થયેલી છે. ખરી કળા તો કમળપુષ્પ સાથે સરખાવી શકાય, કે જે જમીનમાંથી ઉદ્ભવે છે, જમીનમાંથી પોતાનો ખોરાક લે છે, જમીનની સાથે સંસર્ગમાં છે અને છતાં તે (તેની પૂર્ણ વિકાસનો સ્થિતિમાં) જમીનથી બિલકુલ અંધર છે. એજ પ્રમાણે કળાએ કુદરતના સંસર્ગમાં તો રહેવુંજ જોઈ એ-અને જ્યાં જ્યાં એ સંસર્ગથી દૂર થવાય છે ત્યાં ત્યાં કળાનું અધઃપતન પણ થાય છે-છતાં તે કુદરતથી અતીત-પણ હોતીજ જોઈએ.

સૌંદર્યનું આલેખન તે કળા છે. આ કળા સર્વ બાબતોમાં આવી શકે. ‘ સ્થાપત્ય ’ એટલે કે શિલ્પ (આર્કિટેકચર) અને ‘ મકાન ’ એ એ શબ્દો વચ્ચેનો તફાવત એ છે કે પહેલો શબ્દ ભાવસૂચક છે ત્યારે બીજો શબ્દ આર્થિક તત્વોપર નિર્ભર થયેલું બાંધકામ છે. કોઈ પણ પદાર્થની કિંમત તેની ભાવ દર્શાવવાની શક્તિ પરજ અવલંબેલી છે. અમારા ગુરૂદેવ શ્રી સમુદ્રસુમાં કળાચાતુરી બહુ ઉત્તમ

પ્રકારે ખીણેલી હતી અને તેઓશ્રી કહેતા કે એ ચાતુરી સિવાય કોઈ પણ યથાર્થ ધાર્મિક થઈ શકે નહિ.

૮-ભાષા.

‘સરજતા’ એ ભાષાનું રહસ્ય છે. મારા ગુરુદેવની ભાષા એ મારો ભાષાનો આદર્શ છે. તેઓશ્રીની ભાષા બહુજ ધરગથુ છતાં બહુજ બાવપૂર્ણ હતી. જે વિચાર દર્શાવવા માંગતા હોઈએ તે વિચાર ભાષા-એ બરાબર દર્શાવેો જોઈએ.

બંગાળી ભાષાને આટલા ટૂંક સમયમાં સંપૂર્ણ ભાષા બનાવી દેવાનો થતો પ્રયત્ન તેને ઉલટી છિન્નભિન્ન અને શુષ્ક બનાવી દેશે. ખરૂં કહીએ તો તેમાં ક્રિયાપદોજ નથી. માધકલ મધુસુદન દત્તે આ ખામી પૂરવાનો પોતાનાં કાવ્યોમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. બંગાળીમાં સૌથી મોટો કવિ “ કંકણ ” થયો. સંસ્કૃત ભાષામાં સૌથી ઉત્તમ મઘ ભગવાન પાતંજલિનું મહાભાષ્ય છે. એની ભાષા બહુ જુસ્સાદાર છે. હિતોપદેશની ભાષા ખરાબ નથી, પરંતુ કાદમ્બરની ભાષા તો સંસ્કૃત ભાષાની અધોગતિનોજ નમુનો છે. બંગાળી ભાષાની રચના અને ખીલવણી સંસ્કૃતની ઢબપર ન કરતાં પાલીની ઢબપર થવી જોઈએ, કેમકે પાલીની સાથે તેને અત્યંત સામ્ય છે. તથાપિ પારિભાષિક શબ્દો નવા નિપજવતી વખતે અથવા તો બંગાળીમાં એતું ભાષાંતર કરતી વખતે તો તેમને માટે બધા સંસ્કૃત શબ્દોજ વાપરવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. આ કામને માટે જે સંસ્કૃત કેષોમાંથી એવા બધા પારિભાષિક શબ્દો તારવી કાઢવામાં આવે તો તેથી બંગાળી ભાષાના બંધારણમાં ઘણી સહાય મળે.

૯-સંન્યાસી.

સંન્યાસી શબ્દનું વિવેચન કરતાં, બોસ્ટન નગરમાં આપેલા એક વ્યાખ્યાનમાં સ્વામીજી બોલ્યા કે:—

મનુષ્ય પોતે જે આશ્રમમાં જન્મ્યો છે તે આશ્રમની તમામ ફરજો જ્યારે તે સંપૂર્ણ બળવી રહે છે, તેની મહત્વાકાંક્ષા જ્યારે તેને આધ્યાત્મિક જીવન ગાળવા અને ધનમાલ, નામકીર્તિ વગેરે ઐહિક વાસનાઓને સદંતર ત્યજી દેવા પ્રેરે છે, તથા સંસારના ખરા સ્વરૂપને જોવાની તેની આંતરદષ્ટિ ખોલતાં સંસારની અનિત્યતા, સંસારના ઝગડા, સંસારની દુગ્ધા અને તેના ક્ષુદ્ર બદલાતું તેને જ્યારે યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે આ બધાથી દૂર ભાગે છે અને ત્યારે પછી તે સત્ય સ્વરૂપ, શાશ્વત પ્રેમ, અને પ્રાણી માત્રના આશ્રયસ્થાન પ્રભુની ખોળ કરવા માંડે છે. તે માણસ સંસારનાં સધળાંજ માન, પાન, માલ ખર્ચનાના સંપૂર્ણ ત્યાગપૂર્વક સંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે અને પરોપકારમય જીવન ગાળતો, આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે ખંત-પૂર્વક પ્રયત્ન કરતો, પ્રેમ અને દયાભાવમાં શ્રેષ્ઠતા મેળવવા મથતો અને અવિનાશી આંતરજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો કરતો સંસારમાં ધતસ્તતઃ વિચરે છે. કંઈ વર્ષોના તપ, દમ, ધ્યાન અને ધારણાને અંતે જ્ઞાન રૂપી મુક્તાશ્લેષ મેળવ્યા પછી તેનો વારો શુરૂ બનવાનો આવે છે અને પોતાના જ્ઞાન અને અનુગ્રહનો લાભ પોતાના શિષ્યોને-દીક્ષિત તેમજ અદીક્ષિત મનુષ્યોને જેમને જેમનો હોય તેમને ઉદ્ધારતાપૂર્વક આપે છે.

સંન્યાસીને કોઈપણ વિશિષ્ટ ધર્મ હોઈ શકતો નથી, કેમકે તેનું જીવન સ્વતંત્ર વિચારોનું છે અને તે બધાજ ધર્મોમાંથી સાર ગ્રહણ

કરે છે; તેનું જીવન કેવળ સિદ્ધાંત અને તર્કવિતર્ક કિંવા માન્યતાનું નથી, પણ સાક્ષાત્કારનું છે; એને સ્થાપિત મત જેવું કંઈજ હોતું નથી.

૧૦૦-સંન્યાસી અને ગૃહસ્થ.

સંન્યાસીનાં કામોમાં સંસારી માણસોનો અવાજ ન હોવો જોઈએ. સંન્યાસીઓએ શ્રીમંતો સાથે કંઈ પણ નિસ્ખત ન રાખતાં રક-અજ્ઞાનવર્ગી પ્રતિજ્ઞ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું છે. તેણે ગરીબો સાથે સ્નેહભાવ અને મમતાપૂર્વક વર્તવું જોઈએ, તેની સભાગ લેવી જોઈએ તથા પોતાનાથી અને તેથી અને અને તેટલી તેમની સેવા આનંદપૂર્વક બજાવવી જોઈએ. શ્રીમંતોની સભાવના કરવી અને આશ્રય માટે તેમને વળગતા ફરવું એ જે બામત આજકાલ આપણા દેશના એકંદર સંન્યાસી વર્ગના વિનાશનો હેતુ થઈ પડી છે. સાચા સંન્યાસીએ કાળજીપૂર્વક એવા વર્તનથી અગામી રહેવું જોઈએ. એવી વર્તણૂક તો કોઈ બ્રહ્મચરીયોને વારાંગનાનેજ શોભે તેમ છે. જેણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો છે એવા સંન્યાસીને તો તે નજ શોભે. કનક-કામિનીમાં રાત દહાડો રત રહેનારો માણસ, કનક-કામિનીના પરિત્યાગ એજ જેવું લક્ષણ અને બૂધ્ધિ છે એવા સંન્યાસીનો ભક્ત કેવી રીતે થઈ શકે ? શ્રી રામકૃષ્ણ અશ્રુપાતપૂર્વક માતાજીની પ્રાર્થના કરતા કે “ હે મા ! જેનામાં કામ-કાંચનનો જરા જોડો પણ પાસ નહોતો તેવાનેજ તું કૃપા કરીને મારી પાસે વાતો કરવા મોકલજે, કારણ કે સંસારપરાયણ જનો સાથે વાતો કરતાં મારા હોઠ બંધે છે. ” તેઓશ્રી વળી એમ પણ કહેતા કે “ સંસારરત તેમજ અપવિત્ર મનુષ્યોનો સ્પર્શ મારાથી

સહન થઇ શકતો નથી. ” સંન્યાસીઓમાં શિરોમણિ એવા સાચા સંન્યાસીને સંસારી જન કદાપિ બોધ આપી શકે નહિ; અને સંસારીજન કદાપિ પણ સંપૂર્ણ સરળ કિંવા નિશ્પ્રપંચ હોતો નથી; કેમકે તેને પોતાનો કોઇને કોઇ સ્વાર્થ સાધવાનો હોય છેજ. જે ભગવાન પોતે ગૃહસ્થ તરીકે અવતરે તો તેમને પણ હું સંપૂર્ણ નિશ્પ્રપંચી તરીકે કદી ન માનું. ગૃહસ્થ જ્યારે કોઇ ધર્મપંથના નેતાનું અથવા આચાર્યનું પદ સ્વીકારે છે ત્યારે તે ધર્મ અથવા સિદ્ધાંતના આચ્છાદન તળે તે પોતાના સ્વાર્થ હેતુઓને છુપાવીને ધર્મના નામે તે સ્વાર્થ હેતુઓને સિદ્ધ કરવાનોજ ક્રમ ચલાવે છે અને એનું પરિણામ એ થાય છે કે તે ધર્મપંથમાં સડો પેસી તેને છોક ભીતર સુધી ફેરી નાંખે છે. ગૃહસ્થોના નેતૃત્વ તળેની બધીજ ધાર્મિક હિલચાલોની એજ દશા થઇ છે. સંન્યાસ વગર ધર્મની સ્થિતિ કદી પણ સંભવતી નથી.

અત્રે સ્વામીજીને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો કે-“ ‘કાંચનનો ત્યાગ’ એનો અર્થ આપણે સંન્યાસી લોકોએ શું સમજવાનો છે ? ” તેના જવાબમાં સ્વામીજીએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું:-

“ અમુક હેતુઓની સિદ્ધિ અર્થે આપણે અમુક સાધનો કામે લગાડવાં પડે છે. આ સાધનો દેશ, કાળ, વ્યક્તિત્વ વગેરેની અપેક્ષાએ નિરનિરાળાં હોય છે, પણ હેતુ તો સદા બદલાયા વગરનો-એકનો એકજ રહે છે. સંન્યાસીની બાબતમાં આત્મોદ્ધાર અને જગત્ કલ્યાણ-આત્મનઃ મોક્ષાર્થ જગદ્વિતાય ચ-એ હેતુ છે, અને તે હેતુને સિદ્ધ કરવાના માર્ગોમાં સંન્યાસ સૌથી અગત્યનો માર્ગ છે. યાદ રાખો કે ‘ સંન્યાસ ’ સર્વ તરેહના સ્વાર્થ હેતુઓના સમૂળગા અભાવમાંજ રહેલો છે અને નહિકે કેવળ બાહ્ય સંસર્ગથી અળગા રહેવામાં. એટલે કે પારકા ખાસે રાખેલા પોતાના પૈસાનો સ્પર્શ કરવાનું પોતે ન રાખે

પણ તેજ પૈસાના જોરે પ્રાપ્ત થતા સધળા લાભોનો ઉપભોગ કરવાને ચૂકે નહિ-થું એ તે સંન્યાસ છે ? નહિ રે નહિ, આ જાતના વર્તનને સંન્યાસ કહી શકાયજ નહિ. ગૃહસ્થ લોકો જ્યારે મન્યાદિ નીતિ-કારોની આજ્ઞાઓનું ચુસ્ત રીતે પરિપાલન કરતા હતા તે કાળે સંન્યાસીઓના ઉપરોક્ત બે હેતુઓ સિદ્ધ થવામાં મધુકરી યાને ભિક્ષા-વૃત્તિની પ્રજ્વાલિકાથી ઘણી સ્થાય મળતી હતી; કેમકે તે વખતે પ્રત્યેક ગૃહસ્થ રોજ પોતાના આહારમાંથી અમુક ભાગ ત્યાગી-સંન્યાસીના આર્તિથ્ય માટે જૂદો કાઢતો. સાંપ્રત સમયમાં પરિસ્થિતિ અત્યંત પલટાઈ ગઈ છે અને તેમાં જંગાળામાં તો ખાસ કરીને મધુકરીની પદ્ધતિને નામે મીંડું વળ્યું છે. જંગાળામાં અત્યારે મધુકરીપર ગુજરાન ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ શક્તિનો કેવળ અપવ્યય કરવા જેવું છે. ભિક્ષાનો આદેશ એ ઉપરોક્ત બે હેતુઓની સિદ્ધિ માટેનું સાધન છે ખરું, પણ હાલમાં હવે તેનાથી હેતુ સરે તેમ નથી. પરિસ્થિતિ આમ હોવાથી જો સંન્યાસી પોતે કેવળ જીંદગીની જરૂરિયાતો પુરતી જોગવાઈ રાખે અને પોતાની તમામ શક્તિ જે હેતુ અર્થે પોતે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો હોય તે હેતુની સિદ્ધિ પાછળ ગાળે, તો તેથી સંન્યાસના સિદ્ધાંતને કોઈ જાતનો બાધ આવે તેમ નથી. અજ્ઞાનતા પૂર્વક સાધનેનેજ અતિશય મહત્વ આપી દેવાથી ગોટાળો ઉભો થાય છે. મૂળ હેતુ યાને ધ્યેય કદી વિસરાવો ન જોઈએ. ”

૧૧-અધિકારીવાદના અનર્થો.

એક સમયે વાતો કરતાંકરતાં ‘ અધિકારીવાદ ’ અથવા તો વિશિષ્ટ હકો અને અધિકારોના સિદ્ધાંત વિષે વાત નીકળી, એટલે સ્વામીજી તે સિદ્ધાંતના પરિણામ રૂપ અનર્થોનું આવેશથી વિવેચન કરતાં બોલ્યા:—

અસલના ઋષિમુનિઓ માટે મને અત્યંત આદર બુદ્ધિ હોવા છતાં લોકોને બોધ આપવાની તેમની પદ્ધતિનો તિરસ્કાર કર્યા વગર મારાથી નથી રહેવાતું. તેઓ અમુક અમુક બાબતો કરવાની લોકોને હંમેશાં આજ્ઞા કરતા, પરંતુ તેમ શામાટે કરવું જોઈએ તેનો ખુલાસો ન આપવાની તેઓ સદા સાવચેતી રાખતા. આ પદ્ધતિ છેકળ અપ-કારી હોય મનુષ્યોને પોતાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવામાં સહાયબૂત થવાને બદલે તેજી તેમના મનમાં અર્થરહિત મિથ્યા પ્રભાવોનો ખીચડો કર્યો છે. હેતુને લોકોથી ગુપ્ત રાખવાના બ્રહ્માનામાં તેઓ એમ કહેતા કે લોકો એને માટે અધિકારી નહિ હોવાથી તેમણે કદાચ તે તેમના આગળ જાહેર કર્યો હોત તો પણ તેનો ખરો અર્થ તેમનાથી સમજી ન શકાત. આ અધિકારીવાદ એ શુદ્ધ સ્વાર્થવૃત્તિનુંજ પરિણામ છે. તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા કે પોતાના ખાસ વિષયથી લોકોને જો તેઓ બોમિયા કરી દેશે તો ઉપદેશક અને ગુરૂ તરીકેનું પોતાનું સર્વોપરી પદ જતું રહેશે. તેથીજ આ અધિકારીવાદના સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરવાની આટલી બધી તેમની ખટપટ ! એ ઉમદા પાઠોને ગ્રહણ કરવા માટે જો કોઈ મનુષ્ય અત્યંત અશક્ત જણાતો હોય તો તેનામાં ઉચ્ચ વિષયોને સમજી શકવાની શક્તિ ખીલે એટલા માટે તમારે વધારે પ્રયાસ કરવો જોઈએ; અને નહિ કે તેની ઉપેક્ષા કરવી યાતો તેની બુદ્ધિને ફળવવા ઓછો પ્રયત્ન કરવો. માનવ આત્મામાં અનંત

શક્તિઓ રહેલી છે, એ પ્રચંડ સત્યને અધિારીવકાદના આ પક્ષ-
પાતીઓ વિસરી ગયા-ને ! એ સત્યની તેમણે અવજ્ઞા કરી. જ્ઞાનનું
દાન જો લોકોની માતૃભાષામાં કરવામાં આવે તો તે પ્રત્યેક જણથી
અહણુ કરી શકાય તેમ છે. જે ઉપદેશક શ્રોતાઓનાં મન નથી જીતી
શકતો કિંવા તેમની શંકાનું નિવારણ નથી કરી શકતો તેણે ‘ ઉચ્ચ
તત્ત્વજ્ઞાન સામાન્યજનો માટે નથી ’ એ દલીલ આગળ કરી લોકોનો
દોષ કાઢવાને બદલે તથા તેમને અજ્ઞાન અને બહેમમાં સડયા કરવાનું
દુરમાવવાને બદલે તેણે પોતેજ લોકોને તેમની માતૃભાષામાં સમજાવ-
વાની પોતાની અશક્તિ માટે શોક કરવો જોઈએ. નળજા યાને સા-
માન્ય લોકો ગુચ્ચવાડામાં પડશે, એવો ભય રાખ્યા વિના સત્ય હોય
તે બેધડક કહી નાંખે. મનુષ્યો સ્વાર્થી છે, ખીજાઓ ઉપરનો પોતાનો
અધિકાર અને વસીલો નષ્ટ થઈ જવાની ધારતીના માર્યા તેઓ પોતાના
જ્ઞાનની સપાટીપર ખીજાને આવવા દેવા માગતા નથી. તેઓની
દલીલ એ છે કે ‘ સર્વોત્કૃષ્ટ અધ્યાત્મ તત્ત્વોનું જ્ઞાન દુર્બળ ચિત્તના
મનુષ્યોની બુદ્ધિમાં ભ્રમ પેદા કરશે. ’ તે આશયનો તેમનો શ્લોક આ
પ્રમાણે છે:—

ન બુદ્ધિભેદં જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસંકિન્નામ્ ।

યોજયેત સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥

“ કર્મમાં આસક્તિવાળા અજ્ઞાનીઓના ચિત્તમાં (જ્ઞાન શીખ-
વાડી) બુદ્ધિ ભેદ પેદા ન કરવો; પાંડિત જને તેમને કર્મોમાં વળ-
માડેલા રાખવા. ”

‘ પ્રકાશ વધારે અંધારું લાવે છે ’ એ આત્મવિરોધક કથનને
હું માની શકતો નથી. એ તો જાણે સત્ત્વિદાનંદ મહામાગરમાં મુક્તિ
અને અમરતાના જળનિધિમાં દૂધતાં જીવ જાય એના જેવું લાગે છે.

કેવું પાગલ ! કેવું અસંગત ! જ્ઞાન એટલે અજ્ઞાનથી જન્મતા દોષોથી મુક્તિ. તો પછી જ્ઞાન દોષનો માર્ગ તૈયાર કરે !-જ્ઞાનદાન ઘોટાળો પેદા કરે !-શું એ શક્ય છે ? ખરી બાબત એમ છે કે લોકોનું માન ખોધ બેસવાની ભીતિથી ખરાં સત્યો છે તેવાં કહી દેવાની તેમનામાં હિંમત નથી. તેથી તેઓ સનાતન શાશ્વત સત્યો અને લોકોની અર્થ વિહીન બહેમી માન્યતાઓ, એ બે વચ્ચે તોડજોડ કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને એમ કરતાં એક નવીન સિદ્ધાંત ઉભો કરે છે કે લોકાચાર અને દેશાચારને સર્વથા માનવાજ જોઈએ. એવી કોઈ પણ તોડજોડ આપણને ન જોઈએ ! સફેદો લગાડી આણેલી સુંદરતાનો ખોટો ડોળ ન જોઈએ ! મુડદાને ફૂલોના ઢગલા તળે ઢાંકવાનો પ્રયત્ન થવો ન જોઈએ ! ‘તથાપિ લોકાચારો—’ વગેરેથી શરૂ થતા અનર્થ પૂર્ણ શ્લોકોને તિલાંજલિ આપો. આવી જાતના સમાધાનથી-આવી જાતની તોડજોડથી પરિણામ એ થાય છે કે ભવ્ય સત્યો હોય છે તે સપાટા-બંધ કચરાના ઢગલા તળે ઢાંકાઈ જાય છે અને તેમને સ્થાને હડહડતાં જૂઠાણાં શુદ્ધ સત્યો તરીકે આતુરતાપૂર્વક આગળ કરાય છે. શ્રીકૃષ્ણે આવી નિડરતાથી ઉપદેશોનાં ગીતાનાં પ્રાઢાં સત્યોપર પણ ત્યાર પછીના જમાનાના શિષ્યોને હાથે ઉપરોક્ત સમાધાન યાને તોડજોડનો ઢોળ ચઢ્યો છે, અને તેથી પરિણામ એ થયું છે કે દુનિયાભરમાં સર્વ-માન્ય આ શ્રેષ્ઠ ધર્મગ્રંથમાં પણ ઘણી બાબતો અત્યારે એવી ઘુસી ગયેલી છે કે જે મનુષ્યોને ઉઘે રસ્તે દોરી જાય છે.

આ તોડજોડનો પ્રયત્ન એ અતિ નિંદ્ય અને છેકળ બાયલાપણાનું પરિણામ છે. બીરૂતાને ત્યાગી નિડર બનો ! મારાં વત્સોએ સૌથી પ્રથમ નિડર અને હિંમતવાન બનવું જોઈએ. તોડજોડની-સમાધાનની કોઈ પણ સખગસર જરા સરખી પણ વાત ન કરો. ઉત્તમોત્તમ સત્યો તેમનાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ચોગરદમ ઉપદેશો. તમારું માન ખોધ બેસવાની

કિંવા દુઃખદ અણુરાગ ઉત્પન્ન થવાની ધાસ્તી ન રાખો. ખાત્રી રાખ-
જો કે સત્યને જોતું મેલવાની અનેક લાલચો આવે છતાં જો તમે
સત્યને સેવ્યા કરશો તો તમારામાં કંઈ એવું દિવ્ય બળ આવશે કે
જેના પ્રભાવને લીધે તમે જોને સત્ય ન માનતા હો એવી વાતો તમારી
આગળ કહેતાં મનુષ્યો ધ્રુજશે. સતત ચૌદ વર્ષ લગી સત્યનું ચુસ્ત-
રીતે અચળ વૃત્તિથી પરિસેવન કરી શકશો તો પછી તમે જો કંઈ
કહેશો તે લોકો ખાત્રીથી વધાવી લેશે. એ રીતે તમે જનતા ઉપર
આશિર્વાદના ઓધ જહેવડાવશો, મોટામાં મોટો ઉપકાર કરશો, તેમનાં
અંધનો કાપશો અને આખા રાષ્ટ્રને ઉન્નતિ પથપર આણશો.

૧૨-ભક્તિ યોગ.

દૈતવાદી એમ માને છે કે તમને નીતિવાન કરવાને સાર પ્રભુ
પોતે દેડો લઇને તમારી સાથેનો સાથે રહેવો જોઇએ, કે જથી તમે
વિપથગામી થતાં તુરતજ તે તમને શિક્ષા કરી શકે; એ કેવું ?
ધારો કે ભાડુતી ગાડીનો એક ખરાબમાં ખરાબ ઘોડો કે જે ચાચુ-
કના સપાટા વિના ચાલતોજ નથી અને જે એવા ફટકા ખાવાને
ટેવાયલો છે-તે આપણને વ્યાખ્યાન આપે છે; તે મનુષ્યો વિષે બોલવા
માંડે છે, અને કહે છે કે તેઓ (એટલે કે મનુષ્યો) બહુજ અનીતિ-
વાન હોવાં જોઇએ. શામાટે ? તો કે “ હું જાણું છું કે તેમને નિય-
મિત શ્ટકારવામાં આવતા નથી ! ” હવે ખરી વાતતો એજ છે કે
શ્ટકાની ધાસ્તી તો મનુષ્યને ઉલટો વધારે અનીતિવાન બનાવે છે.

પરમેશ્વર છે અને તે સર્વવ્યાપક છે એમ તો તમે બધાજ
કહો છો. તો હવે આંખો બંધ કરો અને વિચારો કે તે કાણુ અને
કેવો છે. તમને શું જણાય છે ? તેની સર્વ વ્યાપકતાનો ખ્યાલ તમારા

મનમાં લાવવા માટે તમે કાંતો સમુદ્રનો, કાંતો ભુરા આકાશનો, કાંતો સીમના વિસ્તારનો કે એવીજ બીજી કોઇ પોતાની જાંઘળીમાં જોયેલી ચીજોનોજ વિચાર કરતા હશો. જે એમજ હોય તો તો પ્રભુ સર્વવ્યાપક છે એનો કંઈજ અર્થ તમે સમજતા નથી, તેજ પ્રમાણે પ્રભુના બીજા બધા ગુણોના સંબંધમાં પણ સમજ લેવું. હું તમને ત્યારેજ પ્રભુના ભક્ત કહીશ કે જ્યારે તમે એ વિચારનો સાક્ષાત્કાર કરવા શક્તિમાન થયા હો. તે પહેલાં તો મ+ક્ત-ધ+ર્મ-એમ શબ્દોની જોડણી સિવાય વિશેષ કંઈજ નથી. સાક્ષાત્કારની આવી શક્તિ હોવી યા મેળવવી એજ ધર્મ છે; ગમે તેટલા સિદ્ધાંતો, શીલસુશીલો, કે નીતિનાં થોથાં તમે તમારા ભેજમાં ફાંસી ફાંસીને ભર્યા હોય તેથી શું થઈ ધરું ? એનું કંઈજ મહત્ત્વ નથી. તમે જેવા છો અને જેનો તમે સાક્ષાત્કાર કર્યો છે એજ મહત્ત્વની વાત છે.

‘ સાકાર પરમેશ્વર ’ એ માયાની બળમાંથી જેવાયલો નિરાકાર પરમાત્માજ છે. પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સહાયથી જ્યારે આપણે તેને પામીએ છીએ ત્યારે આપણને તે સાકાર સ્વરૂપમાંજ માત્ર દેખાય છે. જ્ઞાતા પોતેજ પોતાનો જ્ઞેય શી રીતે હોઈ શકે ? કિંતુ તેનો પડછાયો-તેનો આભાસ પડી શકે છે ખરો, જે ‘ દૃષ્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ ’ જેવું કંઈ શકાતું હોય તો એજ છે. તેથી કરીને એ પડછાયાનું-એ આભાસનું સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ-પોતાને સાકારત્વ પ્રાપ્ત કરાવવાનો આત્મપત્નો એ પ્રયત્ન-એજ સાકાર પરમેશ્વર છે. પરમાત્મા એ શાશ્વત આંતરિક વિષય છે, અને તેને દૃષ્ય સ્વરૂપમાં લાવવા માટે આપણો અસ્ખલિત પ્રયાસ છે. એ પ્રયાસના યોગેજ આ દૃષ્ય બ્રહ્માંડ કે જેને આપણે પ્રકૃતિ વગેરે કહીએ છીએ તેની ઉત્પત્તિ છે. પણ એ બધા દુર્ગા પ્રયત્નો છે. આત્માનું સર્વોત્કૃષ્ટ દૃષ્ય સ્વરૂપ (મનુષ્યો માટે શક્ય હોય તો તે) સાકાર પરમાત્મા છે. આ સાકારત્વ પ્રાપ્ત કરાવવાની ક્રિયા તે આપણી

પોતાની પ્રકૃતિનો આવિર્ભાવ કરવાનો યાને પોતાનું સ્વરૂપ પોતે પીછા-
નવાનો પ્રયત્ન છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે પ્રકૃતિ આ બધાજ અનુભવો
આત્માને દેખાડે છે, અને જ્યારે તેને સત્ય અનુભવની પ્રાપ્તિ થઈ
રહે છે ત્યારે તેને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ થવા માંડે છે. અદ્વૈત
સિદ્ધાંત પ્રમાણે આત્મા પોતેજ પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરવા મથે છે.
પરંતુ દીર્ઘ મંથન પછી તેને સમજાય છે કે મનોમય (આંતરિક) વિષય
તે સદા મનોમયજ રહેવાનો; અને એવું સમજ્યા પછી તે અનાસક્તિને
સેવવા માંડે છે અને મુક્ત થાય છે.

મનુષ્ય જ્યારે એ સંપૂર્ણ અવસ્થાને પામે છે ત્યારે તેનું સ્વરૂપ
પણ સાકાર પરમાત્માના જેવુંજ હોય છે. “હું અને મારો પિતા એક
છીએ.” તે જાણે છે કે પોતે બ્રહ્મ-નિરાકાર કૈવલ્યની સાથે એકરસ
છે, અને સંસારમાં તેનો વ્યવહાર સાકાર પરમાત્માની લીલાવત્તજ છે.
મોટા મોટા નૃપવરો પણ કોઈ કોઈવાર રમકડાં સાથે રમે છે તેમ તે
પણ સંસારમાં ક્રીડા માત્રજ કરે છે.

કેટલીક બ્રમણ્યો-કલ્પનાઓ એવી હોય છે કે જે બીજાનાં
બંધનોને તોડવામાં સહાયરૂપ થાય છે. આ આખું બ્રહ્માંડ કલ્પના-
મયજ છે, પણ કલ્પનાઓનું એક જૂથ બીજા જૂથને સુધારે છે.
જેઓ આપણને એમ કહે છે કે સંસારમાં તો પાપ, શોક અને મૃત્યુ
જ ભર્યાં છે અને તે ખરેખર ભીષણ છે. પરંતુ બીજા જાતના લોકો જેઓ
કહે છે કે “તું પવિત્ર છે, પ્રભુનું અસ્તિત્વ છે, દુઃખ નામે નથી”
તેઓ સારા છે અને બીજાનાં બંધન તોડવામાં તેઓ મદદગાર થાય
છે. માયારૂપ સાંકળની સમસ્ત કડીઓ તોડી શકે એવી સર્વોત્કૃષ્ટ
કલ્પના તો સાકાર પરમાત્માનીજ છે.

મંદિરમાં જઈને ‘પ્રભો! ક્ષમા કરાવો તું સંભાળ લેજે અને
દીકાણું મને આપ! હું નાથ! હું તને મારી ક્ષુદ્ર પ્રાર્થના સમર્પું છું

અને તું મને નિત્યની જરૂરિયાતની અમુક વસ્તુ આપ! પ્રભો! મારું માથું દુઃખતું મટાડો ” વગેરે વગેરે વદ્યું તે ભક્તિ નથી. એતો ધર્મતું અધમાધમ સ્વરૂપ છે. કર્મનો એ નિકૃષ્ટ પ્રકાર છે. શરીર અને તેની જરૂરિયાતોને સંતોષવાના પ્રયત્નમાંજ મનુષ્ય જે પોતાની સર્વ માનસિક શક્તિને વાપરી નાંખે તો પછી એનામાં ને પશુમાં ફેર શો છે તે મને ખતાવો. ભક્તિ એ એક બહુ ઉમદા ચીજ છે, સ્વર્ગની કામના કરતાં પણ તે વધારે ઉમદા છે. સ્વર્ગની ભાવના એવી છે કે તે અનહદ સુખો ભોગવતાનું સ્થાનક છે, તોપછી એ તે ઈશ્વર શી રીતે હોષ શકે ?

મૂર્ખા હોય છે તેઓજ ઇન્દ્રિયજન્ય ભોગો પાછળ ધસે છે. ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિમાંજ આયુષ્ય વીતાડવું સહેલું છે. ખાવા, પીવા અને દહેર મારવાની જૂની ધરેશમાં ધસડાવું એ એના કરતાં પણ સહેલું છે; પણ આ આધુનિક શીલસુદ્ધે તમને જે કહેવા માગે છે તે એ કે આવાં સુખોની ઇચ્છાપર ‘ધર્મ’ ની છાપ મારો. તેમનો આ સિદ્ધાંત બચાંકર છે. ઇન્દ્રિયોની પરિતૃપ્તિમાં મૃત્યુ સહેલું છે. આત્માના સમતલ-પરતું જીવન એજ ખરું જીવન છે, બાકીનાં બધાં જીવન મૃત્યુ છે; આ સમસ્ત દ્રવ્યાદ્રવ્ય જીવનો એ તો એક અખાડારૂપ છે. ખરું જીવન ભોગવવા માટે તો આપણે તેનાથી પર જવું જોઈએ.

“ અડશો માં તમો અમડાશો ” એજ જ્યાં સુધી તમારો ધર્મ છે અને ‘રસોઈનું પાવ’ એજ જ્યાં સુધી તમારો દેવ છે, ત્યાં સુધી તમારી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સંભવતી નથી.

પંથો પંથો વચ્ચેના ક્ષુદ્ર મતભેદો એ દેવળ શમ્બોનાં અર્થરહિત ચૂંથણાંજ છે; એમાં દૈવત જેવું કંઈજ નથી. પ્રત્યેક જણ એમ માને છે કે “ આ મારો સ્વતંત્ર વિચાર છે ” અને બધાંને પોતાની મરજી અનુરૂપ વર્તાવા માગે છે. ઝગડાની ઉત્પત્તિ થાય છે તે આ રીતે.

બીજાની ટીકા કરતી વખતે આપણે મૂર્ખતા એ કહીએ છીએ

કે આપણા જીવનના એક વિશિષ્ટ ઉજળા મુદ્દાનેજ આપણે પોતાનું સમસ્ત જીવન કદપી લઇએ છીએ, અને તેની જોડે સામાજિકાના જીવનના કાળા મુદ્દાઓની તુલના કરીએ છીએ, એવી રીતે આપણે વ્યક્તિઓને યથાર્થ પીછાનવામાં ભૂલથાપ આપીએ છીએ.

ઝનુન અને ધર્મોપાસના યોગે કોઈપણ ધર્મને જલદીથી પ્રચાર થઈ શકે એ નિર્વિવાદ વાત છે, પણ પાયો તો તેજ ધર્મને સુદૃઢ અને નક્કર હોય છે કે જે પ્રત્યેક મનુષ્યને મત સ્વાતંત્ર્ય આપી ઉન્નત પથગામી બનાવે છે. આ રીતિ મંદ છે પણ તે મક્કમ છે.

ભારત વર્ષને પ્રથમ આધ્યાત્મિક-ધાર્મિક વિચારોથી ભરી કાઢે એટલે બીજા વિચારો સૌ પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવશે. આધ્યાત્મિકતા અને અધ્યાત્મ જ્ઞાનનું દાન એજ સૌથી શ્રેષ્ઠ દાન છે, કેમકે તે અનેક જન્મોની પરંપરાથી ઉગારે છે; બીજા નંબરનું વિદ્યાદાન છે; ત્રીજું દાન જીવન દાન છે; અને ચોથું દાન અન્ન દાન છે. સાધનો—એટલે કે સાક્ષાત્કાર માટે તપ, દમ વગેરે—નું આચરણ કરતાં દેહ પડે તો પડવા દો; તેથી શું થઈ ગયું ?

સાધુઓના સતત સહવાસથી વખત આવ્યે સાક્ષાત્કારની સિદ્ધિ અવશ્ય થશે.

એવા પણ પ્રસંગો બને છે કે જ્યારે મનુષ્ય સમજી શકે છે કે પાણીનું કમંડળ ભરી આપીને કરેલી મનુષ્ય સેવાનું મહત્ત્વ પણ હજારો વારના ધ્યાન કરતાં વધારે છે.

જે મનુષ્ય કમંડળ બરાબર રીતે ભરી શકે છે તેજ ધ્યાન પણ બરાબર રીતે ધરી શકે છે.

દેવો એટલે ઉત્કૃષ્ટ વિકાસ પામેલા મૃત મનુષ્યોની વિભૂતિઓ સિવાય બીજું કંઈજ નથી. આપણને તેમની કનેથી મદદ મળી શકે છે. હરકોઈ મનુષ્ય આચાર્યપદને પ્રાપ્ત ન થઈ શકે પણ હરકોઈ જણ

મુક્તતો થઈ શકે. મુક્તાત્માને આપું જગત્ સ્વપ્નવત્ ભાસે છે, પણ આચાર્યે તો એ બેડે સ્થિતિઓની મધ્યમાં ઉભા રહેવાનું છે. સંસારના અસ્તિત્વનું ભાન તેને હોવાનું જોઈએ, નહિતો એણે ઉપદેશજ્ઞ શા માટે આપવો જોઈએ ? વળી જો સંસારની સ્વપ્નવત્તાનો એને સાક્ષાત્કાર ન થયો હોય, તો એ સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં કોઈ રીતે વધીઆતો પણ હોતો નથી અને તેણે માણસ બીજાઓને શીખરી પણ શું શકે ? ગુરૂને શિષ્યના પાપનો અમુક ભાર સદન કરવો પડે છે; અને એજ કારણથી સમર્થ આચાર્યોના અંગમાં પણ રોગો અને બીજી પીડાઓ દેખાવ દે છે. આમ હોવાથી જો તે આચાર્ય અપૂર્ણ હોય છે તો તે પીડાઓ તેના મનપર પણ હુમલો કરે છે અને તેનું પતન થાય છે. માટે આચાર્ય થવું એ મહા વસમું છે.

આચાર્ય થવા કરતાં જીવનમુક્ત થવું એ પ્રમાણમાં વધારે સહેલું છે. કારણ કે જીવન્મુક્તતો સંસારને સ્વપ્નવત્ જાણી બેસી રહે છે, એને પછી સંસાર સાથે કંઈજ લેવા દેવા નથી રહેતી; પરંતુ આચાર્યને તો સંસાર સ્વપ્નવત્ જાણ્યા છતાં તેમાં રહીને કામ કરવું પડે છે. જેની મારફત દિવ્ય શક્તિ કામ કરે તેજ આચાર્ય છે. જે શરીરમાં રહી મનુષ્ય આચાર્ય અને છે તે શરીર એટલે કે આચાર્યનું શરીર ધતર કોઈ પણ મનુષ્યના શરીર કરતાં બહુ નિરાળું હોય છે. તે શરીરને સંપૂર્ણ સ્થિતિમાં રાખવાનું તો એક શાસ્ત્ર છે. તેની અવયવ રચના બહુ નાજુક હોય છે, તેનાપર બહુ સપાટાયાંધ અસર થાય છે અને તેનામાં આનંદ અને શોકની લાગણી બહુજ સતેજ હોય છે. તે અલૌકિક હોય છે, સામાન્ય નિયમના અપવાદરૂપ હોય છે.

જીવનના દરેકે દરેક ક્ષેત્રમાં આપણને જણાય છે કે વિજય મળે છે તે અંતરસ્થ વ્યક્તિનેજ મળે છે, અને વ્યક્તિત્વ એજ સઘળા વિજયનું રહસ્ય છે.

નદિયાના અવતારી પુરુષ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચૈતન્યના જોવા લાગણીનો સર્વેત્કૃષ્ટ વિકાસ અન્યત્ર કયાંય પણ જોવામાં આવતો નથી.

શ્રી રામકૃષ્ણ એતો એક શક્તિ છે. તેમનો સિદ્ધાંત અમુક છે કે તમુક છે એવું તમારે ન ધારવું પણ તેઓ એક શક્તિ છે, અને તેમના શિષ્યોમાં રહીને તે અઘાપિ પણ જગતમાં કાર્ય કરે છે. મેં તેમને વિચારોમાં આગળ વધતા જોયા હતા. તેઓ હજીયે વધે છે. શ્રી રામકૃષ્ણ એ જીવનમુક્ત અને આચાર્ય બંને હતા.

૧૪ જ્ઞાનયોગ.

બધાજ આત્માઓ ક્રીડા-લીલા કરે છે, પછી કેટલાક જાણુપૂર્વક અને કેટલાક અજાણજાણતાં; જાણુપૂર્વક ક્રીડા કરતાં શીખવી તેનુંજ નામ ધર્મ છે.

જે નિયમ આપણા સાંસારિક જીવનને લાગુ પડે છે તેજ નિયમ આપણા ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક જીવનને પણ લાગુ પડે છે. નિયમ એકજ છે, સર્વ સામાન્ય છે. ધર્મ એક નિયમથી દોરાય છે અને સંસાર બીજા નિયમથી, એવું છેજ નહિ. મનુષ્ય અને રાક્ષસ એ બંને ઇશ્વરના સ્વરૂપથી ભિન્ન સ્થિતિના છતાં તેના પોતાનાજ જૂદા જૂદા કળા-અંશો છે.

મરણ પછી પણ આપણે જીવે છીએ એ વાતની સમ્પ્રીતિ મેળવવા પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનીઓ, તત્ત્વવેત્તાઓ અને વૈજ્ઞાનીકો દરેક ચીજની દેંદ્રદેંદ્રા કરી રહ્યા છે ! કીટલીમાં એ કેવું તોફાન ! એના કરતાં કુચ્ચતર ગામતોનો વિચાર કરવાનો છે. ‘આપણે મરી જઈએ છીએ’ એજ કેવો બેવકુશી ભર્યો બહેમ છે ! આપણે કદીએ મરી જતાજ નથી. એ કહેવા સારૂ કોઈ ધર્મ શુદ્ધોત્તી, પવિત્રાત્માઓત્તી, કે જીન-ખતી-

સોની અગત્ય નથી. બધાં સત્યોમાં એ સૌથી સરસ સ્વતઃ સિદ્ધ સત્ય છે. કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના વિનાશની કલ્પના સરખી ન કરી શકે. અમરતાની ભાવનાજ મનુષ્યમાં કુદરતી છે.

જ્યાં જ્યાં જીવન છે ત્યાં ત્યાં મૃત્યુ પણ છે. જીવન એ મૃત્યુનો પડછાયો છે અને મૃત્યુ એ જીવનનો પડછાયો છે, એ એ વચ્ચેની મર્યાદા રેખા એટલી બધી તો સૂક્ષ્મ છે કે તેનો નિર્ણયજ ન કરી શકાય, એટલી બધી કપરી છે કે તેને બુદ્ધિમાં ન ઉતારી શકાય, અને કદાચ તેમ થાય તો તેને વળગી રહેવું તો અત્યંત કપડું છે.

આપણે સદા સીધી ને સીધી રેખામાં ચાલ્યા જઈએ છીએ એ જાતના શાશ્વત પ્રગતિવાદમાં મને શ્રદ્ધા નથી. એ મત એટલો બધો અર્થ રહિત છે કે તે માની શકાયજ નહિ. એવી કોઈ પણ ગતિ નથી કે જે નિરંતર સીધી લીટીમાંજ થયા કરે. સીધી લીટીને આગળ અને આગળ અત્રૂટ લંબાવ્યા કરીએ તો તે વર્તુલ બને છે. અને એ માટે પ્રેરેલું બળ વર્તુલ પૂરું કરીને પોતાના આદિ સ્થાનપર-મૂળ બિંદુપરજ પાછું આવે છે.

સીધી લીટીમાં કોઈ પ્રગતિજ નથી. દરેક જીવાત્મા જાણે વર્તુલમાંજ ફરે છે અને તે તેને પૂરું કરવું પડશે, અને કોઈ પણ જીવાત્મા એટલો બધો નીચો નહિ ઉતરી પડે કે જ્યાંથી ફરી તેને ઉંચે ચઢવાનો વારોજ ન આવે. તે બધેને સડેડાટ નીચેજ ઉતર્યા કરે પણ વર્તુલ પૂરું કરવાને તેને ઉર્ધ્વગામી વાંક પણ લેવોજ પડવાનો. આપણે બધા એકજ સામાન્ય કેન્દ્ર (મધ્ય બિન્દુ) માંથી બહાર પડ્યા છીએ અને વર્તુલ પુરું ફરી રહીને પાછા તેજ કેન્દ્રમાં આવીશું આ કેન્દ્ર તે ઈશ્વર છે.

પ્રત્યેક જીવાત્મા એક વર્તુલ છે જે રચાને એનું શરીર છે તે સ્થાન એનું કેન્દ્ર છે, અને એની પ્રવૃત્તિનો આવિર્ભાવ પણ ત્યાંજ

થાય છે. તમે પોતે માત્ર એકજ બિન્દુમાં સુગઠિત થયા છો એટલીજ જો કે તમને ખગર છે છતાં પણ તમે સર્વ વ્યાપક છો. તે બિન્દુએ યંચ મહાભૂતોના અંશોને લઇને તેનું એક યંત્ર બનાવ્યું છે અને તે દ્વારા પોતાને વ્યક્ત કરે છે. જેના દ્વારા તે પોતાને વ્યક્ત કરે છે તે શરીર કહેવાય છે. તમે સર્વત્ર છો. જ્યારે એક શરીર કે યંત્ર તમને છોડી જાય છે, ત્યારે કેન્દ્ર આગળ વધીને જડના બીજા અંશો-સૂક્ષ્મ કે સ્થુળ-ગ્રહે છે, અને તેમના દ્વારા કાર્ય આગળ ચલાવે છે. આ વાત મનુષ્યની થઇ. હવે, ઇશ્વર કેવો છે ? ઇશ્વર એ એક એવું વર્તુલ છે કે જેનું પરિધ અપરિમિત છે, કિંબહુના ક્યાંય નથી, અને કેન્દ્ર સર્વત્ર છે. એ વર્તુલનું પ્રત્યેક બિન્દુ સજીવ છે, સમાન છે, ચંચળ છે અને સરખીજ રીતે કામ કરી રહેલ છે. આપણા મર્યાદિત જીવાત્મા-ઓની બાબતમાં ફક્ત એકજ બિન્દુ સમાન છે અને તેજ બિન્દુ આપણું પાછું થયા કરે છે.

જીવાત્મા પણ એક વર્તુલ હોઇને તેનું પરિધ પણ અપરિમિત છે, કિન્તુ તેનું કેન્દ્ર કોઇ પણ શરીરમાં છે. મૃત્યુ એતો કેવળ કેન્દ્રની ફેરફારીજ છે. ઉપર કહ્યું તેમ ઇશ્વરના વર્તુલનું પરિધ અપરિમિત અને કેન્દ્ર સર્વત્ર છે. તેથી જ્યારે આપણે શરીરના પરિમિત કેન્દ્રમાંથી મુક્ત થઇ શકીયું ત્યારે આપણને ઇશ્વરનો-આપણા ખરા સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થશે.

એક પ્રચંડ નદી સમુદ્ર પ્રતિ વહી રહી છે અને પોતાના પૃષ્ઠ ભાગપર અહિં તહિં વિખરાયલા કાગળના ટુકડા તથા ધાસનાં તણ-ખલાં પોતાની સાથે ધસડતી જાય છે. એ ટુકડાઓ અને તણખલાંઓ પાછાં પોતાના મૂળ સ્થાને જવાને બહુએ કાંશં મારે છતાં અંતે તો તેમને સમુદ્રના જગમાં વહી ગયા વગર છૂટકો નથી થતો. તેવીજ રીતે તમે, હું અને આખી સૃષ્ટિ-એ નાનાં તણખલાં પેટે-જીવનના

મહાસાગર પ્રતિ, સંપૂર્ણતા પ્રતિ, અને ઇશ્વર પ્રતિ જેસખંધ તણા-
મ્મએ છીએ. આપણે પાછા શ્રવાનાં ગમે તેટલાં ક્ષાંક્ષાં મારીએ, કિંવા
બહેણીની વિરૂદ્ધ તરીએ કે બીજી અનેક ચેષ્ટાઓ કરીએ, પણ અંતે
આપણને જીવન અને આનંદના આ મહાન સમુદ્રમાં જમીને બળ-
વુંજ પડવાનું.

જ્ઞાન એટલે ‘ પંથ રહિતપણું ’ અર્થાત્ કે જ્ઞાનને કોઇ પંથ
હોતો નથી; પણ એનો અર્થ એમ નથી કે તે પંથોને ધિક્કારે છે.
એનો અર્થ તો એટલોજ થાય છે કે પંથોની સપાટી કરતાં વધારે
ઉંચી પાયરી પ્રાપ્ત થઇ છે. જ્ઞાની (ખરે તત્ત્વવિદ્) કશાનો નાશ
કરવાનો યત્ન કરતો નથી પણ સર્વને મદદ કરે છે. બધીજ નદીઓ
પોતાનાં જળ સમુદ્રમાં ફેંકે છે અને એક બની જાય છે. તેવીજ રીતે
બધા પંથો જ્ઞાનમાં પરિણત થઈ એક બનવા જોઇએ.

જ્ઞાન ઉપદેશે છે કે સંસારપરથી આસક્તિ કાઢી નાખવી, પણ
તેથી એમ નથી ઠરતું કે તેનો તિરસ્કાર કરવો. સંસારમાં રહેવા છતાં
સંસારમય ન હોવું એ સંન્યાસની-વૈરાગ્યની કસોટી છે.

બધું જ્ઞાન આપણામાં મૂળથીજ ભરેલું છે. એથી ઉલટી સ્થિતિ
મારા સમજવામાં નથી આવતી. તમે અને હું એ જો સમુદ્રનાં નાનાં
ભોળાંરૂપ છીએ તો પછી તે સમુદ્ર એ આપણી આંતરીક સ્થિતિ છે-
ભૂમિક્ષા છે. અન્ન (દ્રવ્ય), મન અને આત્મા, એમની વચ્ચે વાસ્ત-
વિક જોતાં કંઈજ તફાવત નથી. તેઓ એકજ પરમ તત્ત્વને અનુ-
ભવવાના બિન્ન બિન્ન ભાવો છે. આ એકનું એક જગત્ જૂદાં જૂદાં
રૂપમાં જણાય છે; પંચેન્દ્રિયોને તે જડમય જણાય છે, દુષ્ટાત્માઓને
તે નર્કવત્ લાગે છે, પવિત્રાત્માઓને મન તે સ્વર્ગ છે, અને અવધુત
સિદ્ધાને મન તે ઇશ્વર છે.

બ્રહ્મ એજ માત્ર સત્ય વસ્તુ છે એ વાતનો ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રયોગ

કરી શકાય તેમ નથી: પણ આપણે એટલું તો બતાવી શકીએ કે મનુષ્ય છેવટે જો કોઈ પણ નિર્ણયપર આવી શકે તો તે ફક્ત આજ છે. દાખલા તરીકે, પ્રત્યેક વસ્તુમાં—સામાન્ય વસ્તુઓમાં સુદ્ધા—આ ઐક્ય હોવું જોઈએ. મનુષ્યોનાં વ્યક્ત સ્વરૂપોપરથી એક સામાન્ય સિધ્ધાંત નિષ્પન્ન થયેલો છે. આપણે કહીએ છીએ કે જગતમાં જણાતું અંધું વૈચિત્ર્ય નામ અને રૂપથી ઉત્પન્ન થયેલું છે; છતાં જ્યારે આપણે તે નામ અને રૂપને પકડવા કે જૂઠું કરવા માગીએ છીએ ત્યારે તેનો ક્યાંય પતો ખાતો નથી. નામ અથવા રૂપ અથવા કારણો જેવું ધલાયદું આપણને કંઈ જ જણાતું નથી. આ ચમત્કાર તે માયા છે—તે એવું કંઈ છે કે જેનું શબ્દ સિવાય બીજું કંઈ અસ્તિત્વ જ નથી ! ઉદાહરણાર્થ સમુદ્રનું મોજું લઇએ. તે મોજું ત્યાં સુધી જ અસ્તિત્વમાં હોય છે કે જ્યાં સુધી વાયુના ઠેલાથી પાણીનો તેટલો જથો મોજના રૂપમાં રહે છે; પણ જેવું તે નીચે પડે છે અને સમુદ્રમાં સમાઈ જાય છે કે તરત જ તે નામશેષ થાય છે. પરંતુ પાણીનો બધો જથો, તેના રૂપપર એટલો બધો આધાર ન રાખતાં મોજનું રૂપ સંપૂર્ણ મટી જાય છે ત્યારે પણ સમુદ્ર તો રહે છે જ.

સત્ય વસ્તુ એક જ છે. મન રૂપી પવન જ તેને અનેક રૂપમાં દેખાડે છે. જ્યારે આપણે વિવિધતા જોઈએ છીએ ત્યારે એકતા નથી હોતી; અને જેવી એકતા જણાય છે કે લાગલી જ વિવિધતા અદૃશ્ય થાય છે. હંમેશના જીવનવ્યવહારમાં પણ જ્યારે તમે ઐક્ય જુઓ છો ત્યારે વૈચિત્ર્યનો ભાસ તમને નથી થતો. એ એક વિલક્ષણ પણ સત્ય વાત છે કે અમેરિકન અમેરિકન વચ્ચે એક ચીનને, અને ચીના ચીના વચ્ચે તમોને (અમેરિકનને) દેખાવમાં તફાવત જેવું નહિ જણાય.

મન જ વસ્તુઓને જોય બનાવે છે એ વાત સિદ્ધ થઈ શકે તેમ

છે. વિશિષ્ટ વિશિષ્ટ ગુણોવાળી વસ્તુઓનું માત્ર એની છે કે જે દ્રશ્ય યાને જોયના ક્ષેત્રમાં આવી શકે. જે વસ્તુ ગુણાતિત છે તે જોય નથી બનતી. દૃષ્ટાંત તરીકે ધારો કે અજ્ઞાત અને અજોય એવું એક બાહ્ય જગત છે. જ્યારે હું તેના તરફ જોઉં છું ત્યારે તે ક્ષયમન છે. હું જ્યારે તે જગતને જાણવાની ઇચ્છા કરું છું ત્યારે મારું મન તેની પોણા ભાગની માહિતી આપે છે. અબ્યંતર જગત ચક્ષમન છે, અને બાહ્ય જગત ક્ષયમન છે. બાહ્ય કિંવા અબ્યંતર જગતમાં બધો ભિન્નભાવ મનથી પેદા થાય છે, અને જે અસ્તિત્વમાં છે તે તો અજ્ઞાન અને અજોય છે. અર્થાત્ કે તે જ્ઞાનની કક્ષાની બહાર છે; અને જે જ્ઞાન કક્ષાની બહાર છે તેને ભિન્નભાવપણું હોય શકે નહિ. તેથી આ બાહ્ય ક્ષય અને અબ્યંતર ચ એ એક એક જ છે, અને તેથી ખરી વસ્તુ એક જ છે.

ઈશ્વર તર્ક વિતર્ક કરતો નથી. જે તમે જ્ઞાતા હો તો શામાટે તમે તર્ક વિતર્ક કરો ? થોડાંક સત્યોનું જ્ઞાન મેળવવા આપણે કમી-કીટ પેઠે પેઠે ઘસડાતાં જીવું પડે, અને વારે વારે બધું નીચે ઢસળી પડે અને આપણી મહેનત વ્યર્થ જાય એ નયજાણની નિશાની છે. આત્મા, મન તેમજ બીજા બધાયમાં પ્રતિબિમ્બિત થાય છે. આત્માનો પ્રકાશજ મનને સચેતન બનાવે છે. પ્રત્યેક વસ્તુ આત્માનુંજ પ્રતિબિમ્બ છે. મન બધાં આયના છે. જેને તમે પ્રેમ, ભય, દેવ, પુણ્ય, પાપ વગેરે કહી ઓળખો છો તે બધાં પણ આત્માનાંજ પ્રતિબિમ્બ છે. પ્રતિબિમ્બક યાને આયનો અધમ અથવા હલકી જાતનો હોય છે ત્યારેજ પ્રતિબિમ્બ પણ ખરાબ હોય છે.

ખરું અસ્તિત્વ આવિર્ભાવ રહિત છે. આપણે તેને કદબી શકા એ તેમ નથી; કેમકે કદપના આપણે માત્ર વડેજ કરી શકીએ છીએ અને મનતો પોતેજ આવિર્ભાવ છે. તેનું ગૌરવજ એ છે કે તે

અકલ્પનીય છે. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ છે કે જીવનમાં પ્રકાશનાં નિકૃષ્ટ અને ઉત્કૃષ્ટ મોજાં આપણને નથી જણાતાં, પણ તેઓ અસ્તિત્વરૂપી ગોળાના સામસામેના દ્રુવ છે. કેટલીક વસ્તુઓ એવી છે કે જે આપણે અત્યારે નથી જણતા હોતા છતાં ઇચ્છીએ તો જાણી શકીએ. માત્ર અજ્ઞાનના કારણેજ આપણે તે નથી જણતા. ત્યારે કેટલીક વસ્તુઓ એવી છે કે જે આપણે કદાપિ નહિ જાણી શકીએ, કેમકે તેઓ જ્ઞાન સાગરનાં ઉંચામાં ઉંચાં મોજાં કરતાં પણ વધારે ઉંચે છે. જ્ઞાન ત્યાં અશક્ય થશે. પરંતુ આપણે તે ન જાણી શકીએ છતાં પણ આપણે સર્વદા સનાતન સ્વરૂપ તો છીએજ. કલ્પના મર્યાદિત છે એ બાબતજ તેના અસ્તિત્વનો પાયો છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, મારામાં મારા પોતા કરતાં કોઈ પણ ગ્રીજ વિશેષ નિશ્ચિત નથી; અને છતાં મને તેના શરીર કે મન, સુખી કે દુઃખી, પુરૂષ કે સ્ત્રી એટલેજ ખ્યાલ આવી શકે છે. તેની સાથેજ હું તેને તેના વાસ્તવિક રૂપમાં વિચારવા પ્રયત્ન કરું છું અને મને જણાય છે કે તેને નીચે ધસડી લાવ્યા સિવાય તેમ કરવાનો બીજો રસ્તો નથી; તથાપિ મને તે સત્ય વસ્તુની ખાત્રી છે. “ પતિને પત્ની રહાય છે તે પતિની ખાતર નહિ પણ તેની અંદર રહેલા આત્માની ખાતર. તે આત્મા વડે આત્માનેજ રહાય છે. તેમજ પતિ, પત્નીને રહાય છે તે પણ પત્નીની ખાતર નહિ, પણ આત્મા વડે આત્માનેજ રહાય છે. ” અને એ સત્ય વસ્તુવડેજ આપણે બીજાં અધું જાણી શકીએ છીએ; છતાં આપણે તેને કદી શકતા નથી. જ્ઞાતાને આપણે કેવી રીતે જાણી શકીએ ? જો જાણીએ તો પછી તે જ્ઞાતા શીટી જોય બની જાય; તેને દરય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય.

પરમ પદને પહોંચેલો ગુરુપૂજારે છે કે “ હું રાજાઓનો પણ રાજા છું; મારા કરતાં વધારે ઉંચો રાજા કોઈજ નથી. હું દેવોનો

પણ દેવ હું; મારા કરતાં વધારે ઉંચો દેવ ખીજો કોઈજ નથી ! હુંજ એક હું, ખીજો કોઈજ નથી. **एकोऽहं । अद्वितियोऽहम् ॥** ” વેદાન્તનો આ એકત્વવાદ અનેક જણને બહુ બીપણ લાગે છે, પણ તે તેમના બહેમને લીધે છે.

આપણે સદાસર્વદા સુખમય અને આનંદમય આત્મા છીએ, આપણે શોક કરવો ન જોઈએ. આત્માને શોક ન હોય. આપણે આપણી કલ્પનાસૃષ્ટિમાં એવું કદખીએ છીએ કે ઇશ્વર પોતાના આ-સનપર બેઠો બેઠો દયાનો માર્યો રહે છે; જે એ સાચું હોયતો એવા રડતા ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરવામાં કંઈજ હાંસલ નથી. પણ ઇશ્વરને રડવુંજ પડે શામાટે ? રડવું એતો નબળાઈની—બંધનની નિશાની છે.

પરાત્પર પરમાત્માને ખોજો, પરમાત્માનેજ હંમેશાં ખોજો, કારણકે પરમાત્મામાંજ અનંત સુખ રહેલું છે. જે હું શિકાર કરું તે સિંહનોજ કરું. જે હું લૂંટું તે રાજાનોજ ખજાનો લૂંટું. “ લૂટવો તો બંડાર અને મારવો તો વાઘ.” માટે ખોજો તો પરમાત્માનેજ ખોજો.

જે અપરિમેય અને અનિર્વચનીય છે, જે હૃદયના કંડાણમાંજ માત્ર જેમ્ શકાય છે, જે તુલનાતીત છે, સીમાતીત છે, અવિકારી છે અને જે જુરા આકાશ જેવો અનંત છે તે પવિત્રતામય પરમાત્માને ઝોળખો, તેનેજ ખોજો—ખીજ કશાયને ખોજો માં !

જેને પ્રકૃતિનાં પરિવર્તન પીડી શકતાં નથી, જેનો વિચાર વિચાર ક્ષેત્રની મર્યાદા બહાર છે, જે અપરિવર્તનશીલ છે, જે અચળ છે, જેનું બધાં શસ્ત્રો મોટેથી વર્ણન કરે છે, જેને સધળા યતિ મુનિઓ બજે છે એવા પુરણ પુરુષોત્તમનેજ, એ પવિત્ર આત્મા ! તું ખોજ, ખીજ સર્વ આળપંપાળ મેલી દે !

તુલનાથી તે પર છે, અનંત છે, એક છે ! તુલનાની શક્યતાજ ત્યાં નથી. ઉપર જળ, નીચે જળ, ંડાએ જમણે પણ જળ જળ;

તે જળપર નથી મોજીું કે નથી તરંગ, સધળું શાંતિમય છે, સધળું આનંદમય છે. એવો સચ્ચિદાનંદ તારા હૃદયમાં પ્રગટશે. ખીજા કશાને તું ખોળ નહિ !

અરે ભાઈ, તું રડે છે શામાટે ? તારે માટે નથી મરણ કે નથી વ્યાધિ; નથી દુઃખ કે નથી દુર્ભાગ્ય; ભાઈ ! તું રડે છે શામાટે ? તારે માટે વિકાર કે વિનાશ સ્ત્રગયોજ નથી. તું તો કૈવલ્ય બ્રહ્મ છે.

‘ ઇશ્વર શું છે તે હું જાણું છું, પણ હું તેનું તમારી આગળ વર્ણન કરી શકતો નથી ’ એ કહેવું પણ ખોટું; અને ‘ ઇશ્વર કેવો છે તે હું જાણતો નથી તો પણ તેનું વર્ણન શી રીતે કરી શકું ’ એ પણ ખોટું. ભાઈ ! શું તું જાણે નથી કે તું તે છે—તું તે છે ! ઇશ્વરને આંહિં તહિં ખોળતો શામાટે શરે છે ? ખોળ નહિ, અને તુંજ ઇશ્વર છે. તું તારું પોતાનું સ્વરૂપ જાણખ !

હૈ વિભો ! તુંજ અમારો પિતા છે, માતા છે, ને પ્યારો મિત્ર છે. તુંજ બ્રહ્માંડનો ભાર વહન કરે છે. તો અમને અમારી છાંદગીનો ભાર વહેવામાં, હૈ નાથ ! તું સહાય કર. તુંજ અમારો પદ્મ છે, આશક છે, સ્વામી અને તુંજ અગે પોતે છીએ !

—:૦:—

૧૫-માયાનું કારણ.

‘ માયાનું કારણ શું ? ’—એ પ્રશ્ન છેલ્લાં ત્રણ હજાર વર્ષથી પૂછાતો આવ્યો છે; અને તેનો જે એક માત્ર જવાબ છે તે એ છે કે જ્યારે દુનિયા તર્કસિદ્ધ પ્રશ્ન ધરી કાઢતા સમર્થ થશે ત્યારે અમે તેનો જવાબ આપીશું. પ્રશ્ન અસંગત છે. અમારી દલીલ એ છે કે કૈવલ્ય બ્રહ્મ આ અકૈવલ્ય બન્યો છે તે માત્ર ઉપર

ઉપરથીજ. નિર્ગુણ સગુણ થયો છે તે દ્વંદ્વ માયામાંજ; વાસ્તવમાં નહિજ. પરમાત્મા નિર્ગુણ છે તે વાતના સ્વીકાર સાથેજ આપણે સ્વીકારી લઇએ છીએ કે દૈવદ્ય ઉપર ખીજ કશાની ક્રિયા ચાલી શકતી નથી. તે અકારણજન્ય છે તેનો અર્થ પણ એ થાય છે કે તેના પોતાની બહારનું કંઈ પણ તેનાપર અસર કરી શકે તેમ નથી. નિર્ગુણમાં દિઠ, કાલ કે કાર્ય-કારણ કંઈ હોઈ શકતું નથી. આ વાતનો સ્વીકાર કરતાં તમારો પ્રશ્ન એવો થશે કે “જે કાર્ય-કારણના નિયમથી અતીત છે તેને આમ રૂપાંતર પામવાનું શું કારણ મળ્યું?” તમારો આ પ્રશ્ન માત્ર સગુણ સ્થિતિમાંજ શક્ય છે, પણ તમે તો એ પ્રશ્ન સગુણમાંથી લાં છો અને નિર્ગુણને અનુલક્ષીને પૂછો છો! એ પ્રશ્ન ત્યારેજ પૂછાય કે જ્યારે નિર્ગુણ, નિર્ગુણ શ્રીટીને સગુણ અને અને દિઠ, કાલ અને કાર્ય-કારણની અસર તળે આવે. આપણે માત્ર એટલુંજ કહી શકીએ કે અજ્ઞાન માયાને ઉત્પન્ન કરે છે. તમારો પ્રશ્ન અસંભાવ્ય છે. દૈવદ્યમાં કંઈ પણ ક્રિયા ચાલી શકેજ નહિ, કેમકે કારણનો અભાવ છે. નહિ કે અમે જાણતા નથી કેવા અમે અજ્ઞાન છીએ, તેથી સમજાવી શકતા નથી; પણ તે જ્ઞાનથી અતીત છે અને તેને જ્ઞાનની સપાટીપર આણી શકાય તેમ નથી. “મને ખબર નથી” એ શબ્દો આપણે જે અર્થમાં વાપરી શકીએ. એક અર્થ એવો થાય કે આપણે જ્ઞાનથી હેઠે છીએ અને ખીજે એવો થાય કે જોય વસ્તુ જ્ઞાનથી પર છે. ક્ષ કિરણો હવે પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેનાં કારણો સંઘમાં હજી વિવાદ ચાલે છે, પણ અમારી એટલી તો ખાત્રી છે કે આપણે તે મોડા વહેલાં પણ જાણીશુંજ. અહિંઆં આપણે કહી શકીએ કે આપણે ક્ષ કિરણો વિષે જાણતા નથી. પરંતુ દૈવદ્ય અદ્વિત વિષે તો આપણે જાણી શકતાજ નથી. ક્ષ કિરણોની બાબતમાં પ્રકાર એવો છે કે આપણને તેની ખબર નથી તોપણ તે જ્ઞાનની કક્ષાની અંદર

છે; માત્ર એટલુંજ કે હાલ આપણને તે વિષે ખબર નથી. પણ બીજી બાબતમાં એટલે કે કૈવલ્યના સંનિધમાં તો જેય વસ્તુ જ્ઞાનથી એટલી બધી અતીત છે કે તેની જેય અવસ્થાજ ટળી જાય છે. ‘જ્ઞાતાને’ જેય કયા સાધનથી બનાવી શકાય ? તમે તે સદા સર્વદા તમેજ છો, અને તમારી જાતને તમે પરોક્ષ રૂપ ન આપી શકો-દ્રશ્ય ન બનાવી શકો. અમરતા સિદ્ધ કરવામાં આપણા તત્ત્વવેત્તાઓએ વાપરેલી દલીલોમાં આ એક હતી. હું મૃત અવસ્થામાં પડ્યો છું એવું ધારી લેવા જો મારે પ્રયત્ન કરવો હોય તો મારે કેવી કલ્પના કરવી પડે ? એવી કે હું ઉપર ઉભો રહીને નીચે મારા પોતાના તરફ, કોઈ મૃતદેહ તરફ જોઉં છું. અર્થાત્ કે હું મારા પોતાના જ્ઞાતા સ્વરૂપને તો જેય-દશ્ય દશામાં નથીજ લાવી શકતો.

૧૬-ઉત્કાન્તિ.*

આકાશ અને પ્રાણનું દશ્યરૂપમાં પ્રક્ષેપ પામવું અને પાછું પોતાના સૂક્ષ્મ કારણમાં વિલીન થવું એ બાબતમાં હિંદુ વિચાર અને આધુનિક વિજ્ઞાન વચ્ચે બહુજ સામ્ય છે. આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોને તેમનો ઉત્કાન્તિવાદ છે, તેવીજ રીતે યોગીઓને પણ છે. પણ સને લાગે છે કે ઉત્કાન્તિ વિષયની યોગી લોકોની સમજણ એ બેમાં વધારે સારી છે. “એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં રૂપાન્તર પામવું તે પ્રકૃતિની

* આના પહેલાંની તથા પછીની કેટલીક નોંધો તા. ૨૨ અને ૨૪ માર્ચ, ૧૮૯૬ ના દિવસોએ હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સાથેની બપોરની વાતોમાં પૂછાયલા પ્રશ્નોના સ્વામીજીએ આપેલા જવાબો ઉપરથી લીધેલી છે. સિવાય, કેટલાક અપ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાનો અને સંભાષણોની નોંધ અને સાર પણ એમાં ઉમેરવામાં આવ્યો છે.

ભરતીને લઇને થાય છે.” તાત્પર્ય કે આપણે એક યોનિમાંથી બીજીમાં એમ યોન્યંતર પામતા આવીએ છીએ અને મનુષ્ય યોનિ સર્વ યોનિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. પાતંજલિ આ “ પ્રકૃતિની ભરતી ” ને ખેડુત લોકોની ખેતરોને રવાણ કરવાની ક્રિયાની ઉપમા આપી સમજાવે છે. આપણી કેળવણી અને પ્રગતિનો અર્થ એટલોજ થાય છે કે માર્ગ-માંથી અંતરાયોને ખસેડી નાંખવા, એટલે દિવ્ય જ્ઞાન એની મેળેજ સ્ફુરશે. કેમકે એમ સ્ફુરવું એ એનો સહજ સ્વભાવ છે. આમાં જીવન-કલહને બિલકુલ અવકાશ નથી. જીવનના દુઃખદ અનુભવો તો માર્ગમાં અંતરાય કર્તા છે અને તેમનો સમૂળગો ધ્વંસ થઈ શકે તેમ છે. તેઓ ઉત્કાન્ત માટે કંઈ આવશ્યક નથી. તેઓ સમૂળા હોય નહિ તોપણ આપણી પ્રગતિ થઇ શકે. કેમકે આવિર્ભાવ પામવું એતો વસ્તુ માત્રનું સાહજિક લક્ષણ છે. ગતિ યાને વેગ બહારથી નથી આવતો પણ અંદરજ પ્રકટે છે. પ્રત્યેક જીવમાં સકળ સંસ્કારો (અનુ-ભવો) મૂળથીજ ગોટા પીડો થઈ રહેલા હોય છે અને એ બધા-માંથી જેમને અનુકૂળ સંજોગો પ્રાપ્ત થશે તેઓજ માત્ર બહાર પ્રક-ટશે. બાહ્ય ચીજો તો માત્ર પરિસ્થિતિ અને સંજોગોજ મેળવી આપે છે. આ સ્પર્ધાસ્પર્ધા, કઝઆ બળેડા અને અનર્થો જે આપણે જોઈએ છીએ તે કાંઈ આવર્તન કે આદિ કારણોની અસર નથી પણ તેઓ તો માર્ગમાં આવે છે. તેઓ સમૂળગાં ન હોય તોપણ મનુષ્ય આગળ વધીને ઈશ્વર સ્વરૂપમાં ઉત્કાન્ત થઇ શકે. કેમકે અનાવૃત્ત થઇને પ્રકટ થવું એતો ઈશ્વરનો સહજ સ્વભાવ છે. મારે મનતો સ્પર્ધાના એ બંધ-કર વાદને બદલે આ વિચારસરણી વધારે આશાપ્રદ લાગે છે. ઇતિહાસ હું જેમ જેમ વધારે જોતો જાઉં છું તેમ તેમ મને તે વિચાર (સ્પર્ધાનો) ખોટો ને ખોટોજ જણાતો જાય છે. ફેટલાક જણ કહે છે કે જો મનુષ્ય, મનુષ્ય સાથે લડત વડત નહિતો મનુષ્ય-

જાતિની પ્રગતિ ન થાત. હું પણ પહેલાં એમ ધારતો હતો, પણ હવે જાણાય છે કે પ્રત્યેક વિગ્રહ કે લડાઈએ માનવપ્રગતિને આગળ ધકેલવાને બદલે પચાસ પચાસ વર્ષ પાછીજ પાડી છે. એક સમય હવે એવો આવશે કે જ્યારે મનુષ્યો ઇતિહાસ જૂદા દૃષ્ટિબિંદુથી શીખશે અને જોશે કે સ્પર્ધા એ ઉત્ક્રાન્તિનું કારણ કે કાર્ય જરા પણ નથી, પણ માર્ગમાં માત્ર બાધકર્તાજ છે; તેમ ઉત્ક્રાન્તિ માટે તેની આવશ્યકતા પણ બિલકુલ નથી.

આ વિષયમાં ભગવાન પાતાંજલિનોજ સિદ્ધાંત માત્ર એક એવો છે કે જે બુદ્ધિમાનોને રચતો આવે. આધુનિક પદ્ધતિ કેટલો બધો અનર્થ ઉપજાવે છે ! એને આશરે દરેક દુષ્ટાત્માને દુષ્ટ થવાનો જાણે પરવાનોજ મળ્યો હોય છે ! આ દેશમાં (અમેરિકામાં) મેં પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનવિદોને એમ કહેતાં સાંભળ્યા છે કે સઘળાજ ગુન્હેગારોનો સમૂળગો ઉચ્છેદ કરી નાંખવો જોઈએ, સમાજમાંથી ગુન્હાઓને નિર્મૂળ કરવાનો એજ એક રસ્તો છે. આ સંજોગો બાધક નીવડે ખરા, પણ પ્રગતિ માટે આવશ્યક તો નથીજ. વળી સ્પર્ધાની રીતમાં અત્યંત બચકર વાત તો એછે કે એમાં એક જણને સંજોગો ઉપર વિજય મળે પણ તેના બદલામાં હજારોનો કચ્ચડાણ વળી જાય. તેથી તે રીત અત્યંત અનર્થકારક છે. જોનાથી એક જણનેજ માત્ર શાયદો થાય અને બીજા મોટા ભાગને તુકશાન થાય તે ચીજ સારી ન હોઈ શકે. પાતાંજલિ કહે છે કે આ બધા કહ્યા બાદ આપણા અજ્ઞાનને લઈનેજ છે; તેઓ ઉત્ક્રાન્તિ માટે આવશ્યક નથી અને મનુષ્યની ઉત્ક્રાન્તિના અંગભૂત પણ નથી. આપણું અર્ધજ્ઞ એમનું ઉત્પાદક છે. બહાર નીકળવાનો રસ્તો કાઢવા જેટલું આપણામાં ધૈર્ય નથી હોતું. દાખલા તરીકે પ્રેક્ષક વર્ગથી ચિકાર કોઈ નાટકશાળામાં આગ લાગે છે ત્યારે થોડાકજ માત્ર નાસી છૂટે છે. બાકીના બીજા બહાર ધસી આવવાની ધમાધમીમાં એક બીજાને

ચગદી નાંખે છે. એ ચગદ'ચગદા મકાનના બચાવ માટે કિંવા જે એ ત્રણ જણાં નાસી છૂટ્યાં તેમના છૂટકારા માટે આવશ્યક નહોતી. જે બધાં જણુ ધીરે ધીરે નિદ્રા હોત તો કોઇના વાળને પણ ધમ્મ પહોંચી નહોત. જીવનમાં પણ એવેજ પ્રકાર છે. દરવાજા આપણા માટે ખુલ્લા છે અને સ્પર્ધા ને બંધેડા વગર આપણે બધાએ બહાર નિકળી જઇ શકીએ તેમ છીએ છતાં આપણે બાથ'બાથા અને બંધેડા દરીએ છીએ. એ બંધેડા-એ બાથ'બાથા આપણે આપણા અજ્ઞાનથી, આપણા અર્થેથી પેદા કરીએ છીએ; આપણે ખેલદ ઉતાવળ કરીએ છીએ. આપણી જાતને શાંત રાખવી અને આપણે આપણા પેતાના પગપર ડિમારહેવું એમાંજ સઘળો સર્વોત્કૃષ્ટ સ્કેટ સમાયે છે.

૧૭-ઐશ્વર્ય ધર્મ અને વેદાન્ત.

વેદાન્ત શીલસુશી એ ઐશ્વર્ય ધર્મનો તેમજ હિંદુસ્તાનમાં બીજી બધી બાબતોનો પાયો છે; પરંતુ આધુનિક સંપ્રદાયની અદ્વૈત શીલસુશી તરિકે આપણે જેને આક્રેષ્ણીએ છીએ તેમાં તો ઐશ્વર્ય ધર્મનાં અનેક તત્ત્વો સમાવિષ્ટ થયેલાં છે. અલબત્ત, હિંદુઓ-એટલે કે જૂના વિચારના પુરાણપ્રિય હિંદુઓને એ વાત માન્ય નહિ થાય, કેમકે તેમને મન બાંધેલો નારિતક છે; પણ તેમાં નાસ્તિકો સુદ્ધનો સમાવેશ થઇ શકે તેવી રીતે એ સિદ્ધાંતને વિશાળ બનાવવાનો ખુદિપૂર્વક પ્રયત્ન થયેલો છે.

વેદાન્તને ઐશ્વર્ય ધર્મ સાથે કંઈ તકરાર છેજ નહિ. વેદાન્તની બાબતોજ સઘળાને પરસ્પર એક રાગ બનાવવાની છે. ઉત્તર પ્રદેશના

બાંધી સાથે આપણને કોઈ તકરાર જેવું હોજ નહિ. પણ ખર્મો અને સિયામના તથા દક્ષિણ પ્રદેશોના બાંધીનું એમ કહેવું છે કે—

આ જગત કિંવા પ્રત્યંચ અસત્ છે એ વાત સાચી, પણ એનાં પાછળ સત્ કિંવા બ્રહ્મ છે એવું પ્રતિપાદન કરવાનાં આપણને શો હક્ક છે ? એ સંબંધમાં વેદાન્ત જે જવાબ આપે છે તે અદ્વૈતોજ કે એ કથન ખોટું છે. વેદાન્ત એવો કદીજ વાદ કરવું નથી કે સત્ અને અસત એવાં બે જગતો છે. જગત તો કેવળ એકજ છે. ઇન્દ્રિયોથી જોતાં તે દૃશ્ય (સત્ય) છે. પણ ખરી રીતે તો તે સદાકાળ માટે મિથ્યા છે. રજ્જુસર્પ ન્યાયમાં જે માણસ રજ્જુને રજ્જુ તરીકે જુએ છે તેને સર્પનો ભાસ નથી રહેતો. તે કાંતો રજ્જુ હોય કે કાંતો સર્પ હોય, પણ બન્નેતો હોઈ શકેજ નહિ. તેથી બાંધી કહે છે કે આપણે બે જગત માનીએ છીએ તે તદ્દન ખોટું છે. તેમને ગમે તો બંને તે જગતને દૃશ્ય સમજે. તેમ કરવાનો તેમને અધિકાર છે, પણ તે સત્ કિંવા બ્રહ્મમય છે, એમ કહેવાનો બીજાને હક્કજ નથી એમ કહેવાનો તેમને અધિકારજ નથી.

બાહ્ય ધર્મ દૃશ્ય વિષય સિવાય બીજા કશાને નથી સ્વીકારતો. એકલા દૃશ્ય વિષયોમાં વાસના છે; અને વાસના છે તેજ આ બધું ઉત્પન્ન કરે છે. આધુનિક વેદાન્તીઓ આ વાત બિલકુલ સ્વીકારતા નથી. આપણે કહીએ છીએ કે એવું કંઈક છે કે જે ઇચ્છા બને છે. અર્થાત્ કે ‘ ઇચ્છા ’ એ પેદા થયેલી સંયુક્ત ચીજ છે, મૂળ વસ્તુ નથી. હવે બાહ્ય દૃશ્ય પદાર્થ વગર કોઈ પણ ઇચ્છા સંભવી શકેજ નહિ. તેથી આપણે જોઈએ છીએ કે ‘ ઇચ્છાએ આ જગત ઉત્પન્ન કર્યું ’ એ આખો વાદજ ખોટો ઠરે છે—એ સ્થિતિજ અવ્યવસ્થિત છે. એમ થઈ પણ શી રીતે શકે ? બાહ્ય પ્રોત્સાહન કે ઉદ્દીપન વગર ઇચ્છા ઉદ્ભવી કદી જાણી છે ? ઉદ્દીપન અને પ્રોત્સાહન વગર અથવા અર્વા-

ચીન શીલસુદ્ધાની ભાષામાં કહીએ તો જ્ઞાનનંતુના હિંદુપત્ર વગર ઇચ્છા ઉદ્ભવી શકતીજ નથી. ઇચ્છા એ જ્ઞાન તંતુઓ યાને મગજનું એક જતનું પ્રતિકાર્ય છે, જેને સાંખ્ય તત્ત્વવિદો ‘યુદ્ધિ’ કહે છે. આ પ્રતિક્રિયાની પૂર્વે ક્રિયા હોવીજ જોઈએ. અને ક્રિયા હોય તો બાહ્ય જગતની પૂર્વભાવના પણ હોવીજ જોઈએ, એટલે કે ક્રિયાની પૂર્વે બાહ્ય જગત હોવું જોઈએ. બાહ્ય જગત ન હોયતો સ્વાભાવિક રીતેજ ઇચ્છા પણ ન હોય; અને છતાં તમારા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો ‘ઇચ્છા’ એજ જગત ઉત્પન્ન કરીયું છે. અર્થાત્ કે એ વાદ અસંગત છે.

ત્યારે તમે પૂછશો કે ‘ઇચ્છા’ને કોણ ઉત્પન્ન કરે છે ? તો કે ‘ઇચ્છા’ એ જગતની સહજીવી છે યાને જગતની સાથેજ એના અસ્તિત્વનો સંબંધ છે. જે નિમિત્ત-જે શક્તિ જગત ઉત્પન્ન કરે છે તેજ નિમિત્ત અને તેજ શક્તિનો ‘ઇચ્છા’ પણ એક ચમત્કાર છે. પણ શીલસુદ્ધાએ ત્યાં થંભવું ન જોઈએ. ‘ઇચ્છા’ એ સર્વથા પૌર-પ્રેય છે; તેથી અમે જર્મન પંડિત શોપનહોર સાથે પણ સહમત થઈ શકતા નથી. ‘ઇચ્છા’ એ સંયુક્ત ચીજ છે—બાહ્ય અને અભ્યંતર પદાર્થોનું ગિશ્રણ છે. ધારો કે કોઈ મનુષ્ય ઇન્દ્રિયો રહિત જન્મે છે, તો પછી તેનામાં ‘ઇચ્છા’ સુદ્ધે નહિ હોય. મારે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવામાં કંઈક બહારનું પણ જોઈએ છે અને કંઈક શક્તિ મગજ અંતરમાંથી પ્રાપ્ત કરે છે; તેથી કરીને ‘ઇચ્છા’ એ સંયુક્ત ચીજ છે અને તે વળી આ દીવાલ કે બીજા કોઈ પદાર્થના જેવી ને જેટલીજ સંયુક્ત. જર્મન પંડિતોના આવા ‘ઇચ્છાવાદ’ સાથે પણ અમે બિલકુલ સહમત થતા નથી. ઇચ્છા પોતે એક ચમત્કાર છે અને તે કૈવલ્ય હોઈ શકેજ નહિ. અનેક પ્રક્ષેપો પૈકીનો તે પણ એક પ્રક્ષેપ છે. કંઈ એવું છે કે જે પોતે ‘ઇચ્છા’ ન હોતાં ઇચ્છા તરીકે દેખા

દે છે. મને તે સમજાય છે. પણ ' ઇચ્છા ' એજ સર્વ વસ્તુઓ તરીકે વ્યક્ત થાય છે એ વાત મારાથી માની શકાતી નથી. કેમકે જગત્થી વિભિન્ન હોય એવું ઇચ્છાનું કોઇ સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવી શકતું નથી. જ્યારે તે ' કંઈ ' કે જે ' મુક્તિ ' છે તે ' ઇચ્છા ' રૂપે બને છે ત્યારે તે દિદ્, કાલ અને કાર્ય-કારણનું પરિણામ હોય છે. ક્રેન્ટનું પ્રથક્કરણ હોય. ' ઇચ્છા ' દિદ્, કાલ અને કાર્ય-કારણની મર્યાદાની અંદર છે. તો પછી તે દૈવલ્ય કિંવા બ્રહ્મ કેવી રીતે હોઇ શકે ? કાળના અભાવે ઇચ્છા કરી શકાયજ નહિ.

આપણે તમામ વિચારોને જે બંધ પાડી શકીએ તોજ આપણે જાણી શકીએ કે આપણે વિચારાતીત છીએ. નિષેધથીજ આપણે એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઇ શકીએ. એ રીતે બધાજ દૃશ્યવિષયો-સકળ આવિર્ભવિનો અભાવ થતાં થતાં છેવટે જે કંઈ બાકી રહે તેજ એ છે-દૈવલ્યબ્રહ્મ છે. તે અનિર્વચનીય છે, અવ્યક્ત પણ છે, કેમકે વ્યક્ત થતાં તો એ પાછી ઇચ્છા બની જાય.

૧૮-વેદાન્ત વજ્રાન.

વેદાન્તીઓ કહે છે કે મનુષ્ય જન્મતોયે નથી ને મરતોયે નથી, સ્વર્ગમાંયે નથી જતો ને નર્કમાંયે નથી જતો અને પુનર્જન્મ પણ આત્માના સંબંધમાં તો વસ્તુતઃ કલ્પિત વાત છે આત્મા સર્વ વ્યાપક છે, તો પછી એને આવવાનું ક્યાં ને જવાનું ક્યાં ? આ જન્મ મરણો તો માત્ર પ્રકૃતિનાજ ફેરફારો છે કે જેને આપણે આપણા પોતાના વિકાર ગણી લેવાની ભૂલ કરીએ છીએ.

પુનર્જન્મ એ પ્રકૃતિનું પ્રકટીકરણ છે અને અંતરસ્થ પરમાત્માનો આવિર્ભાવ છે.

વેદાન્ત કહે છે કે પ્રત્યેક શરીર તેનાં ભૂત કર્મોના આધારપર ઘડાય છે અને જે જન્મે આપણે આપણાં સમસ્ત કર્મોના સાક્ષી બનવાને શક્તિમાન થઈએ છીએ ત્યારે આપણે મુક્ત થયા સમજવા. એ છેલ્લા જન્મમાં મુક્ત થવાની ઇચ્છા બચપણથીજ ધાર્મિક વૃત્તિનું રૂપ પકડે છે અને પછી ચોડાંજ વર્ષોમાં સંપૂર્ણ સત્ય તેના આગળ ચોખ્ખું થઈ જાય છે.

આત્માને આપણે આ શબ્દોમાં વર્ણવીશું. આ આત્માને તલ-વાર કાપી શકતી નથી કે ભાલો ભેદી શકતો નથી; અગ્નિ એને બાળી શકતો નથી કે જળ એને ઓગાળી શકતું નથી; એ અવિનાશી, ને સર્વવ્યાપક છે. એને માટે શોક કરો મા. આમ છતાં ધારીએ કે તે બહુ ખરાબ થયો હશે તો વખત જતાં તે સારો પણ થશેજ. મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ છે કે પ્રત્યેકને માટે શાશ્વત મુક્તિ છેજ. પ્રત્યેક તેને પ્રાપ્ત થશેજ. મુક્ત થવાની કામનાથી પ્રેરાઈ આપણે પ્રયત્ન કરવાનો છે. મુક્ત થવાની કામના સિવાયની બીજી બધી કામનાઓ માયાવી છે-અન્દ્રગતિક છે. વધારે બંધન કરનારી છે. પ્રત્યેક શુભ કાર્ય વેદાન્તના અભિપ્રાયમાં મુક્તિના આવિર્ભાવરૂપ છે.

દુનિયામાંથી અનર્થ માત્ર નાશ પામી જશે એવો એક વખત આવશે, એવું હું નથી માનતો. એમ બનેજ શી રીતે ? આ સંસાર-રૂપ ઝરો અવ્યાહતપણે ચાલુજ છે. જથાબંધ પાણી એક છેડેથી વહી જાય છે પરંતુ તેવીજ રીતે બીજે છેડેથી પાણું નવું આવતુંજ જાય છે.

વેદાન્ત, વળી કહે છે કે તમે પવિત્ર અને પૂર્ણહો, તથા શુભ-અશુભ (ક્રિયા પાપ-પૂણ્ય) થી પર એવી જે સ્થિતિ છે, તે સ્થિતિજ તમારું પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ છે. તે સ્વરૂપ શુભ ક્રિયા પૂણ્ય કરતાં બહુ વધારે શ્રેષ્ઠ છે. પૂણ્ય તો પાપ કરતાં વધારે સાફ ચોટલું જ.

અમારામાં પાપનો કોઈ વાદજ નથી. અમે તેને અજ્ઞાન કહીએ છીએ. અન્ય જનો સાથેનો વ્યવહાર, સર્વનીતિશાસ્ત્ર, તે દૃશ્ય જગત્માંજ સંભવે છે. સત્યના અત્યંત સંપૂર્ણ કથન તરીકે અજ્ઞાન જેવી બાબતો અમે ઇશ્વરને લાગુ પાડવાનો વિચાર સુદ્ધાં ન કરીએ. ઇશ્વર વિષે બોલતાં અમે કહીએ છીએ કે તે સત્, ચિત્ અને આનંદ છે. એના વિષેનો કોઈપણ વિચાર કે વર્ણનનો પ્રયત્ન એને દૈવદૃશ્ય મટાડીને દૃશ્ય વિષય બનાવશે અને એ રીતે એના સ્વરૂપને બાધ આવશે.

એક બાબત સ્મરણમાં રાખવાની છે: સૌંદર્યમ્ યાને હું પરબ્રહ્મ છું, એ વચન જગતના ઈન્દ્રિયજન્ય વ્યવહારમાં લાગુ ન પાડી શકાય. જગતના વ્યવહારમાં જે તમે એમ કરો તો પછી દુષ્ટતા કરતાં તમને કાણુ રોકશે ? તેથી આ પરબ્રહ્મતાનું વચન કેવળ આધ્યાત્મિક વ્યવહારમાંજ ઉચ્ચારી શકાય. અર્થાત્ કે જગતનું મિધ્યાત્વ અનુભવ સિદ્ધ થયા બાદજ તેમ થઈ શકે. જે હું પરબ્રહ્મ હોઉં તો હું ઈન્દ્રિયોના સર્વ વિદારોથી પર છું અને તેથી દુષ્ટતા નજ કઈ. અલગત નીતિ અથવા સદાચાર કંઈ માનવ જીવનનું અંતિમ ધ્યેય નથી પણ મુક્તિને સંપાદન કરવાનું સાધનજ છે. વેદાન્ત કહે છે કે મનુષ્યને ભગવત્ સ્વારૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાનો ' યોગ ' એક માર્ગ છે. વળી વેદાન્ત કહે છે તેમ અંતરની મુક્તિ સધાતાં એ સિદ્ધ થાય છે અને પછી તેના આગળ બીજું કંઈજ જાણુ બની નય છે. સદાચારને નીતિ એ પછી પોતપોતાનાં યોગ્ય સ્થાનોમાં ગોઠવાઈ જાય છે.

અદ્વત સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધની સર્વ ટીકાનો સાર એટલોજ છે કે તે ઈન્દ્રિયજન્ય ભોગોને ઉત્તેજન નથી આપતો. અને અમે તે વાત હર્ષથી સ્વીકારીએ છીએ.

વેદાન્તની પદ્ધતિ બીજાણુ નિરાશાવાદથી શરૂ થઈને સાચા આ-

શાવાદમાં પરિણામ પામે છે. અમે ઇન્દ્રિયગમ્ય પદાર્થોના આશાવાદનો અસ્વીકાર કરીએ છીએ, પણ ઇન્દ્રિયાતીત પરમસત્યના આશાવાદનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ. અમે એમ કહીએ છીએ કે સાનુ સુખ ઇન્દ્રિયોના વિષય ભોગોમાં નથી રહ્યું પણ ઇન્દ્રિયોથી પર રહ્યું છે. અને તે મનુષ્ય માત્રમાં છે. જે જાતનો આશાવાદ અમે દુનીયાના પ્રવર્તતા જોઈએ છીએ તે જાતનો આશાવાદ તો ઇન્દ્રિયોદ્ધાર વિનાશનું કારણ નીવડશે. અમારી શીલસુશીમાં યાને અમારા વેદાન્તમાં નિઃશંકી અત્યંત મહત્તા છે. ઇન્દ્રિયોના અસ્વીકાર એટલેજ સલ સ્વરૂપનો સ્વીકાર; ઐન્દ્રિક જગતનો અસ્વીકાર કરવામાં વેદાન્ત નિરાશાવાદી છે, અથુ સત્ય જગતનું પ્રતિપાદન કરવામાં તે અત્યંત આશાવાદી છે.

મનુષ્યની તર્કશક્તિ યાને બુદ્ધિનો વેદાન્ત સ્વીકાર કરે છે. જે કે તે કહે છે કે બુદ્ધિ કરતાં પણ કંઈક બીજું વધારે હિંદુ તત્વ છે; અથુ માર્ગ બુદ્ધિદાગજ રહ્યા છે.

સઘળા જૂના વહેમોને હાંકી કાઢવા સાર આપણને બુદ્ધિની જરૂર છે; અને પછી બાકી જે રહે છે તે વેદાન્ત છે. એક સુંદર સંસ્કૃત કાવ્ય છે તેમાં એક મહાત્મા પોતાને ઉદ્દેશીને કહે છે કે “મારા મિત્ર, તું શામાટે રહે છે ? તારે માટે ભય કે મૃત્યુ નથી. તું શામાટે શોક કરે છે ? તારે માટે દુઃખ કે વિપત નથી, કેમકે તુંતો આ અમાપ અનંત આકાશ જેવો તારા સ્વરૂપમાં અવિકારી છે. મંબેરંગી વાદળોઓ તેની આગળ આવે છે, થોડી વાર કોઈ કરે છે અને પાછાં અદૃશ્ય થાય છે છતાં આકાશ તો તેનું તેજ રહે છે. તારે તો માત્ર વાદળોં તિથેરી નાંખવાનુંજ કામ કરવાનું છે.

અ.પ.ગુ તો માત્ર આરણ્ય ખોલોને રસ્તોજ ચોક્કસો કરવાનો છે. પાણીનો પ્રવાહ તો પોતાના સ્વાભાવિક ગુણથી પોતાની મેજેજ ધસી આવશે અને બહુજ ભરી કાઢશે, પાણી તો તૈયારજ છે.

મનુષ્ય બહુધા જાગૃત છે, થોડોક સુષુપ્ત છે અને જાગૃતસ્થાની પણ પેલી પાર જવાની તેનામાં શક્તિ છે. પરંતુ જ્યારે આપણે મનુષ્ય-ખરા મનુષ્ય બનીએ ત્યારેજ આપણે બધી રીતે બુદ્ધિથી પર થઈ શકીએ. ઉત્કૃષ્ટ અને નિકૃષ્ટ એ શબ્દોનો પ્રયોગ આ વ્યાવહારિક અસત્ જગતમાંજ માત્ર થઈ શકે. સત્ય જગતમાં યાને બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર પછી એવો પ્રયોગ પરસ્પર વિરોધીજ થઈ પડે, કેમકે ત્યાં પછી એવો ભિન્ન ભાવ શક્યજ નથી. વ્યક્ત સમય સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય એ ચિદશક્તિનો સર્વોત્કૃષ્ટ આવિર્ભાવ છે. વેદાન્તીઓ કહે છે કે મનુષ્ય દેવો કરતાં પણ ચઢિયાતો છે. કેમકે દેવોને પણ મોડું બહેલું મરણને શરણ થવું પડશે અને પુનઃ મનુષ્ય થઈ અવતરવું પડશે, અને મનુષ્યાદિદેહમાંજ માત્ર તેઓ પૂર્ણતાને મેળવી શકશે.

અમે સંપ્રદાય ઉભા કરીએ છીએ એ વાત સાચી, પણ તે સાથે સ્વીકારવું પડે છે કે તે સંપૂર્ણ તો નથી, કેમકે સત્ય વસ્તુ સર્વ પ્રકારના સંપ્રદાયો અને પદ્ધતિઓથી પર છે. અમે અમારા સંપ્રદાયોને બીજા સંપ્રદાયો સાથે સરખાવવા તત્પર છીએ અને અમારોજ સંપ્રદાય માત્ર બુદ્ધિગમ્ય અને ન્યાયસિદ્ધ છે, એમ સિદ્ધ કરી બતાવવા પણ તૈયાર છીએ; છતાં પણ તે સંપૂર્ણ તો નથીજ. કેમકે બુદ્ધિ પોતેજ સંપૂર્ણ નથી. તથાપિ સૌથી વધારે તર્કસિદ્ધ અને બુદ્ધિગમ્ય એવો કોઈ માર્ગ મનુષ્યબુદ્ધિ માટે શક્ય હોય તો તે માત્ર અમારો વેદાન્ત માર્ગજ છે.

અમુક અંશે એ વાત સાચી છે કે દૃઢતા મેળવવા ખાતર સંપ્રદાયે ફેલાવું જોઈએ. વેદાન્તના જોડણો બીજો કોઈ પણ સંપ્રદાય વ્યાપક નથી. અત્યારે પણ વેદાન્તનું 'ખરું' શિક્ષણ તો અંગત સંસર્ગથીજ આવે છે. એકલા વાંચનના જથ્થાથી મનુષ્યો-ખરા નિઃશંક મનુષ્યો બનતા નથી; જો ખરા મનુષ્યો થઈ

મયા છે તેઓ પણ જાતીય સંસર્ગથીજ તેમ થયા હતા. ખરૂં છે કે એવા ખરા મનુષ્યો બહુજ થોડા છે, પણ તેમની સંખ્યા વધવા છતાં પણ એમનો ન માની શકો કે એવો એક દિવસ આવશે કે જ્યારે આપણે બધાજ પડિતો અને ફીલસુફો થઇ જઇશું. ' જગતમાં સઘળે સુખજ સુખ થઇ રહેશે અને દુઃખ નામે નહિ રહે એવો કોઈ દિવસ આવશે એવું પણ અમે નથી માનતા.

કોઇ કોઇવાર આપણને એવી કોઈ અઘૌઠાકિક આનંદની એકાદ ક્ષણનો અનુભવ થાય છે કે જ્યારે આપણે કંઈ પણ ઇચ્છતા નથી, કંઈજ કરતા નથી અને આનંદ સિવાય અન્ય કોઈ ચીજ જાણતા પ્રભુ નથી. પછી તે ધડી જતી રહે છે અને આપણે પાછો જગતના ચિતારને આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ પમાર થતો જોઈએ છીએ ત્યારે પણ એમજ જાણીએ છીએ કે આ બધું તે ઇશ્વર કે જે સર્વ ચીજોની શુભ સ્થિતિ-પીઠ છે તેનાપર થયેલું પરચરંગી જડાવ કામજ છે-ઇશ્વરરૂપી પટપર ચિત્રાયલા આકારોજ માત્ર છે ને વાસ્તવમાં તો પટજ પટ છે !

વળી વેદાન્ત એમ પણ શીખવે છે કે નિર્વાણ 'અહિં' અને અત્યારેજ મેળવી શકાય. તેની પ્રાપ્તિ માટે મરણ સુધી વાટ જોવાની રહેતી નથી. નિર્વાણ એટલે કે આત્માનો સાક્ષાત્કાર; અને એકવાર-માત્ર એકજ ક્ષણ-તેનો અનુભવ થયા બાદ મનુષ્ય કદી પણ દશ્યના મૃગજળથી નહિ ભોળવાય. આંખો હોવાથી દશ્ય જગત્ તો દેખાવાનુંજ; પણ મનથી આપણે જાણીએ છીએ કે તે ખરેખર શું છે. તેનું ખરૂં સ્વરૂપ આપણને જણાઇ ચૂક્યું હોય છે. આત્મા કે જે અવિ-કારી છે તેને માયાનો પડદો ઢાંકે છે. પડદો ઉઘડતાં આપણે આત્માને તેની પછવાડે નિહાળીએ છીએ. જે કાંઈ વિદ્યાર છે તે બધો પડદા-માંજ છે. સંતપુરૂષમાં તે પડદો પાતળો હોય છે અને તે એટલો પાતળો કે તેની પછવાડે રહેલી સત્ય વસ્તુ તેની અંદરથી દેખાય.

પાપાત્મામાં તે પડેો જડો હોય છે અને તે એવો જડો હોય છે કે સતપુરૂષની માફક એની પાછળ પણ આત્મા રહેશે છે એ સત્યનું વિસ્મરણ જ થઈ જાય છે. એ પડેો સ્વરૂપાવસ્થા સમયે સંપૂર્ણતઃ દૂર થઈ જાય છે ત્યારે જ જણાય છે કે વાસ્તવિક રીતે તેનું અસ્તિત્વ જ નથી અને આપણે આત્મા સિવાય અન્ય કંઈ જ નહોતા અને નથી. ત્યારે તે પડેો ભૂલાઈ સુદ્ધાં જાય છે. આ છીયે, આ હતા, આ નથી, એવા વિચાર માત્રને પણ ત્યાં અવકાશ હોતો નથી; ખસ જે કાંઈ કહો તે તેજ ! સત્યિદાનંદ !!

જીવનમાં આ ભેદના બે દેખાવો છે, તે આ પ્રમાણે:-એકતો એ કે જે મનુષ્ય સત્ય આત્માને ઝોળખતો હોય છે તે કશાથી ભેપાતો નથી. બીજું કે એવો મનુષ્ય એકલો પણ આખા જગતનું કલ્યાણ કરી શકે છે. બીજાએનું કલ્યાણ કરવાનો ખર્ચ હેતુ તેને સમજાઈ ચૂક્યો હોય છે. બધે એક જ તત્ત્વ વ્યાપેલું-પોતાને જ વ્યાપેલો તે જાણે છે, એનું નામ અહંકાર ન કહેવાય; પણ તે જ ખરી નિઃસ્વાર્થતા છે સમષ્ટિનું જ્ઞાન છે, વ્યષ્ટિનું નહિ. પ્રેમ અને સમભાવનો પ્રત્યેક પ્રસંગ આ સમષ્ટિનું જ પ્રતિપાદન છે. “હું નહિ, પણ તું.” અન્યને મદદ કરો કેમકે હું એનામાં છું અને એ મારામાં છે-એક ભાવ જણાવવાની વેદાન્તની આ રીત છે. માત્ર ખરો વેદાન્તી જ કોઈ પણ જાતના કચવાટ વગર અન્યના ઐય અર્થે જીવન સમર્પણ ખરા અર્થમાં કરી શકશે. કેમકે તેને ખબર હોય છે કે તે મરશે નહિ. સૃષ્ટિમાં જ્યાં સુધી એક પણ જંતુ જીવતું છે ત્યાં સુધી એ જીવતો છે; જ્યાં સુધી એક પણ મોટું ખાતું હોય છે ત્યાં સુધી એ ખાય છે. એ રીતે તે અન્યનું કલ્યાણ કર્યે જ જાય છે અને શરીરસંભાળના આધુનિક વિચારોને આડે આવવા દેતે તે કદી અચકાતો નથી. આત્મનિગ્રહની આ સ્થિતિએ મનુષ્ય જ્યારે પહોંચે છે ત્યારે તે નૈતિક ઝગડાથી તેમ બીજા બધાથી પણ

પર અને છે. અત્યંત વિદ્વાનમાં, ગાયમાં, કૂતરામાં અને દુઃખીમાં તે વિદ્વાન, ગાય, કૂતરું કે દુઃખીને નથી જોતો પણ તે બધાંયમાં એકજ ચિદંશને વિલસી રહેલો જીએ છે. જગતમાં તેજ માત્ર સાચો સુખી છે; અને જે મનુષ્યે આ જીવનમાંજ તે એકતાને મેળવી છે જીતી છે, તેણે સમસ્ત વિદ્યમાનતાને-દુનિયાને જીતી છે; તે જીવન-મુક્ત છે. ઇશ્વર શુદ્ધ છે તેથી એવો મનુષ્ય ઇશ્વરમાંજ જીવતો કહેવાય છે. જીસસ કહે છે “એ બ્રહ્મ થયો તે પહેલાંના હું છું.” એનો અર્થ એવો છે કે જીસસ અને એના જેવા બીજા મુક્તાત્માઓ છે; અને નેજેરથતા જીસસે મનુષ્યાવતાર ધારણ કર્યો તે તેના પોતાનાં કર્મોના યોગે નહિ, પણ માનવસૃષ્ટિનું કલ્યાણ કરવા અર્થે. મનુષ્ય મુક્ત થતાં એની બધીજ ક્રિયા બંધ પડે છે અને એ મૃતપિંડવત્ થાય છે એવું કંઈ છેજ નહિ; પણ ઉલટો બીજા કરતાં તેતો વધારે ચપળ બને છે, કારણ કે બીજાં બધાં પરતંત્ર સ્થિતિમાં બળાત્કારવશાતજ ક્રિયા કરેછે ત્યારે તે પોતે સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં સ્વેચ્છાપૂર્વક કર્મ કરે છે.

ઇશ્વરથી જો આપણે અભિન્ન હોઈએ, તો પછી શું આપણને વ્યક્તિત્વ નથી ? અવશ્ય છે અને તે ઇશ્વરજ છે. આપણું વ્યક્તિત્વ ઇશ્વરજ છે. આ વ્યક્તિત્વ તે અલારે તમારે છે તે નહિ હો ! તે વ્યક્તિત્વ એટલે એકે જેના ભાગલા ન થઈ શકે. પણ આને તમે વ્યક્તિત્વ પણ શી રીતે કહી શકો ? એક ધડી તમે એક રીતે વિચારો છો, તો બીજી ધડીએ વળી બીજી રીતે વિચારો છો અને વળી બીજી એ ધડી રહીને ત્રીજી રીતે વિચારો છો. એ વ્યક્તિત્વ એવું છે કે જે વિકૃત થતું નથી, બધી વસ્તુઓથી પર છે અને અવિકારી છે. આજે ક્ષુદ્ર વ્યક્તિત્વના અભિમાનમાં લોકો તણાઈ જાય છે તે ને તેજ વ્યક્તિત્વની સ્થિતિ નિલ્ય રહે તોતો અત્યંત ભયાનક થઈ પડે. કેમકે પછી તો ચોર તે હંમેશાં ચોરજ રહે અને દરોગો તે હંમેશાં

દરોગોજ રહે. બાળકને મશતાં સુધી બાળકજ રહેવું પડે. ખરું વ્યક્તિત્વ તો એછે કે જે કદાપિ વિકાર પામતું નથી અને કદી પામશે પણ નહિ; અને એવું વ્યક્તિત્વ તે આપણે પોતાનોજ અંતરાત્મા-શુદ્ધાત્મા-નિ-ત્યાત્મા છે. આપણે પોતેજ છીએ. વેદાન્ત એ એક વિશાળ મહા-સાગર છે. મહા સાગરની સપાટીપર જેમ મોટી મનવાર અને મછવો એક સંગાથે તરી શકે છે, તેવીજ રીતે વેદાન્ત રૂપી મહાસાગરમાં ખરે ચોગી મુર્તિપુજકોની પાસે પણ હોઈ શકે કિંવા હડહ-ડતા નાસ્તિક પાસે પણ સ્થિતિ કરી શકે. વળી આ વેદાન્ત મહાસાગરમાં શરીરભાવથી પણ હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, અગર ખ્રિસ્તિ બધાંય એકજ પરમ પિતાનાંજ સંતાનો છે.

૧૯-કાયદો અને મુક્તિ.

જે માણસ જીવન મુક્ત છે તેને માટે ' કર્તવ્ય ' નો કંઈ અર્થજ રહેતો નથી. કેમકે નામ અને રૂપ સાથેનું તાદાત્મ્યજ આ જગતનો અને કર્તવ્યનો જન્મ આપે છે.

વેદાન્તમાં પ્રયત્નને અવકાશ છે, પણ ભયને નથી. તમારું પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ તમે સમજવા માંડશો એટલે બધાજ ભયો નાશ પામી જશે. અને જો એમ ધારશો કે તમે બંધાયલા છો, તો બંધા-યલાજ રહેશો. જો એમ માનશો કે તમે મુક્ત છો, તો તમે મુક્ત થશો. અલગત આ માન્યતા ઉપરઉપરની નહિ પણ મનન અને નિઘ્યાસનપૂર્વકની-સંશય વિપર્યય રહિતજ હોવી જોઈએ.

માયાબદ્ધ અવસ્થામાંજ કેટલાંદા મુક્તિ માની લે છે, પણ તે જાતની મુક્તિ તે ખરી મુક્તિ નથી પણ તેનો આભાસ માત્રજ છે.

‘કુદરતના કાયદાઓને આધીન થવું તેનું નામ મુક્તિ’ એ વિચાર સાથે પણ મારો સહમત નથી. એમ કહેવાનો શો અર્થ છે તે મારા કબ્જામાં નથી આવતું. માનવ પ્રગતિના ઇતિહાસ ઉપરથી તો કુદરતની અવગણનાથીજ પ્રગતિ થયાનું જણાઇ આવે છે. કોઇ એમ કહેશે કે નિકૃષ્ટ કાયદાઓપર વિજય મેળવાયો તે ઉત્કૃષ્ટ કાયદાઓના યોગેજ. પરંતુ તેમાંયે વિજેતાનું મનતો મુક્ત થવાનેજ ફાંફાં મારતું હતું; અને જેવું તેને જણાયું કે એ મંથન પણ કાયદાને આભારી હતું, કે લાગલું તેને પણ જીતવાની મરજી કરી. અર્થાત્ કે પ્રત્યેક પ્રસંગમાં મુક્તિ એજ આદર્શ હોય છે. વૃક્ષો છે તે કુદરતના નિયમોનું કાંઇપણ ઉલ્લંઘન કરતાં નથી. ગાયને ચોરી કરતાં મેં કદી દીઠી નથી. માછલું કદી જૂઠું બોલતું નથી. છતાં તેઓ કાંઈ મનુષ્ય કરતાં ચઢીયાતાં નથી. આ માનવજીવન એ મુક્તિનું પ્રચંડ પ્રતિપાદન છે; અને આ નિયમાધીનતાને વધારે ફાવવા દીધાથી તો આપણે ઉલટા જડ દશાનેજ પ્રાપ્ત થઇશું-પછી તે આધીનતા સમાજના ક્ષેત્રમાં હોય, કે રાજકારણમાં હોય, કે ધર્મના સંબંધમાં હોય. કાયદા અને ધારાની અતિશય વિપુલતા એતો મૃત્યુનીજ નિશાની છે. જ્યાં જ્યાં જે કોઇ સમાજમાં ધારાની અતિશય ભરપટ જણાય ત્યાં સમજવું કે તે સમાજ સત્વર નાશ પામશે. હિંદની ખાસિયતોનો જે તમે અભ્યાસ કરશો તો તમને જણાશે કે હિંદુઓના જેટલા ધારા બીજી કોઇ પણ પ્રગ્નમાં નથી અને રાષ્ટ્રીય જીવનનું મૃત્યુ એ એનું પરિણામ થયું છે. પરંતુ હિંદુઓની એક વિલક્ષણ ભાવના હતી-ધર્મમાં તેમણે કોઇ જાતના સ્થાયી સિદ્ધાંત કે મત કદી ખાંધ્યા નથી અને તેથી ધર્મનો ઘણો સારો વિકાસ થયો છે. અનંત કે શાશ્વત કાયદામાં મુક્તિ હોઇ શકેજ નહિ, કારણ શાશ્વતતત્ત્વ કાયદાની અંદર છે એમ કહેવું તે તેને અશાશ્વત-મર્યાદિત કરવા જેવું છે.

ધશ્વરને કોઈ જાતનો હેતુ હોય એમ નથી દેખાતું; કેમકે જો તેને કોઈ હેતુ હોય, તો પછી તે મનુષ્ય કરતાં કોઈ રીતે વધારે સારો કે ઉચ્ચ નથી. એને કોઈ હેતુની શામાટે ગરજ રહેતી જોઈએ ? જો એને કોઈ હેતુ હોત તો તે તેનાથી બંધાઈ જાત, તે હેતુનું તેને બંધન હોત અને તે હેતુવડે પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુ યા સ્થિતિ તેના પોતાના કરતાં વધારે મહાન હોત. દાખલા તરીકે એક સાદી ચુંથ-નારો સાદી બનાવે છે. તે બનાવવામાં તેનો હેતુ, તેને પ્રાપ્ત નથી એવી કોઈ એક બહારની વસ્તુસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. હવે એવી કઈ વસ્તુસ્થિતિ છે કે જેની ધશ્વરને આવશ્યકતા હોય ? જેવી રીતે મોટામાં મોટા શહેનશાહો પણ કોઈવાર રમકડાં સાથે ખેલે છે, તેવીજ રીતે પરમાત્મા પણ આ પ્રકૃતિ સાથે ખેલી રહ્યા છે; અને આપણે જો કાયદો કહીએ છીએ તે આજ છે. આપણે તેને કાયદો કહીએ છીએ કેમકે આપણે માત્ર એ અસ્ખલિત નાના અંશોજ જોઈ શકીએ છીએ કે જે અખંડ વહી રહ્યા છે. કાયદા વિષેની આપણી બધી ભાવનાઓ એ નાના અંશોમાંજ સમાવિષ્ટ થયેલી છે. કાયદો અથવા નિયમ અનંત છે, તથા પથર બધોજ વખત પડયા કરશે એમ કહેવું બેહુકું અને અર્થરહિત છે. જો સઘળો તર્ક અનુભવના પાયાપરજ રચાતો હોય તો પચાસ લાખ વરસપર પથર પડતો હતો કે કેમ તે કોણ જોવા ગયું છે ? તેથી કાયદો એ મનુષ્ય વિષે કોઈ એવું કંઈકું ધારણ નથી કે જેમાંથી તે છટકી જઈ ન શકે. મનુષ્ય વિષે શાસ્ત્રનું એ પ્રતિપાદન છે કે જ્યાં આગળથી આપણે શરૂ થઈએ છીએ ત્યાં આગળજ પાછા આવીએ છીએ, ખરી રીતે તો આપણે ધીરે ધીરે કાયદાની બહાર જતા જઈએ છીએ અને સમસ્ત જીવ-નોના સંચિત અનુભવની સ્થાયી અંતે તેની ચુંગાલમાંથી તદ્દન નિસરી જઈએ છીએ. ધશ્વર અને મુક્તિમાંથી આપણે ઉદ્ભવ થયો અને

મુક્તિ અને ઇશ્વરમાંજ આપણે વિરમવાના. આ નિયમો અને કાયદાઓ તો માત્ર આ વચલી સ્થિતિમાંજ છે કે જેમાંથી આપણે પસાર થવાનું છે. અમારૂં વેદાન્ત સદાસર્વદા મુક્તિનુંજ પ્રતિપાદક છે. નિયમ કે કાયદાની દૃષ્ટના માત્ર પણ વેદાન્તીને ભડકાવી મેલે અને કાયદાની અનંતતા તો તેને માટે બહુજ ભયાનક થઈ પડે; કેમકે પછી તો છૂટવાની કોઈ બારીજ ન રહે. કોઈ અનંત કાયદો તેને હર-હમેશને માટે અને દરેક ક્ષણને માટે બંધનકર્તા હોયજ તો પછી તેના અને એક તણખલા વચ્ચે તફાવત પણ શો રહ્યો ? કાયદાના એવા પૃથક ભાવને અમે નથી માનતા.

અમે કહીએ છીએ કે મનુષ્યે જે મેળવવાનું છે તે મુક્તિ છે અને તે મુક્તિ તે પરમેશ્વર પોતેજ છે. તે મુક્તિરૂપ પરમાત્મા અમાપ સુખરૂપ છે પણ મનુષ્ય જ્યારે તેને કોઈ અંતવાન વસ્તુમાં શોધે છે ત્યારે તેને તેની માત્ર એકાદ ચીજુગારીજ-અને તે સ્વરૂપ સમય માટેજ મળે છે. ચોર જ્યારે અમુક વસ્તુ મેળવે છે, અથવા તો ગૃહસ્થ જ્યારે સ્ત્રીસંગ કરે છે ત્યારે તેને પણ સુખજ મળે છે અને ભક્ત કે જ્ઞાનીને પણ ઇશ્વરમાંથી સુખજ મળે છે; પરંતુ ચોરને તો સુખની માત્ર એક સ્વરૂપ ચીજુગારીજ મળે છે અને તેના આદિ તેમજ અંતમાં દુઃખના ઢગલે ઢગલા તેને ભોગવવાના આવે છે. ભક્ત કે જ્ઞાનીને તો એક જમવા બેઠેલા બ્રૂખ્યા માણસને જેમ દરેક ગ્રાસે પુષ્ટિ તુષ્ટિ મળતી ચાલે છે તેમ આદિ મધ્ય અને અંતમાં સુખજ સુખ મળે છે. સુખ તે પરમેશ્વર છે, પ્રેમ પરમેશ્વર છે, મુક્તિ પરમેશ્વર છે; અને જે જે કંઈ બંધનરૂપ છે-દુઃખરૂપ છે તે ઇશ્વર નથી.

મનુષ્ય માત્રમાં મુક્તિ તો પહેલેથીજ-એકાદ કાળગના પરબીડીયામાં બંધ કરેલી હુડીની પેઠે રહેલી છે પરંતુ તેને તેણે કાઢવી કાઢવી પડશે. તેનામાં તે છે ખરી પણ હૃદયપટપર ખુલ્લી અંકિત

ન થવાથી હરપળે તે વાત એ બૂલી જાય છે. સમજણપૂર્વક કે વગર સમજે તેની શોધ કર્યા કરવા પાછળજ પ્રત્યેક મનુષ્યનું સમસ્ત જીવન વ્યતીત થાય છે. એમાં સુસ્ત અને અસ્ત મનુષ્ય વચ્ચે તફાવત એ છે કે પહેલો સમજણ પૂર્વક તે ક્રિયા કરે છે ત્યારે બીજો તે ક્રિયા વગર સમજે કરે છે અને તેને પરિણામે તેમના માર્ગમાં, શ્રમમાં, સમયમાં, સાધનમાં, સાધનામાં બહુજ તફાવત રહ્યા કરે છે. અણુથી માંડીને દેવ પર્યંત દરેક વ્યક્તિ આ મુક્તિને માટેજ મથી રહી છે. અસ્ત માણસને અમુક મર્યાદામાં એ મુક્તિ લાધે છે-એટલે કે બૂખ કે તરસની શાંતિ તે મેળવે છે એટલે તે સંતુષ્ટ થાય છે. પરંતુ સુસ્ત જન સમજે છે કે એ શાંતિ બહુજ થોડા વખત માટે છે અને એના કરતાં વધારે સમગ્ર બંધનને દૂર કરવાનું છે. અસ્ત મનુષ્યની ક્ષણિક મુક્તિને તે મુદ્દલે મુક્તિ નહિ ગણે.

અમારા તત્ત્વવેત્તાઓના અભિપ્રાયમાં ' મુક્તિ ' એજ અંતિમ લક્ષ્ય છે. ' જ્ઞાન ' એ તેમનું અંતિમ લક્ષ્ય નથી થઈ શકતું. કારણ કે જ્ઞાન એ સંયુક્ત ચીજ છે-શક્તિ અને મુક્તિની બનેલી સંયુક્ત વસ્તુ છે, જ્યારે એમાંથી છઠ્ઠવા ચોગ્ય વસ્તુ તો માત્ર એકલી મુક્તિ જ છે. મનુષ્ય જેને માટે શંકા મારે છે તે મયે છે તેતો એજ વસ્તુ છે. એકલી શક્તિ હોવી તે કાંઈ મુક્તિ નથી. દાખલા તરીકે એક પદાર્થવિજ્ઞાની પોતાની વિજ્ઞાનશક્તિના જોરે વિદ્યુતનો આંચકો એક માઇલના અંતર સુધી મોકલી શકે છે; એટલે તેની તે મહત્તાને લીધે તેના સ્મારક તરીકે તેનું એક પુતળું બનાવી જાડેર સ્થળે મૂકવામાં આવે છે; પરંતુ બીજા હાથપર કુદરત એવા આંચકાઓને અસીમ અંતર સુધી પ્રેરી શકે છે, તો પણ આપણે કુદરતનાં પૂતળાં નિર્માણ નથી કરતા કે નથી તેની એ મહાન શક્તિ માટે આશ્ચર્ય પણ બતાવતા મતલબકે મનુષ્ય જેટલી પોતાની શક્તિ વધારે છે અને

જેટલે દરજ્જે કુદરતની આધીનતામાંથી મુક્ત બને છે તેટલે દરજ્જે તેને આપણે મહાન્ ગણીએ છીએ. આ દાખલાથી સમજાશે કે માણસને જે જરૂર છે તે કાયદાની નથી પણ કાયદાને તોડવાની શક્તિની છે. આપણે કાયદા ભંગકર્તા થવા માગીએ છીએ. જો તમે કાયદા અને નિયમોથી બંધાયલા જ સદા રહો તો પછી તમારી સ્થિતિ માટીના ઢેંશ જેવી જ ગણાય. અત્યારે તમે કાયદાથી પર છો કેવા નહિ એ સવાલ નથી; પણ વાસ્તવમાં આપણે કાયદાથી પર છીએ, એ વિચારના પાયાપરજ માનવ જાતિનો સમગ્ર ઇતિહાસ રચાયો છે. ઉદાહરણાર્થે ધારો કે એક માણસ અરણ્યમાં વસે છે અને તેને શિક્ષણ કે જ્ઞાન જેવું કંઈજ મળ્યું નથી. હવે તે એક પત્થરને પડવાના કુદરતી બનાવને જુએ છે અને માને છે કે તે મુક્તિ છે. પણ જોઈ એને ખબર પડે છે કે તે પડેલા જોઈએ-પડવું એ પત્થરનો ધર્મજ છે-કે તુરંતજ તે તેને કુદરત અથવા જડયાંત્રિક ક્રિયા કહે છે. હું બહાર ફળીઆમાં જઈએ ખરો ને ન પણ જાકું, તેમાંજ માંડું મનુષ્ય તરીકેનું જૈવ છે. જો મારી ખાત્રીજ હોય કે મારે ત્યાં જવુંજ પડશે તો હું મારી જાતને પરાધીન કરી દઉં છું અને એક યંત્રરૂપ બનું છું. કુદરત પણ તેની અનંતશક્તિ સહિત માત્ર એક યંત્રજ છે. ચૈતન્યમય જીવન તો માત્ર એ યંત્રથી મુક્ત થવામાંજ રહેલું છે. વેદાન્ત કહે છે કે એ અરણ્યવાસી માણસનો વિચાર ખરો છે-એની ઉપલક્ષ દૃષ્ટિ ખરાબ છે, પણ સમજૂતિ ખોટી છે. મનુષ્ય જાતિના આવા બધા અનુભવો પછી પણ આપણે પાછા ફરીને તેનું તેજ વિચારીશું પણ તે જરા વધારે ઠરેલ અર્થમાં વિચારીશું. ધારો કે મારે બહાર ફળીઆમાં જવું છે. ને મેં ચાલવા માંડ્યું. એટલામાં વળી બીજો વિચાર આવતાં તેને અનુસરતી બીજી ઇચ્છા ઉદ્ભવીને ત્યાં જવાની મને મના કરે છે અને હું થંભું છું. આ ઇચ્છા અને ગમનની પડેલી

ધમ્મા વચ્ચે જે વખત ગયો તે-વખતમાં જે ગમનરૂપી કાર્ય મેં કર્યું હતું તે પણ મારી ધમ્માને લીધેજ કર્યું હતું અને તેથી ધમ્મામયજ તે હતું. એટલે કે ચાલવામાં અને ચટકવામાં સર્વત્ર મારી ધમ્માનુંજ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તિ રહ્યું હતું. ધમ્મા અને ક્રિયાની આ એકરૂપતાનેજ આપણે કાયદો કે નિયમ કહીએ છીએ. મારાં કાર્યોની આ એકરૂપતા, મને જણાય છે કે ઘણી ટુંકી ટુંકી અવધીમાં પણ વહેંચાયલી હોય છે અને તેથી મારી એ ક્રિયાઓને હું નિયમમદ્દ નથી કહેતો; પરંતુ એમાં એટલું તો નક્કીજ છે કે હું મુક્ત સ્થિતિમાંજ કામ કરું છું. હું પાંચ મિનિટ ચાલું છું ખરો, પણ એ ચાલવું અને એ પાંચ મિનિટો પણ મારી ધમ્મામયજ હતી. કેમકે તેની પૂર્વે તેમ કરવાની પ્રેરણા મને મારી ધમ્મા તરફથીજ થઇ હતી. તેથીજ માણસ કહી શકે છે કે તે મુક્ત છે, કેમકે તેની સઘળી ક્રિયાઓ નાના નાના કાળવિભાગોમાં વહેચાયલી હોય અને તે ક્રિયાઓ (ચાલવું અને ઉભું રહેવું, હા કહેવું અને ના કહેવું ઇત્યાદિ રૂપે) એક બીજાથી વિરુદ્ધ પ્રકારની હોય, છતાં પણ તે સમગ્ર કાળવિભાગોમાં અને ક્રિયાઓમાં ધમ્માના આધીતપણાંરૂપી સામ્યતા તો અવશ્યમેવ રહેલીજ હોય છે. આ સામ્યતાની સમજમાંજ મુક્તિનો પિયાર સમાયલો છે. કુદરતમાં આપણે સામ્યતાના બહુ મોટા મોટા વિભાગો પહેલા જોઈએ છીએ એટલેજ ધરક છે. બાકી આપણા અને કુદરતના બંનેના આરંભ અને અંત તો સ્વતંત્ર પ્રેરણામાંથીજ હોવા જોઈએ. ‘ મુક્તિની પ્રેરણા ’ એ છેક આરંભની પ્રેરણા હોઈને આપણામાં તે અદ્યાવધિ ચાલી આવી છે, પણ આપણા નાના નાના કાળવિભાગોની તુલનામાં એ અતિચલ લાગી છે. તાર્કિક મુદ્દાઓપર પૃથક્કરણ કરતાં આપણને જણાય છે કે આપણે મુક્ત નથી તો પણ આ ઘટક-આ ભાવના તો ઉંડાણમાં રહેવાનીજ કે ‘ હું મુક્ત છું ’ હવે આ ભાવના-પ્રેરણા

કવી રીતે આવે છે તેનોજ આપણે ખુલાસો કરવાનો છે.

આપણને જાણાશે કે આપણી અંદર જે પ્રકારની પ્રેરણાઓ રહેલી છે. આપણી હાલની બુદ્ધિ આપણને કહે છે કે આપણી બધી ક્રિયાઓ કારણજન્ય છે, પરંતુ તેની સાથે સાથેજ તે બુદ્ધિ કરતાં પણ વધારે ઉંડાણમાં રહેલી પ્રેરણાવડે આપણે સ્વાતંત્ર્ય કિંવા મુક્તિનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ. આ હ્રુચનો વેદાન્ત એવો ઉકેલ કરે છે કે મનુષ્યના અભ્યંતરમાં મુક્તતા અવશ્ય છે-આત્મા ખરેખાત મુક્તજ છે. આત્માની ક્રિયાઓરૂપ જે આ દેહ અને મન તે મુક્ત નથી પણ આત્માની મુક્તતા તેમાં થઇને બહાર ઝરે છે તે ખરીજ.

પ્રતિક્રિયા (પ્રત્યાઘાત) કરતાં ખરોખરજ આપણે ગુલામી સ્થિતિને પામીએ છીએ. એક માણસ મને ઈપદો આપે છે અને હું લાગલોજ કોઇના રૂપમાં તેનો પ્રત્યાઘાત કરું છું. આમ તે માણસે ઉછાળેલા એક નાના સરખા મોજનો હું ગુલામ બન્યો. આવી ગુલામીમાંથી આપણે મુક્ત રહીને આપણી મુક્તિ સિદ્ધ કરવાની છે. તેઓજ ખરા મુક્તજનો છે કે જેઓ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ, વિદ્વાનમાં વિદ્વાન અને ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર કિંવા પામરમાં પામર અને દુષ્ટમાં દુષ્ટ મનુષ્યને પણ મનુષ્ય, વિદ્વાન કે પામર તરીકેના બાવથી નથી જોતા પરંતુ બધાયમાં એક ઇશ્વરનેજ જુએ છે. તેવાઓએ ખરેખર આ જીવનમાં અને સંસારમાંજ સ્વર્ગને પોતીકું બનાવ્યું છે અને તેમાં પોતાનો સજ્જડ પગદંડો જમાવ્યો છે.

પરમેશ્વર પવિત્ર અને શુદ્ધ હોઇ બધા વિષે સરખો છે. તેથી એવો સુચ સાધુ સાક્ષાત ઇશ્વરજ કહેવાશે. આ આપણું ધ્યેય છે. એ ધ્યેય પ્રતિજ આપણે જઇ રહ્યા છીએ; અને પૂજનો હરેક પ્રકાર, માનવીનું પ્રત્યેક કાર્ય, તે એ ધ્યેયની પ્રાપ્તિનીજ રીતો છે. માણસ પૈસાની ઇચ્છા કે માગણી કરે છે તે પણ મુક્તિ માટેનોજ પ્રયત્ન છે. દારિ-

દ્રના પાશમાંથી છૂટવાનોજ તે યત્ન છે. આ પ્રમાણે માણસનું હરેક કાર્ય પૂજારૂપ છે. કેમકે તેમાં મુક્તિનીજ ભાવના જાણુતાં કે અજ્ઞાણુતાં રહેલી છે. સઘળાં કાર્યનું વલણ પરોક્ષ કે અપરોક્ષ રીતે તેજ હોય છે. જે કાર્યો એ આદર્શ સિદ્ધ થવામાં અંતરાયકર્તા હોય તેમનોજ માત્ર ત્યાગ કરવાનો છે. જાણે કે અજ્ઞાણે પણ આપુંજ વિશ્વ તે મુક્તિની-નિત્ય મુક્ત પ્રભુનીજ પૂજા કરી રહ્યું છે. અજ મનુષ્યને બિચારાને ખચર નથી કે જ્યારે તે કોઈને શાપ આપે છે કે ગાળો ભાંડે છે ત્યારે પણ તે ઇશ્વરનેજ ખીજી રૂપમાં ભજે છે; કારણ કે એ ક્રિયાઓ પણ તેઓ મુક્તિ માટેજ કરે છે. તેઓને બિચારાઓને એટલી ખચર નથી કે એમ કરવાથી-કોઈ પણ ચીજને પ્રત્યાઘાત કરવાથી તેઓ પોતાની જાતને મુક્ત કરવાને બદલે ઉલટા તે ચીજની શુભામજાળનાવી મેલે છે. કાંટાળા ઝાંખરાને લાત મારવામાં સુખ-મુક્તિ નથી મળવાની પણ દુઃખ-બંધનજ મળવાનું-વધવાનું છે.

આપણા પોતાના મર્યાદિતપણાની ભાવનામાંથી જો આપણે મુક્ત થઈ શકીએ તો સર્વ કંઈ સિદ્ધ કરવાનું આપણે માટે શક્ય થાય તેમ છે. આમાં સલાહ માત્ર સમયનોજ છે. પણ જો એજ અંતરાય હોય તો તો તમારામાં શક્તિનો વધારો કરો અને એ રીતે સમયને ઓછો કરો. પેન્ના પ્રોટેસ્ટન્ટની વાતને યાદ કરો કે જેણે આરસપહાણના વિકાસના રહસ્યનો અભ્યાસ કરીને બાર વરસની મુદતમાંજ આખેડુંજ આરસપહાણ તૈયાર કર્યો હતો; જ્યારે કુદરતને તે તૈયાર કરવા પાછળ સેંકડો વરસ લાગે છે.

પ્રશ્નોત્તરો.*

—૬૬૬—

પ્રશ્ન:—હિંદુસ્થાનમાં અત્યારે તાત્ત્વિક વિચારની પ્રવૃત્તિ કેવી જાતની ચાલે છે તે વિષે કંઈક જાણવાની મારી ઉત્કંઠા છે. તો તે કહેવા કૃપા કરશો ?

ઉત્તર:—હું જાણતી ગયો છું તેમ હિંદુઓનો મોટો ભાગ વ્યવહાર રીતે દ્વૈતવાદી છે અને નાનો ભાગ અદ્વૈતવાદી છે. ચર્ચાનો મુખ્ય વિષય જોઈએ તો માયા અને જીવ છે. ભારતવર્ષમાંથી નીકળી હું જ્યારે આ દેશમાં (અમેરિકામાં) આવ્યો ત્યારે મને જાણાયું કે અત્રે મજ્જુરવર્ગના લોકો સુદ્ધાંત દેશની વર્તમાન રાજકીય પરિસ્થિતિથી સારા માહીતગાર છે; પણ મેં જ્યારે તેમને પૂછ્યું કે “ધર્મ એટલે શું ? અને અમુકઅમુક પંથના સિદ્ધાંતો શા છે ” ત્યારે તેઓએ લાચારી બતાવતાં કહ્યું કે “ અમે એવું તેવું કંઈ નથી જાણતા, બાકી અમે દેવળમાં તો જઈએ છીએ. ” હવે અમારા ભારતવર્ષમાં જો હું કોઈ ગામડીઆને જઈને પૂછું કે “ અત્યારે તમારા પર કયા રાજનો અમલ ચાલે છે ? ” તો તે તરતજ જવાબ આપશે કે “ મને તેની કંઈ ખબર નથી, હું તો મારે ભરવાના કર ભર્યે જાઉં છું ” પણ જો હું તેને પૂછું કે “ તમારો ધર્મ કયો ? ” તો તે તરતજ કહેશે કે “ હું દ્વૈતવાદી છું. ” એટલુંજ નહિ પણ માયા અને જીવ વિષેની વિગતોમાં ઉતરવાને પણ તે તૈયાર હોય છે. તેને વાંચતાં

* ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના માર્ચ માસની ૨૫ મી તારીખે અમેરિકામાં આવેલી હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટિની ‘ એન્થ્રોપોલોજીકલ સોસાયટી ’ સમક્ષ ‘ વેદાન્ત ફીલસુફી ’ એ વિષયપર સ્વામીજીનું વ્યાખ્યાન કરામાં થયા પછી આ પ્રશ્નોત્તરો થયા હતા.

લખતાં જો કે નથી આવડતું હોતું, તોપણ આ બધી વાતો તે સાંધુ સંતોને મોઢે શીખ્યો હોય છે અને તે ઉપર ચર્ચા કરી તેને બહુ ગમે છે. દિવસનાં કામથી પરવાર્યા પછી આ ખેડુતો કોઇ ઝાડ તળે બેગા થાય છે અને માંહોમાંંહ આ વિષયોપર ચર્ચા ચત્રાવે છે.

પ્રશ્ન:—હિંદુઓમાં ‘ધર્મપરાયણતા’ નો શો અર્થ સમજવામાં આવે છે વાર ?

ઉત્તર:—હાલના જમાનામાં તો તેનો અર્થ ખાન, પાન અને વરણી પરણી સંગંધમાં પોતપોતાની જાતિના અમુક અમુક ધારા-ઓનું યથાર્થ પરિપાલન કરવું એટલેજ થાય છે. પંચી ભમે તે પોતાને રૂચતો ગમે તે પંથ પાળે. ભારતવર્ષમાં અમુક એકજ સ્થાપિત ધર્મ કદાપિ હતો નહિ; અને તેથી “ધર્મપરાયણતા” ના સિદ્ધાંતો અને નિયમો ઘડનાર કોઇ મંડળ પણ કદાપિ અસ્તિત્વમાં આવ્યું નથી. સામાન્ય રીતે જે લોકો વેદોને માનતા હોય છે તેમને અમે ‘ધર્મપરાયણ’ કહીએ છીએ; પણ વસ્તુતઃ અમે જોઇએ છીએ કે ઘણાખરા દ્વૈતવાદી પંથો એકલા વેદો કરતાં પુરાણોમાં વધારે માને છે.

પ્રશ્ન:—ગ્રીક લોકના સ્ટોઇક તત્ત્વજ્ઞાનપર તમારા હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની શી અસર થવા પામી હતી વાર ?

ઉત્તર:—હિંદમાં આવેલા એલેક્ઝેન્ડ્રીઅન લોકોદ્વારા અમારા તત્ત્વજ્ઞાનની છાયા સ્ટોઇક તત્ત્વજ્ઞાનપર પડી હોય એ બહુ સંભવિત છે. ગ્રીસના મહાન ગણિતશાસ્ત્રી પિથેગોરાસપર સાંખ્ય વિચારોની અસર થએલી હોવાનું અનુમાન થાય છે. તે ગમે તેમ હોય, પણ અમે એટલું તો માનીએ છીએ કે વેદોના તત્ત્વજ્ઞાનને તર્કદ્વારા એક રાગ કરવાનો સૌથી પ્રથમ પ્રયત્ન સાંખ્યદર્શનનોજ હતો. સાંખ્યના આઘ પ્રવર્તક ભગવાન કપિલમુનિનું નામ વેદોમાં પણ મળી આવે છે.

જેમકે-ઋષિ કપિલં પ્રસુતં યસ્ત્વમગ્રે-એટલે કે “તું કે જેણે પ્રથમ કપિલઋષિને પેદા કર્યા.”

પ્રશ્ન:—આ સાંખ્ય તત્વજ્ઞાનને અમારા પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રો સાથે શો વિરોધ છે ?

ઉત્તર:—વિરોધ જરાયે નથી. અમે તેની સાથે એકમતજ છીએ. અમારો ઉત્ક્રાન્તિનો અને આકાશ તથા પ્રાણનો સિદ્ધાંત આખે-હુબ તમારી અર્વાચીન શીલસુશીઓના સિદ્ધાંત જેવોજ છે. ઉત્ક્રાન્તિ વિષેની તમારી માન્યતા અમારા યોગીઓનાં જીવનમાં અને અમારા સાંખ્યદર્શનમાં મળી આવે છે. દાખલા તરીકે, પ્રકૃતિના પૂરથી એક જ્ઞાતિ કિંવા યોનિ બીજી જ્ઞાતિમાં કિંવા યોનિમાં રૂપાંતર પામે છે, એવું પ્રતિપાદન કરતાં પતંજલિએ કહ્યું છે કે-જાત્યન્તર પરિણામઃ પ્રકૃત્યાપુરાત્; માત્ર સમજૂતીની રીતમાંજ તે તમારા દર્શનકારોથી જુદો પડે છે. ઉત્ક્રાન્તિ વિષયક તેની (પતંજલિની) સમજૂતી આધ્યાત્મિક છે. તે કહે છે કે જેની રીતે કોઈ ખેડૂતને પોતાના ખેતર પાસે થઈને વહેતી નહેરમાંથી પોતાના ખેતરમાં પાણી લેવું હોય તો તેને માત્ર તેના માર્ગમાંનો બંધજ ઉઠાવી લેવાનો હોય છે-નિમિત્ત-મપ્રયોજકં પ્રકૃતીનાં વરણભેદસ્તુ તતઃ ક્ષેત્રિક વત્-તેવીજ રીતે દરેક મનુષ્ય અનંત તો છેજ, માત્ર બાહ્યબંધનો અને સંજોગોજ તેને અંદરનો અંદર પૂરી રાખે છે તથા પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ વ્યક્ત કરતાં અટકાવે છે, પણ જેવા એ પ્રતિબંધો દૂર ખસેડી નાંખવામાં આવે છે કે તરતજ તે બહાર ધસી આવે છે અને પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થાય છે. પ્રાણીની અંદર એટલે કે પશુચોનિમાં મનુષ્યનું સ્વરૂપ અવ્યક્ત-અપ્રકટપણે રહેલું હોય છે તે સંજોગો અનુકૂળ આવતાંજ પોતાના શુદ્ધ માનવસ્વરૂપમાં વ્યક્ત થાય છે. અને વળી એથી વધારે સારા ને અનુકૂળ સંજોગો પ્રાપ્ત થતાં મનુ-

બની અંદર રહેલો ધૃશ્વરભાવ પણ વ્યક્ત થાય છે. તાત્પર્ય કે નવા સિદ્ધાંતોમાં અમને વાંધા પડતું હોય કિંવા અમારે તકરાર કરવા જેવું હોય તો તે અતિ અદ્ય છે. દાખલા તરીકે ઉપસમ્પિધ કિંવા જ્ઞાન-શક્તિ વિષેનો અમારો સાંખ્ય સિદ્ધાંત અર્વાચીન 'પ્રાણીગુણધર્મ વિધા' (ફીઝીઓલોજી) ના સિદ્ધાંતથી થોડોકજ જુદો પડે છે.

પ્રશ્ન:—પણ તમારી રીત જુદી છે, નહિ ?

ઉત્તર:—હા, અમે દાવા સાથે કહીએ છીએ કે 'મન:શક્તિ-ઓની એકાગ્રતા' એજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એક માત્ર માર્ગ છે. ભૌતિક વિદ્યામાં મનની એકાગ્રતાનો અર્થ એવો થાય છે કે મનને પોતાના આત્મા પ્રતિ આકર્ષવું. મનની આવી જાતની એકાગ્રતાને અમે યોગ કહીએ છીએ.

પ્રશ્ન:—યોગાવસ્થામાં આ સિદ્ધાંતોનું સત્ય પ્રત્યક્ષ થાય છે ખરું ?

ઉત્તર:—યોગી લોકો તો ઘણા મોટા દાવો કરે છે. તેઓ ખાત્રીપૂર્વક કહે છે કે મનની એકાગ્રતાથી યાને યોગથી બ્રહ્માંડમાંનું એકે એક સત્ય-જાણ તેમજ અબ્યંતર-મનને પ્રત્યક્ષ થાય છે.

પ્રશ્ન:—આ બ્રહ્માંડના સંબંધમાં અદ્વૈતવાદીનો શો મત હોય છે વાર ?

ઉત્તર:—અદ્વૈતવાદીનું કહેવું એમ થશે કે આ સમગ્ર બ્રહ્માંડ તેમજ બીજી સર્વ સચરાચર ચીજોનું અસ્તિત્વ કેવળ માયામાંજ કિંવા દેખવામાંજ રહેલું છે અને વાસ્તવમાં તેઓનું અસ્તિત્વ છેજ નહિ. આપણે માયાના પાશમાં બંધાયેલા છીએ ત્યાં સુધીજ આ આભાસો આપણા જોવામાં આવે છે. આ આભાસોમાં વસ્તુઓ અમુક નિયમિત ક્રમમાં આવે છે અને જાય છે. પરંતુ તેમના મૂળમાં તેમજ અંતમાં નિયમ કે ક્રમ જેવું કંઈજ હોતું નથી, કેવળ મુક્તિજ છે.

પ્રશ્ન:—અદ્વૈતવાદ દ્વૈતવાદનો વિરોધી છે કે કેમ ?

ઉત્તર:—ઉપનિષદોની રચના અમુક વ્યવસ્થિત રૂપમાં ન હોવાથી તત્ત્વવેત્તાઓની જ્યારે પણ કોઈ મત સ્થાપન કરવાની મરજી થાય ત્યારે પોતાને મનગમતાં ઉપનિષદોનો આધાર લેવાનું સુગમ પડતું હતું. કોઈ પણ ધર્મપંથની રચનામાં ઉપનિષદોનો આધાર આપવા સિવાય તો ચાલે તેમજ ન હતું. ઉપનિષદોને જાણુ રહેવા દધને કોઈ પણ ધર્મપંથ ઉભો કરવો અને પાયાને ટાળી અદ્ધર મકાન ઉભું કરવું એ બે બરાબર હતું. તત્ત્વજ્ઞાનના જૂદા જૂદા જેટલા પ્રકારો છે તે બધાયનાં મૂળ ઉપનિષદોમાં આપણને મળી આવે તેમ છે. તમારા પ્રશ્નના નિરાકરણમાં અમે એટલુંજ કહીશું કે અદ્વૈતવાદ દ્વૈતવાદનો જરાયે વિરોધી નથી, પણ પ્રભુપ્રાપ્તિનાં ત્રણ પગથિયાંમાંનું તે એક પગથિયુંજ છે. તેમાં પ્રથમ પગથિયું દ્વૈતવાદ છે. તેને વટાવ્યા પછી મનુષ્ય તેના કરતાં વધારે ઉંચું પગથિયું જે એકતરફી દ્વૈતવાદનું છે તેને પહોંચે છે અને ત્યાંથી છેલ્લા પગથિયે જઈ વિશ્વ સાથેની પોતાની અભિન્નતાનો અનુભવ કરે છે. માટે એ ત્રણ પગથિયાં એક બીજાનાં વિરોધી નથી પણ પરસ્પર પોષકજ છે.

પ્રશ્ન:—માયા કિંવા અજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ શા કારણે છે ?

ઉત્તર:—કાર્યકારણની મર્યાદા (માયા) ની બહારથી “ શા માટે-કેમ ? ” એમ પૂછી શકાયજ નહિ. માયાની અંદરજ માત્ર તેમ થઈ શકે. માટે અમે કહીએ છીએ કે જ્યારે તર્કસંગત રીતે એ પ્રશ્નને પૂછવામાં આવશે ત્યારે અમે તેનો પ્રત્યુત્તર આપીશું. તે પહેલાં કિતર આપવાનો અમને કોઈ અધિકાર નથી.

પ્રશ્ન:—સાદાર પરમેશ્વરને માયાનું આવરણ લાગુ પડે છે કે કેમ ?

ઉત્તર:—હા; પરંતુ સાદાર પરમેશ્વર પણ માયાના આવરણમાં થઈને દેખાતો કૈવલ્યબ્રહ્મજ છે. એ કૈવલ્યબ્રહ્મ જ્યારે પ્રકૃતને આધીન હોય છે ત્યારે તે જીવાત્મા નામથી ઓળખાય છે; અને તે

જ્યારે પ્રકૃતિ ઉપર અધિકાર ચલાવે છે ત્યાં પ્રકૃતિને પોતાને વશ વર્તાવે છે ત્યારે ઇશ્વર કિંવા સાક્ષર પરમાત્માના નામે ઓળખાય છે. જે કાંઈ શબ્દ આદિ પૃથ્વીપરથી સૂર્યને તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં જોવા સાર પ્રયાણ કરે, તો પ્રથમ તો તેને તે નાનો સરખો જણાશે; પણ તે જેમ જેમ આગળ જતો જશે તેમ તેમ તે તેને મોટો ને મોટો જણાતો જશે અને એમ કરતાં અંતે જ્યારે તે સાક્ષાત્ સૂર્ય સમક્ષ જઈ પહોંચશે ત્યારેજ તેને સૂર્યનારાયણની ખરી વિશાળતા દુગ્ગેચર થશે. તેના પ્રયાણની પ્રત્યેક પાયરીમાં દેખીતી રીતે તેને જૂદો જૂદો સૂર્ય જણાતો હતો; છતાં આપણી ખાત્રી છે કે તે એકનો એકજ સૂર્ય નિહાળતો હતો. તેની રીતે આ સર્વ સ્થાવર જંગમ પદાર્થો એક માત્ર કૈવલ્યશ્ચન્દનાજ આભાસો છે અને આભાસ તરીકે તેઓ સત્ય છે. એમાંનો એકે આભાસ ખોટો નથી, પણ આપણે માત્ર એટલું તો કહી શકીએ કે તે સર્વ નીચી પાયરીઓ છે.

પ્રશ્ન:—કૈવલ્યશ્ચન્દને કળી શકવાની ખાસ રીતિ કઈ છે ?

ઉત્તર:—એને કળવાની રીતિઓ બે છે. એક ભાવસૂચક અને બીજી અભાવસૂચક. ભાવસૂચક રીતિ તે કે જેમાં થઈને જગત્ સમસ્ત પ્રયાણ કરી રહ્યું છે—અર્થાત્ કે પ્રેમની. આ પ્રેમના પરીધને અનિશ્ચિતપણે વધાર્યે જવાથી આપણે અનન્ય વિશ્વપ્રેમને પામીએ છીએ. બીજી રીતિ નેતિ નેતિ (આ નહિ, આ નહિ) ની છે—એટલે કે મનને ચલિત કરવાતો પ્રયત્ન કરનાર પ્રત્યેક ઉર્મિને મનમાંજ સમાવી દબાવે અભિષ્ઠનાજ ધર્મધ્યાનમાં ચકચૂર રહેવું. એમ કરતાં છેવટે મન મરી ગયા જેવું થાય છે અને સત્ય વસ્તુ આપોઆપ પ્રગટ થાય છે. આને અમે સમાધિ કહીએ છીએ.

પ્રશ્ન:—ત્યારે તો એમજ કહેવું કે કારણ કાર્યમાં અથવા કર્તા કર્મમાં સમાધિ જાય છે !

ઉત્તર:—કારણ કાર્યમાં કિંવા કર્તા કર્મમાં નહિ, પણ કાર્ય કારણમાં કિંવા કર્મ કર્તામાં સમાઈ જાય છે. વસ્તુતઃ આ સૃષ્ટિનો ક્ષય થાય છે અને પાકીમાં માત્ર ‘હું’જ રહે છે.

પ્રશ્ન:—અમારા કેટલાક જર્મન પંડિતોનો એવો મત છે કે હિંદમાં પ્રવર્તતો ભક્તિમાર્ગનો આખો સિધ્ધાંત બહુધા પાશ્ચાત્ય ભાવનાનુંજ પરિણામ છે. આપ તે સંબંધમાં શું કહો છો ?

ઉત્તર:—મને એમાં જરીકે તથ્ય નથી જણાતું—એ કેવળ તૂત છે, મનનો ઉઠાવેલો ગોળો છે. હિંદુઓની ભક્તિ તે પાશ્ચાત્યોની ભક્તિ જેવી છેજ નહિ. અમારી ભક્તિની પ્રધાન ભાવના તો એ છે કે ભય જેવી કોઈ ચીજજ નથી. ઈશ્વર સદાસર્વદા પ્રેમ સ્વરૂપજ છે; ભય સ્વરૂપે તે કદાપિ નથી. અમારા ભક્તિમાર્ગમાં પહેલેથી તે ઠેક સુધી ઈશ્વરની ભક્તિ પ્રેમથીજ કરવાની છે, ભયથી નહિ. અમારી ભક્તિમાં ભયની ઝાંખી સરખી નથી હોતી; આદિથી તે અંત સુધી પ્રેમજ ઉભરાય છે. ખીણું કે; તમારા જર્મન પંડિતોનું આ ઉદાગ ખીલકલ ખીન પાયેદાર છે. કેમકે અમારા જૂનામાં જૂના ઉપનિષદમાં પણ ભક્તિનો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે અને એ ઉપનિષદ તમારા લોકના બાઈબલ કરતાં તો અતિ ઘણું પ્રાચીન છે. સંહિતા યાને અમારાં વેદિક સૂત્રોની અંદર પણ ભક્તિનાં ખીજ અઢળક છે. વળી ‘ભક્તિ’ એ શબ્દ કંઈ પાશ્ચાત્ય નથી. એ શબ્દનો શ્રદ્ધા ઉપરથી સૂચિત થયેલો છે.

પ્રશ્ન:—વાર, ખ્રિસ્તિધર્મ વિષે હિંદુઓનો કેવોક અભિપ્રાય છે ?

ઉત્તર:—ઘણો સારો છે. વેદાન્તધર્મ અમારો એવો છે કે તેમાં બધાય સમાઈ શકે છે. અમારા હિંદુઓમાં ધર્મશિક્ષણ સંબંધી એક ખાસ ભાવના છે, ધારો કે મારે એક બાળક છે; તો હું તેને

કોઇ અમુક એક ધર્મનું શિક્ષણ નહિ આપું; પણ એને પ્રાણાયામ એટલે કે મનને એકાગ્ર કરવાનો અભ્યાસ પાડતાં અને પ્રાર્થનાની એકજ લીટી (ગાયત્રી) જપતાં શીખવાડીશ. પ્રાર્થના-તે પણ તમારા અર્થમાં નહિ હો ! પણ તેનો ભાવાર્થ કંઈક આવો હોય છે- “હું તેનું ધ્યાન ધરું છું કે જે આ સૃષ્ટિનો સરજનહાર છે: તે મારી બુદ્ધિને જ્ઞાનવડે પ્રકાશિત કરો ! ” આવી રીતનું તેને શિક્ષણ મળ્યા બાદ તે જૂદા જૂદા તત્ત્વવેત્તાઓ અને ગુરુઓના ઉપદેશોને શ્રવણ કરતો ફરશે. એમ કરતાં કરતાં તે પોતાને જોઈએ તેવો ગુરુ પસંદ કરી લેશે અને પછી તે મહાપુરુષને પોતાના ગુરુ તરીકે સ્વીકારી પોતે તેનો શિષ્ય થશે. તે એ મહાપુરુષને વિનતી કરશે કે “ આજ જે જાતના તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ કરો છો તે સર્વોત્તમ છે; માટે મને તેની દીક્ષા આપો. ” અમારી પ્રધાન ભાવના એવી છે કે તમારો સિદ્ધાંત તે મારો ન થઈ શકે અને મારો તે તમારો ન હોઈ શકે. દરેક જણને પોતપોતાનો મનપસંદ માર્ગ સ્વીકારવાની-પોતપોતાની મનપસંદ રીતે વિચારવાની છૂટ હોતીજ જોઈએ. મારી છોકરીની રીત એક હોય, તો છોકરાની બીજી હોય અને મારી પોતાની વળી ત્રીજી હોય. અર્થાત્ કે દરેક જણને પોતપોતાનું નિરાણું ઇષ્ટ હોય છે અને અમે દરેક તેને અમારા પોતપોતાનાજ મનમાં રાખીએ છીએ. એ સંબંધીની વાટાઘાટ કે લેવાદેવી મારી અને મારા ગુરુની વચ્ચેજ હોય છે, કેમકે ઝગડો ઉપસ્થિત કરવાની અમારી ઇચ્છાજ નથી હોતી. તેમ પોતાનું ઇષ્ટ બીજાને મોંઢે કડી બતાવ્યાથી પણ કંઈ દલાણુ નથી. કેમકે દરેકને પોતપોતાનો માર્ગ પોતેજ શોધી લેવાનો હોય છે. તેથી માત્ર સર્વસામાન્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને સર્વસામાન્ય રીતોજ સવળાંતે એક સરખી રીતે શીખવી શકાય. અત્રે એક હાસ્યગ્રનથ દૃષ્ટાંત આપું છું. મને પોતાને એક પગે ઉભા રહેવાનું કાર્યનું હોય પણ

તે ઉપરથી જો હું એમ કહું કે બધાંએ તેમ કરવુંજ જોઈએ, તો તે કેવળ હાસ્યાસ્પદજ કહેવાશે. ગમે પોતાને તે ક્ષણે તેથી બધાંનેજ તે ક્ષણે જોઈએ એવું ઓછુંજ છે ? તેથી જોને જોમ ક્ષણે તેમ એક યા એ પગનો ઉપયોગ ભણે કરે. તાત્પર્ય કે હું પોતે દૈતવાદી હોઉં અને મારી અર્ધાગના અદૈતવાદી હોય તો તે કેવળ બનવાજોગ છે. મારો એકાદો દીકરો મસુને, યુદ્ધને કે મહમદને ભજો તો છો ભજો; જ્યાંસુધી તે સાતિના નિયમોનું યથાર્થ પાલન કરે છે ત્યાં સુધી કોઈ જાતની હરકત નથી. કારણકે તે તેનું ઇષ્ટ છે અને ઇષ્ટની બાબતમાં તે પોતે સર્વથા સ્વતંત્ર છે.

પ્રશ્ન:—ત્યારે બધાજ હિંદુઓ શું જાતિબંધનને માને છે ?

ઉત્તર:—તેઓને તેમ કરવાની શ્રેણ પાડવામાં આવે છે. તેઓને ભણે તેમાં શ્રદ્ધા ન હોય તો પણ તેમણે તેનું પાલન તો કરવુંજ પડે છે.

પ્રશ્ન:—હીક, ત્યારે તો આ પ્રાણાયામ અને મનની એકાગ્રતા યાને યોગની ક્રિયા હિંદુસ્થાનમાં સામાન્ય રીતે બધાજ હિંદુઓ આચરતા હશે, નહિ વાર ?

ઉત્તર:—હા; કોઈ સંપૂર્ણ વિધિ આચરે છે તો કોઈ પોતાના ધર્મની આવશ્યકતા અનુસાર અલ્પ આચરણ કરે છે. બાકી એનું આચરણ તો સર્વત્ર થાય છેજ. અમારાં હિંદુસ્થાનનાં દેવસ્થાનો તે કંઈ તમારે અહિંનાં દેવળો જેવાં નથી હોતાં. ભણેને તે બધાય દેવસ્થાનોનો કાલે એક સામટો નાશ થઈ જાય, તોપણ તેથી અમારી ધર્મક્રિયામાં જરાકે ન્યૂનતા આવવાની નથી—અમારો ધર્મ દેવસ્થાનોના વિનાશ સાથે લોપાઈ જવાનો નથી. સ્વર્ગકામનાથી, પુત્રકામનાથી, કે એવીજ બીજી કોઈ કામનાથી પ્રેરાઈને અમારે ત્યાં કોઈ શબ્દ સાર્વજનિક દેવાલય બંધાવે છે—અર્થાત્ કે પોતાની કામનાની સિદ્ધિને

અર્થે તે મોટું સાર્વજનિક દેવાલય અંધાવે છે અને પછી તેમાં દેવની પ્રતિમાનું પ્રતિષ્ઠાપન કરી તેની સેવાપૂજની વ્યવસ્થા રાખવા જરૂર-જોગા થોડાક પૂજારી બ્રાહ્મણોને રોકી દે છે. પૂજા વગેરે માટે મારે અગર ખીજ કોઈએ ત્યાં જવાની મુદ્દલ જરૂર નથી હોતી, કેમકે અમારી પૂજાવિધિની સગવડ અમારા દરેકના પોતપોતાના ઘરમાંજ હોય છે. દરેક ઘરમાં એક ખાસ ઓરડો એને માટે ધલાયદો રાખેલો હોય છે અને તે દેવધરના નામે ઓળખાય છે. ઉપનયન સંસ્કાર પછી કિંવા પોતાના ઇષ્ટધર્મની દીક્ષા લીધા પછી બાળકનું સૌથી પ્રથમ કર્તવ્ય એ હોય છે કે રોજ સવારમાં સ્નાન કરીને દેવધરમાં જઈ સંધ્યા પૂજા કરતી; અને તેની પૂજાવિધિમાં આ પ્રાણાયામ, ધ્યાન અને અમુક મંત્રનો જાપ વગેરે હોય છે. બીજી બાબત એમા એ હોય છે કે શરીરને ટટાર ને સીધું રાખવું પડે છે. કારણ અમારી એવી માન્યતા છે કે શરીરને આરોગ્ય રાખવા માટે જરૂરી તમામ સત્તા મન શરીર ઉપર ધરાવે છે. એક જણ પરવારી રહે છે કે બીજો તેને સ્થાને આવીને પોતાની પૂજા આરંભે છે. એ રીતે પ્રત્યેક જણ સંપૂર્ણ શાંતિથી પોતાનું કર્તવ્ય આટોપી લે છે. કોઈકોઈવાર એકજ દેવ-ધરમાં ત્રણ ત્રણ ચચાર જણ સામટા એસીને પોતપોતાની પૂજાવિધિ આચરે છે અને તેમાં એવું પણ બને કે તે દરેકની વિધિ એક બીજાથી જુદી જુદી હોય. આ પૂજાવિધિ અગર અમારી યથાર્થ ભાષા-મા કહીએ તો ‘ સંધ્યા ’ દિવસમાં નિદાન બે વાર આચરવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન:—આ જે એકતા યાને અનન્ય ભાવ વિષે આપ આટલું બધું કહો છો તે શું વ્યવહાર રીતે ખરેખર સાધ્ય થઈ શકે તેવું છે કે પછી કેવળ કાદ્દપનિક આદર્શજ છે ?

ઉત્તર:—અમે કહીએ છીએ કે તે માત્ર આદર્શજ નથી પણ

સાધ્ય સત્ય છે અને અમે કહીએ છીએ કે તે રિચાવતો અમે સાક્ષાત્કાર સુદ્ધાં કરી શકીએ છીએ. જો માત્ર તે વાણીનોજ વિષય હોય તો પછી એની કંઈજ કિંમત નથી. વેદો ત્રણ ચીજ શીખવે છે; શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન. એટલે કે આત્માને સાંભળવો, પછી તેનો વિવેકબુદ્ધિથી વિચાર કરવો અને ત્યાર પછી તેનું ધ્યાન ધરવું. આત્માનું પ્રથમ શ્રવણ કર્યા પછી મનુષ્યે તેનું મનન યાને વિવેકબુદ્ધિથી તેના વિચાર કરવાનું જોઈએ, કે જેથી તે તેના પર અજ્ઞાનતાપૂર્વક નહિ પણ જ્ઞાનપૂર્વક આસ્થા રાખનારો થાય. એ પ્રમાણે મનનવડે તેના સત્ય સ્વરૂપને જાણ્યા પછી તેનું નિદિધ્યાસન યાને ધ્યાન કરે અને પછી તેના સાક્ષાત્કાર કરે. અને આમ કરવું તેનું નામજ ધર્મ છે. કેવળ શ્રદ્ધા એ કંઈ ધર્મ નથી. પરમ જ્ઞાનાવસ્થાનું નામજ ધર્મ છે એમ અમારું માનવું છે.

પ્રશ્ન:—એ પરમ જ્ઞાનાવસ્થાને જો દઢાપિ તમે પ્રાપ્ત કરી શકો, તો તમે તેનું કદી બ્યાન કરી શકો ખરા કે ?

ઉત્તર:—ના, વાણીથી તો અમે તેનું બ્યાન ન કરી શકીએ; પણ અમે તેને તેના પરિપાક અથવા ડૂંગ ઉપરથી જાણી જઈએ છીએ. એક જડ મનુષ્ય ઉઘીને જાગ્યા પછી કદાચ તેથીયે ખરાબ સ્થિતિમાં જણાય છે. પરંતુ ધ્યાનસ્થ થયેલો મનુષ્ય જ્યારે ધ્યાનમુક્ત થાય છે ત્યારે તેની પૂર્વની સ્થિતિમાં આસમાન જમીનનો ફરક પડી ગયેલો જણાય છે. સામાન્ય મનુષ્ય શીટીને તે હવે એક તરતજ, સિદ્ધ અને મહાપુરૂષ થયેલો હોય છે. આ ઉપરથી એ એ અવસ્થા અર્થાત્ કે અજ્ઞાનાવસ્થા અને જ્ઞાનાવસ્થા વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ સમજી શકાશે.

પ્રશ્ન:—પ્રેક્ષિસરના સવાલના અનુસંધાનમાં આપની કને હું જાણુવા માગુ છું કે આત્મસમાધિ કે જે પૂર્વે હિંદુસ્થાનમાં નિઃસંશય બહોળા પ્રમાણમાં પ્રચલિત હતી, તેનાં તત્ત્વોના જાણકાર અત્યારે કોઈ

લોકો આપની જાણમાં છે ખરા ? તેમજ છેલ છેલ્લાં તે વિષયમાં વધારે શું કથાયું-કરાયું છે ? અલગત અર્વાચીન સમયમાં તો તે એટલા બધા પ્રમાણમાં તમ લોકમાં નહિ હોય એમ હું માનું છું.

ઉત્તર:—તમે લોકો પશ્ચિમમાં જે હિપ્નોટિઝમને સમાધિ કહો છો તે તો માત્ર સત્ય વસ્તુનો-સમાધિનો એક અંશજ છે. હિંદુઓ સમાધિને ‘ મોહનિદ્રાવિમોચન ’ એ નામથી ઓળખે છે. અમે કહીએ છીએ કે આપણે મોહવિવશ તો છીએજ અને તેથી તેમાંથી સાવધ થઈ બહાર નીકળવાનીજ આપણને જરૂર છે. “ ત્યાં સૂર્ય, ચંદ્ર કે તારાગણ પ્રકાશ ફેલાવી શકતા નથી, વિદ્યુતનો ચમકારો પણ ત્યાં વ્યર્થ છે, તો પછી આ મર્ત્ય અગ્નિ બિચારાનું શું ગળું ? તે સ્વયંપ્રકાશમય છે અને તેના વડેજ અન્ય સર્વ પદાર્થો પ્રકાશિત છે.” અર્થાત્ કે તે મોહસમાધિ નથી પણ ‘ મોહસમાધિવિમોચન ’ છે. યમાઈ એમ માનવું છે કે જે જે ધર્મો અદૃશ્ય ચીજોને સત્ય તરીકે કાગેશે છે, તે તે તમામ ધર્મો એક પ્રકારનું ‘ મોહનિદ્રાનુંજ ધારણ ફેલાવે છે; અને એક અદૃતવાદીજ માત્ર એવો છે કે જે એ મોહ-સમાધિમાં પડવા માગતો નથી. તેનીજ ધર્મપદ્ધતિ માત્ર એક એવી છે કે જે દૃતવાદના દરેક પ્રકારના સંગે થોડી ઘણી પણ મોહનિદ્રા જોડાયલી હોવાની વાત સમજે છે. અદૃત કહે છે કે “ આ મોહ-સમાધિમાંથી સંપૂર્ણ મુક્ત થવા કાજે વેદોને, સંગુણ ધર્મરત્ને, જગતને તથા તમારા મન અને શરીરને પણ છોડી દો અને કશાને પણ તમારી જાતમાં અવશિષ્ટ રહેવા દો નહિ. ” “ ઠેઠ પહોંચવાને અશ-ક્ત હોવાથી જ્યાંથી મન વાણી પાછાં ફરે છે એવા (અર્થાત્ કે મતકર્મ, અનિર્વચનીય) બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થતાં જય નામે નાશામે છે. ” એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થવું તેનું નામજ ‘ મોહનિદ્રા

વિમોચન ' છે. એ દશા એકવાર પ્રાપ્ત થયા પછી તે સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે કે “ મારે પાપ નથી કે પુણ્ય નથી, દુર્ગુણ નથી કે સદ્ગુણ નથી, મને સુખે નથી કે દુઃખે નથી; મારે વેદો નથી, વિધિઓ નથી કે હોમકવન ને બલિદાનો પણ નથી; હું ખાધ પદાર્થ નથી, તેમ ખાનાર પણ હું નથી; કેમકે હુંતો કૈવલ્યબ્રહ્મ છું, કૈવલ્યજ્ઞાન છું કૈવલ્યઆનંદ છું,—હું શુદ્ધ સન્નિવિદાનંદ છું; હું તે છું, હું તે છું—સોડહં । સોડહમ્ । ” સમાધિવિદ્યા વિષે અમે સર્વ કાંઈ જાણીએ છીએ. અમારી કને જે અધ્યાત્મવિદ્યા કેંક વર્ષોથી છે તે જ્ઞાણવાની પાશ્વિમાત્રોએ તો અઘાપિ શરૂઆતજ માત્ર કરી છે અને તે પણ, મારે સખેઃ કહેવું પડે છે કે હજી જોઈએ તેવા યથાર્થ સ્વરૂપમાં તો નહિંજ.

પ્રશ્ન:—આકાશશરીર આપ શાને કહે છે ?

ઉત્તર:—અમે જોને ‘ સ્થિત શરીર ’ કહીએ છીએ તેજ આકાશ શરીર છે. જ્યારે શરીર જીવાત્માથી છુટું થાય છે, ત્યારે અન્ય શરીર તે કેવી રીતે ધારી શકે ? જડતાના પાશ વગર પ્રભવ-શક્તિ રહી શક્તી નથી. તેથી સૂક્ષ્મ શરીરનો કેટલોક અંશ જીવાત્મા સાથે ચોંટલો રહે છે અને તે દ્વારા આંતરિક ઇંદ્રિયો અન્ય દેહ નિર્માણ કરે છે—કારણ કે પ્રત્યેક જીવાત્મા પોતાના શરીરનો પોતેજ નિર્માણકર્તા છે; મનજ શરીરને નિર્માણ કરે છે. જો હું આ જન્મારામાં સિદ્ધ પુરુષ થાઉં તો માંડ બેજીં સિદ્ધ પુરુષના ભેજમાં રૂપાંતર પામે છે; અને યોગીઓ તો એમ પણ કહે છે કે યોગી લોક જો ધારે તો આ જન્મ-માંજ પોતાના મનુષ્યશરીરને દેવશરીરમાં પાલટી શકે છે. યોગી લોકો અનેક ચત્કારો બતાવે છે. એક અધેજા કૃતિ, સેંકડોમળ મ્હોંની વાતો કરતાં વધારે છે. તેથી અમુક વસ્તુ થતી મેં જાતે નિહાળી ન હોય તે પરથી તે વસ્તુ ખોટી છે એમ કહેવાનો મને કિંચિત પણ અધિ.

કાર નથી. યોગીજનના ગ્રંથો યાને યોગ-શાસ્ત્રો પોકારીને કહે છે કે અભ્યાસથી તમે સર્વ અહ્ભુત ઘટનાઓ યાને સર્વ ચમત્કારો પ્રત્યક્ષ કરી શકો તેમ હો. નાના નાના ચમત્કારો તો અલ્પ સમયના નિવાસત અભ્યાસથીજ સાધ્ય થઈ શકે તેમ છે. તેથી કરી દરેકે જાણવું જોઈએ કે એમાં ગણાટક જેવું કિંવા ડોળ ડંકાસ જેવું ખીલ-કુલ છે નહિ; અને વળી આ યોગીઓ યોગશાસ્ત્રમાં જણાવેલી અત્યંત અહ્મુત સિદ્ધિઓને સુસંગત પદ્ધતિસર સમજવી પણ શકે છે. અને એક સવાલ ઉપસ્થિત થાય છે તે એ કે આ ચમત્કારના દાખલાઓ સર્વે રાષ્ટ્રમાં એક સરખા શી રીતે દાખલ થવા પામ્યા? જેઓ એમ કહે છે કે ચમત્કાર અમત્કાર સર્વ તૂત છે અને તેની સમજૂતિ કે ખુલાસાની જરૂર નથી, તે માણસ બુદ્ધિસંપન્ન નથી, બુદ્ધિ અને તેને કંઈક છેદું છે. તે ખોટા છે એમ સાબિત કર્યા સિવાય તેનો નિષેધ કરવાનો તમને જરા જોડો પણ અધિકાર નથી. ખીજા હાથપર યોગીજન કહે છે કે એમાં ચમત્કાર અમત્કાર જેવું કંઈ છેજ નહિ અને અત્યારે પણ તે કરી ગતાવત્રાની તેઓ હામ બીડે છે. ભારતમાં અત્યારે પણ એવી અનેક અહ્ભુત ઘટનાઓ અને છે. પણ એમાં એકેમાં ચમત્કાર જેવું હોતું નથી. એ વિષયપર તો અનેક ગ્રંથો છે. વળી અધ્યાત્મવિદ્યાપ્રતિ શાસ્ત્રીય રીતે પડોચવા ઉપરાંત એ દિશામાં વિશેષ કંઈ કાર્ય ન થયું હોય તોપણ તેટલા પુરવું શ્રેય તો અમારા યોગી લોકોનેજ ધટે છે અને તે શ્રેય તેમનેજ અપાવું જોઈએ.

પ્રશ્ન:—યોગી લોકો પ્રત્યક્ષ કરાવી શકે એવાં દૃષ્યો ક્યાં છે તેવું આપ દાખલા સહિત સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરવા કૃપા કરશો ?

ઉત્તર:—જેવી રીતે ખીજાં ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોમાં શ્રદ્ધાનું જન્મવું અને શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રયોગ કરવો એ એ વાતની જરૂર હોય છે, તેવીજ

રીતે યોગીએને પણ યોગશાસ્ત્રના પ્રયોગમાં તેવી અને તેટલી શ્રદ્ધા અને આસ્થાની આવશ્યકતા છે. યોગીજનની ભાવના પ્રચંડ હોય છે. માનસિક બળના યોગે નિકૃષ્ટ પ્રતિભા ચમત્કારો થતા તો મેં મારી નજરે જોયેલા છે અને તેથી ઉદ્દૃષ્ટચમત્કારો પણ તેવીજ રીતે થવાની બાબતમાં અણુવિશ્વાસ લાવવાનો મને લેશ પણ અધિકાર નથી. સર્વ-વ્યાપક અને સર્વશક્તિમાન સામ્યિકદાનંદના જ્ઞાનદ્વારા શાશ્વત શાંતિ અને પ્રેમની પ્રાપ્તિ એજ યોગીજનની એક માત્ર ભાવના હોય છે. મારી મિહાનના એક યોગીને એકવાર નાગ ડસ્યો હતો અને તેના વિષના જોરે તરફડીઆં મારનો તે ભોંયપર શયન પડ્યો હતો. સાંજરે પાછો તે સજીવન થયો અને શું પ્રકાર બન્યો હતો તે વિષે પૂછપરછ કરતાં તેણે કહ્યું “ મારા પ્યારા તરફથી ખેપીઓ (દૂત) આવ્યો હતો. ” આ યોગીના હૃદયમાં તમામ દ્વેષ, ક્રોધ અને અસૂસાદિ નીચ મનોવૃત્તિઓ બળીને ખાખ થઇ ગઇ હતી. ક્રોધ ચીજ અથવા ઘટના અને પ્રતિહિંસાના કાર્યમાં પ્રેરી શકે એમ ન હતું, તે નિરંતર અનંત પ્રેમ સ્વરૂપ છે અને પોતાની પ્રેમ શક્તિમાં તે સર્વશક્તિમાન છે. એનું નામ તે ખરો યોગી અને આ વિવિધ સિદ્ધિઓ કિંવા ચમત્કારોનું નિદર્શન એતો એના માર્ગમાંની કેવળ આકસ્મિક ઘટના છે. એ સિધ્ધિઓ અથવા એ ચમત્કારો એ કંઈ તેનું અમિષ્ટ કિંવા પ્રાપ્ત વસ્તુ નથી. યોગીજન કહે છે કે યોગી સિદ્ધાચનાં બીજાં બધાં મનુષ્યો ગુલામ છે. તેઓ આહારના, હવાના, બાષ્પડી છોકરાંના, દ્રવ્યના, અ-મુકજ દેશ તથા કાળના, નામ અને કીર્તિના, તેમજ અન્ય ઐહિક હજારો ચીજોના તેઓ ગુલામ છે. જેઓ આનાં આવાં બંધનોથી મુક્ત હોય છે; કિંવા જેમનાપર કોઇ પણ પ્રકારના બંધનનો અધિકાર ચાલતો નથી; તેજ વાસ્તવિક મનુષ્ય છે—તેજ ખરો યોગી છે. “જેઓ સમભાવમાં પૂરા દૃઢ છે તેઓ પોતાના જીવનમાંજ મોક્ષને જીતી ચૂક્યા

છે. પરમાત્મા પોતે શુદ્ધ અને સર્વ વિષે સમાન હોવાથી આવા સમ-
ભાવશીલ જીવનમુક્તો પણ સાક્ષાત પરમાત્મા સ્વરૂપ જ મનાય છે. ”

પ્રશ્ન:—યોગી લોકો જીતિવ્યવસ્થાને કંઈ મહત્વ આપે છે
ખરા કે ?

ઉત્તર:—ના, જીતિવ્યવસ્થા એટલો અવિકસિત કિંવા અણ-
ખીસેલાં મનોનેજ કેળવવાની માત્ર એક શાળારૂપ છે.

પ્રશ્ન:—આ પરમ જ્ઞાનાવસ્થાની ભાવનાને હિંદદેશની ગરમી
સાથે કંઈ સંબંધ હોય એવું આપ માનતા નથી શું ?

ઉત્તર:—ના, હું તો તેમ નથી માનતો; કેમકે આ અધું તત્ત્વજ્ઞાન,
આ અધી શીલમુખી સમુદ્રની સપાટીથી પંદર હજાર શીટની વિચાલએ
ઉત્તર ધ્રુવપ્રદેશના જેટલી ઠંડીવાળા હિમાલયના હિમપ્રદેશમાંજ વિચારી
કદાઈ છે.

પ્રશ્ન:—ઠંડા મૂલકમાં એ છબ્બ પાર પડવું શક્ય છે શું ?

ઉત્તર:—તે શક્ય છે એટલુંજ નહિ પણ આ જગતમાં જે
કોઈ ચીજ શક્ય અને વ્યવહારૂ હોય તો તે માત્ર એજ છે. અમે
કહીએ છીએ કે તમે તમારા જન્મથીજ વેદાન્તી છો, તમારામાંનો
એકે એક જન્મસિદ્ધ વેદાન્તી છે. તમારા જીવનની પ્રત્યેક પળે તમે
ચરાચર સર્વ વસ્તુઓ સાથેની તમારી એકતા જાહેર કરો છો. જ્યારે
જ્યારે તમારૂં હૃદય દુનિયાપ્રતિ દોરાય છે, ત્યારે ત્યારે દરેક વખતે
તમે એક સાચા વેદાન્તી છો; માત્ર એ વાતની તમેને પોતાને ખબર
નથી હોતી એટલુંજ. તમે નીતિમાન છો, છતાં શામાટે નીતિમાન છો
તેના કારણની તમને ખબર નથી. વેદાન્ત તત્ત્વજ્ઞાને એ ભેદનું પૃથ-
કકરણ કરીને મનુષ્યને જ્ઞાનપૂર્વક નીતિમાન થતાં શીખવ્યું છે અને
એજ એની ખુબી છે. માટેજ વેદાન્તજ્ઞાન એ અધા ધર્મોના સાર છે,
સમગ્ર ધર્મોનું નવનીત છે.

પ્રશ્ન:—આપનું ધારવું એમ પણ છે ખરું કે અમારા પાશ્ચાત્ય લોકોમાં અમુક એક એવું અતકું-અસામાજિક તત્વ રહેલું છે કે જે અમેને આટલા બધા બહુત્વવાદી બનાવે છે; તેમજ પૂર્વના લોકો અમારા કરતાં વધારે સમભાવશીલ છે ?

ઉત્તર:—મને લાગે છે કે તમે પાશ્ચિમાત્યો વધારે અતકા અને નિષ્કુર છો, ત્યારે પૌરસ્ત્ય લોકો સર્વભૂતપ્રાણીપ્રતિ વધારે દયાળુ અને સમભાવશીલ છે. પરંતુ તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે તમારો સુધારો યાને તમારી સંસ્કૃતિ પ્રમાણમાં બહુ અર્વાચીન છે. કોઈ પણ ચીજને દયાની અસર તળે લાવતાં વાર લાગે છે. તમારામાં બાહ્ય શક્તિ-સ્ફુર્તિ સવિશેષ છે; પણ આ શક્તિની પ્રગતિની સાથે સાથે હૃદય વિકાસની તેટલી પ્રગતિ થઈ નથી, અને તેમાં વિશેષે કરીને મનોનિગ્રહની શક્તિ તો બહુજ અદ્યપ્રમાણમાં આચરાઈ છે. તમેને એવા નષ્ટ અને બલા બનાવતાં કંઈક સમય લાગશે. ભારતવાસીના રૂઢિમાં અણુએ અણુએ આ લાગણીનો ઝણઝણાટ થઈ રહ્યો છે. ભારતના કોઈ ગામમાં જે હું લોકોને રાજકીય વિષયોનો બોધ કરવા બેઠું તો તેઓને તેમાં સમજણ નહિ પડે; પણ જે હું તેમને વેદાન્તનો ઉપદેશ કરવા માંડું તો તરતજ તેઓ તેને વધાવી લેશે અને કહેશે “સ્વામી મહારાજ ! હવે આપ બરાબર બોલો છો.” એ વૈરાગ્ય-એ અનાસક્તિનો ભાવ અત્યારે પણ ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર દૃગ્ગોચર થાય છે. અત્યારે અમારી દશા જે કે બહુ અધોગતિમય છે, છતાં અત્યારે પણ રાજ્યો રાજપાટ છોડી દઈ સાથે કંઈપણ લીધા વગર જંગલમાં નીકળી જતાં આંધકો ખાય નહિ એવાં બનાવો-એવો વૈરાગ્યભાવ અમારે ત્યાં પ્રચલિત છે. કોઈકેય કેદાણે તો વળી સામાન્ય ગ્રામ્યજાતિઓ પણ રેંટીયાપર કાગ કરતાં ગાંધી સાંભળવામાં આવે છે કે “દૈતની વાત મારી આગળ કરો મા; મારો રેટીઓ

એણે સાંડહં સોંડહમ્ ! ” આ લોકો કને જમને વાતો કરે. અને પૂછે કે “ તમે આમ એણે છો છતા શા માટે પાષાણુ પ્રતિમાને સાષ્ટાંગ પ્રાણુપાત કરો છો ? ” લાગલાજ તેઓ તમને જવાબ આપશે કે “ તમારે મન ધર્મ એ અમુક સ્થાપિત સિદ્ધાંત છે, પણ અમારે મન તો ધર્મ એટલે સાક્ષાત્કાર છે. ” વળી કોઈ એમ પણ કહેશે કે “ જ્યારે આ બધું અદૃશ્ય થશે અને સત્ય વસ્તુ મને પ્રત્યક્ષ થશે ત્યારેજ હું વેદાન્તી થઈશ. ત્યાં લગી તો મારામાં અને અન્ય મનુષ્યમાં કંઈ પણ ફેર નથી. તેથી સાક્ષાત્કારની સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવા કાળેજ હું પ્રતિમા પૂજા કરું છું, દેવ મંદિરોમાં જાઉં છું, અને એવીજ ખીજી ત્રીજી ક્રિયા કરું છું. મેં તેના વિષે સાંભળ્યું છે ખરું, પણ હવે હું તેને પ્રત્યક્ષ નિહાળવા યાને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા ઉલટ ધરાઉં છું. ” શંકરના શબ્દોમાં કહીએ તો “ વાણીના વિવિધ પ્રકારો, શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કરવાની જુદી જુદી રીતો-એતો કેવળ વિદ્વજ્જનોના વિલાસ માટેજ છે, મુક્તિ માટે નથી. ” માત્ર સાક્ષાત્કારજ આપણને મુક્તિનો અનુભવ કરાવે છે.

પ્રશ્ન:—આ અધ્યાત્મ મુક્તિ અને જ્ઞાતિબંધનોને ચીવટામથી વળગી રહેવું, એ બે વાતો પરસ્પર સુસંગત હોઈ શકે ખરી ? યાને એ બે વાતો સાથે સાથે સંભવી શકે ખરી ?

ઉત્તર:—એશ્વર નહિજ. અધ્યાત્મ માર્ગમાં વિચરતા જનોનું કહેવું છે કે જ્ઞાતિબંધન જેવું કંઈ હોવુંજ ન જોઈએ. એટલુંજ નહિ પણ જે લોકો જ્ઞાતિનાં સખ્ત બંધનોમાં બંધાયેલા છે અને તેમાંથી સહસા છૂટી શકે તેમ નથી તેવા સંસારીઓ પણ કહે છે કે આ હાલની વર્ણ વ્યવસ્થા એ સર્વથા સંપૂર્ણ તો નથીજ પણ તેઓ કહે છે કે જ્યારે તમે અમારે માટે ખીજી કોઈ વધારે સારી વ્યવસ્થા ખોળી કાઢશે ત્યારે અમે આનો ત્યાગ કરીશું. તેઓ પૂછે છે કે અમે અમારી અવા.

રની વ્યવસ્થાનો ત્યાગ કરીએ તો તેને બદલે અમને બીજી કંઈ વ્યવસ્થા તમે ચાલુ કરી આપી શકશો ? જાતિ વ્યવસ્થા કયા નથી ? તે સર્વથા નજ હોય એવો મૂલક કીયો છે ? તમારા રાષ્ટ્રમાં પણ તમે જાતિ વ્યવસ્થા નિર્માણ કરવા સર્વ સમય મંથન કરો છો. ડૉલરની થેલીઓ પ્રાપ્ત થતાં જાને કંઈક સારી જેવી દોલત મળતાં જ મનુષ્ય કહેવા લાગે છે કે “હું ચારસોમાંનો એક છું” (એટલે કે હું શ્રીમંત બર્ગનો છું.) અમો હિંદુઓ જ માત્ર સ્થાયી જાતિવ્યવસ્થા નિર્માણ કરવામાં યશસ્વી નીવડ્યા છીએ. બીજી પ્રજાઓ મંથન કરે છે પણ હજી યશભાગી થઈ નથી. હા, બહેમો અને અનર્થો અમારે ત્યાં મળાલક છે, પણ બહેમો અને અનર્થોને તમારા દેશમાંથી દૂર કરવાથી તમારે ત્યાંની વસ્તુસ્થિતિ સર્વ સુધરી જશે શું ? એ જાતિવ્યવસ્થાને લાંબેજ અમારી ત્રીસ કરોડ વસ્તીને અભારે પણ ખાવાને ટુકડો રોટલો મળી શકે છે. તે વ્યવસ્થા અપૂર્ણ છે તેમાં તો શક નહિ; પરંતુ જો આ જાતિવ્યવસ્થા જેવું ભારતમાં કંઈ નહોત તો અભારે સમખાવાને પણ કોઈ સરકૃત ગ્રંથ તમને ન મળત. આ જાતિવ્યવસ્થાથી નિર્માણ થયેલી મજબૂત દીવાલોની સામે પરદેશીઓ અને પરધર્મીઓના અનેક પ્રકારના હલ્લા અને ઘેરા વ્યર્થ નીવડ્યા, તીડની માફક તેનાપર તેઓ તૂટી પડવા છતાં તેને બેઠવાને તેઓ શક્તિમાન ન થયા તે નજ થયા. હજી એ આવશ્યકતા પુરેપુરી મટી નથી અને તેથી જ જાતિવ્યવસ્થા અઘાપિ ટકી રહી છે. અભારતું અમારું જાતિબંધારણ સાતસો વરસપર જેવું હતું તેવું નથી રહ્યું. દરેક ષટકાએ-દરેક આઘાતે તેને વધારે દૃઢ બનાવ્યું છે. આ વાત તો તમે અચ્છી રીતે જાણો છો ને કે ભારતવર્ષ જ માત્ર એક એવો દેશ છે કે જેણે પોતાની સીમા બહારના અન્ય મૂલકોને જીતી લેવા કદાપિ પોતાના પગલાં બહાર નથી કાઢ્યાં ? મહાન સમ્રાટ

અશોકનો આગ્રહપુર્વક આદેશ હતો કે—“ મારા વંશજો પૈકી કોઇએ પણ વિજય અર્થે પરમૂલકપર આક્રમણ કરવું નહિ. ઇતર ધર્મના લોકો જો પોતાના ધર્મોપદેશકોને આપણે ત્યાં મોકલે તો તેમને સુખેથી તેમનું કાર્ય કરવા દઇને જોઇએ તો મદદ આપી પણ કોઈ રીતે તેમને કનડગત કરવી નહિ. ” હિંદુઓએ કદી કોઇનાપર તાપ મારી નથી, તો પછી શામાટે આ બધા બીજા લોકો હિંદુઓને છૂતી લેવા આવે છે ? હિંદુઓએ કોઇ રાષ્ટ્રનું કદી કાંઈ બગાડ્યું છે ખરું, કે કોઇને કોઇ જાતના ઈજા પહોંચાડી છે ખરી ?—રે ! કોઇનું કદી ખુરું પણ તાક્યું છે ? ઉલટું જગતનું જે કંઈ હિત પોતાથી બની શક્યું તે કર્યું છે. જગતને હિંદુઓએ વિજ્ઞાન, વિદ્યા, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ આદિ શીખાડ્યાં છે તથા ભૂતળપરનાં અનેક જંગલી ટોળાંઓને સુધાર્યાં છે. અને તેનો આ બદલો ? !—ખુનામરકી, જુલમ, અને અત્યાચારના આરોપ, તથા કાફર, શક, હરામખોર વગેરે અજુગતાં ગાલિપ્રદાનો ? ! ભારત સંબંધમાં પાશ્ચાત્યોને હાથે લખાયેલા પુસ્તકો અને પ્રતિવર્ષ ભારતમાં આવતા અનેક પ્રવાસીઓની વાતો તો જુઓ ! કેવા નિષ્ઠુરને નીચ કહ્યારો ! કેવાં જોટાં બનાવડી કથનો ! હિંદુઓને હાથે થયેલા કયા અપકારના બદલામાં—કયા વેરના હિસાબ ચૂકવવા તેમના પ્રતિ એવો વ્યવહાર આચરવામાં આવે છે ? કહો, કહો, હે પાશ્ચિમાત્યો ! હિંદુઓએ તમારું શું બગાડ્યું છે ?

પ્રત્નઃ—સંસ્કૃતિ અથવા સુધારણા સંબંધમાં વેદાન્તનો શો ખ્યાલ છે વાર ?

ઉત્તરઃ—તમે તત્ત્વચેત્તા છો અને સમજો છો કે સુવર્ણની ચેલીથી મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે કોઇ જાતનો ફરક ઉત્પન્ન થતો નથી. આ બધાં યંત્રો અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોની શી કિંમત છે ? એ બધાંનું પરિણામ તો માત્ર એકજ છે અને તે એ કે તેઓ ઐદિક જ્ઞાનનો

ફેલાવો કરે છે. બાકી જરૂરીઆત યાને તંગીનો વિકટ પ્રશ્ન તો હજી તમે છોડાવ્યો નથી પણ ઉલટો વધારે વિકટ બનાવ્યો છે. ગરીબાઈ અને કંગાલીઆતના પ્રશ્નને તમાગં યંત્રો ઉમેલતાં નથી, પણ ઉલટો વધારે તીવ્ર બનાવે છે, તથા મનુષ્યપ્રજાને વધારે શંકાં ભારતી ને વધારે તરફડતી કરે છે. સ્પર્ધાને વધારે સ્વાર્થી કરે છે. પ્રકૃતિ અથવા કુદરતમાં પોતામાં પણ શું મહત્ત્વ રહ્યું છે ? તારનાં દોરડાંદારા જે માણસ વિદ્યુતપ્રવાહ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને પ્રેરી શકે છે તેનું સ્મારક તમે સામાટે નિર્માણ કરોછો ? તેજ કામ પ્રકૃતિ પોતે લાખો-વાર નથી કરતી શું ? પ્રકૃતિની અંદર એ સર્વ પહેલેથીજ નથી રહ્યું કે ? અર્થાત્ કે સર્વ કંઈ પ્રકૃતિમાં પ્રથમથીજ રહેલું છે તો પછી તેને તમે સંપાદન કરો તેમાં તમે શી ધાડ મારી ? એતો એમાં મૂળથી હતુંજ, ને છે. હા એમાં મહત્ત્વ હોય તો માત્ર એટલુંજ કે પ્રકૃતિમાં અદૃશ્ય રહેલી એ શક્તિને તમે પ્રકાશમાં આણી. આ વિશ્વ એ તો માત્ર એક કસરતશાળા છે, જેમાં આત્મા કસરત કરી રહ્યો છે. એ સર્વ કસરતો સંપૂર્ણ થતાં આપણે ઇશ્વરત્વને પામીએ છીએ. તેથી પ્રત્યેક વસ્તુની કિંમત અથવા મહત્તાનો નિર્ણય તે વસ્તુમાં કેટલે અંશે ઇશ્વરનો રફાટ થયેલોછે તેના ઉપરથીજ થવો જોઈએ અને થઈ શકે. મનુષ્યની અંદર રહેલા એ ઇશ્વરી અંશનો રફાટ થવો તેનુંજ નામ અમારા વેદાન્તના અભિપ્રાય પ્રમાણે સુધારણા કિંવા સંસ્કૃતિ.

પ્રશ્ન:—ઐહ્ય લોકોમાં કોઈ જાતના જ્ઞાતિધારા જેવું છે કે ?

ઉત્તર:—ઐહ્યને જ્ઞાતિ બાતિ જેવું બહુ તો મૂળથીજ નહોતું, તેમાં અત્યારે તો તેમની વરની હિંદમાં નહિ જેતીજ છે. બુદ્ધ પોતે એક સમાજસુધારક હતો. તથાપિ હું જોકે છું કે બીજા ઐહ્ય મૂલ-કોમાં કે જ્યાં ઐહ્ય માર્ગીઓનું વસ્તીપ્રમાણ વધારે છે ત્યાં જ્ઞાતિ નિર્માણ કરવાના સખત પણ વ્યર્થ પ્રયાસો કરાયલા છે. ઐહ્યમાં

જાતિ ક્રિયા જ્ઞાતિ જેવું વ્યવહારિક રીતે તો કંઈ છેજ નહિ, પણ તેઓ પોતપોતાના મનમાં એવું કંઈક અભિમાન ધરાવે છે ખરા.

બુદ્ધ પોતે એક વેદાન્તમાર્ગીજ સંન્યાસી હતા. જેથી રી અત્યારે પણ નવા પંથો કિના થાય છે તેથીજ રીતે તેણે પણ એ નવીન પંથ કેળવ્યો હતો. જે વિચારો અત્યારે બૌદ્ધધર્મના નામ ઓળખાય છે તે વિચારો બુદ્ધના પોતાના નહોતા. એ વિચારો તે બુદ્ધના સમય કરતાં પણ બહુ પહેલાંના—અતિ પ્રાચીન હતા. માત્ર એટલુંજ કે બુદ્ધ એક સમર્થ નર હોય તેણે એ વિચારોને બહુ આપ્યું. બૌદ્ધધર્મમાં કોઈ અનન્ય તત્ત્વ રહ્યું હોય તો તે તે સામાજિક તત્ત્વ હતું. આદ્યજ્ઞાને અને ક્ષત્રિયોજ અમારા ધર્મોમાં શકો થતા આવ્યા છે. અમારાં ઉપનિષદો પૈકી ધણાંખરાં ઉપનિષદો ક્ષત્રિયોનાં લખેલાં છે, ત્યારે વેદાન્તગર્ભ કર્મકાંડ આદ્યજ્ઞાની બુદ્ધિ દ્વારા છે. ભારતભરમાં ઉપનિષદો અમારાં સમર્થ ધર્મોપદેશકોમાં ધણાં ખરા ક્ષત્રિયોજ હતા અને તેઓનો ઉપદેશ સર્વ જાતિપ્રતિ સર્વ નિષ્પક્ષપાત અને સમભાવપૂર્ણ હતો. એમના ઉપદેશમાં જાતિપરતં ભેદબુદ્ધિને સ્થાનજ નહોતું; ત્યારે આદ્યજ્ઞ આચાર્યોના સંબંધમ પ્રકાર એથી કલ્પે છે. એએક અપવાદ સિવાય બાકીના તમામ આદ્યજ્ઞ આચાર્યો જાતિઓના પક્ષપાતી અને જાતિપરતં ભેદબુદ્ધિ ધરાવનાર વિશિષ્ટ જાતિઓમાંજ પોતાના ધર્મોપદેશને મર્યાદિત કરનાર હતા. ઇશ્વરના અવતાર તરીકે પૂજાતા શ્રી રામ, કૃષ્ણ અને બુદ્ધ જન્મે ક્ષત્રિયોજ હતા.

પ્રશ્ન:—વિવિધ ધર્મપંથો, વિધિઓ અને શાસ્ત્રો સંક્ષાત્કારક કામમાં સ્વાયકારક છે ખરાં ?

ઉત્તર:—મનુષ્યને જ્યારે સંક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તો તે બધુંજ તેને માટે જિનજરૂરી છે વિવિધ પંથો વિધિઓ અને ધર્મગ્રંથો

જ્યાં સુધી તે લક્ષ્યચિહ્નને પામવાના સાધનભૂત છે ત્યાં સુધી તે સારાં છે પણ તેમ કરવામાં તેઓ નિષ્ફળ નીવડે ત્યારે તો આપણે તેમને અવશ્ય બદલીજ નાખવાં જોઈએ. જ્ઞાની પુરુષ અજ્ઞાની જનોની સ્થિતિનો તિરસ્કાર ન કરે, કિંવા તેમની પોતાની અમુક પ્રજ્ઞાવિદ્યામાંની તેમની શ્રદ્ધાનો વિનાશ ન કરે, પણ યોગ્ય કાર્યથી તેમને યથાથ રીત દોરે અને પોતે પ્રાપ્ત કરેલી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થવાનો માર્ગ તેમને બતાવે.

પ્રશ્ન:—વ્યક્તિત્વ અને નીતિ શાસ્ત્રનો સંબંધ વેદાન્ત કેવી રીતે બોડે છે વા? ?

ઉત્તર:—સત્ય વ્યક્તિ તો દૈવલ્ય છે; આ જણાતી મૂર્તતા માયાને ઝાઝળે છે. આ મૂર્તતા-વિવિધતા માત્ર દેખીતીજ છે; વાસ્તવિક રીત તો તે નિરંતર એક માત્ર કૈવલ્યબ્રહ્મ છે. વાસ્તવિક વ્યક્તિ તે એકજ હોવા છતાં માયાના પ્રભાવે તે અનેક ભાસે છે. માયામાજ આ વિવિધતા, આ અનેકતાનું અસ્તિત્વ રહેલું છે; છતાં સઘળા નીતિ-શાસ્ત્રો અને સર્વ દેશના નીતિનિયમોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એ માયાના પણ નિરંતર એક-કૈવલ્ય પ્રતિ જવાનું વક્તવ્ય રહેલું છે. કેમકે તેમ થવું એ જીવાત્માની એક સ્વાભાવિક આવશ્યકતા છે. તે પોતાની એકતાને માટે કાંઈક મારે છે અને એ એકતાને પ્રાપ્ત કરવા માટેનું જે મંથન તેનેજ આપણે નીતિશાસ્ત્ર કે નીતિ કહી ઓળખીએ છીએ. તેથી આપણે પણ સર્વદા તે નીતિનું આચરણ કરવું જોઈએ.

પ્રશ્ન:—ત્યારે શું નીતિશાસ્ત્રનો મોટો ભાગ વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેના સંબંધપરથી નથી ભેદમાં આવ્યો ?

ઉત્તર:—જરાજર, એમજ છે. કૈવલ્ય (બ્રહ્મ) ને માયાની મર્યાદા સંભવતીજ નથી.

પ્રશ્ન:—આપ કહો છો કે વ્યક્તિ એ કૈવલ્ય (બ્રહ્મ) છે, ત્યારે હું આપને એ પૂછવા માગું છું કે વ્યક્તિ જ્ઞાન ધરાવે છે કે નહિ ?

ઉત્તર:—વ્યક્તતા અથવા પ્રકટીભવનની જે સ્થિતિ તેનુંજ નામ વ્યક્તિત્વ; અને એ સ્થિતિમાં રહેલો જે પ્રકાશ તેનું નામ જ્ઞાન. તેથી અવ્યક્ત દૈવત્વના પ્રકાશને માટે ‘ જ્ઞાન ’ શબ્દનો ઉપયોગ કરવો યથાર્થ નથી, કારણ દૈવત્વાવસ્થા સાપેક્ષજ્ઞાનથી પરવસ્તુ છે.

પ્રશ્ન:—ત્યારે એ અવસ્થામાં સાપેક્ષજ્ઞાનનો સમાવેશ થઈ જાય છે ખરો કે નહિ ?

ઉત્તર:—હા, પણ તે આ અર્થમાં કે,—જેની રીતે સુવર્ણની લગડીનું જૂદા જૂદા શિક્કાઓમાં રૂપાંતર કરી શકાય છે તેનીજ રીતે આ દૈવ-ત્વાવસ્થાનું પણ સમજવું. એ અવસ્થા સકળ જાતના જ્ઞાનમાં વિભક્ત થઈ શકે છે. એ અવસ્થા તે જ્ઞાનાતિરેકની અવસ્થા છે અને તેમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બંનેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. જે માણસ એ અવસ્થાએ પહોંચે છે તેનામાં પણ આપણે જેને જેને ‘ જ્ઞાન ’ કહી ઝાળખીએ છીએ તે તમામ હોય છે. પરંતુ તેવા જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર કરવાની જ્યારે તેને ઇચ્છા થાય છે ત્યારે તેને એક પાયરી નીચે ઉતરવું પડે છે. કેમકે જ્ઞાન એ દૈવત્વાવસ્થા કરતાં નીચલી સ્થિતિ છે; માયાના આવરણમાંજ માત્ર જાતા, જેય અને જ્ઞાનની ત્રિપુટી સં-ભવી શકે છે.

(અમેરિકાના બોસ્ટન નગરની “ દવેન્ટીએથ સેન્ચ્યુરી ક્લબ ” માં)

પ્રશ્ન:—ઇસ્લામ ધર્મપર વેદાન્તની કોઈ અસર થવા પામી છે કે ?

ઉત્તર:—ધાર્મિક ઉદારતાની વેદાન્તિક ભાવનાના ઇસ્લામ ધર્મપર સારી જેવી છાપ પડી છે. હિંદુસ્થાનમાંનો ઇસ્લામ ધર્મ બીજા કોઈ પણ દેશમાંના ઇસ્લામ કરતાં તદ્દન જૂદો જાતનો છે. ઇતર દેશોમાંના ઇસ્લામીઓ આવીને ભારતમાં વસતા પોતાના ધર્મશુદ્ધિઓને ઇસ્લા-

મેતર ધર્મના લોકો (કાદર) સાથે વસવા સામે ઉશ્કેરે છે ત્યારેજ ઇતર ધર્મીઓ સામેનું કિંદી મુસલમાનોનું ઝનુન ઉશ્કેરાય છે ને ત્યારેજ તેઓ કંઈ હુલ્લક કે તરતોક્ષન મચાવે છે.

પ્રશ્ન:—વેદાન્ત જાતિયધનોને સ્વીકારે છે કે ?

ઉત્તર:—ના, જાતિવ્યવસ્થા વેદાન્તના મતથી વિરુદ્ધ છે. જાતિ-યધારણ એનો એક સામાજિક રૂઢિ છે અને અમારા સંઘળાજ મહાન આચાર્યોએ તેને તોડી નાખવાના પ્રયાસો કરેલા છે. બૌદ્ધ ધર્મથી માંડીને તે કેડ અત્યાર સુધીના એકએક નવીન પંથે જાતિ-વ્યવસ્થા સામે ઝુલેસ ઉઠાવી છે; પરંતુ તેથી જાતિયધનો શિથિત થવાને બદલે તે ઝોર મજબૂત થયાં છે. જાતિસંસ્થા એ હિંદુઓની રાજકીય સંસ્થાઓનોજ પરિપાક છે; તે એક વંશપરંપરાગત વ્યાપારી મહાજન છે. આ જાતિયધનોને તેની સામેના ઉપદેશ અને બોધ કરતાં યુરોપની વ્યાપારી હરીશત્રએજ વધારે ઢીલાં બનાવ્યાં છે. જાતિયધનોને તોડવાનું જે કામ ઉપદેશકો અને સુધારકોથી ન થઈ શક્યું તે કામ યુરોપીઓ સાથેની વેપારી હરીશત્રએ કર્યું છે.

પ્રશ્ન:—વેદોનું ખાસ લક્ષણ શું છે ?

ઉત્તર:—વેદોની એક ખાસીયત તો એ છે કે એજ ધર્મશાસ્ત્રો માત્ર એવાં છે કે જે પોતાની (વેદોની) સીમાને પાલુ હલ્લકાંથી પેલી પાર જવાનો ટોડી ટોડીને બોધ કરે છે. વેદો કહે છે કે તેઓ પોતે જાતિ-વસ્થાના મન માટેજ લખાયેલા છે; અને તેથી કરીને જ્યારે તમે મોટા થાઓ ત્યારે તમારે તેનાથી પર જવુંજ બોધ્યું.

પ્રશ્ન:—વ્યક્તિગત આત્માને આપ શાકિત સત્ય તરીકે સ્વીકારો છો ખરા કે ?

ઉત્તર:—વ્યક્તિગત આત્મા એ મનુષ્યના વિચારોનો બનેલો છે

અને વિચારો તો પણે પણે બદલાયા કરે છે. તેથી વ્યક્તિગત આત્મા શાશ્વત સત્ય ન હોઈ શકે. આભાસમાંજ માત્ર તે સત્ય છે, વસ્તુતઃ નાહ. વ્યક્તિગત આત્મા સ્મરણશક્તિ અને વિચારોનો બનેલો છે; તો પછી તે કવી રીતે શાશ્વત સત્ય હોઈ શકે ?

પ્રશ્ન:—ઐશ્વર્યનો ભારતભૂમિમાં ક્ષય કેમ થયો વાર ?

ઉત્તર:—ખરી રીતે જોઈએ તો ઐશ્વર્યનું હિંદમાંથી વિલોપન થયુંજ નથી. ઐશ્વર્ય એ એક જગી સામાજિક હીલચાલ હતી. યુદ્ધાવતાર પહેલાં અલિદાન અને એવાંજ 'ખીજા' કારણોએ પશુઓ અને પ્રાણીઓનો મોટી સંખ્યામાં સંહાર થતો; તેમજ કોકો મધમાં સળ સેવન પણ પુષ્કળ કરતા. યુદ્ધના ઉપદેશ પછી મદિરા સેવન હિંદ ભૂમિમાં લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગયું છે અને પશુ વધનો પ્રકાર પણ બહુધા જતોજ રહ્યો છે.

(અમેરીકાના છુકલિન નગરની “ નૈતિક સમાજ ” માં)

પ્રશ્ન—સ્વામીજી ! જગતમાં હસ્તી ધરાવતા પાપ અને અનર્થો તથા તેમજ સર્વત્ર છવાયલા શોક અને દુઃખની સાથે આપના આશાવાદનો કિવા વસ્તુમાત્રમાં ઉત્તમતા જોવાની પદ્ધતિના વિચારોનો આપેલી રીતે મેળ ખવાડો છે ?

ઉત્તર:—આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ત્યારેજ આપી શકાય કે જ્યારે પાપ અને અનર્થનું અસ્તિત્વ પ્રથમ સાખીત કરાય; પણ અમારા વેદાન્ત ધર્મને એ વાતજ માન્ય નથી. સુખની ભાવના વગરના કેવળ શાશ્વત દુઃખનજ ખરેખર અનર્થ કહી શકાય; કિંતુ સંસારનાં દુઃખ અને શોક એ મૃદુતા નમ્રતા અને ગૌદાર્યાદિ શાશ્વત આનંદપ્રતિ લઈ જનારા મુશોના પોષક હોય તો તે અનર્થો ન કહેવાય; ઉલટપક્ષે તેઓ કદ્યા-ખુકારીજ કહેવાય. કોઈ પણ ચીજનું અશુભ પરિણામ શાશ્વતતાના

સામ્રાજ્યમાં જ્યાં લગી ન જણાય ત્યાં લગી આપણે કાંઈ પણ નીજને અશુભ કિંવા અનર્થકારી તરીકે ખાત્રીપૂર્વક જાહેર ન કરી શકીએ.

પિશાચપુજા એ હિંદુધર્મનો અંશજ નથી. માનવજાતિ વિકસન માર્ગે તો ખચિત વળેલી છે, પરંતુ જ્યાં મનુષ્યો હજી એકજન જાતન ઉત્કૃષ્ટતાને પામ્યાં નથી. તેથીજ કેટલાકજાણુ પોતાના ઐહિક જીવનમ ખીજાઓ કરતાં વધારે વિશુદ્ધ અને વધારે ઉમદા જણાય છે. પોત પોતાના વર્તમાન વિકાસક્ષેત્રની મર્યાદામાંજ પ્રત્યેક જણને પોતાન જાતને વધારે સારી-વધારે ઉમદા બનાવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે આપણને પોતાને અવનત કરવાની આપણામાં શક્તિ નથી; તેમજ આપણી અંદર રહેલા ચેતન બળને ક્ષીણ કરવાનું કે વિનાશ કરવાનું સામર્થ્ય પણ આપણામાં નથી, એ વાત સાચી; પરંતુ એ ચેતન બળને વિવિધ દિશાઓમાં પ્રેરવાનું અણુભોલું સ્વાતંત્ર્ય તો આપણું અવશ્ય છેજ.

પ્રશ્ન:—પ્રકૃતિ કિંવા માયાની હયાતિ એ આપણા મનની કલ્પ નાજ માત્ર નથી શું ?

ઉત્તર:—મારા અભિપ્રાયમાં તો આ ગાહ્ય જગત એ ખરેખ હયાત છે, પરંતુ તેનું વાસ્તાવિક અસ્તિત્વ આપણા માનસિકખ્યાલ બહાર છે. સૃષ્ટિ આખી આત્મોત્કાન્તિના મહાન નિયમને આધીન રહ આગળ ને ઉંચે વધતી જાય છે. આત્મોત્કાન્તિ એ જડોત્કાન્તિ કિંવા માયાની ઉત્કાન્તિથી ભિન્ન છે. માયાની ઉત્કાન્તિ એ આત્માન ઉત્કાન્તિની સુચક છે ખરી પણ તે એની ક્રિયાનો ખ્યાલ આપત નથી. આપણે આપણી વર્તમાન ઐહિક પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિરૂપ નહ અને જ્યાં સુધી આપણા પવિત્ર અંતરાત્માને પોતાના ગુણો વ્યક્ત કરવા માટે સંપૂર્ણ સાધન પ્રાપ્ત થાય એવી ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાને અ

પણે સંપાદન કરી ન શકીએ ત્યાં સુધી આપણે એ વ્યક્તિત્વને પ્રાપ્ત થઇ શકીશું પણ નહિ.

પ્રશ્ન:—બાળકના જન્મસિદ્ધ અંધત્વ વિષે ઇસુખ્રિસ્તને પૂછવામાં આવેલા પ્રશ્નનો આપ શો ખુલાસો આપો છો? એવી જાતનું જન્મ-સિદ્ધ અંધત્વ એ એ બાળકના પોતાના પાપનું ફળ કે એના માબાપના પાપનું?

ઉત્તર:—પાપનો સવાલ તો આ પ્રમેયમાં રહેતોજ નથી, છતાં મારી ખાતરીપૂર્વક માન્યતા છે કે એવું અંધત્વ એ બાળકના પોતાના પૂર્વજન્મના કેઈકૃત્યનું ફળ હોવું જોઈએ. મારો અભિપ્રાય પૂછો તો આવાં આવાં પ્રમેયોનો નિર્ણય પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતને સ્વીકારવાથીજ યથાર્થ રીતે થઇ શકે તેમ છે, અન્યથા નહિ.

પ્રશ્ન:—મૃત્યુ પછી આપણા આત્માઓ સુખની દશામાં જાય છે, કે શી રીતે?

ઉત્તર:—મૃત્યુ એ સ્થિતિનું પરિવર્તન માત્ર છે; દિફ્કાલ તમારામાં રહેલાં છે, તમે દિફ્કાલમાં રહેલા નથી. આપણે માટે એટલુંજ જાણવું બસ છે કે આપણે આપણા જીવનને દૃશ્ય કિંવા અદૃશ્ય જગતમાં જેમ જેમ વધારે વિશુદ્ધ અને વધારે ઉમદા બનાવતા જઈશું તેમ તેમ આપણે અધ્યાત્મ સૌંદર્ય અને શાશ્વત આનંદના કેન્દ્રરૂપ પરમાત્માની વધારે ને વધારે નજીક પહોંચતા જઈશું.

પ્રશ્ન:—આત્માઓના દેહાન્તર પ્રવેશ યાને પુનર્જન્મ વિષે હિંદુઓનો સિદ્ધાંત શો છે વાર?

ઉત્તર:—પુનર્જન્મનો અમારો આ સિદ્ધાંત આધુનિક વિજ્ઞાન-વિદ્યાના પદાર્થના અનાશ્વરના સિદ્ધાંત જેવો હોઇ તેજ ધરતીપર

રચાયેલો છે. અર્થાત્ કે પદાર્થનાં મૂળતત્ત્વો જેવી રીતે નષ્ટ ન થતાં નિત્ય રહે છે તેવી રીતે આત્મા પણ નષ્ટ ન થતાં નિત્ય રહે છે અને દેહાન્તરપ્રવેશ કરે છે. આ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત મારા દેશના એક તત્ત્વજ્ઞાનીએ પ્રથમ શોધી કાઢ્યો છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની વાત અમારા લોકોને માન્ય નથી; કેમકે ઉત્પત્તિ એટલે કે શુન્યમાંથી કંઈક નિપજ્ઞવી કાઢવું તે; અને તેમ થવું કેવળ અશક્ય છે. જેવી રીતે કાલ અનાદિ છે તેવી રીતે સૃષ્ટિ પણ અનાદિ છે.

પ્રશ્ન:—હિંદનો સ્ત્રી સમાજ જોઈએ તેટલો ઉન્નત નથી તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર:—તેના કારણમાં હિંદુસ્થાનપર વખતો વખત ચઢી આવેલા પરદેશીઓનું આચાર્યારમ્યું વર્તન એ મુખ્ય છે અને અંશતઃ હિંદુલોકો પોતે પણ તેમાં કારણભૂત થયેલા છે.

હિંદુધર્મ એ મતાંતરગ્રાહી ધર્મ નથી યાને અન્ય ધર્મોએને તે પોતાનામાં સ્વીકારતો નથી; એવી ફરિયાદ એકવાર અમેરિકામાં સ્વામીજી આગળ કરવામાં આવી હતી; તેનો જવાબ આપતાં સ્વામીજીએ જણાવ્યું કે, “તારસ્ત્રો માટે જેવી રીતે બૌદ્ધધર્મ સંદેશ લાગ્યો હતો, તેવી રીતે પાશ્ચિમાત્ર્યો માટે હું લેઈ આવ્યો છું.”

પ્રશ્ન:—ત્યારે શું આપ આ દેશમાં (અમેરિકામાં) હિંદુઓના આચાર વિચાર અને વિધિઓને દાખલ થયેલાં જોવા માગો છો ?

ઉત્તર:—ના, મારો તેવો ઇરાદો નથી. હુંતો માત્ર હિંદુશિક્ષણની યાને તત્ત્વજ્ઞાનનોજ અત્રે ખોલ કરું છું.

પ્રશ્ન:—વાર, આપનું માનવું શું એમ નથી થતું કે મનુષ્યના મનમાંથી ભાવિ નરક યાત્રાનાનો ડર કાઢી નાંખવામાં આવે તો પછી ઉચ્છ્રંખલ વૃત્તિના મનુષ્યને અંકુશમાં રાખવાનું કોઈ સાધનજ નહિ રહે ?

ઉત્તર:—ના, હું એમ નથી માનતો. માફ માનું તો કલ્પું એમ છે કે ભયના સાધન કરતાં પ્રેમ અને આશાના સાધન વડેનું મનુષ્યને વધારે સારો બનાવી શકાય છે.

(મ. —ની નોંધપોથીમાંથી વાનગી)

*	*	*	*
*	*	*	*
*	*	*	*

પ્રશ્ન:—ભક્તિની પ્રાપ્તિ મનુષ્યને કેવી રીતે થાય ?

ઉત્તર:—ભક્તિ તો તમારી અંદર રહેલીજ છે. માત્ર વિષય અને વિત્તના પડદા તળે તે ઢંકાય ગઇ છે એટલુંજ. એ પડદાને દૂર કરતાંજ ભક્તિ આપોઆપ પ્રકટી નીકળશે.

પ્રશ્ન:—આપણે આપણી પોતાની જાતપર આધાર રાખવે; યાને સ્વાવલંબી થવું એ કથનનો સત્ય અર્થ શો છે વાડ ?

ઉત્તર:—અહિં ‘ સ્વ ’ નો અર્થ ‘ નિત્ય આત્મા ’ થાય છે. તથાપિ અનિત્ય આત્મા યાને અર્ધપરના અવલંબનથી પણ ક્રમે ક્રમે સત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે, કેમકે વ્યક્તિગત આત્મા એ વસ્તુતઃ માયાના આવરણ તળે ઢંકાયેલો નિત્ય આત્માજ છે.

પ્રશ્ન:—એકત્ર યાને એકભાવજ જે સત્ય વસ્તુ હોય તો પછી આ ક્ષણે ક્ષણે જણાતો દ્વિતભાવ ક્યાંથી ને કેવી રીતે આવ્યો ?

ઉત્તર:—જ્ઞાનમાં દ્વિતભાવ કદી છેજ નહિ. દ્વિતભાવ રહેલો છે તે માત્ર જ્ઞાનના નિર્દર્શનમાંજ રહેલો છે. જે જ્ઞાન દ્વિતાત્મક હોય તો પછી જેવ વસ્તુ જ્ઞાતાથી અને જ્ઞાતા જેવથી વિભિન્ન હોવાં જોઈએ, પણ વસ્તુતઃ તેવો પ્રકાર નથી.

પ્રશ્ન:—ચારિત્ર્યનો એક સરખો અનુકૂળ વિકાસ ઉત્તમ રીતે કેમ કરી સાધી શકાય ?

ઉત્તર:—જે લોકનાં ચારિત્ર્ય એવી રીતે વિકસેલાં હોય તેમની સાથેના સહવાસથી.

પ્રશ્ન:—વેદો પ્રતિ આપણું વલણ કેવી જાતનું હોવું જોઈએ ?

ઉત્તર:—વેદો એટલે કે તેમાંના જેટલા ભાગો યુદ્ધ અને તર્ક-ગમ્ય છે તેટલા ભાગોજ માત્ર અત્યંત પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવાના છે. પુરાણ વગેરે ખીજાં શાસ્ત્રો જ્યાંસુધી વેદોને અનુકૂળ હોય ત્યાં સુધીજ તેમનો સ્વીકાર કરવાનો છે. વેદોની પછી જે જે ધાર્મિક વિચારો જગતના જે જે ભાગમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે, તે તે તમામ વિચારો મૂળ વેદોમાંથીજ ગ્રહણ થયેલા છે.

પ્રશ્ન:—સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ અને કલિયુગ એવા જે ચાર વિભાગો કાળના કરવામાં આવેલા છે તે જ્યોતિષી ગણના મુજબ છે કે પછી કોઈ આપણુની ગણના યાને હિટાંગ માત્ર છે ?

ઉત્તર:—વેદોમાં તો એવા કોઈ વિભાગોનું નામ નિશાન નથી. તેથી તે પૌરાણિક સમયની કલ્પનાજ માત્ર હોવી જોઈએ.

પ્રશ્ન:—વિચાર અને શબ્દો વચ્ચેનો સંબંધ આવશ્યક અને અવિકારી છે કે પછી આકસ્મિક અને સાંકેતિક ?

ઉત્તર:—આ મુદ્દો આતિશય વિવાદાસ્પદ છે. તેમનો સંબંધ આવશ્યક હોય એમ જણાય છે ખરું, પણ ભાષાઓની વિવિધતા જોતાં સર્વથા તેમ હોવુંજ જોઈએ એમ પણ લાગતું નથી. એમની વચ્ચે કોઈ અતિ ગૂઢ સંબંધ હશે તો તે પારખી કાઢવાને હજી અમે શક્તિમાન થયા નથી.

પ્રશ્ન:—હિંદુમિમાં કાર્ય કરવામાં કયા સિદ્ધાંતને અનુસરવાની જરૂર છે વાં ?

ઉત્તર:—સૌથી પ્રથમ તો લોકોને વ્યવહારચતુર અને શરીરે સશક્ત થતાં શીખવવું જોઈએ. એવા એક ડઝન પુરૂષસિંહો જગત સમસ્તમાં વિજય ડોકો વગડાવશે, અને લક્ષ્યાવધિ મેઢાંઓથી તેમ નહિ થઈ શકે. ખીન્નું એ કે વ્યક્તિગત આદર્શ ગમે તેટલો પ્રૌઢ હોય તો પણ તેની નકલ કરવાનું લોકને કડી પણ ન શીખવાડવું.

તે પછી સ્વામીજી હિંદુઓનાં કેટલાંક સાંકેતિક ચિહ્નોની ભ્રષ્ટતા વિષે વિવેચન કરતા હતા. પછી તેઓશ્રીએ જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિ-માર્ગ વચ્ચેના ભેદનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહ્યું કે જ્ઞાનમાર્ગ એ ખરી રીતે આર્ય લોકોનો માર્ગ છે અને તેથીજ તે ‘અધિકારી-અનધિકારી’ ની આખતમાં આડલો બંધો કડક છે, ત્યારે ભક્તિમાર્ગનો ઉદ્ભવ દક્ષિણ પથમાં યાને આર્ય નહિ એવી જાતિના લોકોને હાથે થયેલો હોવાથી તેમાં ‘અધિકારી-અનધિકારી’ પરત્વે એવો કોઈ ભેદભાવ નથી.

પ્રશ્ન:—ભારતના પુનરુજ્જીવનના કાર્યમાં શ્રી રામકૃષ્ણમઠ કયો અને કેટલોક ભાગ ભજવશે વાર ?

ઉત્તર:—એ મઠમાંથી સંન્યાસિન્યવાળા યુવકો મેદાન પડશે અને તેઓ સમગ્ર વિશ્વને આધ્યાત્મ વાતાવરણથી વ્યાપી કાઢશે. ધાર્મિકતાના આ પુનરુજ્જીવનની પાછળ પાછળજ ખીજ દિશામાં પણ પ્રગતિ થશે યાને ખીજા ત્રિપરોમાં પણ યોગ્ય સુધારણા કરવાનું કાર્ય હાથ લેવાશે. એ રીતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ જાતિઓ નવેસર નિર્માણ થશે, શુદ્ર જાતિનો સદાને માટે લોપ થશે; શુદ્રોનો કાર્યભાગ યંત્રોદ્ધારા સિદ્ધ થતો હોવાથી તેમના આસ્તિત્વની જરૂર પણ નથી. ભારતવર્ષને અત્યારે દ્વાવજ્વળનીજ ખરેખરી તંગી છે.

પ્રશ્ન:—મનુષ્ય જેની કિતમ યોનિમાં એકવાર જન્મ્યા પછી ફરી પાછો ખીજ કોઈ હલકી યોનિમાં જન્મ થવો સંભવિત છે ખરો ?

ઉત્તર:—હા, કેમકે પુનર્જન્મનો આધાર કર્મ ઉપર છે. મનુષ્યા-

વતારમાં આવી મનુષ્ય જો પાશવસ્વભાવને ઉચિત કર્મેના સંચય કરે તો તે સંચયના યોગે તેનું પશુયોનિ તરફ આકર્ષણ થશે અને તેના પુનર્જન્મ પશુયોનિમાં થશે.

પ્રશ્ન:—આ પાર્થિવ શરીરમાં કહેવાતાં અમુક ક્રમજોનું અને અમુક ક્રમજની આસપાસ વિંટાઇ વળેલી કહેવાતી કુંડલીનીનું અસ્તિત્વ ખરેખર છે કે પછી માત્ર કાલ્પનિક ?

ઉત્તર:—શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા કે યોગી લોકોનાં આ કહેવાતાં ક્રમજોનું અસ્તિત્વ મનુષ્ય શરીરમાં ખરેખર હોતું નથી, પણ યૌગિક બળથી તેમને પોતાની અંદર પેદા કરી શકાય છે ખરાં.

પ્રશ્ન:—મૂર્તિપૂજાથી મનુષ્યને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઇ શકે ખરી ?

ઉત્તર:—મૂર્તિપૂજા પોતે તો પ્રત્યક્ષ રીતે મુક્તિદાયિની નીવડી શકે તેમ નથી; હા, મુક્તિનું તે સાધન છે ખરૂં. મૂર્તિપૂજાને સાવ ધૂત્કારી કે તિરસ્કારી કાઢવી ન જોઇએ કેમકે ઘણાંના સંબંધમાં તે સંપૂર્ણ અવસ્થાએ પહોંચાડનાર એક માત્ર સાધન જે અદ્વૈત સાક્ષાત્કાર, તેને માટે મનને તૈયાર કરનારી નીવડે છે.

ઇ. સ. ૧૮૯૮ ની સાલના એક ‘ જ્ઞાસુ વર્ગ ’ માં (ક્વેશન ક્લાસમાં) સ્વામીજીએ મૂર્તિપૂજાની ઉત્પત્તિ ઐશ્વર્યમંતે આભારી છે એમ સિદ્ધ કર્યું હતું. તે એવી રીતે કે પ્રથમતો ચૈતન્યની પ્રથા શરૂ થઇ, પછી સ્તુત્ત થયા અને છેવટે યુદ્ધની પ્રતિમાવાળાં મંદિરો થયાં. યુદ્ધનાં મંદિરોની હારે હારેજ હિંદુ દેવતાઓનાં મંદિરો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. અર્થાત્ કે હિંદુ દેવાલયો ઐશ્વર્ય મંદિરોની સ્પર્ધામાંજ પ્રથમ નિર્માણ થયાં.

પ્રશ્ન:—આરિત્ય વિષેની આપણી ઉત્તમોત્તમ ભાવના શી હોવી જોઇએ વાર ?

ઉત્તર:—ત્યાગ, ખસ ત્યાગ.

પ્રશ્ન:—કહેવાય છે કે ઐશ્વર્ય પોતાની પાછળ બ્રહ્માના ને સકાનો વારસો હિંદુસ્થાનમાં મૂકતો ગયો, તે કેવી રીતે.

ઉત્તર:—ઐશ્વર્યે હિંદવાસી પ્રત્યેક સ્ત્રી પુરૂષને ત્યાગી બનાવવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. હવે એતો દેખીતું જ છે કે દરેક જણ પાસેથી શુદ્ધ ત્યાગની આશા નજ રાખી શકાય. આથી કરી પરિણામ એ થયું કે મઠવાસી સાધુ સાધ્વીઓમાં યાને ત્યાગી સ્ત્રી પુરૂષોમાં ક્રમે ક્રમે શિથિલતા આવતી ગઈ અને બ્રહ્માચારનો કોડો દાખલ થયો, જેણે ઐશ્વર્ય-ધર્મને આખરે ફેલાવી ખાધો. વળી ટિબેટવાસીઓના તેમજ બીજા અસંખ્ય લોકોના રૂઢિચિવાજ્જોની ધર્મને નામે નકલ કરવાથી પણ બ્રહ્માના દાખલ થવાની સગવડ થઈ. ઐશ્વર્યત્યાગીઓ એ સ્થાનોમાં ધર્મ-પ્રચાર કરવા ગયા, ત્યાં તેમને એ લોકોની બ્રહ્માના પાસ બેઠો અને તે બ્રહ્મા એ પ્રચારકોએ ત્યાંથી પાછા ફરી હિંદમાં દાખલ કરી.

પ્રશ્ન:—માયા અનાદિ અને અનંત છે કે ?

ઉત્તર:—માયાનો જો સર્વતોભાવથી એક જાતિ તરીકે વિચાર કરીએ તો તે બંને રીતે નિત્ય છે એટલે કે તે અનાદિ—અનંત છે; પરંતુ વ્યક્તિભાવથી જો એનો વિચાર કરીએ તો માયા અનિત્ય છે, એટલે કે તેને આદિ અને અંત બંને છે.

પ્રશ્ન:—બ્રહ્મ અને માયા એકી વખતે ઝાળખી શકાતાં નથી; તો પછી માયા બ્રહ્મમાંથી ઉદ્ભવે છે કે બ્રહ્મ માયામાંથી ઉદ્ભવે છે તેની સત્ય પ્રતિતી શી રીતે થઈ શકે વા? અર્થાત્ કે એ બેમાંથી સર્વથા સત્ય વસ્તુ કયી ?

ઉત્તર:—તેની સત્ય પ્રતિતિ સાક્ષાત્કારથી જ થઈ શકે. બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાં માયાનું અસ્તિત્વ રહેતું જ નથી. જેવી રીતે રજ્જુનો સાક્ષાત્કાર કરતાં સર્પની પ્રાંતિ નષ્ટ થાય છે તેવી રીતે બ્રહ્મનો સાક્ષા-

ત્કાર થતાં માયાનો પણ લોપ થાય છે. બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર પામેલા માટે માયા સમૂળગી રહેતીજ નથી.

પ્રશ્ન:—માયા શી વસ્તુ છે ?

ઉત્તર:—અસ્તિત્વ માત્ર એકજ વસ્તુનું છે, પછી તેને તમે શાવે તો જડ કહી ઝાળખો કે. શાવે તો ચેતન કહી ઝાળખો. એકને ટાળીને ખીજીનો વિચાર કરવો કદિન-દિન બહુના અશક્ય છે. આનુંજ નામ માયા દિવા અજ્ઞાન છે.

પ્રશ્ન:—મુક્તિ એટલે શું ?

ઉત્તર:—મુક્તિ એટલે સંપુર્ણ સ્વાતંત્ર્ય-શુભ અશુભનાં અથવા ખાપ પુણ્યનાં બંધનોથી સર્વથા છૂટા થઈ જવું તે. સોનાની બેડી પણ લોખંડની બેડી જેવીજ બેડી છે, બંધન બંધેયનું સરખું છે. શ્રી રામ-કૃષ્ણ કહેતા કે “ પગમાં ભાંગેલા એક કાંટાને કાઢવાને સારૂ ખીજ કાંટાની સ્થાય લેવી પડે છે, પણ ભાંગેલા કાંટા નીકળતાંજ તે બંને કાંટાઓને દૂર ફેંકી દેવામાં આવે છે; તેવીજ રીતે અશુભ વૃત્તિઓનું શુભ વૃત્તિઓથી નિવારણ કરવું ખરૂં, પણ તે પછી શુભ વૃત્તિઓ પણ વિજય મેળવવાની જરૂર રહે છે.”

પ્રશ્ન:—પ્રભુ પ્રસાદી વગર યાને પરમેશ્વરની કૃપા વગર મુક્તિ મળી શકે ખરી ?

ઉત્તર:—મુક્તિને પરમેશ્વર સાથે કંઈજ સેવા દેવા નથી. મુક્તિ તે પહેલેથીજ છે.

પ્રશ્ન:—આપણી અંદર વસેલો આત્મા શરીરાદિની પેદાશ નથ ઝેની શી સાખીતિ ?

ઉત્તર:—દેહાભિમાની આત્મા તેના સંબંધી અદેહાભિમાન આત્માની પેડે શરીર, મન ઇત્યાદિનીજ પેદાશ છે. સત્ય આત્માના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ જોઈએ તો તે કેવળ સાક્ષાત્કારજ છે.

પ્રશ્ન:—ખરો જ્ઞાની કોને કહેવો અને ખરો ભક્ત કોને કહેવો ?

ઉત્તર:—હૃદય ભીતર ગાઢતમ પ્રેમ હોવા સાથે બાહ્ય સંબંધમાં જે અદ્વૈતનો પ્રત્યક્ષ દષ્ટા હોય તેનેજ ખરો જ્ઞાની સમજવો; અને ખરો ભક્ત તેને સમજવો કે જેણે વૈશ્વિક (વિરાટ) આત્માની સાથે પોતાના આત્માની એકતા સાધી હોય અને એ રીતે મેળવેલા સત્ય જ્ઞાનથી યુક્ત થઇને જે સર્વના વિષે એક સરખો અનુરાગ અને એક સરખો સમભાવ ધરાવતો હોય. જ્ઞાન અને ભક્ત એ બે માર્ગો પૈકી એકનો હિમાયતી થઇને જે જન બીજા માર્ગની નિંદા કરે છે અને તેને ઉતારી પાડવા પ્રયાસ કરે છે તે જન ખરો જ્ઞાની કે ભક્ત એ બેમાંથી એકે નથી, પણ ચોર અને ધૂતારો છે.

પ્રશ્ન:—મનુષ્યે ઇશ્વરની સેવા શા માટે કરવી ?

ઉત્તર:—ઇશ્વર જેવી કોઇ વસ્તુ છે એ વાતનો જે તમે એકવાર સ્વીકાર કરો તો પછી તેની સેવા કરવાના અસંખ્ય પ્રસંગો તમને પ્રાપ્ત થશે. સઘળાં શાસ્ત્રોના આધાર પ્રમાણે ઇશ્વરની સેવા એટલે કે તેનું નામસ્મરણ, ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં જે તમે માનતા હશો તો તમારા ઇવનના પ્રત્યેક પગલે તમને તેની યાદ આવશે.

પ્રશ્ન:—અદ્વૈતવાદથી માયાવાદ ભિન્ન છે શું ?

ઉત્તર:—ના, તેઓ પરસ્પર ભિન્ન ન હોતાં એક રૂપ છે. અદ્વૈતવાદ એટલેજ માયાવાદ. માયાવાદ સિવાય અદ્વૈતવાદની સમજૂતિ બીજી કોઇ આપી શકાય તેમજ નથી.

પ્રશ્ન:—ઇશ્વર કે જે અનંત છે તે મનુષ્યના રૂપમાં મર્યાદિત અને યાને અવતાર ધારણ કરે એ કેવી રીતે શક્ય હોઇ શકે ?

ઉત્તર:—ઇશ્વર અનંત છે એ વાત સાચી, પણ જે અર્થમાં તમે તે સમજો છો તે અર્થમાં તો નહિજ. અનંતતા વિષેનો તમારો વિચાર તમે જડવાદની વિશાળતા વિષેના વિચાર સાથે ધ્રુવથી નાંખ્યો

છે. ઇશ્વર મનુષ્યનું રૂપ ન લઇ શકે એમ તમે જ્યારે કહો છો ત્યારે તમારા મનમાં પાર્થિવ પદાર્થની વિશાળતાનો વિચાર રમી રહ્યા હોય છે અને તેથી એવા પાર્થિવ પદાર્થની માફક ઇશ્વરનું પણ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં સંકોચન ન થઇ શકે એમ માની લેવાની તમે ભૂલ કરો છો. ઇશ્વરની અનંતતા અને અમર્યાદિતતા કેવળ આધ્યાત્મિક વસ્તુ યાને કેવલ્ય બ્રહ્મ સાથે સંબંધ ધરાવતાં હોવાથી મનુષ્યરૂપમાં પોતાને વ્યક્ત કરતાં તેનામાં જરાકે ન્યૂનતા આવતી નથી.

પ્રશ્ન:—કેટલાક કહે છે કે “ પ્રથમ તમે પોતે સિદ્ધ થાઓ યાને સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરો અને ત્યાર પછીજ તમને કર્મનો યાને ખીજને માટે કામ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે. ” ત્યારે ખીજ વળી એમ કહે છે કે “ અન્યના શ્રેય અર્થે કામ કરવાનો અધિકાર મનુષ્યને પ્રથમથીજ હોય છે ”—આ બે જૂદા જૂદા મતોનો પરસ્પર મેળ કેવી રીતે બેસી શકે ?

ઉત્તર:—તમે એક વસ્તુનો ખીજ સાથે ઘોટાળો કરો છો. કર્મ એટલે મનુષ્યસેવા કિંવા ધર્મોપદેશ. એ પૈકી ખરેખરા ધર્મોપદેશના કાર્ય માટે સિદ્ધપુરૂષ એટલે કે જેણે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે એવા પુરૂષ વિના અન્યને અધિકાર નથી પહોંચતો એમાં તો શક નહિ; કિન્તુ સેવાનો અધિકાર તો દરેકને પહોંચે છે એટલુંજ નહિ પણ વ્યક્ત પોતે જ્યાં સુધી ખીજની સેવાનો સ્વીકાર કરે છે ત્યાં સુધી ખીજ-ઓની સેવા કરવાની તેની ફરજ જ છે.

આપણો એક મોટો દોષ—પ્રાચીન રાજાઓના દરબાર—આપણી અવનતિનું મૂળ—સ્વામીના અંગના એ વિશેષ ગુણ—ભગતીજ જાજતમાં માથાપ છોકરાંઓપર દાબ રાખે છે—છોકરાંઓપર થતા નાહક દાબનું દુષ્પરિણામ—અસુક મર્યાદા સુધી મનોવૃત્તિને અવકાશ આપવો જોઈએ—યોગ્યતા મેળવ્યા વગર સ્વરાજ્યની માગણી વ્યર્થ છે—પૈરૂષ એટલે સ્વાર્થત્યાગ—એક મિત્રની ઝાટકણી—ખરો સુધરેલો મનુષ્ય—ખરી ગુરૂનિષ્ઠા.

આપણા લોકમાં પાંચ છ માણસ બેગાં મળ્યાં કે તેમની વર્તણુકમાં નિરંકુશતા યાને નિયંત્રણના કોઈ નિયમનો અભાવ જણાઈ આવે છે. બધાયને એકી વખતે સામટાં બોલવાની ઉર્મિ થઈ આવે છે અને સામે માણસ શું કહે છે તે શાંત રીતે સાંભળી લેવાની પ્રવૃત્તિ બહુધા કોઈનામાંજ નથી હોતી ! એકે ગાવાનું શરૂ કર્યું કે સામલીજ બીજાંએને પણ ગાવાની ઉર્મિ થઈ આવે છે અને તેઓ પણ તેની સાથે ગાવા મંડી પડે છે. પોતાને ગાતાં આવડે છે કે નહિ તેમજ પોતાના ગાણામાં કંઈ રંગદંગ છે કે નહિ તેના તો કોઈ વિચારજ નથી કરતું, કિંવા સૂરની મિલાવટ થાય છે કે કેમ તે તરફ પણ કોઈનું લક્ષ નથી જતું.

(સ્વામીજીની છેક આસ્યાવરથામાં પણ તેઓ જ્યારે પોતાની ઘણી મિત્રમંડળીમાં ગાતા હોય કિંવા બોલતા હોય, ત્યારે બીજા કોઈથી વાંકાચુકો સૂર કાઢી તેમની સાથે ગાઈ શકાતું નહિ કિંવા વચમાં બોલી શકાતું નહિ; એવુંજ કંઈ વિલક્ષણ તેજ તેમનું હતું. સૌજન્ય અને આત્મનિયંત્ર—તેમના અંગના એ એ ગુણો તેઓશ્રીના આચરણમાં ડગલે ને પગલે દેખાઈ આવતા. જે વિષયપર સંબાધણ ચાલતું હોય તેને વિસંગત એવો કોઈ મુદ્દો વચમાંજ કોઈ જણ આગળ કરતું તો પ્રથમ તેને તે મુદ્દો સ્પષ્ટ રીતે સમજાવતા અને તેના મનનું બરાબર

સમાધાન થયા પછીજ પોતાના મુખ્ય વિષયને આગળ ચલાવતા. તેઓશ્રી ગાતા હોય અને કોઈ ખરાબર તાલ અને મેળપૂર્વક તેમની સાથે ગાવા લાગતું તો તેથી તેમને આનંદજ થતો; પણ તેમ ન હોતાં તાલસૂરતું કંઈ ઠેકાણું ન હોય ત્યારે તેઓશ્રી પોતાનું ગાણું થંભાવતા અને કહેતા કે “ભાઈ, તારો સૂર જામતો નથી, તો પહેલાં તું માઈ ગાણું થોડી વાર સાંભળ, હું કયા સૂરમાં ગાઉં છું તે લક્ષમાં લે અને પછી તું ગાવા લાગ.” એટલા પરથી તે ગૃહસ્થ સાવધ થઈ જતો)

એક દિવસ બેલૂર મઠમાં સ્વામીજી સાથે વાત કરતાં કરતાં એક મિત્રે ઉપર પ્રમાણેના આપણા દોષને સહજ ઉદ્ભવેલ કહ્યો. એટલે સ્વામીજી બોલ્યા:—“ આમ જો ! ‘ તમારા છોકરાનું લક્ષ જો વિદ્યા-ભ્યાસ તરફ ન હોય તો તમે તેને સભામાં લેઈ જાઓ ’ એવી આપણા લોકમાં (ખંગાળી લોકમાં) એક જીની કહેવત છે. એ કહેવતમાં વપરાયેલો ‘સભા’ શબ્દ કોઈ ખાસ સામાજિક કિંવા ધાર્મિક પ્રસંગે આપણે ઘેર જે ચાર માણસની જમાવટ થાય છે તે અર્થમાં વપરાયો નથી. પણ ‘ સભા ’ નો અર્થ એમાં રાજદરબાર થાય છે. ખંગાળા પ્રાંત જે વખતે સ્વતંત્ર રાજ્યોના અમલ તળે હતો તે વખતે રાજ્યલોક સવાર સાંજ બે વખત દરબાર ખરતા હતા. રાજ્ય-પ્રકરણી સર્વ કામો સવારના દરબારમાં થતાં; અને તે સમયે વર્તમાન પત્રો જેવું કંઈ નહિ હોવાથી રાજ્ય લોક સાંજરે સાંજરે દરબાર ભરી તેમાં સમાજ પૈકી મોટા મોટા અને પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો સાથે સંભા-પણ કરીને તે દ્વારા પ્રજા સંબંધી તેમજ એકંદર રાજ્ય સંબંધી માહિતી મેળવતા. સમાજમાંના સર્વ મોટા મોટા લોકોને એ સભામાં જવુંજ પડતું; કારણુ જો તેઓ ન જતા તો રાજ્ય તેમને બોલાવી મંગાવીને ન આવવાનું કારણ પૂછવા. એવા દરબાર એટલે સુધારણાની

આદિપીઠજ હતી. કેવળ આપણા દેશમાંજ નહિ, પણ પ્રત્યેક દેશમાં એવીજ સ્થિતિ હતી. હિંદુસ્થાનના પશ્ચિમ પ્રાંતોની-ખાસ કરીને રજ-પૂતાનાની-સ્થિતિ એ ખાખતમાં બંગાળ કરતાં અત્યારે ઘણી સારી છે; કારણ ત્યાં એ જુના દરબારો જેવી થોડીઘણી પણ વ્યવસ્થા અદ્યાપિ ચાલુ છે.”

પ્રશ્ન:—તો પછી મહારાજ, હાલ આપણે માથે આપણો પોતાનો રાજ નથી તેથીજ શું આપણી રીતભાત બધી બગડી ગઈ છે ?

સ્વામી:—આપણી અવનતિનું મૂળ પ્રથમ તો આપણી સ્વાર્થ યુદ્ધિમાં જન્મ્યું અને ત્યાંથી પછી આપણાં આચરણના રૂપે તેનો વિસ્તાર દેખાવા લાગ્યો. આગગાડી, આગખોટ વગેરે ઠેકાણે ચઢવા ઉતરવાના પ્રસંગે થતી ગીડદીમાં આપણા લોકનું વર્તન જોઈ દયો ! એવી વેળાએ “ માઈ વેંગલુ રંધાય એટલે થયું, પછી તે માટે ખીજનું ઘર બને તો વંધો નહિ ” એ તત્વને આપણે અનુસરીએ છીએ. ગાણું ચાલતું હોય છે ત્યારે, કિંવા ખીજનું કાઢ પણ કાર્ય ચાલતું હોય છે ત્યારે જે ને તે પોતાનો ઘોડો આગળ દડપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સ્વાર્થત્યાગનું થોડુંક વલણ સ્વીકાર્યાથી આ ખરાબ ટેવ છૂટી જાય તેમ છે. આમાં દોષ સઘળો માખાપોનો છે; કારણ તેઓ પોતાનાં બચ્ચાંને સારી રીતભાત સરખી પણ શીખવતા નથી. ખરેખરી રીતે જોઈએ તો સ્વાર્થત્યાગ એજ સર્વ સુધારણાનું મૂળ છે.

સ્વામીજીએ આગળ ચાલતાં જણાવ્યું કે “ ઉલટ પક્ષે, માખાપ બળતીજ ખાખતમાં છોકરાંઓપર નાહક દાખ મૂકતાં હોવાથી તથા બચ્ચાંઓને કેવળ ચાંપમાં રાખ્યા કરવાથી, તેમની યુદ્ધિનો જોઈએ તેવો વિકાસ થતો નથી. દાખલા તરીકે છોકરાંઓનાં મનમાં ઘણે ભાગે એવું ઠસાવી દીધેલું હોય છે કે વડીલ માણસોના દેખતાં ગાલું

એ હીક નહિ ! એનું પરિણામ એ થાય છે કે એવા વિચારના કુટુંબમાં બહારેલા છોકરાએ કોઈ ઠેકાણે એકાદું સુંદર પદ સાંભળ્યું હોય અને તે તેને ધણુંજ ગમી ગયું હોય, તો તે પદ પોતે ગાતા શીખવાની તેને સ્વાભાવિક રીતેજ ઉત્કંઠા થાય છે; પણ ઘરમાં તો ગાવાની સોઝ મળે નહિ, તેથી તે બિચારાને કોઈ પણ અડામાં જવાની વારી આવે છે. તેજ પ્રમાણે બીજી પણ બાબતોમાં બને છે.

* * * * *

પ્રત્યેક મનુષ્યમાં અનેક શુભ વૃત્તિઓ હોય છે, તેને પૂર્ણ કરવા સારૂ યોગ્ય મર્યાદામાં અવકાશ આપવાની જરૂર છે. પણ આપણા દેશમાં તેવું કાંઈજ થતું નથી; વારૂ, આ સ્થિતિ પાલટી નાંખવી જોઈએ એમ કહો તો પ્રથમ માઆપોનેજ તેવું વલણ આપવું જોઈએ. વસ્તુસ્થિતિ આવી છે ! કેવી દુઃખાસ્પદ અવસ્થા છે આ ! ઐહિક સુધારણા તથા કિમ્બ દરજ્જાની સમાજ વ્યવસ્થા-એ બાબતોનો યોગ્ય વિદ્રાસ તો આપણામાં અત્રાપિ સમૂળગો થયોજ નથી. અહિંમાં આવાં આવાં રોદણાં હોવા છતાં આપણા સુશિક્ષિત બાલ્યુઓ “ અંગ્રેજોએ રાજ્ય સુત્રો હવે અમને સોંપી દેવાં જોઈએ ” કહી શોર મચાવે છે ! એવી સ્થિતિ જોઈને હસવું કે રડવું તેજ મને તો સમજતું નથી. * અરેરે ! જેના યોગે મનુષ્યના અંગમાં આત્મપ્રત્યય, લોકસેવા, આત્માવદન ઇત્યાદિ ધમ્મવા જોગ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે તે પૌરૂષી તેજ ક્યાં ગયું ? પૌરૂષત્વ મુખ્ય લક્ષણ સ્વાર્થત્યાગ એ છે, અહંપણું નહિ હો ! બીજાનાં અંતઃકરણ આકર્ષી લેતાં પહેલાં મનુષ્યે આગળ થઈને બીજાઓના હિતને ખાતર પોતાના પ્રાણ શુદ્ધાં આપવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. ”

* સ્વામી વિવેકાનંદના સમયની વાત છે; પરિસ્થિતિ ત્યાર પછી તો ઘણી બદલાઈ છે.—અનુવાદક.

એક ભક્તે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનું ચરિત્ર લખ્યું હતું; તેમાં તેણે જે લોકો રામકૃષ્ણને ઇશ્વરી અવતાર નથી માનતા તેમના પર યથેચ્છ વાક્યપ્રહાર ચલાવ્યા છે. તે જોઇને સ્વામીજીને બહુ માઠું લાગ્યું અને તેમણે તે લેખકને પોતાની કને બોલાવી મંગાવીને નીચે પ્રમાણે તેની ખૂબ ઝાટકણી કાઢી:—

“એવી રીતે બીજા પર અપશબ્દોનો વર્પાદ વર્ષાવવાનો તને એવો તે શો અધિકાર છે વા? તારા ગુરૂને લોકો અવતારી પુરુષ ન માને તેમાં શું થઇ ગયું? આપણે શું કોઇ નવીન પંથ સ્થાપન કર્યો છે? જો એ રામકૃષ્ણને પૂજ્ય માને નહિ તેમને શત્રુ લેખનારા આપણે રામકૃષ્ણપંથી છીએ શું? તારા આ ગાંડા અભિમાનથી તો તેઓશ્રીની યોગ્યતા કમી થઇને તેમને હલકાપણુંજ માત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. તારા ગુરૂ જે પરમેશ્વરજ છે, તો પછી તારે એ પણ સમજવું જોઇએ કે તેને ગમે તે જણ ગમે તે નામથી સંબોધે તોપણ તેની તે હાક તેનેજ જઈ પહોંચવાની. બીજાને ગાળો ભાંડનારો તું તે કોણ? એમ કરીશ તો પછી તારા બોલવા તરફ તેઓ ધ્યાન આપશે એવું તને લાગે છે ખરું? કેવો મૂર્ખ! પહેલાં પોતાનું અંતઃકરણ બીજાને આપે ત્યારેજ બીજાનાં અંતઃકરણ પોતાના પ્રતિ આકર્ષાય. એવો કોઇજ પ્રકાર ન હોવા છતાં બીજાઓ તારું બોલવું શેનું સાંભળે?”

થોડી વારે મિજાજ દંડો થયા પછી સ્વામીજી ગંભીર ભાવે અને કંઈક ઉદાસપણે બોલ્યા, “બાપુ, મનુષ્યમાં ખરી વીરમુક્તિનો આવિર્ભાવ થયા વિના સત્પુરુષપર તેની શ્રદ્ધા ક્યાંથી બેસે? અને તેને આત્મનિવેદન પણ તે ક્યાંથી કરે? વીરજનોને ઉચિત એવું આદર્શ અંગમાં પ્રકટયા વિના મનુષ્યના મનમાં રહેલા દેવ અને માત્સર્ય એ દુર્ગુણો દૂર થવાના નથી; અને જ્યાં સુધી મનુષ્યની અંદરના આ દુર્ગુણો નામશેષ થયા નથી ત્યાં સુધી તે મનુષ્યને ખરો

સુધરેલો કેવી રીતે કહેવાય ? આપણા આ દેશમાં ખરું મર્દપણું, ખરું
વીરત્વ છેજ ક્યાં ? નથી, રે ! તે કોઈ ઠેકાણે નથી ! કેટલી શાય-
નીય સ્થિતિ એ ! કોઈને કોઈ ઠેકાણે પણ તે નળી આવશે એ
આશાથી હું આજ કેટલા દિવસથી જ્યાં ત્યાં એક સરખી નજરથી
જોયા કરું છું; પણ આજપર્યંત મને તે એક જણની અંદરજ જણાયું
છે, ફક્ત એક જણનીજ ”.

પ્રશ્ન:—તે કોની અંદર વાર, સ્વામીજી ?

સ્વામી:—ખરું આત્મનિવેદન-નિસ્સીમ ગુણભક્તિ-મને ફક્ત ૭૦
સી૦—એમની અંદરજ જણાઈ આવી છે. પોતાના જીવની પણ પરવા
ન કરતાં ગમે તે વખતે ગમે તે કાર્ય કરવાની તેમની તૈયારી હતી,
તેથીજ શ્રી રામકૃષ્ણે તેમના જીવિતના રક્ષણનો ખાર પોતાને માથે
લીધો હતો. તેમણે કંઈ કર્યું કે તેઓશ્રી તેનું રક્ષણ કરવાને તૈયારજ !
કેટલી વિલક્ષણ અને અલૌકિક ગુણિષ્ટા એમની ! આત્મનિવેદનનો
ધડો મેં તેમની પાસેથીજ લીધો છે.

એમ કહીને સ્વામીજીએ પોતાના જોડેલા અને હાથ કપાળે
અડકાડીને આદરપૂર્વક તેમને નમસ્કાર કર્યા.

બાળના દુઃખનું અદ્ય અંશે પણ દારણ થનારો મનુષ્ય સ્વામી-
જીને જોવો પણ ગમતો નહિ. તેમાં વળી શ્રીરામકૃષ્ણના એક
શિષ્યને હાથેજ એવો પ્રમાદ થયો છે, એમ જાણીને તો તેમને બહુજ
દુઃખ થયું અને તેમણે તે શિષ્યની ઝાટકણી પણ ખૂચ કાઢી. એ
વખતે સ્વામીજીની પ્રકૃતિ સારી નહોતી; તેમાં આ પ્રકોપથી તે
વધારે બગડશે એમ ત્યાં બેઠેલી મંડળીને લાગ્યાથી એકે એકે કરી
બધાય ત્યાંથી હળવે રહીને ખસી ગયા.

કુરૂક્ષેત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન—પાંડવોના સમયમાં રથોના આકાર—ઐતિહાસિક ચિત્ર કેવું હોયું જોઈએ—હાલમાં ચિત્રકલા તરફ કોણ વળે છે—અર્જુનના રથપરથી ગીતાનો ઉપદેશ કરનારા શ્રીકૃષ્ણનું ચિત્ર કેવું જોઈએ—ગીતાનું સ્હુસ્થ—કર્મયોગ.

—૦૦—

સ્વામીજીની પ્રકૃતિ હવે (૧૮૯૯) સારી પેઠે સુધરી હોવાથી ખીજ વાર અમેરિકા જવાની તેમની તૈયારી ચાલી રહી હતી. પોતાના એક ઇષ્ટમિત્રને મળવા સાડ તેઓશ્રી કલકત્તા ગયા હતા; ત્યાંથી પાછા ફરતાં બાગ્યજનવાસી બલરામ બાબુને ઘેર થોડો વખત થે.જ્યા. તેઓશ્રીને બેલૂર મઠમાં જવાનું હોય એક જણ તેમને સાડ નૌકા ઠરાવવા ગયો હતો. તેટલા અવકાશમાં સ્વામીજીએ પોતાના ખીજ એક મિત્રને પોતાની સંગે મઠમાં આવવાનું કહેણ મોકલ્યું. તે મુજબ તે મિત્ર આવી પહોંચતાં તેની અને સ્વામીજીની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે સંભાષણ ચાલ્યું:—

સ્વામીજી:—આજ એક મોટી ગમ્મતની વાત થઈ. હું મારા એક મિત્રને ત્યાં ગયો હતો. તેણે એક ચિત્ર કઢાવ્યું હતું. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન કુરૂક્ષેત્રના સમરંગણપર રથમાં બેઠેલા છે, કૃષ્ણ હાથમાં ઘોડાની લગામ પકડીને અર્જુનને ગીતાનો ઉપદેશ કરી રહ્યા છે, એવો ભાવ તે ચિત્રમાં દાખવ્યો હતો. મિત્રે લઈને તે તસવીર મને બતાવી અને પૂછ્યું કે “ કેમ, એ ચિત્ર તમને કેવુંક ગમે છે ? ” મેં તેના જવાબમાં ‘ ઠીક છે ’ એટલું જ કહ્યું. પણ તેટલાથી તેને સંતોષ વળ્યો નહિ. એમાં ખરેખરા ગુણદોષ કીયા છે તે મને કહો એવો તેણે આગ્રહ ધરવાથી મેં તે ચિત્ર સંબંધી મારો ખીલકુલ ખરેખરો મત કહ્યો; તે આ પ્રમાણે:—“ આ ચિત્રનું આલેખન મારા મનને

જરફે પસંદ નથી. એનું પહેલું કારણ એ કે શ્રીકૃષ્ણના સમયનો રથ હાલના પ્રમાણે ધુમટાકૃતિ નહોતો; સિવાય, શ્રીકૃષ્ણની આકૃતિમાં ખરો આવિર્ભાવ નથી. ”

મિત્ર:—શું કહોછો ! ધુમટાકૃતિ રથ તે સમયે આપણે ત્યાં ઉપયોગમાં નહોતા ?

સ્વામી:—ખરૂં જ કહું છું. યુદ્ધના સમયથી આપણા દેશમાં કલાદિક વિષયોમાં ખીલકુલ ઘોટાળો થઈ ગયો છે, એ વાત તને ખબર નથી શું ? રાગ લોક ધુમટાકૃતિ રથમાં બેસીને કદી યુદ્ધક્ષેત્રમાં જતા નહિ. અધુના રજપૂતાનામાં જે રથ મળી આવે છે તેનું પ્રાચીન કાળના રથ જોડે બહુજ સામ્ય છે. ગ્રીક પુરાણમાંના રથોનાં ચિત્ર તેં જોયાં છે કે ? તેને બે પૈડાં હોય છે, તથા તેના પૃષ્ઠ ભાગમાં અંદર પેસવાનું દ્વાર હોય છે; તેવીજ જાતનો આપણો રથ હતો. તસવીરની અંદર આવી ખારીક સારીક બાબતની ઉપેક્ષા થાય તો પછી તેવી તસવીર કાઢવામાં અર્થ પણ શો ? જે કાળનું ચિત્ર કાઢવું હોય તે કાળની સ્થિતિનો તેમજ બાબતોનો ચિત્રકારે પોતે સારો અભ્યાસ કર્યા પછીજ જો એનું ચિત્ર કાઢવામાં આવે તો તે ઐતિહાસિક ચિત્ર ખરેખર સાઈ કહી શકાય. ખરી પરિસ્થિતિ આલેખાવી જોઈએ, નહિંતો પછી તે ચિત્ર શા કામનું ? આજકાલ આપણે ત્યાં ચિત્રકારનો ધધો કોણુ કરે છે વાર ? તો કે શાળાના અભ્યાસમાં જેની મતિ ચાલતી નથી હોતી, ઘરનાં માણસોએ હરેક બાબતમાં જેને નિષ્પયોગી ગણી કાઢ્યો હોય છે તેવો માણસ ચિત્રકાર બને છે. એવા માણસને હાથે ખરા ચિત્રકૌશલ્યનું કામ ક્યાંથી નિપજે વાર ? એકાદા સર્વોગ સુંદર નાટકને રચવામાં જેટલું બુદ્ધિસામર્થ્ય જોઈએ છે, તેટલુંજ બુદ્ધિ સામર્થ્ય એક ખરેખર સાઈ ચિત્ર કાઢવામાં જોઈએ છે.

પ્રશ્ન:—ત્યારે એવી તસવીરમાં કૃષ્ણનું ચિત્ર કેવું આલેખાવું જોઈએ ?

સ્વામી:—કૃષ્ણ ખરેખરા જેવા હતા તેવાજ આખેહુજ ચિત્રમાં દાખવવા જોઈએ;—ગીતા માંહેનાં તત્ત્વોના તે મૂર્તિમંત પૂતળુંજ હોવા જોઈએ. કર્તવ્ય બજાવવાની છેક છેલ્લી ઘડીએ જે અર્જુન અનાર્ય જેવા હૃદયદૌર્બલ્ય અને સમરપરાંગમુખતાથી પરકાષ્ટ પડ્યો, તે અર્જુનને ગીતાના રૂપમાં ધર્મમાર્ગનો ઉપદેશ કરતી વેળા શ્રી કૃષ્ણની મૂર્તિ ગીતાના મુખ્ય તત્ત્વથી નખશિખાન્ત ભરેલી જણાવી જોઈએ. ગીતાનું મુખ્ય તત્ત્વ તેમના રોમેરોમથી બહાર ઝડતું હોય એવું દેખાવું જોઈએ.

એમ કહીને શ્રીકૃષ્ણનું ચિત્ર જેવું કઢાવું જોઈએ તે ડાળમાં પોતે ઉભા રહીને સ્વામીજી બોલ્યા—“ જો, આમ જો, આવી રીતે ઘોડાની લગામ તેમણે જેથી રાખેલી હોવી જોઈએ;—લગામ એટલી બધી જે ચાયલી જોઈએ કે તેના ચોગે ઘોડા પાછલા બે પગોપર ટકાર ઉભા રહીને આગલા બે પગો હવામાં પછાડતા હોવા જોઈએ, તથા મોઢે તેઓ એક સરખા ફેંફાટતા હોવા જોઈએ. તે સમયની શ્રી કૃષ્ણની મૂર્તિમાં અસામાન્ય કાર્યાવેગ દગોચર થયો જોઈએ. તેમનો સખા જગપ્રસિદ્ધ યોદ્ધો જે અર્જુન તે દૌર્બલ્ય અને આદાસિન્યથી મોહિત થઈને વિષણુ મને ધનુષ્યબાણ ફેંકી દઈને શોકાકુલ ચિત્તે એકાદ રણબીર પ્રમાણે યુદ્ધપરાંગમુખ બનીને બંને સૈન્યની મધ્યમાં ઉભેલા રથના આગલા ભાગમાં આવીને બેઠેલો હોવો જોઈએ. તે વારે એક હાથમાં ચાખૂક અને બીજા હાથમાં જોરથી લગામ પકડેલા શ્રી કૃષ્ણ આમ વળ્યા હોવા જોઈએ, અને દિવ્ય પ્રેમ અને મહાનુભૂતિથી યુક્ત-શાંત અને ગંભીર એવા-પોતાના બાલક જેવા મુખથી અર્જુન પ્રતિ જોતાં જોતાં તેમણે પોતાના પ્રિય સખા અને

બક્તને ગીતાનો ઉપદેશ કર્યો હોવો જોઈએ. ત્યારે કહે જોઈએ ગીતા-પદેશકનું આત્મ ચિત્ર તારા જોવામાં આવે તો તેમાં તને કેવા ભાવ જણાય ?

મિત્ર:—શાંતતા, ગાંભીર્ય અને નિઃસ્વયંથી યુક્ત થયેલી કાર્યપટુતા તે મૂર્તિમાં સ્પષ્ટ જણાશે.

સ્વામી:—તદન ખરું ! સર્વ શરીરમાં વિલક્ષણ કાર્યાવેગ જણાશે; પણ નીલવર્ણ આકાશ પ્રમાણે શાંત અને ગંભીર એવા મનનું પ્રતિ-બિંબ ચહેરા ઉપર સ્પષ્ટ ઉઠેલું હશે ! ગીતાનું મુખ્ય તત્ત્વ એજ છે કે -સંસારમાં ગમે તે અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તોપણ નિરંતર પરમેશ્વરના પદ્મમલમાં મન રત રાખીને મનુષ્યે સ્થિર, ગંભીર તથા શાંત રહેવું.

કર્મણ્યકર્મ યઃપશ્યેદકર્મણિચ કર્મયઃ ।

સશુદ્ધિમાન્ મનુષ્યેષુ સયુક્તઃ કૃત્સન કર્મકૃત્ ॥

(ગીતા અ. ૪. શ્લોક ૧૮.)

અર્થ:—નિષ્કામ યુદ્ધિથી કરેલું ધર્મવિહિત કર્મ તે અકર્મ, એટલે તે કરવા છતાં ન કર્યા સરખુંજ છે અને તેનાથી દોષ લાગતો નથી. પણ સામાન્યજનોની દૃષ્ટિએ તો કંઈ પણ ન કરવું તેનું નામ અકર્મ હોય છે, કિંતુ તે ખરી અકર્મની સ્થિતિ નથી, કારણ મનથી તો કર્મ થતુંજ હોય છે. સિવાય, દેહનાં કર્મો અંધ થવાં પણ શક્ય નથી. આ વાત જે જન જાણે છે તેજ મનુષ્યોમાં યુદ્ધિમાન છે, સકળ કર્મો કરવા છતાં તે યોગી છે.

કાર્યનિરત હોવા છતાં જેનું ચિત્ત શાંત અને સ્થિર રહે છે તથા જે બાહ્ય કર્માચરણ કરતો ન હોય છતાં બ્રહ્મ ચિંતનના રૂપે કર્મ પ્રવાહ જેના અંતઃકરણમાં અસ્ખલિત વહન કર્યે જાય છે, તેજ

મનુષ્યોમાં ખરો બુદ્ધિમાન છે, તેજ ખરો યોગી છે અને તેજ ખરો કર્મકારી છે.

એટલામાં નૌકા દરાવવા માટે ગયેલો માણસ આવી પહોંચ્યો અને નૌકા તૈયાર છે એમ જણાવ્યું.

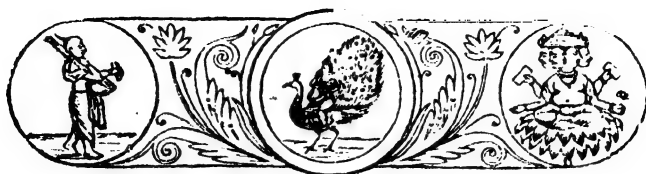
નૌકા પ્રતિ જતાં જતાં પણ તેમનું બોલવું ચાલુજ હતું.

સ્વામી:—આ તત્વ પ્રત્યેક જણના મનમાં દસાવવું જોઈએ કે કર્મ—એક સરખું અપ્રતિહત કર્મ—ઉદ્યોગ, એક સરખો ઉદ્યોગ કર્યા જવું; પરિણામ કે ફળ તરફ નજર નાંખવી નહિ અને ચિત્તને પ્રભુનાં ચરણારવિંદમાં નિરંતર સ્થિર રાખવું !

પ્રશ્ન:—પણ ત્યારે મહારાજ કર્મયોગજ ન હોય કે આ ?

સ્વામીજી:—એજ કર્મયોગ. પણ અંગમાં નિરંતર અભ્યાસ અને ભક્તિ હોયા વગર એ કર્મયોગ કોઈપણ સધાવાનો નહિં. ચારે યોગોનો એક તંત્રે તથા એક સમયાવચ્છેદે અભ્યાસ અને આચરણ કરવું એજ મુખ્ય બાબત છે; નહિ તો મનુષ્યનું લક્ષ ભગવંત પ્રતિ પૂર્ણપણે રહીજ શકે શી રીતે ?

ભાગ છઠ્ઠો સમાપ્ત.

સ્વામી વિવેકાનંદ

અમના સદુપદેશ

ભાગ ૭ મો-પત્રો.

પત્ર ૧ લો—આગમઝાર, કલકત્તા, ગુલામ ૬, ૧૮૯૦.

જ્ઞાલા સ— અને ક—

x x x x

ગ.—તો મને હજી પહેલાંના જોવોજ ઢંગધડા વિનાનો લાગે છે. એનામાં કંઈ ફેરફાર થયો નથી, સિવાય કે દેશાટણના યોગે એની મસ્તી અને ઉચ્છ્વસવતા કમી થઈ છે અને આપણે માટે તેમજ ગુરુદેવ માટે તેનો પ્રેમ વધ્યો છે. તે ધીટ છે, બહાદુર છે, પ્રમાણિક છે અને અડગ પણ છે. એને ઉપયોગી નર બનાવવા કાળે ખોટ માત્ર મનોબળયુક્ત કોઈ માર્ગદર્શકનીજ છે. એવા કોઈ ઉપદેશકની પ્રતિભા એનાપર પડતાં તે ભક્તિપૂર્વક તેને શરણે જવા પ્રેરાશે અને પરિણામે તે એક સરસ નર નીવડશે.

x x x x

થોડાજ વખતમાં, ભાડા જોગા પૈસાની સવડ થતાં તરતજ આલ્મોરા જવાનો મારો ઇરાદો છે. ત્યાંથી પછી પતિતપાવની ગંગાજીના તીરપ્રાંત ધરવાસના એવા કોઈ સ્થાનમાં જવા ધારૂં છું કે જ્યાં હું દીર્ઘ સમાધિ માટે નિરાંતે રહી શકું. ગ—મારી સાથે આવશે. અને ખરે ! એજ વિચાર અને વૃત્તિથી એને હું કાશ્મીરથી આ તરફ લાવ્યો છું.

હું નથી ધારતો કે તું કલકત્તા આવવાની ઉતાવળ કરે. રખડવાનું તેં પૂરું કર્યું છે. ભત્તા તે ઠીક થયું, પરંતુ તારે કરવાની એક ચીજનો હજી તેં પ્રયત્ન સુદ્ધાં નથી કર્યો અને તે એ કે નિશ્ચયપૂર્વક ધ્યાન ધરવા બેસવું. જ્ઞાન એવી વસ્તુ નથી કે તે સહસા પ્રાપ્ત થઈ શકે. “ ઉઠ, બહાલી દીકરી ઉઠ, તારા લખવિધિની સઘળી તૈયારી થઈ ગઈ છે અને તારી હાજરીની રાહ જોવાય છે ” એમ કહી નિદ્રાવશ થયેલી કન્યાને એકાએક જાગ્રત કરી શકાય છે, તેવી રીતે જ્ઞાનને જાગ્રત કરી શકાતું હોય એમ હું નથી માનતો. મારૂં દૃઢ માનવું છે કે કોઈ પણ યુગમાં ધર્મી થોડાંજ માણસો જ્ઞાનને પામે છે અને તેથી આપણે ઠેઠ મરણપર્યંત મથ્યા કરવું જોઈએ—એને મારેતો યત્ન સતત ચાલુજ રાખવો જોઈએ. એ મારી જૂની પુરાણી રીત છે, સમજ્યા ? આધુનિક સંન્યાસીજ્ઞાનના તૂટ વિષે તો હું બહુ અચ્છી રીતે જાણું છું. શાન્તિ અને સામર્થ્ય તને મળે એવી મારી આશિષ છે.... ..

હાલમાં મારી તંદુરસ્તી બહુ સારી છે અને ગાઝીપુરના નિવાસથી મને થયેલો શયદો કંઈ નહિતો થોડો વખત તો ચાલશેજ એવી મારી ખાત્રી છે. હિમાલયના શીતલ પહાડોમાં દોડી જવા હું તકરારું છું—મારી ઉત્કંઠા ત્યાં જવાને બહુજ તીવ્ર થઈ છે. આ વખત હું પંજાબી બાવા અગર ખીન્ન કોઈ સંત કને જવાનો નથી;—તેઓ

મનુષ્યને તેના ઉત્કૃષ્ટ હેતુમાંથી આડા દોરે છે. માટે આ વખત હું સીધોસડ દિમાલયજ નહીં.

આશ્મેરાનાં હવા પાણી તમને કેવાં લાગે છે ? સ—એ અગર તારે કોઈએ અત્રે આવવાની જરૂર નથી. ઘણા માણસોએ એકત્ર રહેવામાં શયદો શો ? આત્માનું કલ્યાણ ન કરાય તો પછી શા કામનું ? ધધર ઉધર ભટક્યા કરવાની મૂખાર્થ મા કરશો—તે બધું હીક છે—પણ વીર બનો.

નિર્માનમાંહા જિતસંગ દોષા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્ત કામાઃ ॥
 દ્વન્દ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખ દુઃખસંજોગચ્છંત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥
 (ગીતા અ. ૧૫. શ્લો. ૫.)

“ અહંકાર અને મોહથી રહિત, સંગદોષને છૂતનારા, પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં સદા તદ્દલીન રહેનારા તથા કામનાઓ જેમની અત્યંત નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે અને સુખ દુઃખનાં જોડકાંથી જેઓ ખીલકુલ મુક્ત થયેલા છે એવા સુત્ર જનોજ તે અવિનાશી પરમ પદને પામે છે. ”

અગ્નિમાં ભૂસ્કો મારવાનું તમને કોણ કહે છે ? સાધનાને માટે દિમાલય જે તમને અનુકૂળ ન જણાય તો પછી ખીજે કયાં જાઓ. ઉપરાછાપરી આટલા બધા પ્રશ્નો પૂછ્યા એ કેવળ દુર્બળ મનનીજ નિશાની છે. ઉડ ઓ પરાક્રમી પુરુષ, તું જાગૃત થા અને જોરાવર બન ! કામ કામ ને બસ કામ કર્યે જાઓ ! મયો, ખૂમ મયો ! બસ હાલ તો એજ.

પત્ર ૨ જો-અજમેર, ૧૪ એપ્રિલ, ૧૮૯૧.

* * વિશુદ્ધ અને નિઃસ્વાર્થી બનવાનો યત્ન કરો-
એમાંજ બધો ધર્મ સમાયેલો છે. * *

પત્ર ૩ જો-આણુ, ૩૦ એપ્રિલ, ૧૮૯૧.

પેન્ના બ્રાહ્મણ બહુકને ઉપનયન સંસ્કાર આપ્યો ? તમે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરો છો કે ? ક્યાં સુધી આગ્યા ? મને લાગે છે કે તમોએ પ્રથમ ભાગ તો પૂરો કર્યો હશે. ... તમારી શિવપૂજામાં તો તમે દક્ષ છો ને ? જો ના હો તો તેમ થવાને પ્રયત્ન કરજો. “પ્રભુનું સામ્રાજ્ય પ્રથમ ખોસો યાને પ્રભુમય બને! એટલે બીજું બધુંજ તમેને આવી મળશે.” ઇશ્વરને અનુસરો અને તમારી સર્વ ઇચ્છાઓ સફળ થશે. ... જાને સેનાપતિ સાહેબોને મારાં સ્નેહાભિનંદન કહેશો. તેઓ મોટા ઔદ્યેદાર હોવા છતાં મારા જેવા એક અકિંચન ક્ષત્રીપ્રતિ બહુ મમતા રાખતા હતા. વત્સો ! ધર્મનું રહસ્ય ખાલી સિદ્ધાંતોમાં નહિ પણ વ્યવસ્થામાં રહ્યું છે. ભલા થવું અને ભલાઈ કરવી-એજ ધર્મ સર્વસ્વ છે. ‘પ્રભુ, પ્રભુ’ એમ આરડ્યા કરનારો માણસ ખરો ધાર્મિક નથી પણ જો એ પરમ પિતાની ઇચ્છાનુરૂપ વર્તે છે તેજ ખરો ધર્મિષ્ઠ છે. મારા અલગરી યુવકો ! તમારી મંડળી બહુ સારી છે અને મને આશ્ચર્ય છે કે ધણી નજદીક બવિષ્યમાં તમારામાંના ધણી જણ સમાજના શણગારરૂપ અને માતૃ-ભૂમિને આશિર્વાદ સમાન થઈ પડશે. એજ.

તા. ક.—કદાચ કોઈ કોઈવાર સંસારચક્રના ઘૂમરડા લાગે તો તેથી ગમરાતા ના; થોડાજ સમયમાં તે રૂઝાઈ જશે અને પછી સઘળાં સારાં વાનાંજ થશે.

પત્ર ૪ થો—માઉન્ટ આયુ, ૧૮૯૬.

મન ગમે તેવું વલણ પડે તોપણ તમારે જપ કર્યાજ કરવાના છે. હરબક્ષને કહાએ કે પ્રાણાયામની એણે નાચેની રીત પ્રમાણે શરૂઆત કરવાની છે.

પહેલાં ડાખા નરકોરાદારા, પછી જમણા નરકોરાદારા અને ફરી પાછું ડાખા નરકોરાદારા એ પ્રમાણે પ્રાણાયામ કરે.

તમારા સંસ્કૃત અધ્યયનમાં ખૂબ ખંત રાખજો.

પત્ર ૫ મો—અમેરિકાથી લખેલો.

* * * પ્રમાણિકતા એજ સૌથી સરસ નીતિ છે અને સદ્ગુણી માણસને અતે લાલજ થાય છે. ... ... વસ્તુ, આટલું તો તું હમેશાં યાદ રાખજે કે હું ગમે તેવા અને ગમે તેટલા કામમાં રોકાયો હોઈ છું, કે ગમે તેટલો દૂર ગમે તેટલા મોટા બેઠેખાંઓના સંગમાં વસતો હોઈ છું, તોપણ નિત્યે હું મારા એકે એક મિત્રને-કંગાલમાં કંગાલ મિત્રને પણ સરનેહ સંભાળું છું, તેમને માટે પ્રભુજીને પ્રાર્થુ છું અને તેમનું શુભ વાંચું છું.

પત્ર ૬ ઠો—લંડન, ૬ ફી જુલાઈ, ૧૮૯૬.

* * * *
* * * *

આટલાન્ટિક મહાસાગરના આ પારના મૂલકમાં (ઇંગ્લંડમાં) મારો વ્યવહાર બહુ સારી રીતે ચાલે છે.

રવિવારનાં વ્યાખ્યાનો તેમજ વર્ગી બીલકુલ ક્રતેહમંદ નીવડ્યાં

છે. સીઝન હવે ખલાસ થઇ છે અને હું પણ હવે આવી રહ્યો છું, અર્થાત્ કે ખૂબ ઋમિત થયો છું. તેથી મિસ મુલરની સાથે હું સ્વિત્ઝ-લૅન્ડની મુસાફરીએ જવાનો છું. ગ—ખૂબ માયાળુ થયા છે. જ—એ તેમને બહુ ખૂબીમરી રીતે ઠેકાણે આપ્યા. અહા ! શું એ જ—નું બુદ્ધિચાતુર્ય અને શું તેણીની જ્ઞાત રીત ! એના ચાતુર્ય અને કામ કરવાની હાથોટીપર ખરેખર હું શ્રીદા છું. તેણી એક રાજ્યકાર્ય-ધુરંધર નારી છે. તે એક આખું રાજ્યતંત્ર ચલાવી શકે તેમ છે. એ બાઇનામાં છે તેવી જાતની સંગીન અને સારી બુદ્ધિ મનુષ્ય પ્રાણીમાં મેં ભાગ્યેજ જોઈ હશે. આવતી પાનખર ઋતુમાં હું અમેરિકા પાછો ફરીશ અને ત્યાંનું કામ સંભાળીશ.

વિશેષ કે ઇંગ્લેન્ડનું કામ શાંત પણ સંગીન રીતે વધતું જાય છે. ધણાં સ્ત્રી પુરૂષો આવીને મારી સાથે તત્સંબંધમાં વાતો કરે છે. આ બ્રિટિશ શહેનશાહત, ગમે તેટલા તેના દોષો છતાં, દુનિયામાં અત્યાર સુધીમાં અસ્તિત્વમાં આવેલા કોઈ પણ રાજ્યતંત્ર કરતાં, વિચારોના ફેલાવા માટે બહુ જળરજરત યંત્ર છે. એ યંત્રના કેન્દ્રમાં હું મારા વિચારો મૂકવા માગું છું કે જેથી દુનિયાભરમાં તે પ્રસરે. અલબત્ત, સઘળાંજ મહાન કાર્યો ધીમાં હોય છે અને તેમની સિદ્ધિના માર્ગમાં વિટંબણાઓની વિપુલતા હોય છે. તેમાં પણ આપણા લોકના સંબંધમાં તો સવિશેષ તેમ હોય છે, કેમકે આપણે હિંદુઓ એક જીતાયલી પ્રજા છીએ. છતાં એટલાજ માટે તો કાર્ય કરવાની આપણી ફરજ છે. યાહૂદી લોકોએ રોમન સલ્તનતને તેમના આધ્યાત્મિક આદર્શોથીજ મહાત કરી હતી. તમે જાણીને ખુશી થશો કે હું પણ રોજ આમોશી અને અનુકંપાના કંઈને કંઈ પાઠ શીખું છું. મોટા ઢંચા દરજ્જાના અને બલાહય ઍંગ્લોઇંડિયનોમાં પણ પ્રભુને નિહાળવા માંડતો હોઈ એમ મને લાગે છે. વળી મને એમ પણ લાગે છે કે ધીરે ધીરે હું

એવી સ્થિતિએ પહોંચવા લાગ્યો છું કે જ્યારે હું “સેતાન” જેવી કોઈ વિભૂતિ જે ખરેખર હયાત હશે તો તેને પણ ચલાઈ શકીશ.

મારી વીસ વરસની ઉંમરે હું અત્યંત અસમભાવશીલ અને હઠીયો ઝનુની હતો; તે વખતે હું કલકત્તા નગરના થીએટર બાગુના લત્તામાં કુટપાથ ઉપર કદી ન ચાલતો. આજે તેત્રીસ વરસની ઉંમરે હું વેશ્યાઓની સાથે એકજ ઘરમાં રહી શકું એટલુંજ નહિ પણ તેમને તિરસ્કારનો કે ઠપકાનો એકદો બોલ કહેવાનો વિચાર સુદ્ધાં મને કદી નહિ આવે. આ શું અધોગતિનું પરિણામ છે ? કે પછી હું વિશ્વપ્રેમ કે જે સ્વયં પ્રભુ છે તેમાં વિકસિત થતો જાઉં છું તેનું પરિણામ છે ? વિશેષ મેં એમ પણ સાંભળ્યું છે કે મનુષ્યને જે પોતાની આસપાસ અનર્થ ન જણાય તો તે સુકૃત કરી શકતો નથી—કમે કમે તે એક જાતના પ્રારબ્ધવાદને વશ થઈ જાય છે. મને તો તેવું નથી જણાતું. ઉલટ પક્ષે મારી કામ કરવાની શક્તિ વધતી જાય છે અને પરિણામમાં પણ તે અત્યંત અસરકારક થતી જાય છે. કોઈ કોઈ દહાડો હું એક જાતના અત્યાનંદમાં ડુબી જાઉં છું. મને તે વખતે એવું થઈ જાય છે કે જાણે હું પ્રત્યેક જાણને અને પ્રત્યેક વસ્તુને આશિર્વાદ આપું. જાણે એકેએકને ચલાઈ અને ભેટું અને તે વખતે મને ખરેખર એમ જણાય છે કે પાપ અને અનર્થ એ કેવળ ભ્રમ છે. બહાલા ૬—અત્યારે હું એવીજ એક અત્યાનંદની સ્થિતિમાં છું અને મારા પ્રત્યે તમારા તેમજ શ્રીમતી લ—ના સ્નેહ અને મમતાના વિચારથી મ્હારાં નયનો ખરેખાત આનંદાશ્રુથી ઉભરાઈ જાય છે. મારા જન્મને હું કૃતાર્થ માનું છું. અહિં આં હું અત્યંત માયા અને પ્રેમનો ભાગી થયો છું અને જે અનંત પ્રેમે, જે પ્રેમધન પ્રભુએ મને જન્મ આપ્યો છે તેણે મારા એકેએક કૃત્ય—ભલા કિંવા ખુરા કૃત્ય—ની સંભાળ લીધી છે (ચમકો નહિ) કારણ હું તે કાણ

માત્ર ? જેની સેવા માટે-જેના પ્રીત્યર્થે શું મારાં પ્રિયજનો, મારા આનંદો, મારા જીવંતી વગેરે સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો છે તેના હસ્તમાંના એક હથિયાર સિવાય અન્ય સ્થિતિ મારી કદી ક્યારી હતી ? તે મારો લીલાધન પ્રાણપ્યારો છે અને હું તેનો ગોઠીઆ છું. તાલ કે તાંત જેવું વિશ્વમાં કંઈજ નથી ! ક્યું તાંત એને બાધે છે ? એ અદ્ભુત ખેલાડીજ એના લીલાક્ષેત્રના સર્વ ભાગોમાં આ રૂદન અને હાસ્યની રમત રમે છે—અર્થાત કે ઘડીમાં કાકને રડાવે છે તો ઘડીમાં કાકને હસાવે છે ! એ કેવળ એની લીલાજ છે ! મોટી રમુજ છે, જ—કહે છે તેમ તે એક મોટી રમુજ છે.

આ દુનિયા બડી રમુજ છે અને તેમાં સૌથી રમુજ ચંલકું જોઈએ તો તે એ પાતે—એ પ્યારો પ્રાણુ સખા—એ અનંત ધ્રુવરજ છે ! રમુજ જ નહિ તો બીજું શું ? બ્રાત્રીભાવ કહો કે સખા ભાવ કહો—પણ જાણે ધાંગાણાખોર છોકરાંઓની શાળાને આ સંસારના કીડાંગણમાં રમવા છોડી મૂકી ન હોય, એના જેવો ખેલ છે ! કેમ નહિ વાર ? વખાણુ કેનાં કરવાં, કે દોષ કેનાં દેવો ? એ બધીજ એની લીલા છે. લોકો સમજૂતિ અને ખુલાસા માગે છે, પણ એને વિષે તે શી સમજૂતિ આપી શકાય ? તે જ્ઞાનતાંતુ રહિત છે, તેમ એને તર્કશક્તિ પણ નથી. છતાં એ નહિ જેવા જ્ઞાન અને તર્કથી તે આપણને મૂખાં બનાવે છે, પરંતુ આ વખતે તે મને ઝોકતો નહિ જુએ.

‘પ્રેમ’ એ તર્કબુદ્ધિ, બહુતર અને વાણીથી પર છે અને એજ પ્યારો પરમાત્મા છે. આહા ! એ પ્રભુ પ્રેમનો પ્યાલો પાને ચાલો આપણે તેનાં ચકચૂર થઈએ.

પત્ર ૭ મો—લંડન, ૫ મી ઑગસ્ટ, ૧૮૯૬.

હાલા સાહેબ—

આપની મમતાભરી મુઆરકાદી માટે અનેકશઃ ઉપકાર માનું છું. મારે એક તપાસ કરવાની છે. મારે જે હકીકતની જરૂર છે તે મોકલાવી આપવા કૃપા કરશો તો હું ઘણો ઉપકૃત થઈશ.

મારી મરજી આલ્મોરામાં કિંવા આલ્મોરાની નિકટમાં એક મઠ સ્થાપન કરવાની છે. સાંભળ્યા પ્રમાણે આલ્મોરાની નજદીકના એક બંગલામાં રામસે નામનો એક ગૃહસ્થ રહેતો હતો અને તે બંગલાની આસપાસ ફરતો બગીચો પણ હતો. એ બંગલો આપણને વેચાણ ન મળે? એની કિંમત શું છે? જો વેચાણ મળે તેમ ન હોય તો નિદાન બાટે મળી શકશે કે કેમ?

વિશેષ તમારી પોતાની જાણમાં એવું કોઈ સ્થાન આલ્મોરાની નજીકમાં છે કે જ્યાં આગળ હું બગીચા વગેરેની સગવડ માથે મારો મઠ બાંધી શકું? કોઈ આખી ટેકરીની ટેકરી આપણા સ્વાધીનમાં આવી જાય તો વધારે સારું.

પત્ર ૮ મો—લંડન, ૨૧ નવેમ્બર, ૧૮૯૬.

પ્રિય હાલાજી—

સાતમી જાન્યુઆરી સોરેં હું મદ્રાસ આવી પહોંચીશ; થોડા દિવસ સપાટ પ્રદેશોમાં ગાળી આલ્મોરા આવવાનો ધરિદો રાખું છું.

મારી સંગે ત્રણ અંગ્રેજ મિત્રો છે. તેમાંના એ જણ, શ્રીયુત અને શ્રીમતી સેવિયર, આલ્મોરામાં વસવાટ કરવાનાં છે. તેઓ મારા શિષ્ય છે સમજ્યા? અને તેઓજ મારે કાળે હિમાલયમાં મઠ બાંધવાના છે; એટલાજ માટે મેં તમોને કોઈ અનુકૂળ સ્થળની જોજ

કરવા લખ્યું હતું. આપણને આખી ટેકરી જોઇએ અને ત્યાંથી હિમ શિખરોનો દેખાવ અત્યાધિત નજરે પડવો જોઇએ. અલપત એવી અનુકૂળ જગાનો જોગ ખાતાં અને મઠતું બાંધકામ પૂર્ણ થતાં વખત લાગશે. દરમ્યાન મારા મિત્રો માટે એક નાનોશો બંગલો બાંડે રાખી લેવાની તજવીજ કરશે. ત્રણ માણસનો સુખેથી સમાસ થઇ શકે એવડો બંગલો જોઇએ. એનાથી વધારે મોટાની અમારે જરૂર નથી. અત્યારે તો નાના બંગલાથી કામ નભશે. મારા મિત્રો આદ્યમોરારામાં એ બંગલામાં રહીને મઠ માટે સ્થાન અને મકાનની તજવીજ કરશે.

આ પત્રનો જવાબ લખવાની તસ્દી ન લેતા, કેમકે તમારો જવાબ મારા હાથમાં આવતાં પહેલાં તો હું હિંદુસ્થાન આવવા ઉપડી ચૂક્યો હઇશ. મદ્રાસ આવી પહોંચતાંજ હું તમને તાર કરીશ.

સર્વ ભાઇઓને મારા સપ્તેમ શુભાશિષ.

પત્ર ૯ મો—લાલા હંસરાજને ત્યાં, રાવલપીંડી, ઓકટોબર, ૧૮૯૭.

હવે તમે બરાબર કરો છો. બહાર આવો મર્દ ! બહાર આવો. આખી જીંદગી ઘોર્યા કરવું શા કામતું ? વખત તો વહ્યો જાય છે. શાઆશ ! એજ ખરો માર્ગ છે.

તમે બહાર પાડેલા ચોપાનીઆ માટે હું તમને બહુ ધન્યવાદ આપું છું—મને ધાસ્તી છે તે માત્ર એટલીજ કે ચોપાનીઆં ઝાઝો ફાયદો નહિ કરે * * કંઈ નહિ, ફાયદો થાય કે ન થાય—સૂર્યનો પ્રકાશ તો એને જોવા દો યાને પ્રસિદ્ધિમાં તો આવવા દો. તમારે માટે અનેક શુભ વચનો બોલાશે તેમજ અનેક કટુ વાક્યો પણ બોલાશે—પણ એતો દુનિયાનો એવો ધારોજ છે !

આજ ખરો સમય છે.

પત્ર ૧૦ મે—આદમોરા, તા. ૧૦ જુન, ૧૮૯૮.

(નૈનિતાલના એક મુસલમાન ગૃહસ્થને લખેલો).

તમારા પત્રના હું બહુ કદર કરું છું અને આપણી માનુભૂમિ માટે ખુદાતાલા અજબ સામગ્રી ગુપચુપ રીતે તૈયાર કરેછે તે જાણી અત્યંત આનંદિત થયો છું.

આપણે એને વેદાન્તવાદ કે ગમે તે વાદના નામથી ઓળખીએ, પણ સત્ય બાબત એમ છે કે અદ્વૈતવાદ એજ ધર્મ અને વિચારનો છેલ્લો શબ્દ છે અને એજ માત્ર એક એવી સ્થિતિ છે કે જ્યાં રહી મનુષ્ય સર્વ ધર્મો અને પંથોને પ્રેમ પૂર્વક નિહાળી શકે. અમારૂં માનવું છે કે તે ભવિષ્યની પ્રયુક્ત માનવસૃષ્ટિનો ધર્મ હિંદુ જાતિ, હીયુ કિંવા આરબ જાતિ કરતાં વધારે પ્રાચીન હોવાથી બીજી જાતિઓ કરતાં એને (અદ્વૈતભાવન) વહેલું પ્રાપ્ત કરવાનું માન હિંદુઓ બલે ખાટે; તોપણ વ્યવહાર અદ્વૈતભાવ કે જે સમગ્ર માનવ જાતિને પોતાનો આત્મા ગણે છે યાને પોતામય લેખે છે અને તદનુસાર વર્તે છે તે ભાવ તો હજી હિંદુઓમાં પણ સામાન્યતઃ ખીલવાનો બાકીજ છે.

બીજા હાથપર અમારો અનુભવ અમને એમ કહે છે કે વ્યાવહારિક આચારજીવનના ક્ષેત્રમાં કંઈ પણ ગણુના કરી શકાય એટલે અંશે આ સમભાવને જો બીજા કોઈ પણ ધર્મના અનુયાયીઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ હોય તો તે કેવળ દસલામ અને દસલામનાજ અનુયાયીઓ છે—બલે પછી આવી જાતના વર્તનનો ગૂઢ અર્થ અને અંદરનો સિદ્ધાંત કે જે હિંદુઓ એક સામાન્ય નિયમ તરીકે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ-સમજી શકે છે તેનાથી તે બીલકુલ અગ્ર પણ હોય.

તેથી કરી અમારી એવી દૃઢ સમજ છે કે વેદાન્તના સિદ્ધાંતો અમે તેવા સરસ અને અજબ હોય તોપણ દસલામની વ્યવહાર મદદ

વગર તેઓ વિસ્તૃત જનસમૂહને માટે ઉપયોગી નહિ થાય. આપણે માનવજાતને એવા સ્થાન પર લઈ જવા માગીએ છીએ કે જ્યાં નથી વેદો, નથી આશ્વમસ કે નથી કુરાન; છતાં એ કામ આપણે વેદ, આશ્વમસ અને કુરાનનો એક રાગ સાધીનેજ કરવાનું છે. માનવી માત્રને શીખવાડવું જોઈએ કે આ બધા જૂઠા જૂઠા ધર્મો એ ખરો ધર્મ ને એકતા છે તેના વિવિધ અવિર્ભાવોજ ખત છે અને તેથી દરેક જાણ ભણે પોતાને મન ગમતો માર્ગ પસંદ કરે.

આપણી માતૃસૂત્રિ માટે તો હિંદુ અને ઇસલામ ને પે મહાન ધર્મ પંથો-વેદાન્ત રૂપી મગજ અને ઇસલામ રૂપી શરીર-તું સંધાન થાય તેમાંજ આશા છે, તેમાંજ મતીતાર છે.

વેદાન્તરૂપી મગજ અને ઇસલામરૂપી શરીરની સહાયથી વર્તમાન અસ્તવ્યસ્તતા અને લમસાણુમાંથી કીર્તિનાં, અશુક્ય અને સંપૂર્ણ એવા ભાવિ ભારતની મુર્તિને ઉદય પામતી હું મારા દૃષ્ટિપથમાં જોઉં છું.

સમસ્ત માનવજાતિ અને ખાસ કરીને આપણી ગરીબડી માતૃસૂત્રિના ઉદ્ધારના કામમાં તમે એક મહાન હાથેયારરૂપ બનો એજ સર્વેશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના.

પત્ર ૧૧ મો—મે, ૧૮૯૫, ગુરુવાર, ન્યુયોર્ક.

બહાલાં મીસીસ બ—

વર્ગોનું કામ બરાબર ચાલે છે અને હાજરી ઘણી સારી રહે છે. પરંતુ આ અડવાડિયે મારે તેમને બંધ કરવા પડશે.

આ ઉન્હાળામાં હું મારી એક શિષ્યા મીસ ડ—ને ત્યાં સહઅધ્યોપ (થાકીઝન્ડ આઇલેન્ડસ) જનાર છું. વેદાન્ત વિષયના જૂના જૂના

અંથો હિંદુસ્થાનથી મારા ઉપર રવાના થઈ ચૂક્યા છે. થાકિઝન્ડ આઇ-લેન્ડસ જઈને વેદાન્ત ફીલસુફીની ત્રણે ભૂમિકાઓ ઉપર અંગ્રેજીમાં એક અંથ લખવાની મારી ઉમેદ છે અને તે પછી કદાચ હું ગ્રીન-એકર જઈ તો જઈ. મીસ ફાર્મરની ઇચ્છા આ કિન્ડાળામાં મારી પાસે ત્યાં વ્યાખ્યાનો અપાવવાની છે.

હાલમાં હું વચન આપ્યા પ્રમાણે પ્રેસ 'એઓસિએશન કાન્ડે' 'અમૃતત્વ' પર લેખ લખવામાં ગુંથાયો છું.

પત્ર ૧૨ મો—શિકાગો, ૨૬ મી જુન, ૧૮૯૪.

મહાન હિંદી કવિ તુલસીદાસ પોતાના રામાયણના મંગળાચરણમાં કહે છે, “સજ્જન દુર્ગન યન્નેતે હં વંદન કર્મ છું, પણ અશ્-સોસ ! કે મારે માટે તો તેઓ યન્ને સરખા પીડાકારી છે—દુરિજનો મારા સંસારમાં આવતાંજ મને વેદના થવા માંડે છે અને સજ્જનો મારો સંગ છોડી જતાંજ હાય ! મારા પ્રાણ લઈ જાય છે (અર્થાત્ કે તેમના જવાથી મને પ્રાણ નીકળી જવા જેટલું દુઃખ થાય છે).”

આ મહા સાધુકવિના ઉપરોક્ત કથનને હું પુષ્ટિ આપું છું. મને કે જેને પ્રભુના લાડીલા સજ્જનોને ચ્હાવા સિવાય આ સંસારમાં અન્ય કંઈ મમત્વ રહ્યું નથી તેને, તો તેમના એટલે કે સાધુજનોના વિયોગથી જીવશેણ કષ્ટ થાય છે. પરંતુ એવા પ્રકાર જનવાજ જેઠાએ. મારા પ્યારા પ્રભુજીની બંસરીના ઓ નાદ ! તું મને દાર, હું તારો પાછળ પાછળ આવું છું. તમારા જેવા કુવીન, પ્રેમાળ અને ઉદાર સત્પુરુષોના સહવાસથી છૂટા પડતાં મને જે દુઃખ, જે વેદના થાય છે તે વર્ણવવી અશક્ય છે. ઓહ ! સ્ટોઇક થવામાં હું સરળ થયો હોત તો કેવું સાઈ ?

આશા છે કે તમે એ સુંદર ગ્રામ્યશ્રીનો પૂરો ઉપભોગ કરતા હશે.
“ દુનિયા જ્યાં જાગૃત હોય છે ત્યાં સંયમી જન ઉદ્ધતો હોય છે.
અને જ્યાં દુનિયા ધોરતી હોય છે ત્યાં સંયમી જાગતો હોય છે.”

આવી દુનિયાની રજ સુદ્ધાં તમારા પગને કદી ના અડકો !
કારણ કવિ લોકો નિદાન કહે છે કે પુષ્પહારથી ઢાંકેલા સડેલા
માંસના ટૂકડા જેવીજ આ દુનિયા છે. જો બની શકે તો તેને
સ્પર્શોજ નહિ. આ દુનિયાથી સડેલા ખળકુવાને તમારા
પગ અડકે તે પહેલાંજ એ દિવ્ય પક્ષીનાં* બચ્ચાંઓ !
તમે ઉપર ચઢો અને ઉંચેને ઉંચેજ ઉડો.

“ અરે ઓ જાગૃત આત્મા ! ફરીને તું નિદ્રાવશ થતો મા. ”
“ દુનિયા અનેકને મ્હાય તો બલે મ્હાવા દો, અમારો પ્રિય તો બસ
એકજ છે-પ્રભુજ અમારો એક પ્યારો છે. લોકો શું કહે છે તેની
અમને પરવા નથી; પણ જ્યારે તેઓ અમારા એ પ્રાણ પ્યારાને ખોટી
રીતે ચીતરીને તેને શવે તેવા રાક્ષસી ગુણો આપવાનું કરે છે ત્યારેજ
અમને ખોટું લાગે છે. બલે લોકો ગમે તેમ કરે, અમારે મન તો તે
અમારો પ્રાણ પ્યારો છે-મારો બહાલો, બહાલો અને બહાલોજ છે.”

* સ્વામીજી અત્રે બંગાળી દંતકથામાંના “ હૂમો ” પક્ષીને અનુલક્ષી કહે છે.
એ પક્ષી ઉંચે વાતાવરણમાંજ અક્ષર રહેતું મનાય છે અને કહેવાય છે કે એના
છંડાં પણ ઉંચે હવામાંજ મૂકાઈ ત્યાંથી ન.ચે જમીનપર પડત.પડતાંમજ પૂરે-
પૂરાં સેવાઈ જાય છે અને તેમાંથી નીકળતા બચ્ચ તત્કાણે આકાશ તરફ ઉડવા
માંડતા હોવાથી તેમને કદી પણ પૃથ્વીને સ્પર્શ કરવો પડતો નથી. શ્રી રામ-
કૃષ્ણ નિત્યશિષ્યોને યાને ચિરકાળને માટે મુક્તાત્માઓને આ પક્ષીનાં બચ્ચ.ઓ
સાથે સરખાવતા, કેમકે તેઓ પણ, તેમના અંદિક જીવનમાં માયાના પાશ
તેમને અડકવા માંડે તે પહેલાં માયાથી દૂર ભાગી ઉંચે જ.ન કરે છે.

એનામાં કેટલી શક્તિ છે, કેટલા ગુણ છે-સારું કરવાને પણ શક્તિ અને યોગ્યતા કેટલી છે તે જાણવાની દરકાર શી છે ? અમે તો એકીવારે કહી નાંખીશું કે અમે એને મહાધર્મી છીએ તે કંઈ લાંબી લાંબી થેલીઓ માટે મહાતા નથી; અમે અમારો ચાહ-અમારો પ્રેમ કદી વેચતા નથી, અમારે કંઈ જોઈતું નથી, અમે તો આપીએ છીએ. ”

“ અરે ઓ ફીલસુફ ! તું અત્રે અમને એના સત્ત્વ, એની શક્તિ, એના ગુણ વિષે કહેવા આવે છે-પણ મૂઠ ! અમે તો અહિં એના સ્વમુખના ચુંબન કાળે ટળવળીએ છીએ.

“ તારું એ અર્થરહિત ટાણલું ત્યારે ઘેર પાકું લઈ જા અને મને તો મહારા બહાલાતું ચુંબન મોકલ. કેમ, એ મધુરું ચુંબન તારાથી મોકલાશે કે ? ”

“ મૂઠ ! તું કોના આગળ ભક્તિ અને ભયપૂર્વક ત્યારા ખખળી ગયલા ધુટણ વાળે છે ? મેં તો મારો ગળુમંદ કાઢીને એની ડોકમાં નાંખ્યો છે અને ગળપટાને દોરી ખાંધીએ તેમ એ ગળુમંદને દોરી ખાંધીને, રખેને એક ક્ષણમાં એ કંઈ ભાગી જાય એ ધારતીને માર્યો હું એને મારી સાથેને સાથેજ ધસકું છું. એ ગળુમંદ તે પ્રેમ અને ભક્તિનો પટો અને એ દોરી તે પ્રેમનો અત્યાનંદ. મૂઠ ! તને ખરા ભેદની હજી ખબર નથી-એ અનંત અનન્ય પ્રભુ પ્રેમના બંધમાં બંધાઈ મારી મુઠ્ઠીમાં આવે છે. વૃન્દાવનની ગોપબાળાઓના કંકણ-રવથી ઉત્પન્ન થતા સંગીતનાદને વશ થઈ એ અખિલ બ્રહ્માંડનો નાથ, એ વિશ્વ વિનાયક, કેવો નાયત્રા મંડી જતો, એ વાત શું તું નથી જાણતો ? ”

એ અનિર્વચનીયનું વર્ણન કરવાના પ્રયત્નમાં મારા આ ગાંડા ઘેલા લખાણ, મારા આ મૂર્ખાઈભર્યા બકવાદ માટે મને માફ કરજો.

એનું વર્ણન થાય તેમ નથી; એને તો માત્ર અનુભવથીજ જાણી શકાય. એજ.

પત્ર ૬૩ મો—ગ્રીન એકર ઇન, ઇલિયટ મેઇન, ૨૬ જુન, ૧૮૯૪.

* * આ એક મોટી ઇન (ધર્મશાળા) અને દાર્મ-
હાકિસ (ખેતર પરનું મકાન) છે અને અહિં આગળ ક્રિશ્ચિયન સાય-
ન્ટિસ્ટો પોતાના મંડળની બેઠક ભરે છે. ગર્મ વસંતઋતુમાં હું જ્યારે
ન્યુયોર્કમાં હતો ત્યારે એ સભાની એક પ્રયોજિકા બાઇએ મને અહિં
આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું અને તે મુજબ હું અત્રે આવ્યો છું.
સ્થાન બહુ સુંદર અને શીતળ છે. શિકાગોમાંના મારા ધણા જૂના મિત્રો
અત્રે આવેલા છે. મિસીસ—, મિસ— અને બીજાં અનેક ગૃહસ્થો
અને જાનુઓ નદી પાસેના ખુલ્લા મેદાનમાં તંબુઓ ઠાપીને રહ્યાં
છે. એ લોકોનો વખત બહુ ગમ્મતમાં જાય છે અને કેટલીકવાર તો
તેઓ બધાંજ તમે જેને ‘ સાયન્ટિફિક ડ્રેસ ’ કહી ઓળખો છો તેવો
ડ્રેસ આપો દિવસ પહેરી રાખે છે. લગભગ દરરોજ આખ્યાનો અપાય
છે. બોસ્ટન નિવાસી મી.—નામનો એક ગૃહસ્થ અત્રે આવેલો છે, તેનું
બાપણ દરરોજ થાય છે અને લોક વદંતિ એવી છે કે તે કોઇ દૈવી
સત્તાના આશ્રય તળે બોલે છે—યાને કોઇ દૈવી સત્તા એના મુખે બોલે
છે—પત્રની સંપાદિકા અત્રે નિવાસ કરીને રહી છે. એ બાઇ અત્રે
પ્રાર્થના, પૂજા વગેરે ધાર્મિક ક્રિયા કરાવે છે અને સઘળી જાતનાં
દરદો મટાડવાના વર્ગો ભરે છે. આશા છે કે થોડાજ વખતમાં
તેઓ આંધળાંને આંખો, ખંડેરાંને કાન વગેરે આપતાં થશે ! ગમે તેમ
પણ આ એક વિચિત્ર મેળો છે. એમાં ભાગ લેનારા લોકો સામાજિક
કાયદા કાનુનેની ઝાઝી પરવા કરતા નથી અને બીજકુલ સ્વતંત્ર અને
સુખી છે. મિસિસ—બહુજ પાણીદાર બાઇ છે. બીજા અનેક બાઇઓ

પણુ તેવી છે. ... ... ડિટ્રોઈટની એક સારી સુશિક્ષિત સભ્ય બાઈ,
ફરિયા વચ્ચે પંદર માઇલના અંતરપર આવેલા એક દીપમાં મને લઈ
જવાની છે. હું ધાઈ છું કે અમારો વખત બહુ આનંદમાં જશે. ...
અહિંથી કદાચ હું ‘આભિસ્કવાન’ જઈશ. આ સ્થાન બહુ રમણીય
અને સુંદર હોય નહાવાની સોય અહિં ધણી મઝાની છે.....એ મને
નહાવા માટેનો ફેસ કરાવી આપ્યો છે અને એક બતકની માફક મને
પાણીમાં મઝા પડે છે—ગામડાના એક ઝુંપડાવાસીને પણ મઝા પડે
એવું છે.

*

*

*

બોસ્ટનના મી.—, કે જે તમારા પંથના એક મહાન દીપક જેવા
છે તે અત્રે આવેલા છે. પરંતુ તે મિસિસ બર્લિપુલના પંથના હોવાનું
નકારે છે. તે પોતાને આધ્યાત્મિક, રસાયણિક, આધિભૌતિક, ધાર્મિક
વગેરે બાબતોના માનસિક વૈદ તરીકે ઓળખાવે છે ! કાલે સજ્જડ
વાવાઝોડું થયું, તેણે તંબુઓની બહુ અચ્છી સરભરા કરી. જે
મોટા શામીઆનામાં તેઓ વ્યાખ્યાન આપતા હતા તે શામીઆનાનું
અધ્યાત્મજ્ઞાન એટલું બધું તો વિકસવા પામ્યું હતું કે એ સરભરાના
યોગે તે આખોને આખો (શમીયાનો) મર્ત્ય માનવીના અર્થસ્રુતી સદં-
તર અદૃશ્ય થઈ ગયો અને બસેંક ખુરશીઓ પણ અધ્યાત્મના
અઆનંદમાં આવી જઈ આમ તેમ નાચવા મંડી પડી ! મિસિસ—
દરરોજ સવારના વર્ગ ભરે છે; અને મિસિસ—આમતેમ બધે દૂદમદૂદા
કરી મેલે છે ! તેઓ બધાંજ એવા આવેશમાં છે. હું—ને માટે ખાસ
રાજ થયો છું, કારણ ગદ્ય શીતઋતુમાં તેમણે ઘણું વેડ્યું છે અને
થોડીક ગમ્મતથી એણીને બહુ પ્રાયદો થશે. અત્રે કેમ્પોમાં આ લોક
જે છૂટ ભોગવે છે તે જોઈને તો તમે હાઈડ્રો જાઓ, પણ તેઓ
બહુ ભલા અને પવિત્ર છે—માત્ર જરા અનિયમિત છે એટલુંજ.

હું આવતા શનિવાર સુધી અહિં આં રહીશ. ... ... એક

રાત્રે કેમ્પના લોકો જે પાઘનના ઝાડતળે દરરોજ સવારના હું હિંદુ દાઢમાં બેસીને તેમની સાથે સંભાષણ કરે છું તે પાઘનવૃક્ષ તળે સૂતા ગયા હતા. અલગત હું તેમની સંગે હતોજ અને તારૂલીઆના આગ્રહાદન તળે બૂમાતાના ખોળામાં સૂતા સૂતા આખી રાત અમે બહુ મઝામાં પસાર કરી-અલગત મને પ્રોત્તાને તો ખૂબજ મઝા પડી. તે રાતના ગૌરવ અને ખૂબીઓનું વર્ણન મારાથી થઈ શકે તેમ નથી. એક વર્ષ પાશવજીવન ગાળ્યા પછી જમીનપર સૂવાનું, જંગલમાં ઝાડ તળે ચિંતન કરવાનું પ્રાપ્ત થવું, અહા ! એ કેવા આનંદની વાત ! ધનના લોકો ધણે ભાગે સાધનસંપન્ન હોય છે અને કેમ્પના લોકમાં તંદુરસ્ત, તરુણ, સહૃદય અને વિશુદ્ધ નર નારીઓ હોય છે. હું એમને શિષ્યોઠ્ઠમ્ । શિષ્યોઠ્ઠમ્ । શિખવાહું છું અને તેઓ બધાં નિર્દોષ, પવિત્ર અને નિઃસીમ ધીટ હોવાથી તેનો જાપ જપે છે; અને એ રીતે હું અહિંમાં સુખી અને યશ્નભાગી છું. ધન્ય પ્રભુ ! કે તે' મને નિષ્કંચન બનાવ્યો, ધન્ય નાથ ! કે આ તંબુવાસી બાળકોને તે' ગરીબ બનાવ્યાં ! દયાધન ! તારો ઉપકાર અમે કેટલો માનીએ ? લક્ષ્મીના મેલવાળાં ઢીલાપોચાં સ્ત્રી પુરૂષો અંદર હોટેલમાં છે, પણ લોહવત્ સ્નાયુચાળા, ત્રેવડા પોલાદનેવાસંગીન અને અગ્નિસમા તેજસ્વી આત્માઓ બહાર કેમ્પમાં છે. ગઈ કાલે જ્યારે વરસાદની ઝડીઓ પડતી હતી અને વાવંટોળ સધળી ચીજ અસ્તવ્યસ્ત કરી નાંખતો હતો તે વખતનો તેમનો દેખાવ-તંબુઓની દારીઓ પકડીને તેમને ઉડી જતા અટકાવવાને ઝૂંમતાં, આત્મગૌરવપર ઉભાં રહેલાં એ વીર નરનારીઓનો દેખાવ જે તમારા જેવામાં આવ્યો હોત તો તમારા હૃદયને કંઈ અનન્ય આનંદાનુભવ થાત. હું તો એવાંઓને જોવા સોસો માઈલ નિઃશંક જાઉં. પ્રભુ તેમનું કલ્યાણ કરો ! આશા રાખું છું કે તમે તો તમારા આમ્ય જીવ-

નનો અચ્છી રીતે ઉપભોગ કરતા હશે. એક ધડીબર પણ ચિંતા કરશે નહિ. મારી સંભાળ લેવાશેજ અને નહિંતો હું જાણીશ કે મારો સમય ભરાઇ ગયો છે અને હું ચાલતો થઇશ.

“ પ્યારા પ્રભુજી! અનેક જણ તને અનેક ચીજો અર્પણ કરે છે. હું ગરીબ છું, નિષ્કંચન છું—પણ મારી કને મારાં શરીર, મન અને આત્મા છે, તે હું તને અર્પણ કરું છું. તેનો અંગીકાર કરવા હે પ્રભો! હે નાથ! હે જગતાત! તું કૃપા કરજે, એનો અસ્વીકાર કરતો નહિ ” એ રીતે મેં મારાં જીવ-પ્રાણ સદંતરને માટે એને સમર્પિ દીધાં છે. બીજી એક વાત એવી છે કે અહિંનાં લોકો શુષ્ક જેવાં છે અને શુષ્ક ન હોય એવાં લોક તો દુનિયાભરમાં બહુ થોડાંજ હોય છે. તેઓ “ માધવ ” ને પિછાનતાં નથી. તેઓ કાંતો બુદ્ધિમાન હોય છે કે પછી શ્રદ્ધાળુ અને ધંતરમંતરને માનનારાં હોય છે. “ પ્રેમ, જીંદગી અને સ્વાતંત્ર્ય ” વિષે આ દેશના જેટલું અન્યત્ર કયાંય પણ મારા સાંબળવામાં આવ્યું નથી, છતાં અહિંના જેટલું ઓછું તે બીજે કયાંય પણ સમજાતું નહિ હોય. અહિંનાં ધર્મિયને કાંતો ભય સ્વરૂપે, કાંતો દરદ મટાડનાર શક્તિ તરીકે, સ્ફુરણ તરીકે કે એવાજ કોઇ રૂપે માનવામાં આવે છે. પ્રભુ તેમના આત્માઓનું કલ્યાણ કરે! આ ચોપટો બસ રાત ને દહાડો “ પ્રેમ-પ્યાર ” નીજ વાતો કર્યા કરે છે!

હવે, હું તમને કંઈક સારા વિચારો જણાવું છું. તમે ભલા અને ઉમદા છો. આત્માને જડમય બનાવવાને બદલે માને લોકો કરે છે તેમ અધ્યાત્મને જડતાની સપાટીપર ધસડી જવાને બદલે જડતત્ત્વનું અધ્યાત્મમાં પરિવર્તન કરો—એ અનંત સૌંદર્ય, શાંતિ અને પવિત્રતાની અધ્યાત્મ દુનિયાની નિદાન એકાદ ઝાંખી તો દરગેજ કરો અને અહોરાત્ર એમાંજ વસવાનો પ્રયાસ કરો. નખર-જડ વસ્તુને હુંઠો

નહિ, તમારા પગથી પણ તેને સ્પર્શો નહિ. જેનું સિંહાસન તમારા પોતાના જ હૃદયમાં છે એવા પ્રિતમજીના પાદાંગુળમાં કાચા તાંતણાની માશક આત્માને રાત્રી દિવસ ઉંચે ચઢવા દો અને બાકીના સઘળાને અર્થાત્ શરીરને અને દરેકને પોતપોતાનું સંભાળવા દો. જીંદગી ક્ષણભંગુર—વહી જતાં સ્વપ્નવત્ છે; યૌવન અને સૌંદર્ય ઘસાતાં જાય છે; નિશ્ચિન કહો કે “તુંજ મારો બાપ છે, તુંજ મારી મા છે; તુંજ મારો સ્વામી છે, તુંજ મારો વલ્લભ છે; તુંજ મારો નાથ છે ને તુંજ મારો પ્રભુ છે; તું સિવાય મારે બીજું કંઈજ નથી જોઇતું, તારા સિવાય બીજું મારે કંઈજ ના જોઇએ; તું મારી અંદર અને હું તારી અંદર; હું તે તું અને તું તે હું.” ધન જતું રહે છે, સૌંદર્ય નાશ પામે છે, આયુષ્ય ઉડી જાય છે, શક્તિઓ વહી જાય છે, પરંતુ પ્રભુ સદા સર્વદા રહે છે—પ્રેમ નિરંતર ટકે છે. યંત્રને સુવ્યવસ્થિત રાખવામાં જો ગૌરવ છે તો પછી શરીરની સંજો આત્માને કષ્ટાતો અટકાવવો એતો વધારે ગૌરવભર્યું છે—તમે જડથી અલગ થયા છો અને તમે જડ નથી એનું એજ એક માત્ર પ્રમાણ છે.

ધૃત્વરતેજ વળગી રહો ! દેહતું કે બીજા કશાનું શું થાય છે તેની શી પરવા ? અનર્થ અને અનિષ્ટના ત્રાસમાં પણ કહો કે “મારો પ્રભુ, મારો બહાલો !” મૃત્યુ વખતની વ્યથામાં પણ કહો કે “મારો પ્રભુ, મારો ખ્યારો !” પૃથ્વીપરના સર્વ સંકટમાં પણ કહો કે “મારો પ્રભુ, મારો પ્રીતમ !” (અર્થાત્ કે સર્વ સમયમાં એનેજ બરોસો રાખી એનેજ યાદ કરો.) કહો કે “તું અહિંજ છે, હું તને જોઉં છું, તું મારી સાથેજ છે, હું તને સ્પર્શ કરું છું, હું તારો છું, મને સ્વીકાર. હું દુનિયાનો નથી પણ તારો છું, તો પછી મને વહોડ મા.” હીરાની ખાણ છોડીને કાચના મણકા પાછળ ભમતા ના ! આ જીંદગી એજ મોટું અહોભાગ્ય છે—એમાં સંભાવ્યતા બહુ મોટી

છે. શું, તું સંસારના સુખોપભોગોને શોધે છે ?—અરે ! એ પોતેજ સર્વ સુખોનો ઝરો છે. સર્વોત્તમને ખોળો, સર્વોત્તમપર નજર રાખો અને સર્વોત્તમ તમને મળશેજ.

પત્ર ૧૪ મો.—મોસ્ટન,—૨૬ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૪.

મને તમારી બંને ચિઠ્ઠીઓ મળી છે. તમારી મમતા માટે જોડો આભાર માનું તેટલો ઓછોજ છે. શનિવારને દહાડે મારે મેલરોઝ પ્રાધું જવું પડશે અને ત્યાં સોમવાર સુધી રહેવું પડશે તેથી મંગળવારે હું તમારે ત્યાં આવીશ.....કારણ મને એનીજ અપેક્ષા હતી. લેખન વાંચન માટે શાંત જગાનીજ મારે જરૂર હતી. તમેએ મારા વાપર માટે જોટલી જગા કાઢી આપવાની કૃપા કરી છે તેનાથી અલગત ઘણીજ થોડી જગો મારે માટે બસ થઈ રહેશે. હું ગમે ત્યાં સાંકડે મોકળે મારો સમાસ કરી મોજમાં રહી શકું છું.

પત્ર ૧૫ મો.—વૉશિંગ્ટન, ૨૮, ઓક્ટોબર, ૧૮૯૪.

મી. ફ્રેડરિક ડગલાસ ઉપરનો ઓળખાણુ પત્ર મને મોકલાવી આપવા માટે હું આપનો બહુ ઉપકાર માનું છું. બાલ્ટિમોરના નીચળત હોટેલવાળાએ મારા પ્રત્યે ચલાવેલી ખરાબ વર્તણૂક માટે તમારે દિલગીર થવાની જરૂર નથી. એમાં દોષ તુમન બાઈઓનો હતો. હલકટ હોટેલમાં તેઓ મને લાઇજ શા માટે ગયા ?

એટલે પછી બધે ઠેકાણે બને છે તેમ અમેરિકન બાનુઓ મારી મદદે દોડી આવી અને મને બહુ સારો પ્રસંગ મળ્યો.

વૉશિંગ્ટનમાં હું શ્રીમતી ઇ. ટોટનનો અતિથી છું. એ શ્રીમતી

અહિં એક વગદાર બાતુ હોઈ માનસશાસ્ત્રની જાણકાર છે.....
અહિંનું કામ સારું ચાલે છે. * * *

પત્ર ૧૬ મે.—બ્રુકલિન, ૨૮, ડિસેમ્બર, ૧૮૯૪

હું ન્યુયોર્ક સુખરૂપ પહોંચી જઇને ત્યાંથી નીકળીને હું પરબાર્યો
બ્રુકલિન વખતસર આવી પહોંચ્યો છું.

સાંજનો સમય અમારો બહુ મઝામાં ગયો. ‘ એથિકલ કલ્ચર
સોસાયટી, વાળા કેટલાક ગૃહસ્થો અને મળવા આવ્યા હતા.

આવતે રવિવારે વ્યાખ્યાન થશે. ડૉ. જેમ્સ એમના હમેશના સ્વ-
ભાવ મુજબ માયાળુ અને ભલા છે અને મી. હિગિન્સ સદંતર બ્યવહાર
છે. બીજા કોઈ પણ શહેર કરતાં અહિંઆં ન્યુયોર્કમાં જ અને પુરૂષ
વર્ગ ધર્મની અંદર વધારે રસ લેતો જણાય છે અને અહિંઆં સ્ત્રી
જન કરતાં પુરૂષોમાં ધર્મભાવના વધારે કેમ છે તેનું કારણ મારા
કળ્યામાં આવતું નથી. + +

મારા વિષે મી. હિગિન્સે જે ચોપાનીઈ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તેની
એક પ્રત હું આ સાથે મોકલું છું. હવે પછી બીજી વધારે
મોકલી આપીશ.

મિસ શર્મર તથા તમારા પવિત્ર કુટુંબનાં સર્વ કોઈને મારાં
સ્નેહ સ્મરણ.

(ખેત્રીના નામદાર મહારાજ સાહેબપર લખેલા પત્રમાંથી.)

પત્ર ૧૭ મે.—

અમેરિકા, ૧૮૯૪

* * * *

એક સંસ્કૃત કવિએ કહ્યું છે કે “ ન ગૃહં ગૃહમિત્યાહુર્નુગિણી
ગૃહમુચ્યતે એટલે કે ઈંટમાટીનું ઘર તે ખરું ઘર નથી, ગૃહિણી એજ

ખડું ઘર છે—આ વચન અહા ! કેવું સાચું છે ! જે ઘર ઠંડી ગરમી અને વર્ષાથી તમારું રક્ષણ કરે છે તે ઘરના ગુણદોષ વિચારતાં, તે જે થાંભલાના આધારપર સ્થિર થયેલું છે તેનેજ માત્ર નિહાળવાથી નહિ ચાલે—તે થાંભલા ભલેને ‘કોરિન્થિયન’ કોટિની ઉત્તમોત્તમ મનોહર કારીગરીથી ભરપૂર હોય, તેથી શું થઈ ગયું?—પણ જે સજીવ થાંભલો ગૃહના મધ્ય ભાગમાં આવેલો છે ને જે જ ગૃહનો ખરો આધારસ્થંભ છે તેનાપરથીજ ગૃહની ખરી કિંમત અંકાય છે. એ આધાર સ્થંભ તે નારી છે—ગૃહિણી છે. એ આદર્શથી વિચાર કરતાં અમેરિકાનું કૌટુંબિક જીવન જગતના ખીજા કોઈ પણ દેશમાંના કૌટુંબિક જીવનની તુલનામાં ઝાંખુ પડે તેમ નથી.

અમેરિકાના કૌટુંબિક જીવન વિષે મેં અનેક વાતો સાંભળી છે. સાંભળ્યું છે કે અમેરિકાની સ્ત્રીઓમાં સ્ત્રીઉચિત વર્તન નથી, સ્વાતંત્ર્યના નામે અમેરિકામાં સ્વચ્છંદતા વધતી જાય છે, સ્ત્રીઓનાં સ્વાભાવિક લક્ષણ વિનાનો અહિંનો સ્ત્રીસમૂહાય સ્વાતંત્ર્યનૃત્યમાં ઉન્મત્ત થઈને ગૃહજીવનની સકળ સુખશાંતિને પગ તળે છુંદી નાંખે છે, વગેરે કંઈ કંઈ વાતો સાંભળ્યામાં આવી છે; પણ અમેરિકાનાં કુટુંબો, અમેરિકાનાં ગૃહજીવન અને અમેરિકન નારીગણના મારા એક વર્ષના અંગત અનુભવ પછી હું જોઈ શકું છું કે એ જાતનાં વિધાનો કેવાં ખોટાં, ખીનપાયેદાર અને બ્રાન્તિમૂલક છે ! હે અમેરિકન મહિલાગણ ! તમારું ઋણ હું સો જન્મમાં પણ ફેડી શકું તેમ નથી. તમારા વિષેની મારી કૃતઘટા વ્યક્ત કરવાને માટે મારી પાસે પૂરતા શબ્દો નથી. પૂર્વ વાસીની કૃતઘટાની ગંભીરતા પૌર્વાત્ય ભાષાના અતિશયોક્તિ અલંકારથીજ દર્શાવી શકાય તેમ છે. એવી અલંકારી ભાષામાં કહેતાં:—

અસિત ગિરિસમં સ્યાત્ કજ્જલં સિન્ધુપાત્રે
સુરતરુચરશાખા લેખિની પત્રમુર્ચી ।

લિખતિ યદિ ગૃહીત્વા શારદાસર્વકાલં—

અર્થાત્ —સ્વયં હિંદી મહાસાગર ખડીઓ અને, ગિરિરાજ હિમાલય લેખણ અને, પૃથ્વી પોતે કાગળ અને, અને એ સાધનો સમેત સ્વયં શારદાદેવી અનન્તકાલ સુધી લખ્યા કરે, તોપણ તમારા પ્રત્યેની મારી કૃતજ્ઞ શુદ્ધિ યથાર્થ સ્વરૂપમાં આવેખી શકાય તેમ નથી.

ગયા વર્ષના ઉનહાળામાં હું એક બહુ આધેના મૂલકમાંથી આ દેશમાં આવ્યો હતો. પાસે નામ, કીર્તિ, ધન ઇલમ વગેરે કંઈજ નહોતું. સગાં નહોતાં, મિત્રો નહોતાં, કોઈ જાતની સહાય નહોતી, દમડી સરખી ગજવામાં નહોતી—એવી કંગાલીયતભરી સ્થિતિમાં એક પરિવારજનક પ્રચારક રૂપે આ દેશમાં માફ આવવું થયું હતું. તે વખતે અમેરિકાના નારીગણે મને સહાય કરી હતી, આહાર અને આશ્રય આપ્યો હતો, પોતાને ઘેર લઈ જઈને સંભાવના કરી હતી, અને પેટના પુત્ર કે સહોદરના જેવી મારી ખરદાસ્ત લીધી હતી. તેમના પોતાના ધર્મના પાદરીઓ તેમની કને આવીને મારા જેવા એક “ત્રિપલજનક વિધર્મી” ને ત્યજી દેવા માટે તેમને યત્નપૂર્વક સમજાવતા હતા તે વારે, તેમજ તેમનાં અંતરંગ સગાંસંબંધીઓ અને આત્મજનો આ “અગ્નાત કુલશીલ વિદેશી”—જેનું ચારિત્ર કદાચ વિપદજનક પણ હોય—નેા સંગ છોડી દેવા માટેના સતત ઉપદેશ આપ્યા કરતા હતા; તે વારે પણ તેમણે મારા પ્રતિ ખરે મિત્ર ધર્મ બજાવ્યો હતો. ત્યારે પણ તેઓ ચુસ્ત મિત્ર રૂપે મારી પડખે ઉભી રહી હતી. મારા ચારિત્ર અને શીલ વિષે અનેક કુતર્કે ફેલાવવામાં આવતા હતા. કિંતુ ચારિત્ર અને શીલની ખરેખરી હુશિયાર પરીક્ષક તો એ ઉદાર ચિત્ત નિઃસ્વાર્થ, પવિત્ર રમણી ગણજ

છે, -કારણ નિર્મળ દર્પણમાંજ સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પડે છે.

અહા! કેટલાં બધાં સુંદર કૌટુંબિક જીવનો મેં અહિં નજરે નિહાળ્યાં છે!

કેટલી બધી માતાઓ મેં એવી જોઈ છે કે જના નિર્મળ ચારિત્ર અને નિઃસ્વાર્થ અપત્ય સ્નેહનું વર્ણન કરવાને ભાષામાં સામર્થ્ય નથી! એવી કેટલી બધી કન્યકાઓ અને કુમારિકાઓ દીડી છે કે જે “હાયાના દેવીની લલાટમાં ગિરાજતી તૂપારકણિકાના જેવી નિર્મળ અને પવિત્ર છે-અને તે પણ અદ્ભુત કેળવણી તથા સર્વ તરેહની માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિથી સંપન્નસ્થિતિમાં! ત્યારે શું અમેરિકાનો આખો નારીગણ દેવી સ્વરૂપ છે? ના, તેમ તો નથી; સાફ-તરતું તો સર્વ ટુકાણે હોય છે; કિન્તુ કોઈપણ જાતિની કિંમત તે જાતિ પૈકીના દુર્બળ અને દુષ્ટ વર્ગપરથી અંકાવી જોઈતી નથી. કેમકે તેઓ તો નકામા કચરા જેવા હોઈ પગતજ હોવાના. માટે જાતિ પૈકી જે સારા, ઉદાર, સચ્ચરિત્ર અને પવિત્ર હોય તેના પરથીજ જાતિય જીવનના નિર્મળ અને સતેજ પ્રવાહનું નિરૂપણ થવું જોઈએ.

કોઈ એક શેષશ્વળના જાડનાં શ્વળના ગુણ દેખતો વિચાર કરવો હોય ત્યારે તમે જે ફળો અપકવ અને અપરિણત સ્થિતિમાં અથવા તો જીવજંતુની ખવાયલાં આમ તેમ ભોંયપર ગરેલાં હોય-પછી ભક્ષે તે એમની સંખ્યા શાવે તેટલી મોટી હોય-તેના પરથી તમારું અનુમાન ઘડશે, કે પછી જે એક પણ ફળ સુપકવ અને પરિપુષ્ટ સ્થિતિમાં જાડપર મળી આવે તેના પરથી તે શેષશ્વળની શક્તિ, સંભાવના અને ઉદ્દેશનો ક્યાસ કરશો? -જે સેંકડો ફળો અપરિણત અને અપકવ રહી ગયાં છે તેનાપરથી તો ખચિતજ નહિ.

હવે હું અમેરિકાના આધુનિક સ્ત્રીસમાજના ઉદાર મનની

પ્રશંસા કરે છું. આ દેશમાં મેં અનેક ઉદારચેતા પુરૂષો પણ જોયા છે (તેમાંના કોઇક કોઇક તો વળી અત્યંત સંકીર્ણ સંપ્રદાય વાળા છે) તથાપિ એ બંનેમાં એક મોટો ભેદ રહેલો છે; તે એકે પુરૂષોની આબતમાં ઉદારચેતા થવા જતાં નિર્જર્મ અને નિર્જ આધ્યાત્મિકતા ગુમાવી બેસવાની આશંકા રહે છે, ત્યારે નારી વર્ગ જે જે કંઈ સાઈ અને હિતકારી હોય તેના પ્રતિ લેશ માત્ર ધર્મહાનિના ભય વગર સહાનુભૂતિપૂર્વક ઉદારતા બતાવી શકે છે-અર્થાત્ કે તેઓ ઉદારચેતા થવા જતાં નિર્જર્મથી લેશ માત્ર ચલાયમાન થતી નથી. તેઓ સહજ રીતે સ્વતઃ અનુભવે છે કે આ જગતનો વ્યાપાર ધૃતિવાચક (Positive) છે, નેતિવાચક (Negative) નથી; યોગનો છે, વિયોગનો નથી. તેઓ પ્રતિદિન એ સત્યથી વાકેફ બનતી જાય છે કે આ જગતમાં પ્રત્યેક વસ્તુની “ હા ” ની બાજુ યાને ધૃતિવાચક બાજુનો જ સંચય થાય છે તથા પ્રકૃતિના આ ધૃતિવાચક કિંવા અસ્તિત્વવાચક-અતએવ ચિત્તગઠનકારી યાને આત્મ અધારકં શક્તિસમૂહના સંઘટન દ્વારાજ પૃથ્વીપરના નેતિવાચક કિંવા નાસ્તિવાચક અંશેા નામશેષ થઇ શકે છે.

શિકાગો નગરનો “એ જગત-મહા મેળો” કેવો અદ્ભૂત વ્યાપાર હતો ! અને પેલો “ધર્મ-મહા મેળો” કે જેમાં પૃથ્વીપટપરના સકળ દેશના પ્રતિનિધિઓએ આવીને પોતપોતાના ધર્મમતનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું, તે પણ કેવો અદ્ભૂત ! ડૉક્ટર બેરોઝ અને મિં બૉનીના અનુબ્રહ્મથી અને પણ એ મહા પરિપક્વમાં આપણા ધર્મ સિદ્ધાંતોનું સર્વ સમક્ષ મંડાણ કરવાનો સુયોગ મળ્યો હતો. મિં બૉની એ કેવી અદ્ભૂત વ્યક્તિ છે ! જેણે આ વિરાટ અનુદાનની મનમાં કલ્પના ઘડી એટલુંજ નહિ પણ તે કલ્પનાને વ્યવહારમાં યોજીને તેમાં અતુલ સફળતા મેળવી; તે વ્યક્તિ કેવી અજબ દૃઢચેતા હશે, તેના ખ્યાલ

તમે પોતેજ કરી દ્યો ! વળી, ખૂબીતો એ છે કે મિં બોની પોતે કોઇ પાદરી કે ધર્નાધ્યક્ષ નથી. એક વકીલ હોવા છતાં તેણે જગત સમસ્તના ધર્મ સંપ્રદાયના પરિચાલકોની પરિષદનું અધ્યક્ષ સ્થાન દીપાવ્યું હતું ! તેઓ મીઠા સ્વભાવના, વિદ્વાન અને સહિષ્ણુ છે. એમના હૃદયમાં રહેલા ગંભીર મર્મસ્પર્શી ભાવો એમના તેજસ્વી નયન યુગલ દ્વારા પરિવ્યક્ત થાય છે. યસ હાલ એમ.

પત્ર ૧૮ મી—૩૦, નવેમ્બર સને ૧૮૯૪.

તારો સુંદર પત્ર મારા હાથમાં હમણાંજ આગ્યો. * *

* * * * * તારા શુભ હેતુઓને હું ફતેહ ઇચ્છું છું. પણ વત્સ, તેમાં આટલી ખૂચો ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

પ્રથમતો કોઇ પણ મનુષ્યે કોઇ પણ કામમાં ઉતાવળું પગલું ન ભરવું. ખીજું એ કે તારી માતૃશ્રી તથા પત્નીની લાગણીઓને પણ તારે કંઈક માન આપવું જોઈએ. કદાચ તું કહીશ કે અમે—શ્રી રામકૃષ્ણના શિષ્યોએ—અમારા માતૃપિતાના મતો પ્રત્યે હમેશાં ઝાઝું માન દાખવ્યું નહોતું. હું જાણું છું અને સારી રીતે સમજું છું કે મહાન સ્ત્રીને મહાન ભોગો સિવાય કદી બની શકતી નથી. તેમજ એ પણ ચોક્કસ માનું છું કે હિંદુ માતાને તેના ઉત્તમોત્તમ અને ઉંચામા ઉંચા પુત્રોના ભોગોની જરૂર છે અને મારા સાચા દિલની ઉમેદ છે કે એ ભોગો પૈકી એક થવાને તું ભગ્ય-શાળી થઈશ.

દુનિયાભરના ઇતિહાસમાં તમને જણાશે કે મહાન પુરુષો મહાન ભોગો આપી જાય છે અને તેના ફાયદો સાધારણ જનસમાજ ભોગવે છે. તારી પોતાની જ મુક્તિને અર્થે જો તું સર્વસ્વને ભોગ

આપવા માગતો હોય તો કંઈજ નથી-એની ઝાઝી મહત્તા નથી. જગતના ભલા કાજે ત્હારી પોતાની મુક્તિને પણ તિલાંજલિ આપવા તું તૈયાર છે? જો એમ હોય તો પછી તું ઈશ્વર છે, એનો વિચાર કર. મારી સલાહ તને એવી છે કે બ્રહ્મચારીનું જીવન જીવ, -અર્થાત્ કે અમુક સમયને માટે સર્વ તરેહના વિષય ભોગો ત્યજીને ત્હારા બાપીકા ઘરમાં રહે, -આનું નામ “કુટિયક” ભૂમિકા (સંન્યાસનો એક પ્રકાર) છે. જગતના કલ્યાણ માટે તે આપવા ધારેલા મહાન ભોગમાં ત્હારી પત્નીની અનુમતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર. અને જો ત્હારામાં ઉચ્ચ શ્રદ્ધા, સર્વજીવ પ્યાર અને પ્રબળ વિશુદ્ધતા હશે તો હુંક મુદ્દતમાંજ તને વિજય મળશે એમાં જરાયે સંશય નહિ. શ્રી રામકૃષ્ણના ચરિત્ર અને ઉપદેશોના પ્રચાર કરવાના કામમાં તન મનથી મગ્ન રહે, કારણ “કર્મ” એજ પ્રથમ ભૂમિકા છે. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ દક્ષતા પૂર્વક જરૂરી રાખ તેમજ ભક્તિ પણ આચર *

* * * * * તારો નિશ્ચય પવિત્ર અને શુભ છે. તને એમાં નિર્ધિન ફત્તેહ મળે, પણ ઉતાવળ પગલું કાઢી જરૂર ના. પ્રથમ તો તારી પોતાની જાતને કર્મ અને ભક્તિથી વિશુદ્ધ કર. હિંદે ઘણું સંજીવ છે, સનાતન ધર્મ પણ બહુ વેઠ્યું છે. કિન્તુ પ્રભુ દયાળુ છે. શ્રીને એકવાર તે પોતાના બાળકોને સહાય થવા આવ્યો છે. પતિત ભારતને ઉન્નત થવાની તક ફરી એકવાર આપવામાં આવી છે.

* * * * * શ્રી રામકૃષ્ણનો ઝુંડો ઉઠાવીને જગતના ઉદ્ધાર માટે કાણ કૃત્ય કરશે? નામ અને કીર્તિ, ધન અને ભોગવિલાસ-અરે! આ તેમજ પરલોકની સર્વ આશાના ભોગે પણ અધોગતિની ભરતીને કાણ અટકાવશે? થોડાક યુવકોએ જો છીદ્રમાં પુરાવાને ઝંપલાવ્યું છે, પોતાની

જાતને હોમાવી છે. તેઓ થોડા છે, એમના જેવા હામરોની જરૂર છે અને તે મળશે. તેમાંનો એક થવાની યુક્તિ પ્રભુએ તારા મનમાં પ્રેરી છે, તે જોઈ મને ખુશી ઉપજે છે. પ્રભુની પ્રસન્નતા જેના ઉપર કિતરે તે જીવ ધન્ય છે. તારો નિશ્ચય શુભ છે, તારી ઉમેદોઉંચી છે, તારો ઉદ્દેશ-અંધારામાં ગરક થયલા લક્ષ્યાવધિ જીવોને પ્રભુના પ્રકાશમાં લાવવાનો તારો આશય, જગતમાં ઉમદામાં ઉમદો છે.

પરંતુ વત્સ, એમાં આટલી વાત યાદ રાખવાની છે. કંઈ પણ કાર્ય ઉતાવળથી કદિ ન કરવું. વિશુદ્ધ ધૈર્ય અને ખંત એ ત્રણ વિજય માટેની આવશ્યકતાઓ છે અને તે બધાંયને માથે પ્રેમ છે. વખત બધોજ ત્હારો છે, અયોગ્ય ઉતાવળની કંઈ પણ જરૂર નથી. તું જાને જો શુદ્ધ અને સાચો હોમશ તો સર્વ કંઈ યયેષ્ટ રીતે બની આવશે. તારા જેવા સમાજમાં કામ કરનારા અને જ્યાં જાય ત્યાં જીવન, જોમ અને જાગૃતિ પેદા કરનારા સેંકડોની આપશુંને જરૂર છે. તારો માર્ગ નિર્વિઘ્ન રહેો અને તને શ્તેક મળો.

પત્ર ૧૮મો—ન્યુયૉર્ક, ૨૪, જાનેવારી, ૧૮૯૫.

પ્રિય શ્રીમતી—

*

*

*

*

દેશસ્થિતિમાં જમીન થોડે પૈસે મોટા ટૂકડાઓમાં મળી શકે છે. ૧૦૧ એકરનો એક ટૂકડો બસો ડોલરમાં મળે છે. પૈસા મારી કને તૈયાર છે, પણ મારે નામે હું તે ખરીદી શકું તેમ નથી. મારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોય એવો મિત્ર આ દેશમાં જો કોઈ હોય તો તે તમેજ છો. તમારી સંમતિ હોય તો હું એ જમીન તમારા નામપર ખરીદું. ઉન્હાળામાં વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં જઈને એનાપર ઝુંપડાં અથવા કુમ્પો—જે એમને પસંદ પડશે તે બાંધશે અને તેમાં રહી સમાધિ

આચરશે. આગળ ઉપર જે તેઓ બંડોળ એકઠું કરી શકે તો પછી મકાન વગેરે બાંધવું હોય તો પણ ભલે બાંધે.

* * * * *

મેં માફે બનતું સધળું કીધું છે. એમાં જે સત્યનો કંઈ પણ અંકુર હશે તો તેમાં ચેતન આવશે. તેથી મને કશા વિષે જરીકે ચિંતા નથી. હું પણ હવે તો વ્યાખ્યાનો કર્યા કરીને અને વર્ગો લેઈ લેઈને કંટાળવા આવ્યો છું. તેથી ઇંગ્લંડમાં થોડાક મહિના કામ કરીને હું હિંદુસ્થાન જતો રહીશ અને ત્યાં કેટલાંક વર્ષ માટે કે પછી હંમેશાને માટે હું ક્યાંક ધૂપાઈ રહીશ. હું એક આગસ્ટ સન્યાસી રહ્યો નથી એ વાતથી મને મારા અંતઃકરણમાં સંતોષ થાય છે. મારી પાસે એક નોંધપોથી છે તે દુનિયાભરના મારા પ્રવાસમાં મારી સાથેને સાથેજ રહી છે. તેમાં આજથી સાત વર્ષ ઉપર લખાયેલા નીચેના શબ્દો મારી નજરે પડે છે:—“ હવે એક ખૂણા ખોળી કાઢીને મૃત્યુની પ્રતીક્ષા કરતા સૂવું ” છતાં આ બધું કરવાનું નિઃશ્ચય. મેં તે બધું પુરું કર્યું છે એમ હું ધારું છું. હવે પ્રભુ મને આ ઉપદેશના કાર્યમાંથી અને તે દ્વારા ઉમેરાતા શુભ અંધનામાંથી મુક્ત કરશે એવી મારી ઉમેદ છે.

“ આત્માનેજ એક માત્ર વિઘ્નમાનતા તરીકે તમે પીછાન્યો હોય, અને આત્મા સિવાય અન્ય કંઈ પણ અસ્તિત્વમાં નથી એવું બાણ્ય હોય, તો પછી કેને માટે, કઈ ઈચ્છાને માટે માથાફાડ કરો છો? ” માયાના યોગેજ આ પરોપકાર વિગેરે કરવાનું મારા મગજમાં સૂઝયું-હવે મારી એ વૃત્તિ જતી રહે છે. મારી વધારેને વધારે ખાત્રી થતી જાય છે કે આત્માની વિરુદ્ધિ સિવાય કર્મમાં બીજો કંઈ જ હેતુ રહેલો નથી-જ્ઞાનને માટે એને યોગ્ય બનાવવો એજ માત્ર કર્મનો એક હેતુ છે. આ દુનિયા એનાં બલાંપુરાં સાથે વિવિધરૂપોમાં

આસ્વાજ કરશે. માત્ર એટલુંજ કે એ ભલાંપુરાં નવાં નામો અને નવાં સ્થાનો ધારણ કરશે. મારો આત્મા સનાતન શાંતિ અને અનંત આરામ માટે તલસે છે. “ એકલા રહો, એકલા રહો. એકલો રહેનારો ખીન્ન-ઓની સાથે કદી અથડામણમાં નથી આવતો, ખીન્ન-ઓને ખસેલ નથી કરતો કે ખીન્ન-ઓથી પોતે ખસેલ નથી પામતો.” કૌપિન ધારણ, મુંડિત મસ્તક, તરતલવાસ અને ભિક્ષાવૃત્તિથી પ્રાપ્ત કરેલા ભોજન માટે મારું મન, અહા! કેવું ઉત્સુક બન્યું છે? એ અધાં માટે અહો! હું કેટલો અધો તલસી રહ્યો છું! દોષો અને ખામીઓ ભરપુર હોવા છતાં હિંદનીજ ભુમિ માત્ર એક એવી છે કે જ્યાં જીવાત્મા મુક્તિ સંપાદી શકે છે—પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ અધો પાશ્ચાત્ય ભપકો મિથ્યા ગર્વ માત્ર છે. તે આત્માને માટે કેવળ અંધન કર્તાજ છે. દુનિયાના મિથ્યાત્વનો આના કરતાં વધારે સચોટ અનુભવ મને મારી જીંદગીમાં આ પહેલાં કદી પણ થયો નથી. પ્રભુ અધાનાં અંધનો તોડો!—અધાંજ માયાના પાશમાંથી છૂટો!—એજ નિત્ય પ્રાર્થના છે.

—૦૦૦—

પત્ર ૨૦ મો—ન્યુયોર્ક, ૧ લી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૫,

તમારી સુંદર ચિઠ્ઠી મને હમણાંજ મળી...ટીક, કામની ખાતર કામ કરવાની—અને તે પણ પોતાના શ્રમના ફળનો ઉપભોગ નહિ કરવા દેવા જેટલે દરજ્જે—દરજ્જે પડવી, એ કેટલીકવાર સારું સંયમન છે....હું તમારી ટીકાઓથી બહુ ખુશી થયો છું અને મને તેથી જરાકે દિલ-ગીરી ઉપજી નથી. ચોડાક દિવસપર મિસ ટ—ને ત્યાં એક પ્રેસ્બીટેરીયન ગૃહસ્થ સાથે મારે ગરમાગરમ વાદ થયો હતો. તેમાં એ ગૃહસ્થ, સા-ધારણ રીતે અને છે તેમ બહુ તપી ગયો હતો અને ચીડાઈને ગાળ ગલીય કરવા જેટલી હદે પહોંચ્યો હતો. પણ આને માટે પાછળથી

મને શ્રીમતી બ—એ સખત કપડો આપ્યો હતો અને કહ્યું હતું એવા બનાવોથી મારા કામને ધોકા પહોંચે છે. તમારો મત એમના જેવોજ હશે, એમ લાગે છે.

એના વિષે તમે અત્યારેજ લખો છો તેથી હું ઘણો રાજ થાઉં કેમકે અત્યારે હું એના પર સવિશેષ વિચાર ચલાવી રહ્યો છું. પ્રથમ હું કહીશ કે હું આવા બનાવો માટે મુદ્દલ દિલગીર નથી. કદાચ કથનથી તમને અણગમો ઉત્પન્ન થશે—તેમ થાય તો છો થાય. બોલા થયું એ સાંસારિક દ્વાયદાઓ માટે સારું છે એ હું અચ્છી જાણું છું. અને મધુરભાષી થવાને માટે ‘બનતું’ સઘળુંજ કરે પરંતુ જ્યારે અંતરસત્યની સાથે ભયાવહ તોડખેડ કરવા પ્રસંગ આવે છે ત્યારે હું મજબુત અને સ્પષ્ટભાષી બની જાઉં છું; અને નમ્રતાને હું નથી માનતો. હું તો સમદશિયાને બધાં પ્રત્યે એક ચિત્તવૃત્તિથી જોવું, એને માનનારો છું. પોત પ્રભુરૂપ ‘સમાજ’ ના આદેશો-વ્યવહારિક રીત રિવાજો પાળતા, સામાન્ય મનુષ્યો માટે કર્તવ્ય હોઈ શકે, પણ જ્ઞાની જનો તેમ કરતા. આ એક સનાતન કાયદો છે. એક જણ પોતાની જાતને સપાસની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બનાવી લઈને, સમાજ કે જે આ જાણુએને સર્વ કંઈ સારાંવાનાંનો આપનાર છે તેની કનેથી સર્વ લાભ પ્રાપ્ત કરે છે; ત્યારે જીજ્ઞે માગુસ પોતે એકલો અલગ ઉભો : સમાજને પોતાના તરફ ડાંચે આકર્ષે છે. (લેનાર માણસે પોતે હાથ નીચો ધરવો જોઈએ ખરો, પણ દાતાનો હાથ તો ડાંચોજ અને નહિ તો તે આપી શકે નહિ) સંજોગોને અનુકૂળ વર્તનારાનો માર્ગી ગુલાબ જેવો સુવાગો હોય છે ત્યારે પરિસ્થિતિને વશ ન વર્તનારાનો માર્ગી કંટકમય હોય છે. તેની સાથે આ વાત પણ નક્કી માનજો કે “પંચબોલે તે પરમે

એવું માનનારાઓ—સમાજના અવાજને આધીન વર્તનારાઓ ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં સર્વતોમુખ નાશના મોંમાં જઈ પડે છે, ત્યારે સત્યના સંતાનો—સત્યનેજ પથે પળનારાઓ—સદા સર્વદા જીવતા રહે છે.

સત્યને હું અનંત દાહકશક્તિવાળા પદાર્થ સાથે સરખાવીશ. વચમાં આવતા સર્વ પદાર્થને બાળી જળીને તે પોતાનો માર્ગ અવશ્ય કાઢે છેજ. પોતા પદાર્થને તે એકદમ બાળે છે તો ગ્રેનાઇટ જેવા કઠણ પદાર્થને ધીરેથી પણ બાળે છે તો અવશ્ય. મેં જે લખ્યું છે તે બરાબરજ લખ્યું છે. હું પોતાને સર્વ પ્રિય નથી બનાવી શકતો અને હરેક પ્રકારના હડહડતા જીઠાણાને અતુકજ નથી થઈ શકતો. તેને માટે બેન ! હું લાચાર છું, પરંતુ તેમ તો મારાથી નહિજ બને. જંગલીબર મેં મારા એવા ધોરણ માટે વેઠ્યું છે, છતાં પણ તેમ તો નથીજ કરી શકતો. અનેક પ્રયત્ન કર્યા છતાં હું તેમ નથી કરી શકતો; તેથી અંતે મેં તે વાતજ પડતી મેલી છે. પ્રભુ મહાન છે. તે મને દંભી નહિજ થવા દે. તેથી હવે મારા આંતર ભાવનેજ બહાર આવવાદો. બધાનાં મન ખુશ કરે એવો રસ્તો મને પ્રાપ્ત નથી થયો અને હું છું તેવોજ મારી જાતને એકનિષ્ઠ—હોવા વગર મારો છૂટકોજ નથી. એના કરતાં બીજી સ્થિતિ મારી ભાગ્યેજ હોઈ શકે. “ ધૈવન અને સૌંદર્ય નાશ પામે છે, જીવન અને ધન નષ્ટ થાય છે, નામ અને કીર્તિનો નાશ થાય છે, મોટા મોટા ગિરિરાજો પણ ધૂળમાં મળી જાય છે, સમ્ય અને સ્નેહનો પણ નાશ છે, અને સત્યજ માત્ર એકલું ચિરંજીવ છે.” ભગવાન સત્યદેવ તુંજ મારો માર્ગદર્શક થા ! હું હવે મીઠી સાકર રૂપાંતર પામવા જેટલો (મીઠું મીઠું બોલી સર્વને રાજી રાખવા જેટલો) નાનો રહ્યો નથી. “ ભય સિવાય,—હુકાનદારી સિવાય, શત્રુ મિત્રની ફરકાર

ક્યાં વગર હે સંન્યાસી ! તું સત્યનેજ વળગી રહે અને અત્યારે અખધડીથીજ આ અને ઓલી તેમજ હવે પછી આવનાર દુનિયાને—તેમના સુખોપભોગોને અને પતરાજીઓને ત્યજ દે. હે સત્ય, તુંજ એક મારો ભોમીયો થા. ”

બેન ! મને ધન, નામ, કીર્તિ કે સુખભોગની લાલસા નથી—તેમને તો હું ધૂણસમાનલેખું છું. મારા બંધુઓને મદદ કરવાનીજ મને ઇચ્છા હતી. ધન્ય છે પ્રભુ ! કે મારામાં પૈસા પેદા કરવાની વૃત્તિ નથી. અંતરસ્થ સત્યના અવાજને અવગણીને દુનિયાના ભ્રમોને આધીન મારે શા મારે થવું ? છતાં બેન ! મન હજી પણ નબળું છે, કોઇ કોઇ વાર તે પોતેજ યંત્રવત્ પાર્થિવ મદદને પકડવા જાય છે. * *

* * * * *

એ પ્રેસ્બિટેરીઅન સાધુ સાથે થયેલા છેલ્લા કળ્યાએ અને ત્યાર પછી શ્રીમતી બ—સાથે થયેલા લાંબા વાક્યુદ્ધે, સંન્યાસીને ઉદ્દેશી ભગવાન મનુએ કહેલા “ એકસો રહે, એકસો રહે ” એ વચનનું સત્ય મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છે. બધી મૈત્રિ, બધો પ્રેમ, એ (સોનાની બેડીની પેઠે) બંધનકર્તાજ છે. એવી કોઇ પણ મૈત્રિ નથી કે જેમાં પોતાના મનની માન્યતાથી ઉલટા વર્તવાની ફેરજ ન પડે—અને તેમાં ખાસ કરીને સ્ત્રી જન સાથેની મૈત્રિમાં તો એવો પ્રકાર બન્યા વગર રહેતોજ નથી. હે મહાન ઋષિ મુનિઓ ! તમારું કહેવું સત્ય છે કે જે માણસ બીજા કોઇને જરા જેટલો પણ વળગેલો છે તેનાથી સત્યદેવને પુરેપુરા સેવી શકાતા નથી. શાંત થા ! મુજ આત્મા ! અળગો થા, એકલો થા ! અને ભાગ કે પ્રભુ તારી સોડેજ છે. જીવન એ કંઈ ચીજ નથી ! મૃત્યુ પણ બ્રમણજ છે ! આ બધું ચરાચર કંઈજ છે નહિ, માત્ર એકસો

પરમાત્માજ છે. હર ના આત્મન્ ! એકલો થા, નોંખો થા !
 બેન, પંથ લાંબો છે; સમય ટૂંકો છે; સંધ્યાસમય નજીક આવે છે. મારે
 હવે જલદીથી સ્વદેશ પાછા ફરવું છે. મારી રીતભાતને પૂર્ણ કરવા
 જોટલો મને વખત નથી. મારો સંદેશ ફેલાવવાનેજ મને પુરતો સમય
 નથી મળતો. બેન તમે બલાં છો, માયાળું છો, ગુરસો ન કરતાં,
 હું તમને બધાંયને માત્ર બાળકવત્ પેશું છું.

મુજ આત્મન્ ! તું સ્વપ્નાં ન જો ? એકજ શબ્દમાં કહું તો
 માફ કામ સંદેશનો પ્રચાર કરવાનું છે. દુનિયાને પ્રિય થવાનો યાને
 ‘દુનિયાને પ્રિય લાગું’ તેવી રીતે વર્તવાનો મને સમયજ નથી
 અને એવી રીતે પ્રિય થવાનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન મને ઢાંગીજ
 બનાવે. મારે હજારવેળા મરવું પડે તે કબૂલ, પણ એવું દ્વિધા
 જીવન જીવવાનું અને આ મૂર્ખ દુનિયાનાં પ્રત્યેક જરૂરિયાત-
 પછી લલેને તે મારા પોતાના દેશની હોય કે પરદીય દેશની
 હોય તેને તાબે થવાનું પસંદજ ના કરું. શ્રીમતી બ—ધારે છે તેમ
 જો તમારું પણ ધારવું હોય કે મારે કંઈ કાર્ય છે તો તેમ માનવામાં
 તમે ભૂલ કરો છો—ગંભીર થાપ ખાઓ છો. મારે આ લોકમાં
 કે અપર લોકમાં કંઈ કાર્યજ નથી. મારી કને તો માત્ર એક
 સંદેશ છે અને તે હું ‘મારી પોતાનીજ ઢબે આપી શકીશ’
 હું તેને ‘હિંદુપણા’નું, કે ‘ખ્રિસ્તિપણા’નું કે દુનિયાના બીજા કોઈપણાનું
 સ્વરૂપ નહિં આપું. હું તેને બસ “મારાપણા” નાજ શિક્કો મારીશ.
 મુક્તિ એજ મારો ધર્મ સર્વસ્વ છે અને જે કંઈ તેનું વિરોધી
 હશે તેની સાથે લઢીશ, વઢીશ યાતો તેનાથી દુર લાગીશ.
 હું મારે શું એવા પાદરીઓને શાંત રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો !! બેન,
 મારા આમ કહેવાનો ખોટો અર્થ ના કરતાં. પરંતુ તમે હજી બાળક
 છો અને બાળકો તો ગુરજનો કનેથી શિક્ષણ લેવાને તૈયાર હોવાં

જોઈએ. તમે હજી એ ઝરાતુ' પાન કીધું નથી કે જે “બુદ્ધિને અબુદ્ધિ, મર્ત્યને અમર, આ જગતને શૂન્ય અને મનુષ્યને ઇશ્વર બનાવે છે.” આ જગત નામથી ઓળખાતી મુખ્યતાની જાળમાંથી બને તો બહાર નિસરી આવો. ત્યારેજ હું તમને ખરેખર બહાદુર અને સ્વતંત્ર કહીશ. તમારાથી જો તેમ ન થઈ શકતું હોય તો જે લોકો આ અસત્યરૂપ ઇશ્વરને પાને લોકસમાજના વિપુલ ઢોંગને પગ તળે કચડવાની હામ ભીડતા હોય તેમની પીઠ થાપડી ઉત્સાહ આપો; અને તેમ પણ ન થઈ શકે તો મહેરબાની કરીને મૌન ધારો, પણ “તોડજોડ કરો, સારા થાઓ, પ્રિય થાઓ” એવા એવા મિથ્યા પ્રલાપોવડે તેમને ફરી પાછા કીચડમાં ઘસડવાનો પ્રયત્ન તો નાજ કરો. હું આ સંસારને-આ સ્વપ્નને-આ ઘોર સ્વપ્નને ધિક્કારું છું—આ મઠ મંદિરના નામવાળા છળ પ્રપ્તિ અના અખાડાઓ, ધર્મશાસ્ત્રોના નામે ચાલતી ધુર્તતા અને તંતર મંતર સુંદર મહોરાઓ નીચે છુપાયલાં જીડાં હૃદયો, પ્રમાણિકતાના નામ નીચે ચલવાતી પોલપોલતા અને સૌથી વધારે પવિત્ર (પરમાત્મા) નામ તળે ચાલતી દુકાનદારી વાળી આ દુનિયાને હું ઘૂણાની નજરે જોઉં છું. શું ! શું ! મારે મારા આત્માનું માપ સંસારના ગુલામો કાઢે છે તેમ કાઢવું !

એન ! સંન્યાસીનો અર્થ તમે હજી જાણતાં નથી. “તે વેદોના મસ્તકપર બિરાજે છે” એમ વેદો કહે છે, કેમકે તે દેવજો અને પંથો, ધર્મો અને પેગંબરો, શાસ્ત્રો વગેરે વગેરેથી સ્વતંત્ર છે ! મિશનરી અમિશનરી જેને ભસવું હોય તે ભલે ભસો, મારાપર હુમલો કરવો હોય તો ભલે ગમે તેટલા બળથી કરો, પણ હું તો તેમને ભર્તૃહરિ કહે છે તેમજ લેખીશ કે “સંન્યાસી ! તું તારે રસ્તે ચાલ્યોજ ના ! કેટલક કહેશે કે આ ગાંડો માણસ કોણ છે ? બીજાઓ કહેશે

કે આ ચાંડાલ કોણ છે ? ત્યારે કેટલાક બીજા વળી તને યોગી પણ કહેશે. સંસારીઓના આ પ્રલાપોથી તું રાજ કે દુઃખી ન થા. જ્યારે તેઓ તારાપર હુમલો કરે ત્યારે સમજજે કે હાથી રસ્તામાંથી પસાર થાય છે તે વારે હમેશાં તેની આંખોઆંખો કુતરાં ફરીજ વળે છે, પણ તેની તે દરકાર કરતો નથી. તે તો સીધો ને સીધો પોતાને ધારેલે રસ્તે ચાલ્યોજ જાય છે. તેવીજ રીતે જ્યારે કોઈ મહાત્મા ખૂદાર આવે છે ત્યારે અનેકજણ તેની પૂઠે જરૂર ભસવાનાં તો ખરાંજ.”

હું ૩૩ નંબરના કૃષ્ણામાં આવેલા ૫૪ ઉપદ્યુ. નંબરના ધરમાં લ—ની સાથે રહું છું. તે એક ધીર અને ઉદાત્ત આત્મા છે. પ્રભુ તેનું કલ્યાણ કરે ! કોઈકોઈવાર ગ—ને ત્યાં સૂવા જઈં છું.

પ્રભુ સદા સર્વદા તમારા બધાનું કલ્યાણ કરો ! અને આ મહાન પ્રપંચમાંથી, આ સંસારમાંથી તે તમને સત્વર બહાર દોરો ! આ ધરડી ડાકણરૂપી દુનિયાથી તમે કદી ના અંજાઓ—કદી નજ-રઅંદ ના થાઓ ! ભગવાન શંકર તમને સહાય કરો ! માતા ઉમિયા તમારે માટે સત્યનો દરવાજો ખોલો અને તમારા સંઘળાજ બ્રમોને દૂર કરો ! એજ મારા આશિષ.

પત્ર ૨૧ એ—ન્યુયૉર્ક, ૧૪ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૮૪.

પ્રિય શ્રીમતી બ—

આપની માતા સમી શિષ્યામણુ માટે મારો અંતઃકરણપૂર્વકનો આભાર સ્વીકારશો.

*

*

*

*

*

અત્યાર સુધીમાં આપે મારે માટે અને મારા કાર્યને માટે જે જે કર્યું છે અને આ વર્ષે કંઈ વધુ કરવાની આપે જે માગણી કરી છે તેને માટે હું આપનો કયા શબ્દોમાં આભાર માનું ? ખરેખર ! હું આપનો હમેશનો આભારી છું. પરંતુ આ વર્ષે

આપે આપની સઘળી મદદ મિત્ર શર્મરના ગ્રીનએકરના કાર્યનેજ આપી જોઈએ એવું માંડે હૃદયપૂર્વક માનવું છે. ભારતભૂમિ આજ કૈંક સેકાથી થોભતી આવી છે તો થોડો સમય તે વધુ થોભી શકશે; હાથ ધરેલા તાત્કાલિક કાર્યને હમેશાં પ્રથમ પસંદગી અપાવી જોઈએ.

વળી મનુ ભગવાન કહે છે તેમ ‘સારા કાર્યને માટે પણ પૈસા ભેગા કરવા એ સંન્યાસીને માટે સાડું નથી.’ અને એ પ્રાચીન ઋષિમુનિઓનું કહેવું સાચું છે એવું મને લાગવા માંડ્યું છે. “આ-શા જ પરમ દુઃખ છે, નિરાશા પરમ સુખ છે.” હું આ કરીશ ને હું તે કરાશ એવા એવા બાલિશ બ્યાલો મને હતા; પણ હવે તે બ્યાલો મને ભ્રમ જેવા ખોટા લાગે છે; એમાંથી હું હવે મુક્ત થતો જાઉં છું.

“સર્વ કામનાને ત્યાગી શાંતિનો અનુભવ કર અને શત્રુ કે મિત્ર કોઈનો સંગ ન રાખતાં એકલો રહે.” એ રીતે અમે શત્રુમિત્રરહિત થઈને, સુખદુઃખરહિત બનીને, કામના કે અસુખાથી પર રહીને, કોઈ પણ પ્રાણીને ઈર્ષ્ય ન પહોંચાડતાં, કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખનું કારણ ન બનતાં, એક પહાડપરથી બીજે પહાડે, એક ગામથી બીજે ગામે પ્રભુનો મહિમા ઉપદેશતા પ્રવાસ કરીશું.

“ઉચ્ચ કે નીચ કોઈની પણ પાસેથી, ઉપરથી યા નીચેથી, મદદની આશા રાખો નહિ. કશાયના કામના કરો નહિ અને આ નાશવંત વિશ્વદૃશ્યના સાક્ષીરૂપે રહીને તેને ‘પસાર થવા દો’”

કદાચ મારી ગાંડી ઈચ્છાઓ મને આ દેશમાં લાવવા માટે જરૂરીજ હતી અને એ અનુભવ માટે હું પ્રભુનો પાઠ માનું છું.

હાલમાં હું ઘણો સુખીયો છું. મી. લ—અને હું થોડોક ભાત આે મસુગની દાગ અથવા તો જવ રાંધીને ને શાંતિથી ખાઈએ છીએ

અને સઘળાજ સમય કંઈ લખવા વાંચવામાં કે કંઈક શિખવા જાણવાની જગાસાવાળા ગરીબ લોકોની મુલાકાત સ્વીકારવામાં ગાળીએ છીએ; અને એવી રીતે જીવન ગાળતાં અમેરિકા છતાં હું અત્યારે વધારે સંન્યાસી છું એમ મને લાગે છે.

“ ધનને દારિદ્ર્યનો ભય છે, જ્ઞાનને અજ્ઞાનનો, રૂપને ઘડપણનો, કાંતિને નિંદાખોરોનો, જયને ઈર્ષ્યાનો અને શરીરને મૃત્યુનો ભય છે. આ પૃથ્વીપરની એકે એક વસ્તુ ભયથી ઘસ્ટે છે. માત્ર એજ મનુષ્ય એકલો ભયમુક્ત છે કે જેણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો છે. ”

*

*

*

*

પત્ર ૨૨ મો—ન્યુયોર્ક, ૨૧મી માર્ચ, ૧૮૯૫.

પ્રિય શ્રીમતી બ—

૨—તી મંડળીઓ મારી બદનક્ષી કરવામાં આનંદ લે છે એ સાંભળી મને આશ્ચર્ય થાય છે. જુઓ શ્રીમતી બ—, કેવી નવાઈની વાત છે કે ગમે તેવું સાઈ વર્તન ચલાવનાર મનુષ્ય વિષે પણ હડહડતાં જીઠાણાં ઉભાં કરનારા લોકો દુનિયામાં હોય છેજ ! શિકાગોમાં તો એવા પ્રસંગો મારા સામે દરરોજ ઉભા થતા !

*

*

*

*

મારા ગુરૂદેવ કહેતા કે “ આ હિંદુ, ખ્રિસ્તિ વગેરે નામો મનુષ્ય મનુષ્ય, વચ્ચેની બંધુલાવની લાગણીઓના માર્ગમાં મહાન અંતરાયરૂપ છે. તેમને તોડી પાડવાનો આપણે પ્રથમ પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તેમાંની સઘળી હિતકર શક્તિઓ જતી રહીએ અને અત્યારે તેઓ માત્ર ઝેરી અસરોરૂપેજ રહ્યાં હોઈને તેનાથી બોળવાઈ જઈ આપણામાંના ઉત્તમોત્તમ જનો પણ પિશાચની માફક વર્તે છે. જુઓ, આપણે શ્રમ તો સખત કરવો પડશે પણ એ અંતરાયોને દૂર કરવાના કામમાં આપણે ફત્તેક તો મેળવવીજ જોઈએ.

એટલાજ માટે તો કેન્દ્રસ્થાન (સેન્ટર) રાખવાની મારી આ-
ટલી બધી ઇચ્છા છે. સંસ્થા માત્રમાં દોષો તો બેશક હોવાનાજ,
પરંતુ તેના વગર કંઈ કામ પણ થઈ શકે તેમ નથી; અને
અત્રે મને ધાસ્તી છે કે મને તમારી સાથે મતભેદ થશે અને તે એ
મુદ્દા પર કે કોઈ પણ મનુષ્ય સમાજને સરખી રીતે રાજી રાખીને
કદી પણ મહાન કાર્યો કરવામાં ફતેહમંદ નીવડે નહિ. પોતાનો
અંતરાત્મા કહે તે મુજબ કાર્ય કરવું જોઈએ; પછી જો તે કાર્ય
બોગ્ય અને સાફજી હશે તો સમાજને તે વધાવી લીધા વિના
જીટકોજ નથી-પછી ભલેને તે એ મનુષ્યના મૃત્યુ પછી કે
સંકટો વર્ષે કાં ન હોય પણ તે સમાજને સ્વીકારવુંજ પડશે.
કાર્યની સાથે દૃઢ્ય, આત્મા અને શરીરથી તન્મય થઈ જવું
જોઈએ અને જ્યાં સુધી આપણે બસ એકને એકજ આદર્શ
માટે ઊભી સર્વસ્વનો ભોગ આપવા તૈયાર ન થઈએ ત્યાં
સુધી આપણે કદી પણ પ્રકાશ જોઈ શકીશું નહિ.

માનવ જાતિને મદદ કરવાની જેમની ઇચ્છા હોય તેમણે
પોતાનાં સર્વ સુખદુઃખ, નામ કીર્તિ અને સર્વ તરેહના
સ્વાર્થોના ગુડો પુડો કરી પ્રથમ સમુદ્રમાં ટૂંકી દેવો જોઈએ
અને ત્યાર પછીજ પ્રભુ પાસે આવવું; એજ પ્રમાણે સઘળા
સમર્થ આત્માઓએ કહ્યું છે અને કર્યું છે.

મિત્ર ચ—તે ત્યાં હું ગયા શનિવારે ગયો હતો. મેં તેને કહી
તોં કું કે એની મરજી મુજબ મારાથી એને ત્યાં વર્ગો લેવાનું બની નહિ
શકે. ધનવાનને હુરતે કોઈ પણ મહાન કાર્ય થયાનું જગતના
ઘાતહાસમાં કદી જોયું છે? જો જો મહાન કાર્યો થયાં છે અને
થાય છે તે હૃદય અને મગજનાંજ પરિણામ છે અને નહિ
કે પૈસાનાં; અર્થાત્ કે નાણું કામ કરતું નથી પણ મગજશક્તિ અને
હૃદયબળજ કરે છે.

મારા આદર્શને માટેજ માફ અથ્વા જીવન; અને સહાય સર્વ શક્તિમાન પરમાત્માની; બીજ કોઈની અપેક્ષા નહિ ! ખરસ એજ માત્ર વિજયની ખરી ચાવી છે. મારી ખાત્રી છે કે આ આખતમાં તો તમે મારી સાથે મળતાં થશો. * * * * *

પત્ર ૨૩ માં—ન્યુયોર્ક, ૧૧ મી એપ્રિલ, ૧૮૯૫.

x x શ્રીમાન મહારાજ સાહેબ ખેત્રી તરફથી આવેલો પત્ર આ સાથે હું તમોને મોકલું છું. * *

મિત્ર હ--મને ઘણી મદદ કરે છે. હું તેના બહુ આભારી છું. તે ઘણી માયાળુ છે અને હું આશા રાખું છું કે તે સહાય અને સત્યનિષ્ઠ પણ છે. તે મને “right kind of people” (ખરી જાતના લોકો) સાથે પરિચિત કરાવવા માગે છે. મને ડર રહે છે કે “Hold yourself steady” “તું મક્કમ રહે” ની આ બીજી આવૃત્તિ થાય છે. “ખરી જાતના લોક” તો માત્ર તેઓજ છે કે જેમને પ્રભુ પોતે મોકલે છે. મારી જાણીના અનુભવથી મારા સમજ્યામાં તો એમજ આવેલું છે કે તેઓજ માત્ર મને મદદ કરી શકે અને કરશે. બાકી બીજાઓને તો પ્રભુ મદદ કરે અને મને તેમનાથી બચાવે !

મારા એકએક મિત્રનું એવું ધારવું હતું કે મારા આ ગરીબ લતાઓમાં રહેવાથી અને ઉપદેશ કરવાથી કંઈજ લ્હાણુ નીકળશે નહિ--બધીજ મહેનત પાણીમાં જશે અને બાનુઓ તો કોઈજ ત્યાં નહિ આવે. મિત્ર હ--તો ખાસ કરીને એવો ખ્યાલ હતો કે “તે પોતે” અથવા તો “તેણીના ખરા લોકો” આવી જાતની વાતોથી બહુ પર હતા, એટલે કે જે માણસ પોતે ગરીબ વસવાટમાં રહેતો.

હોય તેની કને જવામાં કે તેનો ઉપદેશ સાંભળવામાં તેમને નાનમ લાગે તેમ હતું; પણ તેમ છતાં પરિણામે તો એ “ખરા લોકો” અને તેણી પોતે પણ દર વખતે ત્યાં આવતાં હતાં. અહા પ્રભો ! તારામાં અને તારી કૃપામાં શ્રદ્ધા રાખવી એ મનુષ્યને માટે કેટલું કષ્ટ છે ! શિવ શિવ ! ‘ખરી જાત’ ક્યાં છે અને ખોટી એ ક્યાં છે ? સર્વ કંઈ પ્રભુજ છે ! વાઘમાં ને મેઢામાં, સાધુમાં અને પાતકીમાં બધામાં એજ છે ! શરીર, પ્રાણ અને આત્માથી મેં એનોજ આશરો લીધો છે. મારી આખી જીંદગી મને પોતાના હાથમાં હુલાવીને હવે શું તે મને ત્યજ દેશે ? ના, ના, પ્રભુ જો દયાળુ ન હોય તો સમુદ્રમાં એકે ટીપું ન રહે, ગાઢ જંગલમાં એક ડાંખળી સરખી ન રહે, અને ધનપતિ કુબેરના ઘરમાં પણ ખાવાને ટૂંકડો સરખો ન રહે. જો એની મરજી થાય તો વેરાનમાં બેઠાઓ વહે અને બીખારીને ત્યાં ઋદ્ધિસિદ્ધિ પાણી ભરે. * * * * *

હૃદ ! આ “ખરી જાતના લોકો” અને “ખોટી જાતના લોકો” એ વળી શું ? ભગવાન શિવ ! તુંજ મારો “ખરો” છે અને તુંજ મારો “ખોટો” છે. ભગવાન ! છેક બચપણથી મેં તારો આશ્રય લીધો છે. ઉષ્ણકટિબંધના પ્રદેશોમાં કે ધ્રુવ પ્રદેશોમાં, ઉંચા ગિરિઓનાં શિખરોપર કે મહાસાગરોનાં ઉંડાણમાં તું મારી સાથે રહેજો. તું મારું રહેકાણ છે, તું મારો જીવનનાયક છે, તું મારો આશ્રય છે, તું મારો મિત્ર છે, તું મારો ગુરુ છે, તું મારો પરમેશ્વર છે, તું મારો સત્ય આત્મા છે. તું મારો કદીજ ત્યાગ નહિ કરે, એવી મારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે. એકલે હાથે અનેકની સામે બાથ લીડતાં કોઈ કોઈ વાર હે પ્રભો ! હું હરખડી જાઉં છું અને મન નખળું પડતાં માનવીની મદદ લેવાનો વિચાર આવે છે. આવી જાતની નખ-જામઓમાંથી પ્રભુ તું મને સદા બચાવ અને તારા સિવાય બીજા

કોઈની પણ સહાય લેવાની મને બુદ્ધિ ન થાય એવું દર. એક માણસ
જો બીજા કોઈ સારા માણસનામાં વિશ્વાસ મૂકે છે તો તેનો કદી
વિશ્વાસઘાત થતો નથી કે કદી ત્યાગ પણ થતો નથી; તો ખીજો એ
પ્રરોપાત્તમ ! હે તાત ! શું તું મારો ત્યાગ કરીશ ? આખી જીંદગીભર
હું તારો અને તારો એકલાનોજ દાસ છું એવું જાણુવા ખૂબવા છતાં
શું તું મને તરછોડીશ ? શું તું મને બીજાઓના હાથમાં રમકડારૂપ
બનવા દેશ, કે અનર્થાગારમાં તણાવા દેશ ? અરે ! એમ
જાણ કેમ ?

માતા ! મારી ખાત્રી છે કે તે મારો કદી પણ ત્યાગ નહિ કરે.

પત્ર ૨૪ મે—પતિ, ન્યુહૅમ્પશાયર, જુન ૧૭ મી, ૧૮૯૫.

આખરે અહિં હું મી. લ—ની કને આવ્યો છું. આ સ્થાન મેં
અઘાપિ જોયેલાં ઉત્તમોત્તમ રાજ્યામણાં સ્થાનોમાંનું એક છે. ગાઠ
વનરાજીવાળી ડુંગરીઓથી ઘેરાયેલા અને અમારા સિવાય બીજા
કોઈ પણ મનુષ્યપ્રાણીરહિત નિર્જન સરોવરની કલ્પના કરો. સ્થાન
એવું તો રમ્ય, એવું તો શાંત અને એવું તો વિશ્રામદાયી છે કે બસ
ન પૂછો વાત ! અને શહેરના ખજાનખાનું અને ઘોઘાટ પછી આવા
સુમનોહર સ્થાનમાં આવીને હું કેવી ખુશાલીમાં આવ્યો હૅશ તેની
લખેજ કલ્પના કરી લ્યો.

અહિં આવ્યાથી મને જાણે નૂતન જીવન પ્રાપ્ત ન થયું હોય
એમ લાગે છે. હું એટલો અરુચ્યમાં જાઉં છું અને ત્યાં નિરાંતે મારી
મીતાનું પારાયણ કરું છું. હું અત્યારે ખરેખર સુખી છું. દશેક દિવ-
સમાં હું આ સ્થાન છોડીને થાઉચ્ચન્ડ આઈલેન્ડ પાર્ક જઈશ. ત્યાં હું
ચોવીસે દલાક એકલો, ધ્યાનમગ્ન અને આત્મમગ્ન રહીશ. અહા !
આનો વિચાર સુદ્ધાં કેવો આનંદદાયી છે !

પત્ર ૨૫ મો—રીડીંગ, ઈંગ્લેન્ડ, ૧૭ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૫.

મી. સ—ની અને મારી ઇચ્છા ઇંગ્લેન્ડમાં સોસાયટી માટે બજવાન અને બુદ્ધિમાન ઉત્તમ મનુષ્યો મેળવવાની છે અને તેથી જરા ધીમે પગથેજ કામ લેવું પડશે. શરૂઆતની બરતી ગમે તેવા ‘લાલીઆ જમાલીઆ’ થી ન થાય તે માટે સંભાળ લેવાની જોઈએ. અમેરિકામાં પણ મેં એજ પદ્ધતિએ કામ લીધું હતું. મી. સ—હિંદુસ્તાનમાં આપણા સંન્યાસીઓના સહવાસમાં સંન્યાસીઓનીજ રીતિએ થોડો વખત રહી આવેલા છે. તેઓ બહુજ તેજસ્વી, પાણ્ડિત્ય, સુશિક્ષિત હોઈ સંસ્કૃત પણ ઘણું સાફ જાણે છે. ... .. પવિત્રતા, ખંત અને ઉદ્યમ—એ ત્રણની મારે જરૂર છે અને એ શુભોવાળા માત્ર અડધો ક્ષત માણસો અને અહિં મળી રહેશે તો માફ કામ ચાલશે. એવા થોડાક મળવાની તો મને ખાસ વધી છે.

પત્ર ૨૬ મો—રીડીંગ, ઈંગ્લેન્ડ, તા. ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૫.

હાલમાં હું મી. સ—ના સંસ્કૃત અધ્યયનમાં મદદ કરી રહ્યા છું. ... .. હું જ્યારે અમેરિકા જઈ ત્યારે પોતાને એવીજ રીતે મદદ કરવા સાફ હિંદમાંના મારા ગુરુભાઈઓ પૈકી એક સંન્યાસીને અહિં તેડાવી લેવાનું મી. સ—નું મને કહેવું થયું છે. તે મુજબ મેં એક સંન્યાસીને મોકલવા હિંદ લખી દીધું છે. ... .. અત્યાર સુધી તો બધું બરાબર છે. હવે બીજા મોજાની હું રાહ જોઉં છું. “આવે તેને તરછોડો નહિ અને ન હોય તેને માટે ફાંફાં ન મારો—પ્રભુ પોતે જ કંઈ મોકલે તેનીજ માત્ર પ્રતીક્ષા કરો.” એ મારો

સુદ્રાલેખ છે. ... હું લેખક તરીકે મંદ છું પણ મારું અંતઃકરણ આભારથી પરિપૂર્ણ છે.

પત્ર ૨૭ મો—રીડીંગ, ઇંગ્લંડ. ઓક્ટોબર ૪ થી, ૧૮૯૫.

* * * જીંદગી એ ઝખડા અને માયાવિમોચ-
નોની પરંપરા છે. ... જીવનનું રહસ્ય મોજમઝા નથી; પણ
અનુભવજ્ઞાન અથવા અનુભવદ્વારા શિક્ષણ એજ એનું ખરું રહસ્ય છે.
પરંતુ અશ્વમેસ કે જે ધડીએ આપણે ખરેખર શીખવા માંડીએ છીએ
તે ધડીએજ આપણને બોલાવી લેવામાં આવે છે; અને આ પ્રકાર
ધણાંને બાવે જીવનના પક્ષમાં મજબૂત દલીલ સમાન બાસે છે. ...
કાર્ય ઉપર એક વખત વાતોઝોડું ફરી વળે એ સર્વત્ર સાડું છે. એથી
ફરી વાતાવરણ સ્વચ્છ થાય છે અને સ્થાનિક વસ્તુસ્થિતિનો આપ-
ણને ખરો ખ્યાલ આવે છે. તેની નવેસર શરૂઆત થઈ છે પણ એ
શરૂઆત હવે વજ્રસમાન મજબૂત પાયાપર થઈ છે.

પત્ર ૨૮ મો—રીડીંગ, ઇંગ્લંડ. ઓક્ટોબર ૪ થી, ૧૮૯૫.

* * * પવિત્રતા, ધૈર્ય અને ખંતથી સર્વ અડચણોનો હાસ
થાય છે. સર્વ મહાન પ્રાપ્તિઓની ગતિ અવશ્યમેવ ધીમી હોવી
જોઈએ. * *

પત્ર ૨૯ મો—ન્યુયોર્ક, તા. ૮ મી ડિસેમ્બર, સને ૧૮૯૫.
દશ દિવસની કંટાળાભરી મુસાફરી પછી ગયા શુક્રવારે હું અહિં
આવી પહોંચ્યો છું. સમુદ્ર અતિશય તોફાની હતો અને મારી જીંદગીમાં

આ પહેલીજવાર મને આવેા સખત દરિયો લાગ્યો છે. ++ ઇંગ્લંડમાં હું કેટલાક સમર્થ મિત્રો મૂકી આવ્યો છું. તેઓ આવતા ઉન્નતાળા માટે મારી અપેક્ષા કરતા મારી ગેરહાજરીમાં કામ કરશે. અહિંના કામ માટે મારી યોજનાઓ હજી ગોઠવાઈ નથી. દરમ્યાન ડેટ્રોઇટ અને શિકાગો જમ આવવાનો મારો ધરાદો છે. જાહેર વ્યાખ્યાનની યોજના તદ્દન ત્યજી દેવાનો મારો ધરાદો છે, કેમકે જાહેર વ્યાખ્યાનો-દ્વારા કિંવા ખાનગી વર્ગોદ્ધારા દ્રવ્યપ્રાપ્તિ કરવાના પ્રશ્નમાંથી ખીલ-કુલ અલગ થઈ જવું એમાંજ મારો ઉત્તમોત્તમ સ્વાર્થ સમાયો છે એમ મને લાગે છે. આગળ જતાં તે નુકશાનકર્તા નીવડે છે એટલુંજ નહિ પણ એક ખરાબ દાખલો બેસાડે છે.

ઇંગ્લંડમાં મેં એ સિદ્ધાન્તપર કામ લીધું હતું અને લોકોએ સ્વેચ્છાપૂર્વક ભેગી કરેલી રકમનો પણ મેં અસ્વીકાર કર્યો હતો. મોટાં વ્યાખ્યાનભવનોમાં વ્યાખ્યાન કરવામાં થતા ખર્ચનો મોટો ભાગ મી. સ્ટર્ડી ઉઠાવી લેતા અને બાકીનો હું જાતે વેડી લેતા. એ રીત ચાલી પણ સરળ રીતે. x x લોકોને જો મારી જરૂર હશે તો તેઓ પોતેજ વ્યાખ્યાનો ઉભાં કરશે. મારે પછી એ બાબત કંઈ ખટપટ કે ચિંતા કરવાની રહેશેજ નહિ. મી.—અને મી.—ની સલાહ લઈ જો તમને એમ લાગે કે વ્યાખ્યાનક્રમ માટે મારે શિકાગો આવવું યોગ્ય થઈ પડશે તો મને તે મુજબ લખી જણાવજો. પૈસાનો સવાલ તો અલખ્યત બાબુએજ મૂકી દેજો.

મારો વિચાર એવો છે કે જૂદાં જૂદાં સ્થળોમાં પોતપોતાના સ્વતંત્ર કાર્યક્રમોવાળાં મંડળો ઉભાં કરવાં. તેઓ પોતે બધે પોતાની મનગમતી રીતે કાર્ય કરે અને પોતાથી બની શકે તેટલું સાઈ કામ બજાવે. મારા પોતાના સંબંધમાં હું કહીશ કે હું પોતે એવી કોઈપણ સંસ્થામાં મારી જાતને સંડોવવા માગતો નથી. * *

પત્ર ૩૦ માં—ન્યુયોર્ક, ૨૯ મી ડિસેમ્બર, સને ૧૮૯૫.

આ વિશ્વમાં કે જ્યાં કંઈજ નાશ પામતું નથી, જ્યાં જીવતાં છતાં આપણે મૃત્યુની મધ્યમાંજ વસીએ છીએ, ત્યાં જાહેરમાં કે ખાનગીમાં, ભરખજારમાં કે ગાઠ જંગલની ધનઘટામાં વિચારેલો એકેએક વિચાર જીવંત રહે છે. એ વિચારો સ્વતઃ સંઘટિત થવાનો નિરંતર પ્રયત્ન કર્યો જાય છે અને જ્યાં લગી એમનું એવું સંઘટન સિદ્ધ થતું નથી ત્યાં લગી તેઓ રફાટ પામવાનો પ્રયત્ન કર્યાજ કરશે અને તેમને દાખી દેવા માટે કરેલો ગમે તેટલો પ્રયત્ન પણ તેમનો નાશ કરી શકશે નહિ. કશું પણ નાશ પામતું નથી—જે વિચારોએ ભૂતકાળમાં અનર્થ ઉપજાવ્યો હતો તે વિચારો પણ સંઘટનનો, વખતો વખતના પરિસ્ફોટથી શુદ્ધ થવાનો અને અંતે સંપૂર્ણ શુભતામાં રૂપાન્તર પામવાનો પ્રયાસ આદરે છે.

એજ મુજબ, અત્યારે પણ વિચારનો અમુક જથ્થો પરિસ્ફોટ પામવાને મથી રહ્યો છે. આ નવો વિચાર આપણને કહે છે કે “દૈતનાં સ્વપ્નાંને, તત્ત્વમાં સારાનરસાની ખોટી ભાવનાને અને એના કરતાં પણ વધારે ખુરા ‘અવરોધ’નાં સ્વપ્નાંઓને ત્યાગી દો.” એ વિચાર આપણને એવું શીખવાડે છે કે ઉચ્ચતર સ્થિતિ એજ કાયદો છે. વિનાશ નહિ. એ આપણને શીખવાડે છે કે દુનિયા ખરાબ અને સારાની બનેલી નથી પણ સારા અને વધારે સારાની અને તેથીયે વધુ સારાની બનેલી છે. અર્થાત્ કે દુનિયામાં જે કંઈ છે તે સારાનેજ વારસે છે. સર્વ સ્થિતિનો સ્વીકાર કરવાનુંજ તે શીખવે છે. તે કહે છે કે કોઈ પણ સ્થિતિ નિરાશાજનક નથી; અને એમ હોવાથી હરેક પ્રકારનો માનસિક, નૈતિક કે આધ્યાત્મિક વિચાર જ્યાં જ્યાં અસ્તિત્વમાં છે તે તે દરેકનો તે સ્વીકાર

કરે છે, અને તુચ્છકાર કે અનાદરનો એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા સિવાય તે તેને જણાવી દે છે કે 'તે' આટલું સાફ કર્યું છે; હવે વધારે સાફ કરવાનો સમય આવી લાગ્યો છે.' પ્રાચીનકાળમાં જેને ખરાબના ઉચ્છેદ તરીકે માનવામાં આવતું હતું તેને આ નૂતન વિચાર 'ખરાબમાંથી સારામાં રૂપાન્તર પામવા' તરીકે પ્રબોધે છે. વળી, સૌથી વિશેષ તો એ શીખવે છે કે જો આપણે મેળવી શકીએ તો સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય ક્યારનુંયે અસ્તિત્વમાં છે તથા મનુષ્ય જો જોઈ શકે તો સંપૂર્ણતા તેનામાં ક્યારનીયે ભરેલી છે.

ગયે ઉન્હાણે મીનએકરની સમાઓ આવડી હેરતભરી નીવડી તેનું કારણ શક્ત એટલુંજ કે તમે એ નવા વિચારને સંપૂર્ણ રીતે પોતાનામાં ઘટાવી લીધો હોઈ એનુંજ તમે સમર્થ રીતે પ્રતિપાદન કર્યું હતું; અને તેમાંયે વળી આ નવા વિચારના "સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય મૂળ થકી છેજ," એ સર્વોત્તમ તત્ત્વપર તો તમે તમારો પગદંડો ફીકે જમાવ્યો હતો.

ખુદેન, આ વિચારને મૂર્તસ્વરૂપમાં આણવા કાળે સાધન તરીકે પ્રભુ તરફથી તમે નિર્માણ થયાં છો અને જે જે કોઈ આ અદ્ભુત કામમાં તમને સહાય કરશે તે પ્રભુનીજ સેવા કરે છે એમ સમજવું— પ્રભુ તેનાપર પ્રસન્ન રહેશે.

અમારી ભગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ છે કે પ્રભુના દાસોની જે સેવા કરે છે તે એના પરમભક્તો છે. તમે પ્રભુના દાસ (ભક્ત) છો, તેથી તમારા આ દિવ્ય કાર્યમાં હું જ્યાં હોઈશ ત્યાંથી મારાથી બનતી મદદ આપીશ, એટલુંજ નહિ પણ ગીતાકાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના એક શિષ્ય તરીકે એવા પ્રસંગને હું સર્વદા બહુ માન અને સેવારૂપજ સમજીશ.

પત્ર ૩૧ મો—સેન્ટ જ્યોર્જનો રસ્તો, ૩૦ મી મે, સને ૧૮૯૬.

પરમ દહાડે મારે પ્રેફેસર મેક્સમુલરની સુંદર મુલાકાત થઈ હતી. તે એક સાધુપુરુષ છે અને તેનું વય ૭૦ વરસનું હોવા છતાં તે હજી જીવાનભોધ જાણાય છે. એના ચહેરાપર હજી એક કરચલી સુધ્ધાં નથી. હું ઇચ્છું છું કે હિંદૂભૂમિ અને વેદાન્ત માટેના એના પ્રેમનો અર્ધભાગ વટીક મારામાં હોય. વળી તે યોગવિદ્યાનો હિમાયતી હોઈ તેને પોતે માને છે પણ ખરો. માત્ર ખોટાં ગપાષ્ટકોને તે સહન કરી શકતો નથી.

વિશેષમાં એ કે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ માટે તેમને અત્યંત આદરભુક્ષિ છે અને તેઓશ્રીના જીવનપર તેમણે એક લેખ પણ ‘નાઈન્ડીનથ સેન્ચુરી’ નામના માસિકમાં લખ્યો છે. તેમણે મને સવાલ કર્યો કે “તેઓશ્રીનું નામ જગતને જાણીતું કરવા માટે તમે શું કરો છો?” રામકૃષ્ણે તેમને ઘણાં વર્ષ થયાં મુઝ કર્યાં છે. આ શું શુભ સમાચાર ન કહેવાય ? * *

અહિંઆં કામ જરા મંદુ પણ મક્કમ ચાલે છે. આવતા રવિવારથી હું મારાં જાહેર વ્યાખ્યાનો શરૂ કરવાનો છું.

પત્ર ૩૨ મો—લંડન, જુન ૫ મી, સને ૧૮૯૬.

‘રાજયોગ’ ગ્રંથ બહુ સારી રીતે ચાલે છે. શારદાનંદ થોડાજ સમયમાં અમેરિકા તરફ જવાનો છે.

મારા પ્રિયજનો પૈકી કોઈ પણ વકીલ અને એ મને પસંદ નથી. જોકે મારા પિતાશ્રી એક વકીલજન હતા. મારા ગુરૂદેવ એની વિરૂદ્ધ હતા, અને હું પોતે એમ માનું છું કે જે કુટુંબમાં અનેક વકીલો હોય તે કુટુંબને મોડું બહેલું ખચિત પસ્તાવું મારે કે આખો દેશ નહીં આખો દેશી લોકો એમને વિરૂદ્ધ

વિદ્યાલયો (યુનિવર્સિટીઓ) પ્રતિવર્ષ સેંકડોની સંખ્યામાં વડીલો
 બનાવે છે. આપણા રાષ્ટ્રને-આપણી પ્રજાને જેની ખરી જરૂર છે
 તે વ્યવહારચાતુર્ય અને વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિની છે. તેથી મારો
 વિચાર મ—ને વિદ્યુતવિજ્ઞાન-અભિજ્ઞ (ઇલેક્ટ્રીશિયન) બનાવવાનો
 છે. જીવન વ્યવહારમાં તે નિષ્ફળ નીવડશે તો પણ મને એટલો તો
 સંતોષ થશે કે તેણે મહાન બનાવ્યો અને પોતાના દેશને વાસ્તવિક
 રીતે ઉપયોગી થવાનો નિદાન પ્રયત્ન તો કર્યોજ.....અમેરિકાની હવા-
 માંજ કાંઈ એવો ચમત્કાર છે કે તે પ્રત્યેક મનુષ્યની અંદર રહેલા
 ઉત્તમોત્તમ ગુણોને બહાર કાઢે છે..... તે સાહસી અને ધીટ થાય
 તથા પોતાને માટે અને પોતાના રાષ્ટ્રને માટે એક નવો ચીલો પાડ-
 વાને મંથન કરે એવી મારી ઇચ્છા છે. ઇલેક્ટ્રીકલ ઇજીનીયરને
 હિંદમાં રોટલો તો મળી રહેશેજ.

તા. ક.—અમેરિકામાં એક ચોપાનીયું કાઢવો સંબંધમાં ગુડવિન
 તમને આ મેલમાં કંઈક લખવાનો છે. હું ધારું છું કે કામને એકત્રિત
 રાખવાને માટે આવી જાતના કશાકની જરૂર તો છે અને તેથી એની
 સ્વયંવેલી દિશાએ એ કામને મદદ કરવા હું મારું બનતું સઘળું
 કરીશ..... ધાર્યા પ્રમાણે શારદાનન્દ સાથે તેના આ તરફ આવવાનો
 પૂરો સંભવ છે.

પત્ર ૩૩ મો—સાન્સગ્રાંડ, સ્વિત્ઝર્લેન્ડ, જુલાઈ ૨૫ મી, સને ૧૮૯૬.
 આરતા બે મહિના માટે તો નિદાન હું દુનિયાને તદ્દન વિસારી
 બૂકીને ગાદ તપ આચરવા માગુ છું. એજ મારો આરામ છે.....
 પહાડો અને બરફો મારાપર કેં નવાઈ જેવી પ્રણાત અસર કરે છે અને
 અત્રે મને, આટલો સમય નહોતી આવતી એવી સરસ ઉંઘ આવે છે.

પત્ર ૩૪ મો—લંડન, તા. ૮ મી જુલાઈ, સને ૧૮૯૬.

અંગ્રેજ લોક બહુ દિદાર છે. આવતી શરદઋતુના કામને વાસ્તે નવાં મકાનની જોગવાઈ કરવા સારૂ એક સાંજના માત્ર ત્રણ મિનિટ જેટલા ફૂંક અવધિમાં મારા વર્ગમાં દોઢસો પાઉન્ડની રકમ જમા થઈ ગઈ. અરજ હોત તો ત્યાંને ત્યાંજ લોકોએ પાંચસો પૌંડ પણ કરી આપ્યા હોત, પણ અમે ધીમે ધીમેજ ચાલવા માગતા હોઈ એકદમ ખર્ચમાં કિતરવાનું પસંદ કરતા નથી. કામ ચલાવવાને માટે અહિંઆ અનેક લાયક મનુષ્યો મળી આવશે, તેમજ અત્રેના લોકો ‘ત્યાગભાવના’ વિષે કંઈક સમજે પણ છે. આંગલ પ્રજાનું એતો એક બહુ મોટું લક્ષણ છે.

પત્ર ૩૫ મો—લુઝર્ન, સ્વિત્ઝર્લૅન્ડ, ૨૩ મી ઑગસ્ટ, સને ૧૮૯૬.

* * શારદાનંદ અને ગુડવિન સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં સારૂ કામ કરી રહ્યા છે એ જાણીને હું બહુ ખુશ થયો છું.....હિંદુસ્તાનથી મેં ખીજ એક માણસને તેડાવ્યો છે અને તે આવતે મહિને મને આવી મળશે. કામની શરૂઆત મેં કરી આપી છે, ખીજઓ હવે તેને પુરૂં કરે. કામને ચાલુ કરવા માટે, જુઓ, મારે થોડો સમય ધન ચાલને હાથ અડકાડવો પડ્યો ! હવે હું ખાત્રીપૂર્વક માનું છું કે મારે કાર્યભાગ પૂરો થયો છે અને હવે મારે વેદાન્ત કે દુનિયાની અન્ય કોઈ ક્ષેત્રો સાથે કિંવા સ્વતઃકાર્ય સાથે કંઈજ લેવા દેવા નથી. આ નર્કવત્ દુનિયામાં હવે પછી ફરી આવવું ન પડે એવી રીતે જતા રહેવાની હું તૈયારી કરી રહ્યો છું.

*

*

*

*

તા. ક.—‘સ—ની માયાળુ પરવાનગીથી શારદાનંદ આવી શક્યા છે.’ એવું જે ગ્રીનવેઈકના કાર્યક્રમમાં છાપ્યું છે તે બહુજ મોટી

ચૂક થઈ છે. સંન્યાસીને પરવાનગી આપનારો સ—કે અન્ય કોઈ તે કોણ ?.....હું આ દુનિયામાં કોઈ પણ સંન્યાસીનો ધણીરણી કે ગુરૂ નથી. તેઓ પોતાને જેમ કહે તેમ કરે છે અને મારાથી બને છે તો હું તેમને મદદ કરું છું—મારો એમની સાથેનો સંબંધ બસ એટલોજ. ટ્રાંડુઅિક અધનની લોખંડી બેડીનો મેં ત્યાગ કર્યો છે; ધાર્મિક જમાતની સોનેરી બેડી હું સ્વીકારવા માગતો નથી. હું મુક્ત છું અને સદા મુક્ત રહેવોજ જોઈએ; અને દરેક જણ સ્વતંત્ર થાય—હવાની માફક સ્વતંત્ર બને એમ હું ઇચ્છું છું. ન્યુયોર્ક, બોસ્ટન કે અમેરિકાના બીજા કોઈ પણ સ્થાનને વેદાન્તના ઉપદેશકોની જરૂર હોય તો બસે તેઓ તેમને બોલાવે, રાખે અને તેમના બરણપોષણની વ્યવસ્થા કરે. હું તો મારે હવે નિવૃત્ત થયા જોવોજ છું. દુનિયામાંનો કાર્યભાગ હું ભજવી ચૂક્યો છું.

હવે પછી હું ધનમાલ કે મિલકત સાથે કોઈજ જાતની નિસ્ખત રાખવા માગતો નથી. તમને જે કંઈ મળે તે તમારી મરજીમાં આવે તેમ ખર્ચો અને સર્વ આશિર્વાદ તમારી પૂરે આવે છે.

પત્ર ૩૬ મો—ઈંગ્લંડ, ૧૭ મી સપ્ટેમ્બર, સને ૧૮૯૬.

તમારા ધણા આવકારદાયક સમાચાર મને હમણાંજ સ્વિકાર લીધી પાછા શરૂતાં મળ્યા. “ઓલ્ડમેઇડ્સ હોમ”—(જે કુમારિકાગૃહ) ના કસ્યાણુ વિષે તમારો મત બદલવાનું અંતે તમે દુરસ્ત વિચાર્યું છે એ જાણી મને ખડોજ સુખ થયું છે. હવે તમે સર્વથા સાચા માર્ગપર વળ્યાં છો. લગ્ન એ માનવજાતિ પૈકી ૯૯ ટકાનું અતિ આકર્ષક લક્ષ્યબિંદુ છે. આપણે સહેવા અને માફ કરવાને માટે અંધારેલાં છીએ; અને જીવન એ દરેક જણને સમાધાન રૂપ હોવું

જોઈએ; એ શાશ્વત પાઠને જાણી સમજીને તેને અનુવર્તવા તૈયાર થતાંજ તેઓ સુખીમાં સુખી જીવન ગાળવા ભાગ્યશાળી થશે.

ખરૂં માન પ્રિય હ—, કે “ સંપૂર્ણ જીવન ” એ શબ્દોનો વિરોધાભાસ માત્ર છે. તેથી સર્વ ચીજોને આપણે પોતાના ઉત્કૃષ્ટ આદર્શ અનુસાર જોવાની ઉમેદ ધરવી ન જોઈએ. આટલું જાણ્યા પછી પ્રત્યેક ચીજને તેના ઉત્તમ રૂપમાં નોરખવાને અને તેનો ઉત્તમોત્તમ લાભ ઉઠાવવાને આપણે બંધાયલાં છીએ. આ ટાંકણે અમારા એક ગ્રંથમાંથી થોડાંક વચન ટાંકવાં બહુજ યોગ્ય થઈ પડશે “ આ જીંદગીમાં જેજે કંઈ ઈષ્ટ છે તેને સંપાદન કરવામાં પતિને સહાય કરતી થકી તું પતિનો અવિભક્ત પ્રેમ નિરંતર ભોગવ અને છોકરાંનાં છોકરાંને જોયા પછી જીવનનાટકના અંતભાગમાં તમો દંપતી. ચેતનના અનંત મહાસાગરરૂપ જ્ઞાન અને આનંદ, કે જેના સ્પર્શ માત્રથી સઘળા બેદભાવ નાશુદ થઈ જઈને આપણે એકતા પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, તેને પ્રાપ્ત કરવામાં પરસ્પર સહાયભૂત થાઓ. ”

મને તમારો જેટલો અનુભવ છે તે ઉપરથી કહી શકું છું કે તમારામાં મોટે અંશે રહેલા અને દગ્ગુજર કરવાની શાંત શક્તિ છે અને તેથી તમારું પરિણિત જીવન બહુ સુખી નીવડશે એવું ભવિષ્ય હું બેધડક બાપી શકું છું.

તમો દંપતીનું સર્વ રીતે કસ્યાણુ થાઓ !.....
.....દેવી ઉમાના જેવાં જીંદગીભર તમે પતિપરાયણુ અને પવિત્ર થાઓ. ભગવાન શિવ કે જેનું જીવન ઉમામય છે તેના જેવા તમારા પતિ થાઓ.

પત્ર ૩૭ મો.—વિમ્બદેહન, ઇંગ્લંડ, ૭ મી ઓક્ટોબર, ૧૮૯૬.

* * * * *
 મારી સ્વાભાવિક વૃત્તિ કોઈ ગરિ ગચ્છરમાં જઈ શાંત જીવન
 ગાળવાની છે, પણ પ્રારબ્ધ મને પછવાડેથી આગળ ને આગળ ધકેલે
 છે ને હું તે પ્રમાણે ધકેલાઉં છું. દૈવ પ્રારબ્ધને કોણ જીતી શક્યું છે ?
 માઉન્ટ ઉપરની પ્રાર્થનામાં કાઠરો આવું કેમ ન કહ્યું હોય કે
 “ જોઓ સર્વદા યુગમિબ્જજી અને આશ્વાતંત છે તેઓ ધન્ય છે, કેમકે
 સ્વર્ગનું રાજ્ય તેમનુંજ છે ” ? મારી ખાત્રી છે કે તેણે એમ કહેલું
 હોયુંજ જોઈએ—તે કે જેના હૃદયમાં દુનિયાભરનાં દુઃખો ખટકતાં હતાં
 અને જે પવિત્ર આત્માને બાળકની સાથે સરખાવતો હતો તેણે એવું
 કહ્યું તો જરૂર હશેજ, પણ તેની કોઈએ નોંધ નહિ લીધી હોય. હજારો
 વાતો તેમણે ટપકાવી લીધી તેમાં આ વાત કદાચ તેઓ વિસરી ગયા હશે !

* * * * *

પત્ર ૩૮ મો.—(અમેરિકાથી લખેલો)

* * * * *

ગુરુદેવની કૃપાથી કંઈપણ છાતું રહી શકે તેમ નથી. તો પણ
 મને સંપ્રદાય સ્થાપન કરવો હોય તો છોતે કરે, એમાં હાનિ જેવું શું
 છે ? શિવા ચઃ સન્તુ પન્થાનઃ (તમારો માર્ગ મંગળમય થાઓ.)

બાળું કે તમારા પત્રનો મર્મ હું અગત્ય સમજી શકતો નથી.
 હું અર્થસંગ્રહ કરીને આપણો મઠ બાંધુ તેમાં જે લોકો નિન્દા કરે
 તો તેથી આપણને શો નફો નુકશાન થાય તેમ છે, તે મારા કબ્જામાં
 તો નથી આવતું. તમે તમારી યુદ્ધિ નિર્મળ અને સ્થિર રાખો. કોઈ
 પણ વ્યતની હાનિ થનાર નથી. તમે તમારે માંહોમાંહ નિરતિશ્ચય
 પ્રેમ રાખો. ઇતર સાધારણ વિષે તો ઉપેક્ષા યુદ્ધિ ધારણ કરવીજ યથેષ્ટ
 છે. ક—ગાયુ બહુ પ્રેમી અને મહાન્ વ્યક્તિ છે. એમને મારા સવિશેષ

સ્નેહવંદન કહેજો. જ્યાં સુધી તમે પરસ્પરમાં ભેદબુદ્ધિ નહિ
ધરો ત્યાં સુધી પ્રભુ કૃપાથી ‘રણેવને પર્વત મસ્તકેવા’ તમને
કોઈ જાતનો ભય નથી. ‘શ્રેયાંસિ બહુ વિघ्नानि’ યાને ‘સારા કામમાં
સો વિધન’ એ પ્રકાર તો હોયજ. તમે તમારી બુદ્ધિ બહુ ગંભીર બનાવો.
બાળકબુદ્ધિનાં જીવો તમારે માટે ગમેતેમ લવે તેની તમે લેશ પણ
પરવા ન કરો. ઉપેક્ષા, ઉપેક્ષા ને બસ ઉપેક્ષાવૃત્તિજ સેવો. આ વિષ-
યમાં—ને મેં આ પહેલાં સવિસ્તર લખેલુંજ છે. સમામાર પત્રો, પુસ્તકો
વગેરે કંઈજ મોકલતા ના. બંગાળીમાં કહેવત છે કે “ભૂશળ સ્વર્ગમાં
જાય તો ત્યાં પણ ધાન છડે” તેમ મારે ભાગ્યતો અહિં પણ એનું
એજ છે. ઉલટો પારકો બોલો કંઈકોક ઉમેરાયો છે. આ દેશમાં લોકોનાં
પુસ્તકોનાં ધરાક હું કેવી રીતે મેળવી શકું વાર ? હું અહિં એક સા-
ધારણ મનુષ્ય છું, વિશેષ કંઈજ નથી. આ દેશનાં છાપાંઓ વગેરેમાં
મારે વિષે જે કંઈ લખાઈ આવે છે તે બધાંયને હું અગ્નિનારાયણને
હવાલે કરું છું. તમે પણ તેમજ કરો. એજ ખરી વ્યવસ્થા છે.

ગુરૂશ્રીના કામને માટે એક હંગામાની જરૂર હતી તે થઈ ગયો
છે અને તે ઠીક થઈ ગયું; હવે લોકો યદા તદા ગમે તેમ બકે તેના
પર તમે જરાયે લક્ષ દેતા ના. હું ધધો માંડી બેઠો છું, કે હું શ્લાઘું
કરું છું ને ઢીંકણું કરું છું, એવી રેંજપેંજ લોકોની વાચકાઓ અને નિં-
દાઓથી શું હું તેઓશ્રીનું કામ પડતું મેલી દઉં ? બાપ, તું હજી બા-
ળક છે અને મને તો પળિયાં આવવાં માંડયાં છે. રેંજપેંજ લોકોની વાતો
તથા મતામતપર મને કેટલી આસ્થા છે તે આનાપરથીજ સમજી જ.
કેડકસીને જ્યાંસુધી તું મારી પાછળ ખડો રહ્યો છે ત્યાં સુધી આખું
જગત એકત્ર થઈને સામે આવે તો પણ શી બીક છે ? આટલું તો
બાકી હું સમજી ગયો છું કે મારે અતિ ઉચ્ચ આસન ચડણ કરવું
જોઈશે. તારા સિવાય મારે બીજાને પત્ર પણ નહિ લખવો જોઈએ

એમ મને લાગે છે. કહે જોઈએ નિધિ ક્યાં છે ? જોળ કરીને તેને આદરપૂર્વક મઠમાં આણવાનો પ્રયત્ન કરજો. એ માણસ અત્યંત અ-કપટ (Sincere) અને ભારે વિદ્વાન છે. જમીનના એ ટૂંકડા મેળવવાનો પ્રયાસ જરૂરજરૂર આદરજો. લોકોને જેમ બોલવું હોય તેમ ભણે બોલે. છાપાંઓ આપણા પોતાના પક્ષ વિષે અથવા સામાવાળાઓ વિષે જે કંઈ લખવું હોય તે ભણે લખે; એપર ચત્કિચિત પશુ લક્ષ આપતો ના. અને ભાઈ રે ! વારંવાર છાપાંઓના થોકડા મારા-પર મોકલવાની પંચાતમાં પડતો ના. વિશ્રામની વાત હમણું ક્યાં કરે છે ? વિશ્રામ તો આપણને જ્યારે આ શરીર છોડીશું ત્યારે જ મળશે, તે પહેલાં વિશ્રામની આશા પણ ન ધરવી. ભાઈ, એકવાર એવો તો મહોત્સવ કરી જતાવો કે જેથી દેશભરમાં વાહ વાહ થઈ રહે તે જ્યાં ત્યાં ઉત્સાહ ઉત્સાહ પ્રસરી રહે. હં ! શાઆસ છે ! રંગ છે ! ' પ્રેમના મોજવડે નિન્દકો અને હાંશી-ખોરોનાં ઝુંડ ક્યાંનાં ક્યાંય ઘસડાઈ જશે કે તેનો પત્તો પણ નહિ જડે. તમે તો એક હાથી સરખા છો, તમને એક નાનીશી કીડીના ચટકાનો તે વળી ભય શો ?

તમારું મોકલેલું માનપત્ર મને ઘણો વખત થયાં મળ્યું છે અને તેનો ઉત્તર પણ—આયુ તરફ રવાના થઈ ગયો છે.

આ વાત મનમાં રાખજો કે આંખો બે છે, કાન બે છે પણ મુખતો એકજ છે. ઉપેક્ષા, ઉપેક્ષા, ઉપેક્ષા !

नहि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गति तात गच्छति—

શુભ કાર્યના કરનાર કદીએ દુર્ગતિને પામતા નથી, એવું ગીતા વચન છે; તો પછી ભય શેનો ? રે ભાઈ ! કહેતો ખરો કે તને કોનો ભય લાગે છે ? અહિંયાં મિશનરીઓ દિશનરીઓ એ એ

પેપે' કરીને હવે ચૂપ થઇ ગયા છે. તેવીજ રીતે આખું જગત પણ શાંત થઈ જશે.

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા यदि वा स्तुवन्तु ।

लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।

अवैववा मरणमस्तु शतान्तरे वा

न्यायात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः *

વિશેષ શું કહું ? એવા રેખપેજ સાથે તારે ભળવાની પણ આવશ્યકતા નથી. તેમની કને કોઇ જાતની યાચના પણ કરવી નહિ. ગુરૂશ્રીએ સઘળી જરૂરિયાતો અદાવધિ પૂરી પાડી છે અને પાડશે. બચ શો છે ભાઈ ? અત્રાંય મોટાં કામોને એવી રીતે મહાન વિદ્વોભાં-થી પસાર થવું પડે છે. હે વીર, કુરુ પૌરુષમાત્મનઃ ઉપેક્ષિતવ્યાઃ જનાઃ સુકૃપણાઃ કામ કાશ્ચન વશગા.+ હવે આ દેશમાં મારી પ્રતિષ્ઠા સારી જામી ગઇ છે, તેથી હવે મને સહાયતાની કોઇ જરૂર નથી, કિન્તુ મને સહાય કરવાને આવવા બ્રાતૃસ્નેહના યોગે તમારામાં જે પૌરુષનો આવિર્ભાવ થયો છે તેને પ્રભુના કાર્યમાં યોજા, એજ મારી તમને બધાને વિનતિ છે. બોલવાથી વિશેષ ઉપકાર થાય તેમ છે એની ખાત્રી જ્યાંસુધી ન થાય ત્યાં સુધી મનના ભાવો પ્રકાશ ન કરતા. કટ્ટામાં કટ્ટા દુરમનપ્રતિ પણ પ્રિય હિતવચનનોજ પ્રયોગ કરવો. હે ભાઈ, નામ, યશ્ન, ધન અને ભોગની ધચ્છા તો

* નીતિનિપુણ લોકો ભણે નિંદા કરે કે વખાણ કરે, લક્ષ્મી આવે કિંવા એને જલું હોય ત્યાં જાય, મરણ આવજ આવો કિંવા સેકડો વરસ પછી આવો, પરંતુ ધીર જનો ન્યાયમાર્ગમાંથી એક ડગલું સરખું ચળતા નથી.

ભર્તૃહરિ.

+ હે વીર ! સ્વીય પૌરુષ પ્રકાશ કર; હીનશુદ્ધિ, કામકાંચનાસંકટ લોકોની ઉપેક્ષા કરવીજ ઉચિત છે.

જીવમાત્રને સહજ હોય છેજ; અને તેથી જો સ્વાર્થ અને પરમાર્થ અને સરતાં હોય તો તો પછી બધાય તેને આગ્રહપૂર્વક વળગી રહે ! પરગુણપરમાણું પર્વતી કત્ય, અધિચ ત્રિભુવનોપકાર માત્ર : એવા ભાવથી તો મહાપુરૂષોજ કાર્ય કરી શકે છે. માટે વિમૂઢમતિ, અનાત્મદર્શી, તમસાવૃત્ત બુદ્ધિવાળા જીવોને તેમની નાદાનીભરી બાળ-ચેષ્ટા કરવા દો. તાપ ન સ્હેવાતાં તેઓ પોતેજ આપોઆપ ભાગી જશે ! ચાંદા તરફ થૂ થૂ કરવાની ચેષ્ટા તેઓ કરે તો છોને કરે ! એમનું થૂંક એમના મોઢાંપરજ પાછું આવી પડશે ! “ શુભં મયતુ તેષામ્ ”—તેમનું બહું થાઓ ! તેમની અદર જો કંઈ માલ જેવું હશે તો પછી તેમને રોકી પણ કાણ શકનાર છે ? જો ઇર્ષ્યાને વશ થઇનેજ માત્ર બખાળા કરતા હશે તો તે વૃથા જશે. હ-એ માળા મોકલી આપી છે. સારું થયું. પણ આ દેશમાં આપણે ત્યાંના જેવી ધર્મપ્રથા ચાલી શકે નહિ, તેથી અહિંના લોકોને ભાવે તેવુંજ જોઈએ. આ લોકોને જો હિંદુ ઘર્ષ જવાનું કહીએ તો તેઓ બધાય પલાયન કરી જાય અને જેમ ખ્રિસ્ત મિશનરીઓને આપણે ધિક્કારીએ છીએ, તેમ તેઓ આપણને ધિક્કારની નજરે જૂએ. હિંદુ-ધર્મશાસ્ત્રના કેટલાક સિદ્ધાંતો તેમને રૂચે છે એટલુંજ બસ છે; વિશેષ પંચાત ના કરવી. પુરૂષો પૈકી મોટો ભાગ તો ધર્મ બર્મની માથાકુટમાં પડતોજ નથી. સ્ત્રીઓ પૈકા કોક કોક ધર્મની વાતોમાં કંઈક રસ લે છે એટલુંજ; એથી વિશેષની તો વાતજ મા કરશે. બે ચાર હજાર લોકોની અદ્વૈતમતપર આસ્થા બંધાઈ છે ખરી; પરંતુ તેઓ પણ જો તેમની આગળ તમે પોથી, જાતિ, સ્ત્રીજન, વગેરે સંબંધી વાતો કરવા માંડો તો તુરત તમારી કનેથી પલાયનમઃ કરી

* પારકાના ગુણના પરમાણુને પણ પર્વત જેવા મોટો લેખીને, તથા ત્રિભુવનનું બહું કરવાનીજ એક માત્ર ધાનતથી.

જન્ય. આસ્તે આસ્તે સર્વ કંઈ થશે. Patience, purity, perseverance. (ધૈર્ય, પવિત્રતા, અધ્યવસાય) એજ.

પત્ર ૩૯ મો—વિમ્બદેડન, ઓકટોબર, ૧૮૮૧.

* * સ્વિત્ઝર્લેન્ડમાં મને સરસ આરામ મળ્યો. અને પ્રોફેસર પૉલ હ્યુસેન સાથે મારે બહુ સારી મિત્રાચારી થઈ. મારું યુરોપનું કામ ખાજી કોઈ પણ કામ કરતાં વસ્તુતઃ મને વધુ ને વધુ સંતોષકારક થતું જાય છે અને એની અસર હિંદુસ્થાનમાં ધણીજ સારી થાય છે. લંડનના કલાસોનું કામ ફરી ૨૩ થયું. અને આજ એનું પહેલું વ્યાખ્યાન છે. હવે એ કામ સારૂ બરે અથવા તેથી કંઈ વધારે માણસો માધ શકે તેવો હોલ મારા તાબામાં આવ્યો છે. * * *

અંગ્રેજ લોકની દૃઢતા અને મુક્તતા વિષે તો અબ્બલત તમને અવગરજ છે; સંઘળી પ્રજાઓમાં અંગ્રેજ પ્રજાજ માત્ર એક એવું છે કે જેના લોક પાતપાતાનામાં ઝાઝી દૃષ્ટિાવૃતિ ધરાવતા નથી અને આખી દુનિયાપર તેઓ પાતાનો સારો ચલાવી શકે છે તેનું કારણ પણ એજ છે. ખુશામદ રહિત આગ્રાધારકતાનું, કામ દાપ્રતિ અપૂર્વ માનવૃત્તિસાહિત મહાન સ્વાતંત્ર્યનું રહસ્ય તેઓએજ અનુભવ્યું છે.

એ તરણુ ૨—વિષે મને ઝાઝી માહિતી નથી. ... .. મારો નિશ્ચિત સિદ્ધાંત તો તમે જાણોજ છો. ‘કામ અને કાંચન’ની લોહપતા જેણે નથી છૂતી એવા કોઈના પણ હું ભરોસો કરતોજ નથી. અનુમાનસિદ્ધિ યાને સૈદ્ધાંતિક વિષયોમાં એને અજમાવી જોવો હોય તો ભલે અજમાવો, પણ રાજયોગના શિક્ષણમાંથી તો એને બાતલજ કરજો. નિયમિત પદ્ધતિપર કેળવાયલાંઓ સિવાય

ખીખાએને માટે એ રમત-એ કામ બધાવહ છે. સ--ના સંબંધમાં એટલુંજ કહેવાનું કે અર્વાચીન હિંદુસ્થાનના મોટામાં મોટા થોળીવરની એનાપર કૃપાદષ્ટિ છે, આશિર્વાદ છે--એને માટે કેાઇજ ભય નથી. તમે શીખવવાનું શરૂ કેમ નથી કરતા ?... ... આ આજકાલના ર--કરતાં તો તમારામાં હજાર દરજ્જે વધારે જ્ઞાન છે. વર્ગના સભ્યોને જાહેરાત મોકલી આપી નિયમિત સંભાષણો અને વ્યાખ્યાનોનું કામ શરૂ કરો. * * * * ઉજસ કરો ! ઉજસ કરો !

પત્ર ૪૦ મો--વિમ્બલેડન. ૮ મી ઓક્ટોબર, સને ૧૮૯૬.

* * * * જર્મનિમાં હું પ્રેફેસર ડયુસેનને મળ્યો હતો. કીલમાં હું એમનો મેમાન હતો અને ત્યાંથી લંડન સુધી અમે સાથેજ મુસાફરી કરી. અહિં આવ્યા પછી પણ અમારે કેટલીક બહુ મહેતી મુલાકાતો થઇ છે. ... ... ધાર્મિક અને સામાજિક કાર્યની વિવિધ શાખાઓ પ્રતિ જોકે હું સંપૂર્ણ સકાતુભૂતિ ધરાવું છું, તોપણ મને લાગે છે કે કાર્યની વિશિષ્ટતા હોવાની ખાસ જરૂર છે. અમારી ખાસ શાખા વેદાન્તનો ઉપદેશ કરવો તે છે. ખીખા કાર્યમાં મદદ કરવી તે અમારા આ એક ધ્યેયને સાધનભૂતજ છે. આ સત્ય સ-- ના મનમાં તમે બહુ મજબૂત રીતે ઠસાવશો એવી મને આશા છે.

શ્રી રામકૃષ્ણના જીવનપરનો પ્રેફેસર મેક્સમુલરનો લેખ તમે વાંચ્યો ? ... ... અત્રે ઇંગ્લંડમાં કામ બહુજ અનુકૂળ રીતે ચાલે છે. અહિંનું કામ લોકપ્રિય થયું છે એટલુંજ નહિ, પણ તેની કદર પણ બુજાય છે.

પત્ર ૪૧ મો—લંડન, ૧ લી નવેમ્બર, ૧૮૯૬.

“ સુવર્ણ અને ચાંદી ”, પ્રિય મેરી, “ મારી કને નથી, પરંતુ મારી કને જે છે તે હું તને મુક્ત હસ્તે આપું છું ” અને તે બીજું કંઈજ નહિ, પણ સુવર્ણની સુવર્ણતા, ચાંદીનું ચાંદીપણું, પુરુષનું પુરુષપણું, સ્ત્રીનું સ્ત્રીપણું, હુંકમાં “પ્રત્યેક વસ્તુનું વસ્તુપણું” યાને સત્ય સ્વરૂપ તે પ્રભુ પાતે છે. ” એવું જ્ઞાન છે; અને આજ પ્રભુનો બાણ જગતમાં સાક્ષાત્કાર કરવાનો અનાદિ કાળથી આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ અને એ પ્રયત્નમાં આપણે પુરુષ, સ્ત્રી, બાળક, મન, પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, જગત્, ગ્રેમ, દ્રેષ ધન, માલ, તેમજ જીન, ખવીસ, ફિરસ્તા, દેવતાઓ, ઇશ્વર ઇત્યાદિની વિચિત્ર કલ્પનાસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ.

પ્રભુ આપણી અંદર છે તેથી આપણે તે છીએ, નિત્ય છીએ, અગોચર પરબ્રહ્મ છીએ. એને દૃશ્ય વિષય રૂપે બનાવવાની માથાફેડ કરવી એ સમય અને બુદ્ધિનો અપવ્યય કરવા સિવાય બીજું કંઈજ નથી. પ્રાણીને જ્યારે આ વિષેનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે એને દૃગ્ગિર્ય બનાવવાનો પ્રયત્ન મેલી દેખને અંતરમાંજ એને અનુભવવાનો વધુને વધુ પ્રયાસ આદરે છે. આનુંજ નામ ઉત્કાન્તિ છે. રથુજ વિષયોમાં ઘટતા જવું અને સૂક્ષ્મમાં વધતા જવું એનુંજ નામ ઉત્કાન્તિ કિંવા વિકાસ છે. મનુષ્ય એ પ્રાણીઓમાં સૌથી ઉંચામાં ઉંચું પ્રાણી છે. સંસ્કૃતમાં એનો અર્થ માનસ (વિચાર) થાય છે—એટલે કે એવું પ્રાણી કે જે વિચારી શકે છે અને કેવળ ઇન્દ્રિય જન્ય જ્ઞાનપર આધાર નથી રાખતું. વેદાન્તમાં જોને “ ત્યાગ ” કહે છે તે આ છે. સમાજબંધારણ, લગ્નવ્યવસ્થા, વ્યાત્સલ્યભાવ, આપણાં શુભ કાર્યો, નીતિ અને નૈતિક શાસ્ત્ર—એ બધાંય “ ત્યાગ ”નાંજ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો છે. ... વાસના અથવા

તો મિથ્યા અહંભાવ યાને જાણે પોતાની અંદરથી બહાર કૂદી પડવાની ધૃષ્ટિ-આભ્યંતર વિષયને દઝોચર કરવા માટેનું હજી પણ મંથન-એનો અનિગ્રહ એજ માત્ર આ જગતમાં એક દૃશ્ય છે અને આ સર્વ સમાજો અને સામાજિક ઘટનાઓ તે એજ દૃશ્યના વિવિધ પ્રકારો અને ભૂમિકાઓ છે. ‘આત્મનિગ્રહ’ કિંવા ‘વાસના’ ના નિયંત્રણ માટે “ પ્રેમ ” એજ સૌથી સારામાં સારો અને સુગમમાં સુગમ રસ્તો છે અને “ દ્વેષ ” એ તેથી વિરુદ્ધ છે. સ્વર્ગ અને નર્ક તથા આકાશ ઉપરના અધિષ્ઠાતાઓની વિવિધ વાતો અને વહેમોથી ફાસલાવી ફાસલાવીને આત્મનિગ્રહના ઉપલા ધ્યેય તરફ અણુસમજી લોકોને વાળવામાં આવે છે. શીલસુદ્ધ યા તત્ત્વજ્ઞાની એજ બાબત, વિના બહેમે, વાસનાઓના પરિત્યાગ અને સમજણ પૂર્વક કરે છે.

તેથી બાહ્ય સ્વર્ગ કિંવા નર્કનું અસ્તિત્વ, કલ્પનામાંજ માત્ર છે. પરંતુ એનું માનસિક કિંવા આંતરિક અસ્તિત્વતો છેજ. સુગંધીને માટે આમતેમ મિથ્યા શંકાં માર્યા પછી કસ્તુરીમૃગને તે અંતે તો એની પોતાની અંદરજ ખોળવી પડશે.

ભૌતિક સમાજ હમેશાં સારા નરસાનું મિશ્રણજ રહેશે. ભૌતિક જીવનની પાછળ તેના પડછાયા રૂપ મૃત્યુ સર્વદા આવવાનુંજ અને જીવન જેમ વધારે લાંબુ તેમ તેનો પડછાયો પણ વધારે લાંબો. સર્વ જ્યારે બરાબર આપણે માથે આવે છે ત્યારેજ માત્ર પડછાયો હોતો નથી. તેમ જ્યારે સર્વ શુભનો સાગર સર્વાત્મા સર્વવ્યાપક પરમાત્મા કે જે આપણા પણ અણુઅણુમાં વ્યાપી રહ્યો છે, તેને જ્યારે આપણે આપણામાં રહેલો જાણીએ-અનુભવીએ છીએ, ત્યારે બાહ્ય જગતમાં પણ આપણે માટે બાકી કોઈ જાતનો અનર્થ કે અપકાર હોઈ શકતો નથી. બાકી ભૌતિક જીવનમાં-દૃષ્ય જીવનમાં તો દરેક શુભની પૂરે અશુભ પણ પડછાયા રૂપે રહેલુંજ હોય છે. આમ હોવાનું કારણ એ છે કે શુભ

અને અશુભ એ બે બિન્ન વસ્તુઓ ન હોતાં એકજ છે. તદ્વા-
વત માત્ર તેના આવિષ્કારમાંજ રહ્યો છે અને તેપણ અંશનો,
નહિ કે જાતનો.

આપણાં પ્રત્યક્ષ જીવનો બીજાઓના મૃત્યુ ઉપરજ અત-
લબેલાંછે-પછી કાંતો તે બીજાં જીવનો વનસ્પતિનાં હોય, પ્રાણીઓનાં
હોય કે કીણાં સૂક્ષ્મ જંતુઓનાં હોય ! બીજાં જે એક મોટી ચૂક
આપણે ધણીવાર કરીએ છીએ, તે એકે ' શુભ ' ને નિરંતર વધતી
જતી ચીજ તરીકે ગણવામાં આવે છે, ત્યારે ' અશુભ ' ને મર્યાદિત
લેખવામાં આવે છે. એ પરથી એવી દલીલ ઉપજાવવામાં આવે છે કે
' અશુભ ' નું પ્રમાણ દરરોજ ઘટતું જતું હોવાથી એક સમય એવો
આવશે કે જ્યારે એકલા ' શુભ ' નુંજ અસ્તિત્વ માત્ર રહેશે. આ
માત્ર ભ્રમ છે. શુભ જે વધતુંજ જાય છે તો અશુભ
પણ તેવીજ રીતે વધ્યે જાય છે. મારી તૃષ્ણાઓ મારી જાતિના સામા-
ન્ય જનસમૂહની તૃષ્ણાઓ કરતાં અતિ ઘણી વધારે છે. મારા આનંદો,
મારા હર્ષો તેમના આનંદ અને હર્ષ કરતાં વધારે મોટા છે. પણ મારા
કલેશો એ તેમના કરતાં કેં લાખો ગણ્યા વધારે ગાઢા છે. જે શરીરદૃષ્ટિ
તમોને ' શુભ ' ના મંદમાં મંદ સ્પર્શનું ભાન કરાવે છે તેજ શરીર-
દૃષ્ટિ ' અશુભ ' ના પણ મંદમાં મંદજ સ્પર્શનું ભાન કરાવે છે. જે
ધમનીઓ સુખની લાગણીઓનું વહન કરે છે તેજ ધમનીઓ દુઃખની
લાગણીઓનું પણ વહન કરે છે અને એકજ મન એ બંને લાગણીઓ
અનુભવે છે. દુનિયાની પ્રગતિનો અર્થ વધારે સુખ તેમ વધારે દુઃખ
પણ થાય છે. આ જીવન-મૃત્યુ, શુભ-અશુભ, જ્ઞાન-અજ્ઞાનનું જે મિશ્રણ
તેજ માયા અથવા ત્રિશ્વરૈચિત્ર્ય. આ જાલની અંદર એકલા સુખનેજ
માટે ફાંફાં મારતા તમે અનંતકાળ સુધી ચાલ્યા જાઓ તોપણ
એકલું સુખ તો તમારે હાથ નહિ આવે તે નહિજ આવે.

સુખની સાથે દુઃખ પણ વધુને વધુ આવતું જણાશે. સાઈ જોઈએ અને નરતું ન જોઈએ, એમ કહેવું એ બાલિશતા બર્યો બકવાદ માત્ર છે. એ રસ્તા ખુલ્લા છે-એક તો એ કે દુનિયાને જેની છે તેવી સ્વીકારી દેવાની સમજણ આશાનો ત્યાગ કરી દધને અવરનવર સુખના દુકડાની આશામાં દુઃખ અને કલેશો રહેવાં. બીજો એ કે સુખ તે બીજા રૂપમાં દુઃખજ છે એમ જાણી સમજીને સુખને માટે બાથોડીઆં મારવાંજ છોડી દેવાં અને સત્યને શોધવું. જેઓ સત્યની ખોળ માટે ત્રયાસ કરવા હામ ભીડે છે તેઓને તે સત્ય સદા સર્વદા પોતાનામાંજ હુસ્તી ધરાવતું અનુભવવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; અને પછી તે એકજ સત્ય આપણા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બન્નેમાં કેવી રીતે આવિર્ભૂત થાય છે તે પણ આપણને સમજાય છે. વળી આપણને એમ પણ જણાય છે કે તે સત્ય ‘સુખ’ પણ છે અને તે સત્યજ ‘શુભ’ અને ‘અશુભ,’ સારા અને માદામાં આવિર્ભાવ પામે છે અને તેની સાથે આપણને જીવન અને મૃત્યુ બંનેમાં ઓતપ્રોત રહેલું સત્ય અસ્તિત્વ (બ્રહ્મ) પણ સમજાય છે.

એ રીતે આપણી પ્રતીતિ થાય છે કે આ બધાં દૃશ્યો આ બધા પ્રપંચો તે એકજ અસ્તિત્વ યાને પરબ્રહ્મનાં ભિન્ન ભિન્ન કિંવા નાનાવિધ પ્રતિબિંબો છે અને તે સત્ય-તે અનંદ-તે એકયજ-મારું તેમજ ચરાચર સર્વતું સત્ય સ્વરૂપ છે. આ અલૌકિક પ્રતીતિ થાય છે ત્યારેજ ભુંડાના પાસરહિત ભલું મેળવવાનું-અનુભવવાનું શક્ય બને છે. કેમકે ભલું અને ભુંડું અથવા શુભ અને અશુભ એ જે પદાર્થનાં બનેલાં છે તે પદાર્થને એવા આત્માએ જાણ્યો હોય છે અને તેના ઉપર કાણુ પણ મેળવ્યો હોય છે. આવો શ્રેષ્ઠાત્માજ એક યા બીજી બીજને પોતાની ઈચ્છાનુસાર વ્યક્ત કરી શકે છે અને તેજ ‘કેવળ શુભ’ નો આવિર્ભાવ-અનુભવ કરી શકે છે. આવો નરજ

જીવન્મુક્ત છે અને એવી જીવન્મુક્તદશા પ્રાપ્ત કરવી એજ વેદાન્તનું તેમજ બીજી બધી શીલસુશીઓનું અતિમ લક્ષ્યમિંદુ છે.

પત્ર ૪૨ મો.

માનવ સમાજ વારાફરતી ચાર વર્ણોથી શાસિત થાય છે—બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર. આ દરેક પ્રકારના અમલની પોતાની ખૂબીઓ તેમજ ખામીઓ પણ હોય છેજ. બ્રાહ્મણોના અમલમાં વંશપરંપરા-ગત કારણોને લીધે અન્ય જાતિઓ પ્રત્યે પ્રતિબંધો અતિશય હોય છે; જેમકે બ્રાહ્મણો અને તેમના વંશવારસોને સર્વ જાતનાં સંરક્ષણોથી રક્ષિત કરવામાં આવે છે; બ્રાહ્મણો સિવાય જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો અધિકાર કોઇને હોતો નથી; તે જ્ઞાન અન્યને આપવાનો અધિકાર પણ તેમના સિવાય કોઇને હોતો નથી. બીજા હાથપર બ્રાહ્મણ-અમલની મહત્તા એ છે કે એમની કારકીર્દીમાં વિજ્ઞાન અને શાસ્ત્રોના પાયા રચાય છે. તેઓ પોતાના મનને બહુ કેળવે છે. કેમકે માનસિક બળથીજ તેઓ સત્તા ભોગવે છે.

ક્ષત્રિય અમલ જૂલમી અને કૂર હોય છે, પરંતુ તેઓ એટલે કે ક્ષત્રિયોમાં બ્રાહ્મણો જેવી પ્રતિબંધક ભાવના બીજાઓ પ્રત્યે નથી હોતી અને તેમની કારકીર્દીમાં કલાદૌશલ્ય અને સમાજ-સંસ્કૃતિને પરાકાષ્ટા પ્રાપ્ત થાય છે.

તે પછી વૈશ્યોનો અમલ આવે છે. એ અમલમાં મુંગી રીતે શાંતિથી કચડી મારવાની તથા લોહી ચુસી લેવાની શક્તિ બહુજ હોય છે. એનો ફાયદો એ છે કે વેપારી પોતે સર્વત્ર જતો હોવાથી પરેલાંનાં બે શાસન સમયમાં એકત્ર થયલા વિચારોનો તે એક બહુ સારો પ્રસારક બને છે અને તે વિચારોનો તે સર્વત્ર ફેલાવો કરે છે. પ્રતિબંધક

ભાવના તેમનામાં ક્ષત્રિયો કરતાં પણ ઓછી હોય છે, પણ તેમના અમલમાં લોભવૃત્તિ વધીને સંસ્કૃતિ ક્ષીણ થવા માટે છે.

છેલ્લે શુદ્રો અથવા મજૂરોનો અમલ આવે છે. એ અમલના કાયદા એ છે કે શારીરિક સુખાકારીનાં સાધનોની સરખી બાટણી થવી—એના જેરકાયદા એ છે કે, કદાચ એ અમલમાં સંસ્કૃતિની વધારે અધોગતિ થાય. સામાન્ય શિક્ષણનો ફેલાવો બહુ મોટા પ્રમાણમાં થાય, પણ અસામાન્ય બુદ્ધિમત્તા ઓછીને ઓછી થતી જાય.

હવે જો એવી કોઈ રાજ્યવ્યવસ્થા શક્ય હોય કે જેમાં બ્રાહ્મણ અમલનું જ્ઞાન, ક્ષત્રિય અમલની સંસ્કૃતિ અને સમૃદ્ધિ, વૈશ્ય અમલનો ફેલાવાનો હિસાહ અને શુદ્ર અમલની સમભાવવૃત્તિ—એ બધાંનું સંઘટન થાય યાને પ્રત્યેકના દોષોને ટાળી એ ચારેની એકત્ર જમાવટ થાય, તો તે અમલ—તે રાજ્યવ્યવસ્થા એક આદર્શ રૂપ જ નીવડે. પણ એમ થવું શું શક્ય છે ?

અત્યાર સુધી પ્રથમના ત્રણ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય) અમલોનો સમય આવી ગયો છે, હવે છેલ્લાનો યાને શુદ્રોનો વારો આવ્યો છે. તંત્રો હવે તેમના હાથમાં જવાંજ જોઈએ અને જશે. કોઈનાથી તે બાળી શકાય તેમ નથી. સોના અને ચાંદીનાં ધોરણો વિષેની સર્વ મુશીબતો અને ઘૂંચોતી મને માહીતી નથી, પરંતુ એટલું તો હું જોઈ શકું છું કે એમાનું સોનાનું ધોરણ તો ગરીબને વધારે ગરીબ અને શ્રીમંતને વધારે શ્રીમંત બનાવતું જાય છે અને તે જોતાં “ સોનાની શૃણીપર ચઢીને પ્રાણ ત્યાગવાનું અમે નકારીએ છીએ ” એ કથન કરતી વેળાએ ખાચન સાવ સાચો હતો. ચાંદીનું ધોરણ ગરીબો માટે ઠીક લાગે છે. હું સમાજવાદી છું તે નહિ કે તે એક સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા છે તેથી, પણ છેક બૂખે મરવા કરતાં અર્ધો રોટલો પણ સારો, એ ભાવનાથી જ.

ખીજી વ્યવસ્થાઓની અજમાયશ અત્યાર સુધીમાં લેવાઈ ચૂકી છે અને તે ખોડખાંપણુભરી માલમ પડી છે. હવે આની અજમાયશ થવા દો. ખીજા દશાને માટે નહિ તો એ ચીજની નવીનતાને માટે પણ તેની અજમાયશ થવાદો. એટલાં એકજ માણસો સુખ કે દુઃખ નિત્ય જોગવ્યા કરે તેના કરતાં સુખદુઃખની હેરફેર થયા કરે એજ વધારે સાઈ છે. શુભ-અશુભનો સરવાળો તો દુનિયામાં નિરંતર એક સંખેજ રહ્યા કરે છે. ફેર એટલેજ કે નવી અને તાજી વ્યવસ્થાઓથી સુખ દુઃખની ધુંસરી બહેવાની ખાંધ બદલાતી રહે.

આ દુનિયામાં પ્રત્યેક કૂતરાને પણ સારો દિવસ (સુખ અને ઉન્નતિના દહાડા) આવી જવા દો, કે જેથી આ કહેવાતા સુખના અનુભવ પછી તેઓ બધાય શ્રી હરિને ચરણે આવે અને દુનિયા, રાજ્યવ્યવસ્થા, ખટપટ અને જંજળોનો આ મિથ્યાગર્વ છાંડે.

પત્ર ૪૩ મો—લડન, ૨૮ મી નવેમ્બર, સને ૧૮૯૬.

હું હિંદુસ્થાન ઉપડી જઈ તે પૂર્વે તમને કંઇક લખવાની મને અંતર સ્ફુરણ થતી લાગે છે. લંડનમાંની કામગીરી અત્યંત ચશસ્ત્રી નીવડી છે. અંગ્રેજ પ્રજા અમેરિકનોના જેટલી તેજ નથી, પણ એકવાર જો તેમના હૃદયને સ્પર્શી શકાયું, તો હંમેશને માટે તે તમારૂંજ થઈ રહે છે. અહિંઆં માઈ કામ મંદગતિએ થયું છે અને તમને નવાઈ લાગશે કે જ મહિનાની કામગીરીમાં મારો વર્ગ એકંદરે ૧૨૦ મનુષ્યોનો થવા જશે; આ સિવાય જાહેર વ્યાખ્યાનો તે જૂદાં. અહિંઆં પ્રત્યેક જણ કામમાં મથેલું જણાય છે—કામ વગરનું કોઈજ નજરે પડતું નથી—એવી અંગ્રેજ આત્મ વ્યવહાર દક્ષ છે.

કૃષ્ટન સેવિયર અને તેમનાં પત્ની તથા મી. ગુડવિન મારી સાથે કામ કરવા હિંદ આવવાનાં છે અને તેની પાછળ પોતાનો પૈસો ખર્ચવાનાં છે ! એવીજ ભાવનાવાળાં બીજાં પણ કોડીખંધ મનુષ્યો અહિં છે. અમુક આદર્શની એકવાર પ્રતીતિ થતાં તેને માટે પોતાના સર્વ-સ્વનો ભોગ આપવાને તત્પર, એવા અનેક ઉચ્ચ વર્ગનાં નર નારીઓ અત્રે છે ! અને છેલ્લી-પણ મહત્વની વાત એ છે કે હિંદુસ્થાનમાં ' કામ ' શરૂ કરવાને કાળે દ્રવ્યના રૂપમાં મદદ આવી ગઇ છે અને બીજી વધુ આવશે. અંગ્રેજો વિષેના મારા વિચારોમાં ભારે ક્રાન્તિ થઇ છે. હવે મને સમજાય છે કે જગતની બીજી અધી પ્રજાઓ કરતાં તેમનાપર પ્રભુની મહેરબાની શાકારણથી વિશેષ છે. તેઓ દ્રઢ, અત્યંત એકનિષ્ઠ અને બહુજ લાગણીવાળી પ્રજા છે. માત્ર એ પ્રજાની સપાટીપર સ્ટોઇક સિદ્ધાંતનો કંઈક થર છે, પરંતુ તે દૂર થઇ જતાં ખરો મનુષ્ય બહાર પડે છે.

હવે, એક કેન્દ્ર કલકત્તામાં અને બીજું એક હિમાલયમાં હું સ્થાપવા માગું છું. હિમાલયનું કેન્દ્ર આશરે ૭૦૦૦ ફીટની ઉંચાઇએ એક સ્વતંત્ર ટેકરીપર રહેશે. એ સ્થાન ઉંઢાળામાં શીતળ અને શિયાળામાં થંડુ હશે. સેવિયર દંપતી ત્યાં રહેશે અને યૂરોપીઅન કાર્યકર્તાઓનું તે મથક બનશે, કેમકે હું તેમને હિંદી ધાટીપર હિંદના ઉજ્જ્વલ સપાટ પ્રદેશમાં રહેવાની ફરજ પાડી મારી નાખવા નથી માગતો. મારી યોજના એવી છે કે સખ્ય મૂલકોમાં ઉપદેશ અર્થે સંખ્યાબંધ હિંદુ યુવકોને મોકલી આપવા અને બદલામાં હિંદુસ્થાનમાં કામ કરવા માટે પરદેશમાંથી સ્ત્રી પુરૂષો મેળવવાં. આ બદલો બહુજ સારો થશે. આ કેન્દ્રો સ્થાપ્યા પછી ' યુક ઓફ જોબ 'માં વર્ણવેલા ગૃહસ્થની માફક હું આમ તેમ ઉપર નીચે વિચરીશ.

મેલને પકડવા માટે મારે અત્રે થંભવું જોઇએ, મારા સ્વપ્નાં-

આની સિદ્ધિનો માર્ગ ખુલતો જોઈ મને આનંદ થાય છે અને હું
જાણું છું કે તમને પણ ખુશી ઉપજશે.

પત્ર ૪૪ માં—વિક્ટોરિયા સ્ટ્રીટ, ૯ મી ડીસેમ્બર, ૧૮૯૬.

આપના અત્યંત ઉદાર પ્રસ્તાવ માટે મારે આભાર પ્રદર્શિત કરવો
ખીનજરૂરી છે.

શરૂઆતમાં જ મોટી રકમની જીમ્મેદારી ઉઠાવવા હું નથી
માગતો, પણ જેમ જેમ કાર્યની પ્રગતિ થતી જશે તેમ તેમ તે રકમને
હું બહુ ખુશીથી કામે લગાડીશ.*

મારો વિચાર બહુ જ નાના પાયાપર શરૂઆત કરવાનો છે. હજી
એ બાબત હું કંઈ પણ નક્કી કરી શકતો નથી. હિંદુસ્થાનમાં ગયા
પછી ખરી પરિસ્થિતિનો અને મારી કાર્ય દિશાનો મને યોગ્યર ખ્યાલ
આવશે. મારી યોજનાઓ અને તેને પ્રત્યક્ષ કરવાના બચકાર માર્ગ
વિષેની વધુ વિગતો હું તમને હિંદથી લખી જણાવીશ.

* નાણાંની મોટી રકમ આપનાર મળવા છતાં, તેના સંદુપચોક્કસ જે
અનેકગણું મહત્વ અને જવાબદારી રહેલી છે, તેનો સ્વામી વિવેકાનંદજી
જેવાને આવો ઉમદા ખ્યાલ હોતોજ નેહએ. કોઈની કંઈક ખર્ચનો કરવાની
વૃત્તિ જાણતાજ તેને બક્ષીસ યા દૂરદરેપે ઝડપી લેનાર રથજોતો આ દેશમાં
દોંટો નથી. એમાં પણ મૂળ રકમને જરાપણ અસર ન લાગવા દેતાં માત્ર
બ્યાજનોજ ઉપયોગ કરવા કરાવવાની ગોઠવણમાં તો પરિણામ એજ હોઈ શકે
કે તે મૂળ રકમ કોઈ એક ઉચ્ચલપાયલ જેવે વખતે ખાતલજી જવાની !

સંપાદક.

પત્ર ૪૫ મો—રામનદ, ૩૦ મી જુન, ૧૮૯૭.

મારા સંબંધમાં બહુજ વિચિત્ર પ્રકારો બને છે. હું સિંદોન ટાપુના કોલોઓ બંદરે ઉતર્યો ત્યાંથી તે હિંદુસ્થાનના છેક દક્ષિણ બિંદુ રામનદ કે જ્યાંના રાજ સાહેબનો અત્યારે હું મેમાન છું ત્યાં આવતા સુધીની મારી મુસાફરીમાં મારાં અનેક બવ્ય સરખસો નીકળ્યાં છે, જન-સમૂહની પ્રચંડ મેદનીઓ મળે છે, દીવાળીના જેવી રોશનીઓ થાય છે, માનપત્રો અપાય છે ઇત્યાદિ કંઈ કંઈ પ્રકાર બને છે. જે ઠેકાણે હું આગમોટમાંથી ઉતર્યો તે સ્થાનપર ૪૦ શીટની ઉંચાઈનો એક સ્મરણ સ્થંભ બંધાય છે. રામનદના રાજ સાહેબે ઉત્તમ નકશીવાળા નક્કર સોનાના દાખડામાં “ હિઝ મેસ્ટ હોલીનેસ ”ને (મને) ઉત્તમ માન-પત્ર એનાયત કર્યું છે. મદ્રાસ અને કલકત્તા પણ ખડે પડે તૈયાર થઈ રહ્યાં છે; જાણે કેમ આખોજ દેશ મારો સત્કાર કરવા ઉઠતો નહોય !

પત્ર ૪૬ મો—કલકત્તા, ૨૬ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૭.

હિંદુસ્થાનમાં દૃષ્ટાન્તસંકટનિવારણના કામમાં ઉપયોગમાં લેવા સ—૨૦ પૌંડની રકમ મોકલે છે; પરંતુ તેના પોતાના ધરમાંજ દુકાળ હોવાથી, જુની કહેવત કહે છે તેમ તેનેજ પ્રથમ નિવારવાનું અને ઉત્તમ સાચું. તેથી તે રકમનો તેવી રીતનો ઉપયોગ થયો છે.

લોકો કહે છે તેમ મને મરવાને પણ કુરસદ નથી. દેશ-બરમાં સરખસો, સમાઓ અને એવીજ બીજી સત્કારની વિધિવિધ ત્રિધિઓમાં હું રોકાયેલોને રોકાયેલોજ રહું છું; એનાથી મારી સ્થિતિ મરણતોલ થઈ રહી છે. ‘ જન્મોત્સવ ’ પૂરો થતાંજ હું ટેકરીઓપર બાગી જઈશ.

* * * * *

હવે, મારે એક કલકત્તામાં અને એક મદ્રાસમાં એમ બે મંડો સ્થાપવા છે. મદ્રાસી લોકો વધારે ગહન અને વધારે સહૃદયી છે અને મારી ખાત્રી છે કે તે કામને માટે જોઈતાં નાણાં તેઓ મદ્રાસ-માંથીજ ભેગાં કરી શકશે. કલકત્તાના લોકો (જમીનદાર ધનવાન વર્ગને ઉદ્દેશી હું કહું છું) બહુધા સ્વદેશાભિમાનના યોગેજ ઉત્સાહી છે અને તેમની સહાનુભૂતિ કાર્યનું રૂપ કદી નહિ લે. ત્યારે બીજી તરફ, ખાન્નાલા, દેવીલા અને દયાહીન મનુષ્યોની દેશમાં ભરપટ છે, જેઓ મારા કામનો તોડી ફેડીને ભૂકો કરી નાંખવા માટે આકાશ પાતાળ એક કરવા નહિ ચૂકે.

પણ તમને ખબર છે તેમ, મારી સામે વિરોધ જેમ વધારે ઉભો થાય છે તેમ મારી અંદરનો જીરુસો વધારે ઉછળે છે. એક સંન્યાસીઓને માટે અને એક સાધ્વીઓને માટે એમ બે મઠ સ્થાપ્યા સિવાય જો હું મરી જાઉં તો મારું કર્તવ્ય અધૂરુંજ રહ્યું ગણાય.

* * * * *

પત્ર ૪૭ મો—દાર્જિલિંગ, ૨૮ મી એપ્રિલ, સને ૧૮૯૭.

થોડા દિવસપર મને તમારો સુંદર પત્ર મળ્યો. ગમ કાલે હના સન્નની કંકોત્રી મળી. પ્રભુ એ સુખી જોડાંનું કયાણ કરો !

* * * * * મારો સત્કાર કરવાને આખો દેશ એક માણસની માફક તયાર થયો હતો. જ્યાં ત્યાં વધાઈની ખૂબી પાડતાં અને જયજયકાર કરતા લક્ષાવધિ લોકો, મારી ગાડી ખેંચતા રાજાઓ, નગરોના રાજ-માર્ગોમાં ઠેરઠેર ઉત્તમોત્તમ મુદ્રાલેખોવાળી કમાનો, ઇલાદિ ઇલાદિ ! ! ! એ વિષેની બધી હડીકત થોડા વખતમાં પુસ્તકરૂપે બહાર આવશે અને તેની નકલ તમને તુરત મળશે. પરંતુ ઈંગ્લેન્ડની સખત કામગી-

રીથી દુર્ભાગ્યવશાત્ હું ખીલકુલ શ્રમિત થઇ ગયો હતો તેમાં દક્ષિણ હિંદની સપ્ત ગરમીમાં આ પ્રયંડ પરિશ્રમે મને ખીલકુલ પથારીવશ બનાવ્યો. હિંદના ખીજા ભાગોની મુલાકાત લેવાનો વિચાર મારે અલ-ખત ત્યાગી દેવો પડ્યો અને અત્યારે હું દાર્જિલિંગની શીતઝ ટેકરી-પર ભાગી આવ્યો છું. હવે તબિયત ઘણી સુધરતી જાય છે અને ખીજો એક મહિનો આશ્મોરામાં રહેવાથી બરાબર ઠેકાણે આવી જશે. સહજ જાણવા ખાતર લખું છું કે યુરોપ આવવાનો એક લાગ મેં હમણાં જ ગુમાવ્યો છે. રાજ અજીતસિંહ અને ખીજા રાજાઓ આવતા શાનેવારે દિલ્હી આવવા ઉપડે છે. તેમની મરજી મને પોતાની સાથે તેડી જવાની બહુજ હતી. પણ ટોકટરોએ હમણાં મને કોઇ પણ જાતની શારીરિક કે માનસિક પરિશ્રમ લેવા દેવાની ચોખી ના પાડી. તેથી ઘણી નાખુશી અને ખીજવાટ સાથે મારે તે વિચાર છોડી દેવો પડ્યો છે અને નજદીકના ભવિષ્ય માટે તેને મુલતવી રાખવો પડ્યો છે.

આશા રાખું છું કે.....હવે અમેરિકા આવી પહોંચ્યા હશે. ગદીય બિચારો! તે અહિંયાં ધર્માધ ક્રિશ્ચિઆનિટિનો ઉપદેશ કરવા આવ્યો અને તેનું પરિણામ, હંમેશાં બને છે તેમ એ થયું કે કોઇએ તેને સાંભળ્યોજ નહિ. અલખત લોકોએ તેનો સત્કાર બહુ મમતાથી કર્યો હતો, પણ તે તો મારા કાગળને લીધેજ એમ થયું હતું. તેની અંદર મગજશક્તિ હું મૂકી શક્યો નહિં. વળી તે એક વિચિત્ર પ્રકારનો મનુષ્ય લાગે છે. સ્વદેશ પાછા ફરતાં મારું જે પ્રમુખીય રીતે સન્માન થયું તે જોઈને તો એ ગાંડોજ બની ગયો લાગે છે. ગમે તેમ હોય, પણ તમારે જરા વધારે ચોક્કસ ભેજાંના માણસને મોકલવો જોઈતો હતો, કારણ કે ધર્મમહાપરિષદને.....એણે હિંદુઓના મનમાં ફારસ રૂપ ઠસાવી દીધી છે. આધ્યાત્મિક વિષયોમાં પૃથ્વીની કોઇ પણ પ્રજા હિંદુઓના ગુરૂ તરીકેનું માન ખાટી શકે તેમ નથી; અને વળી

વિચિત્ર વાત તો એ છે કે ખ્રિસ્તિ મૂલકમાંથી અત્યાર સુધી અહિં ને ને પ્રચારકો આવ્યા છે તે બધાય એક એવી મૂર્ખાઈભરેલી દલીલ કરતા આવ્યા છે કે ખ્રિસ્તિઓ શક્તિશાળી અને શ્રીમંત છે અને હિંદુઓ તેમ નથી, તેથી ખ્રિસ્તિધર્મ હિંદુધર્મ કરતાં સારો હોવો જોઈએ. આ દલીલનો ખરાબર જવાબ આપતાં હિંદુઓ કહે છે કે “તે થીજ તો હિંદુધર્મ તે ધર્મ છે અને ક્રિશ્ચિયાનિટિ ધર્મ નથી”, કારણ કે આ પાશ્વવ દુનિયામાં પાણપણુંજ ફાવી જતું જણાય છે અને સદ્ગુણને સદા સોસવું પડે છે. વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં પાશ્ચાત્ય પ્રભુઓ ગમે તેટલી આગળ વધી હોય, તો પણ આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક વિદ્યામાં તો તેઓ હજી કેવળ બાળક સમાનજ લાગે છે. ભૌતિક શાસ્ત્ર માત્ર સાંસારિક ખરકતજ બક્ષી શકે છે, ત્યારે આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર શાશ્વતજીવનને અર્થ છે. શાશ્વતજીવન જેવું કંઈ ન હોય તોપણ આદર્શ તરીકે આધ્યાત્મિક વિચારોનો ઉપભોગ અને આનંદ વધારે સતેજ હોઈ મનુષ્યને વધારે સુખીયો બનાવે છે, ત્યારે ભૌતિકવાદની વિડ-બના હરિકાઈ અને અમર્યાદ લોભને જન્મ આપી પરિણામે વેચકિતક તેમજ રાષ્ટ્રીય મૃત્યુ નીપજવે છે.

આ દાર્જિલિંગ અતિ રમ્ય સ્થાન છે. વાદળાં કે ધુમસ નહોય ત્યારે અહિંથી ૨૭૫૭૯ ફીટની ઉંચાઈએ આવેલી પવિત્ર કાંચનગંગાનો ભવ્ય દેખાવ ચક્ષુને અવારનવાર આનંદ આપે છે; તેમજ નંદીકની ટેકરી ઉપરથી ૨૯૭૦૦ ફીટની ઉંચાઈવાળા ભવ્ય ગૌરીશંકરનો દેખાવ પણ બહુ ચક્ષુપ્રિય લાગે છે. વળી અહિંની વસ્તી પણ બહુ ચિત્રવિચિત્ર છે ટિબેટીઓ અને નેપાલીઓ અને વિશેષતઃ સુંદર પંચાંગનાઓ હરકોઈનું ધ્યાન ખેંચે છે. કોલ્સ્ટન ટર્નેબુલ નામના એક શિક્ષક ગોવાસીને તમે જોળખો છો? હું અહિં હિંદમાં આવ્યો તે પહેલાં થોડાંક અઠવાડિયાંપર તેઓ અત્રે આવ્યા હતા. તેને મારા માટે ધણી

સદ્ભાવ હોય એમ લાગે છે અને તેથી તે બધા હિંદુઓને બહુજ ગમી ગયો હતો. શ્રીયુત જ—, શ્રીમતી અ—, ભગિની જ—તેમજ આ-પણા બીજા બધા મિત્રમંડળની શું ખબરો છે? અને આપણી પેલી પ્રિય “ ધંટીઓ ” ક્યાં છે ? ધીમે ધીમે પણ મક્કમપણે દળે છે ને ? હ—ને મારે થોડીક લગ્નની ભેટો મોકલવી હતી, પણ તમારી કડક જકાત પહોંતિના કારણે મારે તે વિચારને બીજા કોઈ અવસર ઉપર મુલતવી રાખવો પડ્યો છે. કદાચ થોડા વખતમાં હુંજ તેમને યુરોપમાં મળીશ. * *

* * * * *
મને હવે ઝપાટાબંધ પળીયાં આવવાં માંડ્યાં છે અને મારા આખા મહેરા ઉપર કરચલીઓ પસરતી જાય છે. * * હું એક બ્રાહ્મણ કુટુંબ બેળો રહું છું. વાંદરાની માફક એક ખડકપરથી બીજા ખડક ઉપર કૂદતાં અથવા તો પહાડી રસ્તાઓપર સઘળા જોરથી ઉપર નીચે શળભરતાં જો તમે મને જુઓ તો તમે એકવાર તો ખરેખરા આશ્ચર્યમાં લીન થઈ જાઓ !

મને અહિં ઘણું સાફ ફાવે છે અને તબિયત પણ બહુ મજાની રહે છે, કારણકે નીચે સપાટ પ્રદેશનું જીવન મારે માટે ત્રાસદાયક થઈ પડ્યું છે. બહાર મહોલલાઓમાં નિરાંતે તો મારાથી ફરી શકાય જ નહિ, કુતુહલ પૂર્ણ ટોણું તુરત મારી આસપાસ ફરી વળે છે !! લોકકીર્તિમાં કંઈ લાડવો ખાવાનો નથી !! હવે હું લાંબી દાઢી રાખવાનો છું, વાળ તો સફેદ થયેલાજ છે. એનાથી પૂજ્ય દેખાવ પ્રાપ્ત થાય છે અને અમેરિકન કુચલીખોરોથી રક્ષણ મળે છે.

અહો હો ! પળીયાં, શો તારો પ્રતાપ ! * *

મેલનો વખત ભરાઈ જવા આવ્યો છે, તેથી હું અત્રેજ સમાપ્ત કરીશું. શુભ વિચારો, શુભ આરોગ્ય અને સર્વ સુખો તમને પ્રાપ્ત થાઓ !

પત્ર ૪૮ મે—આસ્મેરા, તા. ૩ જુન, સને ૧૮૯૭.

*

*

*

*

*

મારા પોતાના વિષે તો હું કહીશ કે મને ખીલકુલ સંતોષ છે. મેં આપણા લોકમાંથી ઘણાંજણને જાગૃત કર્યા છે અને એટલુંજ મારે જોઈતું હતું. વસ્તુઓને એમના પોતાને રસ્તે જવા દો અને કર્મને પોતાનો અધિકાર હોવા દો. મારે અહિં આ જગતમાં કોઈજ બંધન નથી. જીંદગી મેં જોઈ છે અને તે બધી સ્વાર્થને માટેજ છે. આયુષ્ય, પ્રેમ, માન, આખરે સર્વ કંઈ સ્વાર્થને માટેજ છે. હું મારું પાછલું જીવન તપાસું છું તો કોઈ પણ કાર્ય મેં પોતાના સ્વાર્થને કાળે કીધું હોય તેમ મને ભાગ્યે લાગે છે. મારાં નિષ્ણ ગયેલાં કૃત્યો પણ મારા સ્વાર્થને માટે નહોતાં; તેથીજ મને સંતોષ છે; તે નહિં કે મેં કંઈ આસ સારું કે મહાન કાર્ય કર્યું છે એવી લાગણીથી પણ દુનિયા એટલી નાની છે, જીંદગી એવી ક્ષુદ્રલક્ષ વસ્તુ છે અને હયાતિ એટલી બધી તો બંધનરૂપ છે કે મનુષ્યો-બુદ્ધિમાન પ્રાણીઓ આ સ્વાર્થની પાછળ—આ નીચ અને ધિક્કારવાજોગ સ્વાર્થની પાછળ આમ દોડા-દોડ કરે તે જોઈને મને બહુ અચંબો થાય છે અને હસવું આવે છે.

આજ ખરું સત્ય છે. આપણે ફાંદામાં ફસાયા છીએ અને તેમાંથી જમ જલદી બહાર નીકળી શકાય તેમ વધારે સારું. મેં તે સત્ય જોયું છે. શરીર ભલે ઉપર તરે કે નીચે ડૂબે તેની પરવાજ કાને છે ?

હું હાલમાં જ્યાં રહું છું તે એક રમણીય પહાડી બગીચો છે. ઉત્તર દિશામાં દક્ષિમર્ધાદા સુધી પથરાયેલાં હિમગિરિનાં ઉત્તમ હિમ-મય શિખરો અને પુષ્કળ ગહન અરણ્યો આવેલાં છે. અત્રેની હવા બહુ શીત નથી તેમ બહુ ઉષ્ણ પણ નથી. પ્રભાત અને સંધ્યાના

સમય ખરેખર બહુજ દિલખુશ છે. આ આખો ઉન્હાગો હું અત્રેજ રહીશ અને ચોમાસું બેસતાં નીચે મેદાનમાં કામ કરવા જઈશ.

મારો જન્મ વિદ્યાર્થીનું એકાકી, શાંત અને પુસ્તકોમાં મસ્તુલ એવું જીવન ગાળવાને થયો હતો. પરંતુ માતાજી તેને જીજ્ઞાસુ દિશામાં વાળે છે; છતાં માઈ વલણુ તો હજી ત્યાંજ છે.

પત્ર ૪૯ મો—આલ્મોરા, ૯ મી જુલાઈ, ૧૮૯૭.

તમારા પત્રનો નિરાશાજનક ધ્વનિ વાંચી મને બહુ દિલગીરી થઈ છે અને તેનું કારણ હું સમજું છું. તમારી ચેતવણી માટે હું આભાર માનું છું; તમારો હેતુ હું સંપૂર્ણતઃ સમજું છું. અ—ની સાથે ઈંગ્લંડ જવાની બાબત મેં ગોઠવી હતી પરંતુ ડૉક્ટરોએ રજા ન આપ્યાથી તે પડી ભાગી. હ—તેને મળી છે એ જાણી હું બહુ ખુશ થઈશ. તમારા પૈકી કોઈનો પણ મેળાપ થતાં તેને બહુ જ આનંદ થશે.

અમેરિકન સ્ત્રીઓ વિષેના મારા ઉદ્ગારોપર આડી ને અવળી ટીકા કરનારાં જૂદાં જૂદાં અમેરિકન છાપાંઓની અનેક કાપડીઓ (કટીંગ્સ) પણ મને મળી છે. તેમાં વળી એવી પણ વિચિત્ર ખબર છપાઈ છે કે મને જ્ઞાતિબહાર કરવામાં આવ્યો છે ! જાણે કેમ મારે સંન્યાસીને કોઈ જ્ઞાતિજ્ઞાતિ હોય ! !

મારા પશ્ચિમના પ્રવાસથી જ્ઞાતિને કંઈ ઘોંઘા પહોંચ્યો નથી, એટલુંજ નહિ પણ ઉલટી સમુદ્રયાન સામેની વિરુદ્ધતા અતિશય પાં-

મળી થઈ ગઈ છે. મને જે જ્ઞાતિપદાર કરવામાં આવે તો મારી સાથે હિંદના અડધોઅડધ દેશી રાજ્યકર્તાઓ અને લગભગ આખા શિક્ષિત વર્ગનો પણ એવો અહિંસકાર કરવો પડે. એમાંનું કંઈજ થયું નથી હલકું, મારા પૂર્વાશ્રમની જ્ઞાતિના એક આગળ પડતા રાજ્ય એ મારા માનમાં એક ખાણું આપ્યું હતું, તેમાં તે જ્ઞાતિના ઘણા ખરા ખડેખાંઓએ ભાગ લીધો હતો. બીજા હાથપર જેમએ તો હિંદમાં સંન્યાસીઓ બીજા કોઈની સાથે ભોજન લઈ ન શકે, કેમકે મર્ત્યલોકની સાથે જન્મવું એ દેવોને માટે અપ્રતિષ્ઠાભર્યું છે. સંન્યાસીઓ નારાયણસ્વરૂપ મનાય છે ત્યારે બીજાંઓ કેવળ મનુષ્યોજ છે; અને પ્રિય મ—, આ ચર્ણો રાજ્યોના વંશજોથી પખાળાયાં છે, લુછાયાં છે અને પૂજાયાં છે તથા દેશભરમાં એવી પ્રગતિ થઈ રહી છે કે જેની આગળ કદી કોઈના નેતૃત્વ નીચે જણાઈ નહોતી.

એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે હું જ્યારે બહાર રસ્તામાં નીકળું છું ત્યારે બદાબસ્ત જાળવવા પોલીસની જરૂર પડે છે ! (એટલી બધી લોકની હઠ થાય છે). આનું નામ જ્ઞાતિઅહિંસકાર હોય તો કેણુ જાણે !! અલગત આથી કરીને મિશનરીઓના પેટમાં દુઃખી આવ્યું છે, પણ અહિંમાં તેમને કેણુ ગણે છે ? તેમની અહિં કંઈજ વિશાત નથી. અમારે અહિં એ વર્ગના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ સુધ્ધાં નથી એટલા અમે સુખીઆ છીએ. મારા એક બાપણમાં હું મિશનરીઓ વિષે તથા ' ઈંગ્લીશ ચર્ચ જેન્ટલમેન 'ના અપવાદ પૂર્વક એ વર્ગના મૂળ વિષે કંઈક બોલ્યો હતો અને તે દુઃખ્યાન અમેરિકાની ધર્માધ સાધુ-હીઓ તથા દૂષણુ ખોળી કાઢવાની તેમની શક્તિ વિષે મેં કલ્પેષ કર્યો હતો. એ વાતને આ મિશનરીઓ અમેરિકન સ્ત્રીસમાજપરના હુમલા તરીકે જણાવી ઢાલકી ફૂટે છે અને એ રીતે અમેરિકામાંના મારા કામને ઉતારી પાડવાનો તેઓ પ્રયાસ આદરે છે, પણ તેમની પ્રતીતિ

થશે કે તેમના પોતાના વિરક્તના કથનથી અમેરિકન લોકને ઉલટી ખુશીજ ઉપજે છે. પ્રિય મ—, ધારો કે એ લોકો કહે છે તેની અંધીજ બચકર વાતો તેમના વિરક્ત મેં કહી હોય, તો પણ અમારી માફદેને વિષે એ લોકો જે યદ્વા તદ્વા બકે છે તેના એક દશલાખમા ભાગ જેટલું પણ તેથી વળી રહેતું થતું નથી. બંને જાતિનાં ક્રિશ્ચિયન સાધુશ્રીઓ અમારી સામે-એમના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘ હિંદી કાકરો-મૂર્તિ પૂજકો પ્રત્યે ધિક્કાર અને દેખની જે લાગણી ધરાવે છે તે ‘ વરુણ દેવના જળ ’થી પણ ધોધ ધોવાય તેમ નથી. અમે એમના બાપનું શું બગાડ્યું છે ? એ લોકો સામાની ટીકા કરવા નીકળે તે પહેલાં પોતાપર થતી ટીકા સહેતાં શીખે એજ માફ તેમને કહેવું છે. માનસશાસ્ત્રનો એતો એક જાણીતો સિદ્ધાંત છે કે જે લોકો બીજાને ગાળો ભાંડવાને અને સામાની નિંદા કુથલી કરવાને સદા સર્વદા તૈયાર હોય છે તેઓ બીજાઓના મોઢે થતી પોતાની ક્લેશ પણ ટીકા સહી શકતા નથી. વળી મારે એમનું શું ઝણુ છે ? તમારું કુટુંબ, શ્રીમતી બ—, લેગેટો અને બીજા ચોડાકો સિવાય મારા પ્રતિ માયાદ મમતા પણ કોણે દાખવી છે ? મારા વિચારોને કૃતિનું રૂપ આપવાના કામમાં મને મદદ આપવા કોણ બહાર આવ્યું હતું ? મરણુતોલ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયો ત્યાં સુધી મારે કામ કરવું પડ્યું અને તે પણ લગભગ બધાજ સમય અમેરિકામાં, તે શા સાર ? એટલાજ મારે કે તેઓ વધારે વિશાળ હૃદયના અને વધારે ઉન્નત વિચારના થાય. ઇંગ્લંડમાં પ્રજા છજ મહિના મેં કામ કર્યું; તેમાં એક અપવાદ સિવાય ત્યાં મારા પ્રત્યે દૂષણ કે નિંદાનો શબ્દ સુદ્ધાં નહોતો નીકળ્યો અને જે એક નીકળ્યો હતો તે એક અમેરિકન સાધુડીની બંભેરણીનુંજ પરિણામ હતું. મારાપર કોઈ જાતના ત્યાં હુમલા ન થયા એટલુંજ નહિ, પણ અંગ્રેજ દેવળના સારામાં સારા અનેક પાદરીઓ મારા મોટા મિત્રો બન્યા. વળી

મારા કાર્યને અંગે વગર માગે મને ત્યાંથી પુષ્કળ મદદ મળી છે અને હજી બીજી વધુ મળવાની મને ખાત્રી છે. સિવાય મારા કાર્યની તપાસ રાખવાને ત્યાં એક મંડળ રથપાત્રું છે. તે કાર્યની દેખરેખ રાખવા ઉપરાંત તેને માટે મદદ પણ મેળવે છે. તે ઉપરાંત મારા કાર્યમાં મદદ કરવા સારૂ ચાર પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીપુરૂષો મારી પૂઠે હિંદુસ્થાન આવ્યાં છે. બીજાં ડઝનબંધ આવવાને તૈયાર છે અને જ્યારે બીજાંવાર હું ત્યાં જઈશ ત્યારે સેંકડો બીજાં તૈયાર થશે.

બહાલા મ—, મારે માટે તું જરાકે ધાસ્તી રાખતો ના * * *

દુનિયા મોટી છે, બહુજ મોટી છે અને તેથી અમેરિકન મિશનરીઓની ગમે તેટલી હામવરાળ છતાં મને કોઇને કોઇ સ્થાન તો અવસ્ય મળશેજ. એ ગમે તેમ હોય પણ મને તો મારા કામથી બીલકુલ સંતોષ થયો છે. મેં કોઇ પણ કામની પહેલેથી ચોજના કદી ધડીજ નહોતી. દરેક વાત જેમ જેમ આવી તેમ તેમ મેં હાથ ધરી હતી. ફક્ત એકજ વિચાર મારા મગજમાં ઘૂંચવાયા કરતો હતો, તે એકે હિંદુભૂમિની જનતાના ઉદ્ધાર માટેનું યંત્ર ઉભું કરવું; અને એમાં અમુક અંશે મને યશ પણ મળ્યો છે. દુષ્કાળ, વ્યાધિ અને દુઃખોની મધ્યમાં રહી ‘પ-ટ્ટાઓ’ કેવું કામ કરી રહ્યા છે, એ જોઇને તમારા હૃદયને ખરેખાર હર્ષજ થાય—કોલેરાથી પટકાયલા પારિયાની પથારી પાસે બેસીને સારવાર કરતા, કે બૂખે પીડાતા ચાંડાલોને ભોજન કરાવતા, તૂતન હિંદના નવયૂવકોને જોઇ તમેને ખચિતજ હર્ષ થશે. પ્રભુજ પોતે મને તેમજ તેમને બધાયને સહાય મોકલી રહ્યા છે. “મનુષ્યો તે કોણુ માત્ર ?” તે મારો પ્રાણુ પ્યારો મારી પડખે છે, અમેરિકામાં હતો ત્યારે પણ તે મારી સાથેજ હતો, હિંદમાં અપ્રસિદ્ધ સ્થિતિમાં હું એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને બદલતો હતો ત્યારે પણ તે મારી સાથેનો સાથેજ હતો. તેઓ જે બકવાદ કરે છે તેની મને શી પરવા છે ? તેઓ માત્ર બચ્ચાંજ છે, બચ્ચાં કરતાં કોઇ પણ રીતે તેમની.

સ્થિતિ ચડતી નથી. તો પછી હું કે જેણે પાર્થિવ પ્રપંચના મિથ્યાત્વની ખાત્રી કરી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તે બાળકોના અકવાદથી માર્ગબ્રષ્ટ થઈશ ? શું હું એવો નબળો છું ?

મારા પોતા વિષે મારે આટલી અધી વાત લખવી પડી. કારણ મારે એટલું તમારું ઋણ હતું. મને લાગે છે કે મારું કાર્ય પૂરું થયું છે—હવે બહુ અહુતો ત્રણ ચાર વર્ષ જેટલું મારું આયુષ્ય બાકી રહ્યું છે. મોક્ષ માટેની અધી ઇચ્છા મારી લય પામી ગઈ છે. પાર્થિવ ભોગોની સ્પૃહા તો મેં કરીજ નથી. મારા કાર્યચંદ્રને દઢ રીતે કામ કરતું જોતું એટલીજ મારી ઇચ્છા છે અને પછી જનસમાજના કલ્યાણ માટે—આખી દુનિયાના નહિં તો નિદાન હિંદુસ્થાનના મનુષ્યોના કલ્યાણ માટેનું યોગ્ય ઉચ્ચાલન (લીવર) સ્થાપન કીધું છે અને દોષ શક્તિ-કોઈ બળ તેને ચલાયમાન કરી શકે તેમ નથી એવી ખાત્રી થયા પછી હું નિરાંતે સ્મરશ. ભવિષ્યમાં શું થશે તેની દરકાર કર્યા વિના હું સુખેથી સોડ તાણીશ; અને હું ઇચ્છું છું કે મારો ફરીને ફરી જન્મ થાય અને મારે હજારો દુઃખો સહેવાં પડે, કે જેથી મારી જેમાં શ્રદ્ધા છે એવા એક માત્ર ઇશ્વરનીજ હું પૂજા કરી શકું, સર્વ આત્માઓનો સરવાળો જે “ પરબ્રહ્મ ” તેનેજ પૂજી શકું અને તેમાંયે “ સકળ જાન અને વર્ગના દુષ્ટ, દુઃખી અને દરિદ્રીઓ તો મારી પુજનાં ખાસ પાત્રો છે. ”

“ જે ઉચ્ચ અને નીચ, સાધુ અને પાપી, દેવ અને ક્રીટ બંધુજ છે; તેમજ જે દમ્ય, જ્ઞેય, સત્ય અને સર્વવ્યાપક છે એનેજ પૂજો; બીજી સવળી મૂર્તિઓને ફોડો. ”

“ જેને ભૂત જીવન નથી કે ભાવિ જન્મ નથી, જેને મૃત્યુ નથી કે જવા આવવાનું નથી, જેની અંદર આપણે નિરાંતર છીએ અને હૃદયું, તેનેજ પૂજો, બીજી સવળી મૂર્તિઓને ફોડો. ”

વખત થોડો છે. બીજાંઓને ચલુચલુટ ઉપજશે કે બીજાંવાટ થશે તેની પરવા કર્યા વગર મારે જે જે કંઈ કહેવાનું છે તે કહી નાંખી મારું હૃદય મારે ખાલી કરવાનું છે. તેટલા માટે પ્રિય મ—મારા ઓઠમાંથી જે જે કંઈ નીકળે તેનાથી તું ગમરાઈશ નહિ, કેમકે મારી પાછળની સત્તા તે વિવેકાનંદ નથી પણ પરમાત્મા પોતે છે, અને એને બધી વાતની સૌ કરતાં સારી ખચર છે. મારે જે દુનિયાને ખુશ કરવાની હોય તો તેથી દુનિયાને તુકશાનજ થાય. દુનિયામાં બહુમતીનો અમલ ગાળે છે તોપણ દુનિયાની સ્થિતિ શોચનીય છે એ જોતાં તો બહુમતીનો અવાજ ખોટો છે. દરેક વ્યૂતન વિચારની સામે વિદ્વતા તો પ્રગટવાનજ—સખ્ય માંડળમાં નાખુશીદર્શક નરેકારાં કુલાવાની સખ્ય રાતિથી અને અસખ્ય જંગલી લોકોમાં ધુરંધુરકા અને ગાળગલીરૂથા, પણ વિદ્વતા તો નવા વિચાર સામે પ્રગટ થવાનીજ.

આ અળસાયાઓએ પણ ટદાર ઉભાં રહેવું જોઈએ, અમ્યાંઓએ પણ પ્રકાશ જોવો જોઈએ. અમેરિકનો નવી માંદરાથી મત્ત થએલા છે. મારા સ્વદેશપર આત્માદાનીનાં કેં સેંકડો મેળાં આવ્યાં અને ગયાં છે. અમે લોકો જે પાક, જે ઘડો શીખ્યા છીએ તે બીજાઓ સમજી શકે તેમ પણ નથી, એમ કહેવું એ મિથ્યા ગર્વ છે. આ વિકરાળ દુનિયા એ માયા છે. ત્યાગ થો અને સુખી થાઓ. જાતિ (લિંગભેદ) અને ઉપાધિના ખ્યાલ છોડી દો. બીજું કોઈ પછી અંધનજ નથી. લક્ષ વિંગભેદ અને દ્રવ્ય જોજ માત્ર ખરેખરા જીવતા સેતાનો છે. સર્વ પાશિંચ પ્રેમ, શરીર, શરીર અને શરીરમાંથીજ પેદા થાય છે. જાતિ ન જોઈએ, ઉપાધિ ન જાઈએ; એ જેમ જેમ ઘસાતાં જશે તેમ તેમ અધ્યાત્મ દૃષ્ટિ નિર્માળ થતી જશે. જીવાત્મા પોતાની અગંત શક્તિ પુનઃ સંપાદન કરે છે. * *

પત્ર ૫૦ મો—કાશ્મીર, તા. ૨૫ મી ઓગસ્ટ, સને ૧૮૯૮

હેલાં ખે વર્ષ થયાં હું આજસુ જીવન ગાળું છું, નૌકા કે જેમાં હું રાતદહાડો રહું છું યાને જેને મેં મારું ઘર બનાવ્યું છે, તેમાં ખેસી સુંદર ઝેલમ નદીના ઉપલાણ અને હેડાણમાં આમતેમ દહેરમાં આવે તેમ હંકારીને સ્કેલ માર્યા કરવા સિવાય તથા ઇશ્વરસર્જીત આ જગતના બબ્બ સૃષ્ટિસૌહાર્યની મઝા માણવા સિવાય બીજું કંઈજ હું કરતો નથી. કુદરતના પોતાના આ બગીચામાં કે જ્યાં પૃથ્વી, હવા, જમીન, ઘાસ, છોડવા, વૃક્ષો, પર્વતો, બરફ અને મનુષ્યપ્રાણીઓ—એ બધાંજ નિદાન બહારથી એ જગતાતની લીલાનું પ્રદર્શન કરી રહ્યાં છે, તેમાં હાલ હું નૌકામાં ખેસી મોજ મારવા સિવાય બીજું કંઈજ કરતો નથી. ઉપાધિ મારી સંગે કંઈજ નથી. ખડિયો કલમ સુદ્ધાં નથી. શવે ત્યારે અને શવે ત્યાં ઝટપટ ખાધ લઈ છું. અત્યારે મારું જીવન જાણે ‘રિપ વાન વિન્કલ’ની પ્રતિભૂતિજ નેષ લ્યો ! * *

કામ કરી કરીને મરવા ના પડતો. એમ કરવામાં કંઈ માત્ર નથી; સદા યાદ રાખો કે—“ફરજ એ મધ્યાનહ કાલિન સૂર્ય છે. જેનાં પ્રખર ફિરજો માનવ સમાજના ખુદ મર્મસ્થાનોને દહે છે.” સંયમનની ખાતર થોડો સમય તેની જરૂર છે; તે પછી તો તે વિકારી સ્વપ્ન જેવુંજ છે. મદદ કરવાના હેતુથી આપણો હાથ લંબાવીએ કે ન લંબાવીએ તોપણ જગતનો વ્યવહાર તો જેમ ચાલે છે તેમ યથાસ્થિત ચાલ્યાજ કરે છે. ભ્રમમાં પડી આપણે માત્ર ખાલી તૂટી જમણે છીએ એટલુંજ. મનુષ્યમાં એક એવી મનોવૃત્તિ છે કે જે નિઃસ્વાર્થતાની અંતિમ પામરીપર જાય છે અને તે “પ્રત્યેક અનર્થને તાબે થઈને બીજાંએને હાનિ કરવાનેજ.” આપણી નિઃસ્વાર્થતાથી બીજાને

સ્વર્ધી બનાવવાનો આપણને જરાયે હક્ક નથી; કેમ, એવો હક્ક આપણને હોય એમ તમે ધારો છો ? * * * *

પત્ર પર મો—રિજલી, સપ્ટેમ્બર ૨ જી, સને ૧૮૯૯.

જીંદગી એ કસહ અને માયાવિમોચનોની પરંપરા છે.

સુખોપભોગ એ જીવનનું ખરૂં રહસ્ય નથી, કિંતુ અનુભવદ્વારા મેળવેલું શિક્ષણ એજ ખરૂં જીવન-રહસ્ય છે. * *

કોઈ પણ કાર્યને માથે એક વખત ઝંઝાવાત આવી જાય એ ક્ષત્ર્વંત્ર સાઈજ છે. એથી કરી વાતાવરણ સ્વચ્છ બને છે અને ખરી પરિસ્થિતિથી યથાર્થ વાકેફ થવાનું બની આવે છે. એથી આપણને નવેસરથી મંડાણ કરવું પડે છે પણ તે મંડાણ વળ જોવા મળખૂત આપાપન થાય છે.

પત્ર પર મો—રિજલી, તા, ૧૮ મી નવેમ્બર, ૧૮૯૯.

દુઃખ એતો જગતના સારામાં સારા અને બહાદુરમાં બહાદુર મનુષ્યોના નસીબમાં પણ લખાયેલું હોય છે.

નિદાન એ એક એવું નિયમન છે કે જે સ્વપ્ન અથવા ભ્રમ-જ્ઞાને તોડે છે. મારે વેઠવાં પડેલાં દુઃખો મારે મને તો આનંદન થાય છે. જગતમાં દોષએ તો દુઃખના ભોક્તા થવું જોઈએ;—અને કુદર-જાના એવા બલિદાનો પૈકી હું પણ એક છું એ જોઈ મને ખુશી થાય છે.

પત્ર ૫૩ મો—૧૨ મી ડિસેમ્બર, સને ૧૮૯૯.

* * * વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે મારાથી કંઈક ભાષા વપરાઈ જાય છે તેને માટે હું બહુ દીલગીર છું, કિંતુ તેઓ એ પણ સારી પેઠે જાણે છે કે મારા જેટલું તેમને આ પૃથ્વીપર ખીજું કોઈ સ્થાનાર પણ નથી. જેમી મદદ મને મળી પણ હોય પણ આહ! એ જેમી મદદ મને કેવી વિધાતક નીવડી છે!! એવી મદદ વગર હું વધારે સુખીયો અને વધારે સારો થયો હોત. વર્તમાન ખરેખર બહુ અંધકારમય ભાસે છે, પણ હું એક લડવૈયો છું અને લડવૈયાને છાજે તેવીજ રીતે મારે મરણ શરણ થવું જોઈએ —પાછા પગ ભરવાની કે આધીન થવાની વાત નહિ—અને તેથીજ હું છોડરાઓ સામે ખીજવાઈ જાઉં છું. એમને હું લડવાનું કહેતોજ નથી, પણ મારા માર્ગમાં અંતરાય રૂપ ન થવાનુંજ માત્ર હું તેમને કહું છું.

* * * * * એ રસ્તે હિંદ પહોંચતાં એક ગહિનેા લાગશે. હિંદની પ્રવૃત્તિઓને સરળ રીતે ચલાવવાને કિંવા વધારે સારા પાયાપર લાવવાને કાજે—નિદાન જ્યાં હાલ સુસ્તાર્થ અને નશ્કરા-પણું છે તેને દૂર કરી જગૃતિ લાવવાને કાજે કંઈક રકમ તો હું હિંદમાંની ઉભી કરી શકીશ એમ જને લાગે છે. શેષભાગ બહુ અંધ-કારમય અને ઘોઠાગાભર્યો થતો જાય છે; એમ થશે એ મેં પહેલેથી ધારેલુંજ હતું. હું એક ક્ષણભર પણ વિચાર બનીશ એમતો તમે ધારતાજ ના. પ્રભુ તમારું કસ્યાણ કરો;—પ્રભુની જે એવી મરણ હોય કે મારે એના એક વૈતરા તરીકે કામ કરતાં રસ્તામાંજ મરવું, તો લલે તેમ થાઓ. તમારો કાગળ મળ્યા પછી અત્યારે હું પૂર્વે કદી નહોતો એટલો ખુશમિજનમાં છું—વાહ ગુરુકી ફતેહ ! ગુર-

છત્રી જય હો ! વાહ મહારાજ, વાહ !! બસ હવે તો ઝોજ, બહેને આખું જગત સામે આવે, નર્ક આવે, દેવતાઓ આવે, કે સ્વયં જગ-દંબાજ આવે, હું તો લઢવાનો તે લઢવાનોજ; પાછો પગ કદી નહિ બરવાનો. સ્વયં પરમાત્મા સાથે લઢતાં રાવણને ત્રણજ જન્મમાં મુક્તિ—લાભ થયો હતો ! માતાજી સાથે લઢવું એ પણ કીર્તિભયુંજ છે.

તમારું અને તમારા આપ્તવર્ગનું સદા સર્વદા કલ્યાણ હો ! તમે મારે માટે મારી યોગ્યતા કરતાં ઘણું, ઘણુંજ વધારે કર્યું છે.

પત્ર ૫૪ મે—કલિકર્ણિયા, તા. ૨૪ મી જાનેવારી, સને ૧૯૦૦.

મને ડર રહે છે કે જે આરામ અને શાંતિને હું હુંદું છું તે મને કદીય પ્રાપ્ત નહિ થાય. પરંતુ માતાજી મારીદારા બીજાઓનું—ફનદાન મારી માતૃભૂમિનું—કંઠક કલ્યાણ કરે છે, તે જોતાં મારા પોતાના ભાગ્ય માટે મનને કંઠક દીલાસો મળી શકે તેમ છે. આપણે બધાંય પોતપોતાની રીતે યાજકો છીએ. મહાન્ પૂજા ચાલીજ રહી છે—એનો મર્મ કોઈથી સમજતો નથી, સિવાય કે તે એક મહાન્ યજ્ઞ છે. જેઓ તેમાં રાજપુશીથી સામેલ થાય છે તેઓ ઘણાં દુષ્કર્મથી બચી જાય છે. જેઓ સામે થાય છે તેમને તાબે થવાની ફરજ પડે છે અને વધારે સહેલું પડે છે; તેથી મેં તો હવે રાજપુશાથી તાબે થવાનોજ નિશ્ચય કર્યો છે.

પત્ર ૫૫ મે—સાન ફ્રાન્સિસ્કો, ૪ થી માર્ચ, સને ૧૯૦૦.

હું કામ કરવા નથી માગતો, મારે આરામ અને શાંતિ જોઈએ છે. એ સંબંધી દેશકાળની પણ મને ખબર છે, પણ પ્રારબ્ધ મને કાર્ય વરદાન ધસડી જતું લાગે છે. કસાઈખાના તરફ હંકરાઈ જતાં

દેશના જેવાં આપણે છીએ--તેઓ જેમ ઉપરથી ચાપખાનો માર ખાનાં જાય તે આગળ ચાલતાં જાય તે વળી રસ્તાની બાજુએ કોણા ઘાસમાં મોઢું મારતાં જાય, તેની આપણી પણ સ્થિતિ છે. અને * * * એમાંજ ક્ષેશ, રોગ વગેરેની શરૂઆત છે. ઈજ કરતાં અતિશય ડરવાથી આપણે ઉલટા વધારે ઈજ કરી મેસીએ છીએ. અનર્થને ટાળવાનો તનતોડ પ્રયત્ન કરવા જતાં ઉલટા તેના જડમાં આપણે પોતેજ વધારે જકડાઈએ છીએ.

આપણી આસપાસ આપણે કેટલાં બધાં નિરસ તૂતો ઉમાં ફરીએ છીએ!! તેથી કરીને ઉલટા જે વસ્તુને આપણે ટાળવા મથીએ છીએ તે વસ્તુ એટલે કે ક્ષેશ તરફ આપણને તે વધારે ઘસડી લાઈ જાય છે.

અહા! નિર્ભય થવું, સાહસી થવું અને બધી વાતમાં નિસ્પૃહ થવું એ કેટલું સાઈ છે!

યત્ર ૫૬ યો સાન ક્રાન્તિસ્કો, ૨૫ મી માર્ચ, સને ૧૯૦૦.

* * * છેલ્લાં બે વર્ષનાં કટો ધણી રીતે ધડા ૩૫ નીવડ્યાં છે. વ્યાધિ અને આફત જ્યારે આવે છે ત્યારે તો આપણને એમજ લાગે છે કે જાણે એના બાર તળે આપણે સદને માટે ચગદાઈ જવાના, પરંતુ અંતે તો તે આપણાં હિતકારીજ નીવડે છે. હું આ અનંત આકાશ છું; વાદળાં મારાપર બહેને ફરી વળે પણ હું તો છું તેવોને તેવોજ અનંત રહેવાનો.

શાંતિ કે જે મારો તેમજ બીજાં બધાંનો સહજ ભાવ છે, તેનો આસ્વાદ ક્ષેવા હું મથું છું. આ હાડયામનાં પૂતળાં અને સુખ દુઃખનાં મૂર્ખાઈભર્યાં સ્વપ્નાં એ શું છે? એમની ઉપયોગિતા ને વિશાત કેટલી?

મારાં સ્વપ્નાંનો ભંગ થતો જાય છે,   ઓ તત્ સત્!

પત્ર ૫૭ મો—કલિદોષનિયા, ૧૮ મી એપ્રિલ, ૧૯૦૦.

*

*

*

*

મી.—એ અધ્યક્ષના હોદ્દાનું રાજનામું આપ્યાની વાત જાણી મને બહુ દિલગીરી થઇ છે.

પણ રંજેને એને વધુ કષ્ટ થાય એ ડરથી હું ચૂપ રહું છું. મારી રીતો અત્યંત કડક છે એતો તમને ખબરજ છે. અને એકવાર રોકા હું બોલવા બેઠો તો પછી મારાથી એટલું બધું બોલાઈ જાય કે તે વિચારાની મનઃશાંતિ મારે બહુ ભારે થઇ પડે.

મેં ફક્ત એને એટલુંજ લખ્યું છે કે—ના વિષેના એના વિચારો સાવ ખોટા છે.

હું સારો છું, માનસિક દષ્ટિએ તો હું બહુજ સારો છું. શરીર કરતાં આત્માનો આરામ હું વિશેષ અનુભવું છું. જીંદગીના રણક્ષેત્રમાં મેં જય મેળવ્યા છે તેમ હાર પણ ખાધી છે. હવે મારાં ગાંસડાં પાટલાં બંધાઇ ગયાં છે અને હું એ મહાન ઉદ્ધારક (મોત) ની માર્ગ પ્રતીક્ષા કરું છું.

“ભગવાન શિવ ! મારા નામને સામે કિનારે લઈ જાજે”

ગમે તેમ પણ, હજી હું એક વિદ્યાર્થીજ છું. દક્ષિણેશ્વરના વટવૃક્ષ તળે બિરાજેલા ગુરૂદેવ શ્રી રામકૃષ્ણના મુખમાંથી ઝરતા અદ્ભુત વચના-મૃતનું પાન જેવા વિસ્મિત ચિત્તે હું કરતો હતો તેવીજ સ્થિતિમાં અત્યારે પણ હું છું એજ મારો ખરો સ્વભાવ છે. કાર્યો અને પ્રવૃત્તિઓ, હિત કરવું વગેરે સઘળી વાતો જગતને ઠગવાની બાજી છે. અત્યારે પાછો તેઓશ્રીનો સરૂ મારે કાને આવે છે; એજ અસલ અવાજ મારા આત્માને વ્યાપી કાઢે છે. બંધનો તૂટતાં જાય છે, મોહ ક્ષીણ થતો જાય છે, કામ નિરસ બનતું જાય છે, જીવનપ્રકાશ ઝંખો થતો જાય છે. ગુરૂશ્રીની હાઠલનો ધ્વનિજ માત્ર કર્ણપટપર

અથડાય છે.—“આવ્યો, પ્રભુ, હું આવ્યો.”—“સુવેલાંને મુડદાં દાટવાનું સોંપી તું તારે મારી પૂઠે ચાલ્યો આવ.” “આવ્યો, મારક વહાલા! આવ્યો.”

ને ખરે! હું આવુંજ છું. નિર્વાણ મારી સમક્ષ છે. તરંગ કે ઈચ્છવાસ રહિત શાંતિના અનંત મહાસાગર તરીકે કાંઈ કાંઈવાર હું તેને અનુભવું છું—તન્મય બનું છું.

ધન્ય કે હું આ જગતમાં જન્મ્યો, ધન્ય કે મેં કષ્ટો વેઠ્યાં, ધન્ય કે મેં ભૂલો કરી ને ધન્ય કે હું શાંતિના સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશું છું. કાંઈને હું અંધન આપી જતો નથી, કે સાથે હું કોઈ જાતનાં અંધનો લઈ જતો નથી. આ દેહનું પતન થયે હું મુક્ત બનીશ કે પછી સદેહજ મુક્ત બની ચૂક્યો હોઈશ. પણ પહેલાંનો માણસ તો હું મરી જાયો; ગયો તે ગયોજ, ફરી તેનું પુનરાગમન નહિજ થવાનું!

માર્ગદર્શક કહો, ગુરૂ કહો, નેતા કહો કે આચાર્ય દેવ કહો, જે કહો તે જતા રહ્યા છે ને બાળક, શિષ્ય, દાસ એવો જે હું તે પાછળ રહ્યો છું.

* * * * ના કામમાં હું માથું મારવા કેમ નથી માગતો તે તો તમે સમજો છો. અને કાંઈના કામમાં માથું મારનાર હું તે કોણ? નેતા તરીકેનું સ્થાન તો મેં ક્યારેનુંયે છોડી દીધું છે. અવાજ ઉઠાવવાનો મને કોઈ પણ જાતનો હક નથી. આ વર્ષના આરંભથીજ મેં હિંદુસ્થાનમાં કાંઈને કંઈ પણ કરવાનું અધિકાર પૂર્વક કહ્યું નથી. તમને એ વાતની ખબર પણ છે. ભૂત સમયમાં તમે અને શ્રીમતી બેન્—એ મારે માટે જે જે કંઈ કર્યું છે તેને માટે હું તમો બંનેને અનેક ધન્યવાદ આપું છું. તમારું સર્વત્ર સર્વ રીતે શુભ થાઓ! તરવાની મોજ એ મારા જીવનની સુખીમાં સુખી પળો હતી; અત્યારે મજ હું એ મોજ ફરીથી મારી રહ્યો છું. માથાપર સૂર્યનારાયણ

તપી રહ્યો છે, આસપાસ ભાત ભાતની હરિયાળી વનસ્પતિ ખીલી રહી છે અને યોગરદમ એવું તો શાંત અને સ્થિર છે કે જાણે સઘળી સૃષ્ટિ નિર્જીવ ન હોય! આવી શાંતતામાં, આવી સ્થિરતામાં, સૂર્યનારાયણના સુંદર તડકામાં નદીના હુંફાળા હૃત્પ્રદેશ પર હું દ્હેરથી તરી રહ્યો છું. આ અજબ શાંતિ, જેને અનુભવતાં તમને ખચિતજ લાગે કે આ જગત કેવળ પ્રપંચ છે—માયા છે, તેનો રખેને ભંગ થાય એ ખીકથી પાણીમાં મારા હાથ પગ પછાડવાની પણુ હું હિંમત કરી શકતો નથી !

મારા કાર્યની પાછળ લોભ હતો, મારા પ્રેમની પાછળ વ્યક્તિત્વ હતું, મારી પવિત્રતાની પાછળ ભય હતો, મારા નેતૃત્વની પાછળ સત્તાની લોલુપતા હતી. હવે તે સર્વ અદૃશ્ય થતાં જાય છે ને હું તરું છું. આવ્યો, માતાજી આવ્યો; તારી હુંફાળી સોડમાં લપાવા હું આ આવ્યો. નિઃસ્તબ્ધ, અજાણ્યા, અલૌકિક સ્થાનમાં જ્યાં તું મને લપ્ત જઈશ ત્યાં હું એક પ્રેક્ષક તરીકે,—નાયક તરીકે નહિ હો!—તરતો તરતો આવીશ.

અહો હો ! શું એ શાંતિ ! શું એ નિરવતા ! મારા વિચારો, મારા સંકલ્પો, મારા ગોતાના હૃદયના છેક ઊંડાણમાંથી, બહુ આદેશી આવતા હોય એમ લાગે છે. તેઓ આદેશી આવતા મંદ ધ્વનિ જેવા બાસે છે અને સર્વ કંઈપર શાંતિનું—એ મીઠી મધુરી શાંતિનું આચ્છાદન આવી ગયું છે. એ શાંતિનો હું તમને કેવી રીતે ખ્યાલ આપું ? પણ-પણ નિદ્રાવશ થતાં પહેલાંની થોડીક પળોમાં કે જ્યારે બધી વસ્તુઓ જાગે અદૃશ્ય થઈ જઈ માત્ર છાયારૂપ જણાય છે તથા ભય, પ્રેમ વગેરે લાગણીઓ અસ્તંગત થઈ જાય છે ને તે વખતે જે શાંતિનો અનુભવ થાય છે તેના જેવીજ કંઈક આ શાંતિ

છે. આગુઆગુ ચિત્રો ને પૂતળાં હોવા છતાં એ શાંતિ પોતે એકલોજ અનુભવે છે.—આવ્યો, મારા નાથ, હું આ આવ્યો.

જગત છે ખરું, પણ તે નથી સુંદર કે નથી કદરૂપું. વિકાર હોવા છતાં લાગણી ન ઉશ્કેરાય તેના જેવી જગત્પતી સ્થિતિ છે. આહ ! એ સુખ તે હું તમને શું કહું ! મને એક એક વસ્તુ સારી અને સુંદર જણાય છે; વસ્તુઓનું સારાસાર પ્રમાણ મારે માટે નાશ પામતું જાય છે—તેમાં સૌથી પ્રથમ મારા શરીરનું. ઐ તત્ સત.

લન્ડન અને પારિસમાં તમને બધાંને મહદ્ યશ મળે એમ હું મન્યું છું. નવા નવા આનંદો અને નવા નવા શારીરિક માનસિક લાભો તમને પ્રાપ્ત થતા રહો !

પત્ર ૫૮ મો—ન્યુયોર્ક, ૨ ૭ જુલાઈ, સને ૧૯૦૦.

*

*

*

*

હું હંમેશાં કહેતો આવ્યો છું તેમ જગદંબા સમગ્રું જાણે છે. માછને પ્રાર્થો. નેતા થવાનું કામ બહુ કપરું છે—પોતાના અંગત સ્વાર્થને પ્રથમ જનતાના પગ તળે કચડી નાખવો જોઈએ. (ત્યારેજ નેતા થવાની યોગ્યતા આવે, અન્યથા નહિ).

*

*

*

*

પત્ર ૫૯ મો—પારિસ, તા. ૨૮ મી ઑગસ્ટ, સને ૧૯૦૦.

જીંદગી એવીજ છે,—દબ્યેજ જાઓ; અને બીજું આપણે કરવાના પણ શું હતા ? દબો, બસ દબો ! કંઈક પણ નિષ્પત્ત થશે—

કોઈક માર્ગ ઉઘડશે. જો તેમ નહિ થાય—કે જો કદાચ કદીયે નહિ થાય—તો પછી ? તો પછી શું ? આપણા બધાજ પ્રયત્નો મૃત્યુને દૂર કરવા માટેજ છે ! પણ એ મૃત્યુ દેવ ! તું ના હોત તો આ દુનિયાની શી વસ્તે થાત ! તુંતો દુનિયામાં દેવોનો મહાન ધન્ય-તરી છે !

*

*

*

*

સ્વપ્નાં, અહા ! સ્વપ્નાં ! મધુરાં સ્વપ્નાં અનુભવો ! સ્વપ્ન-સ્વપ્નનો બહુ એજ આ છંદગીનું—આ જન્મ મરણનું દારણ છે, અને તેજ વળી તેના નિવારણનો ઉપાય છે. અનુભવો, યસ સ્વપ્ન-અનુભવો ! સ્વપ્નને સ્વપ્નાંથીજ વિદારો !

હું ફ્રેન્ચ શીખવાનો પ્રયત્ન કરું છું.—ની સાથે અહીં વાતો કરું છું. એમાંના કોઈ કોઈતો એ વાતોની બહુ કદર કરતા થઈ ગયા છે. એ શાશ્વત કાયડા વિષે, પ્રારબ્ધની એ શાશ્વત શીરડી વિષે આખા જગતને કહો. એ પ્રારબ્ધ કિંવા નસીબની શીરડીના દોરારોને છેડો ખરી રીતે કોઈને પણ જડતો નથી, છતાં પ્રત્યેક જણ પોતાને તે જડ્યો હોય એમ માને છે અને એ માન્યતાથી નિદાન એક-વાર તો સંતોષસૂચક “હાથ” નો ઉદ્દગાર કાઢે છે, પણ બીજાજ મળે પોતાને બની ગયેલા જુએ છે, કેમ ખરું ને ?

હીક ત્યારે, મોટી મોટી બાબતો કરવાની છે, નહિ ?—પણ મોટીની પરવા કોને છે ? નાની બાબતો પણ સાથે સાથે કેમ નથી કરતા ? બંને સરખી કલ્યાણકારી ને મહત્વની છે.

*

*

*

*

શરીર વિષે વિચાર કરવાનો મને ઝાઝો વખત નહોતો. તેથી તે સાઈ હોવુંજ જોઈએ. વસ્તુતઃ પ્રભુ સિવાય કશું પણ કદી રૂંસા નથી પણ મહિંમહિંથી આપણે તેમને વિસરી જઈએ છીએ,

અને એ રીતનું વિસ્મરણ થવું એનુંજ નામ સારું હોયું ને સારું કરવું છે !

*

*

*

*

દુનિયામાં આવી આપણે આપણો ભાગ ભજવીએ છીએ—
પછી તે સારો હોય કે નરસો હોય. સ્વપ્ન જ્યારે ખલાસ થયો ને
આપણે રંગભૂમિને છોડી જઈશું ત્યારે એ બધા પ્રતિ આપણે પેટ
દાખીને હસીશું. મને કોઈ વાતની જો ખાતરી હોય તો તે બસ આની.

પત્ર ૬૦ મો—મેલૂર મઠ, ૧૧ મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૦.

હું પરમદિવસે રાત્રે અહિં આવ્યો છું. અફસોસ ! મારી ઉતાવળ
કંઈજ કામ ન આવી.

કેપ્ટન સ—એ થોડાજ દિવસપર દેહ મૂક્યો હતો—આ પ્રમાણે
જો મહાન અંગ્રેજોએ અમારા લોકને માટે—હિંદુઓને માટે પ્રાણરુ
અલિદાન આપ્યું છે. સ્વધર્માર્થે પ્રાણાર્પણ (મારગીયરકમ) જેવી કોઈ
ચીજ હોય તો તે આ છે.

*

*

*

*

પત્ર ૬૧ મો—મેલૂર મઠ, હાકિરા, તા. ૧૯ મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૦.

સાત સમુદ્રની પેલીપારથી હું તમારી ખબર પૂછું છું. તમને અ-
ન્યખી નથી થતી ? ખરેખર ! મારું જીવન એક ઉડતાં પંખી જેવું
છે. રોનકદાર ઉદ્યોગી પારિસ, ઝાંખું પાંખું જરીપુરાણું ધસ્તગુલ્લ, જ-
ખૂકા મારતું નાનકડું આથેન્સ, અને પીરામીડની કીર્તિચાતું પ્રખ્યાત
કેરો નગર ક્યાંયે પહોંચાડે રહી ગયાં છે ને અત્યારે હું ગંગા કાંઠે
આવેલા મેલૂર મઠમાંના મારા ખંડમાં બેઠો બેઠો લખી રહ્યો છું !
અહિં આની શાંતિને નિઃસ્તબ્ધતા કંઈ જોર છે ! પડખે વિશ્વાગ નદી

સૂર્યના તેજસ્વી પ્રકાશમાં આનંદ પણ નિરવપણે વૃત્ત કરી રહી છે. તેમાં આવી ચડતા વેપારી મજવાના હવેસાંથી એ અલૌકિક શાંતિને કાંઈ કાંઈવાર ભંગ થાય છે તે સિવાય આ સ્થાનમાં શાંતિનું અખાધિત સામ્રાજ્ય છે. હાલમાં અહિં શીતઋતુ ચાલી રહી છે, છતાં પણ અપોરના ભાગના તો રોજ ગરમી પડે છે ને સૂર્ય અખાધિતપણે પ્રકાશે છે. અહિંનો શિયાળો દક્ષિણ કેલીફોર્નિયાના શિયાળાને મળતો છે. સર્વે કંઈ લીલુંછમ ને ચકચકિત છે. ઠેકઠેકાણે મખમલ સરખું મુઠું ધાસ લેગેલું છે, તથાપિ હવા ઠંડી, દિલખુશ અને તાંદુરસ્ત છે.

પત્ર દર મો—મેલૂર મડ, હાકિરા, તા. ૨૬ મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૦

*

*

*

*

મારા અત્રે આવી પહોંચતાં પહેલાંજ પરમસ્નેહી સ—મહાશય આ ફાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગયા હતા. એમના મૃતદેહને “આ—લા—હિંદુ” એ નામથી ઓળખાતા એમના પોતાના આશ્રમને પડખે થઈને વહેતી પવિત્ર ગંગાજીના પુનીત તટપર અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો હતો. પુષ્પ—હારોથી આશ્રિદાહ થયલા એમના શબને આશ્રમમાંથી સ્મશાન ભૂમિ સુધી બ્રાહ્મણો ઉંચરી લઈ ગયા હતા અને તેની આગળ પાછળ શિષ્ય સમૂદાય વેદમંત્રોની ધૂત ચત્રાવી રહ્યા હતા.

અત્રેના કાર્ય માટે આ સાથે બે ધર્મીરોના ભોગ અત્યાર સુધીમાં અપાઈ ચૂક્યા છે. આથી કરી આંગ્રજભૂમિ અને તેના બહાર અન્યા-ઓ માટેના મારો પ્યાર વધે છે. ભાવિ હિંદના છોડવાને જગદંબાજી આવી રીતે આંગ્રજભૂમિના ઉત્તમોત્તમ લોકોથી સિંચે છે. જ્યાં હો, જગતજનુનિ !

પરમસ્નેહી શ્રીમંત સં—શાંત ચિત્ત છે. પારિસને સરનામે મારા જર એમણે લખેલો કાગળ આ મેલમાં મને મળ્યો છે. આવતી કાલે કુ

તેમની મુલાકાતે જવાનો છું. એ પ્રિય—ધીર આત્માનું પરમાત્મા કદ્યાણુ કરો !

અન્નેની ઋતુ હાલ બહુ ખુશનુમા છે. શિયાળો ચાલે છે. સુખ પરસ્થી યુક્ત થતાં હિમાલયની શોભા હજી પણ વૃદ્ધિગત થશે.

મી. જ--નામનો જે તરણ ન્યુયોર્કથી અત્રે આવ્યો હતો તેણે બ્રહ્મચર્ય વ્રતની દીક્ષા લીધી છે અને તે હાલ માયાવતી રહે છે.

મઠવાસીભાઈઓએ પોતાની શક્તિ અનુસાર સઘળું કાર્ય યથા-યોગ્ય ચલાવ્યું છે એ જોઈને મને ખુશી ઉપજે છે અને ખોટી ધારિત-થી તેમને ટપકો આપવામાં મારી કેવળ મૂર્ખાઈજ થઈ હતી એણે હવે મને લાગે છે.

અત્રે નિહાળું, પૃષ્ઠે નિહાળું, બધેજ તે સત્ય વિલસેલું બાળું;
ગમગીની ગાઢી ગમે તેવીમાંએ, નિજાત્મજ્યોતિ ઝળકે રસાળું.

*

*

*

*

પત્ર ૬૩ મો--બેલૂરમઠ, ૭ મી સપ્ટેમ્બર, સને ૧૯૦૧.

આપણે બધા કદકે બચકે કામ કરીએ છીએ, નિદાન આ કામ-માં તો એમજ છે.

હું કમાનને દાખી રાખવાનો પ્રયત્ન કરું છું, પણ કંઈ ને કંઈ એવું બનતું રહે છે કે જેથી કમાન છટકી જાય છે. એટલે પછી વિચારો, યાદગીરીઓ, બોલંબોલા અને કાગ-જોપર કાગળો ચિતરવાનું કામ ચાલે છે !

વર્ષાઋતુ આ તરફ હવે ખરેખરી શરૂ થઈ ગઈ છે અને જાણે કેમ પ્રલય થવાનો નહોત્ય તેમ રાતને દહાડો મૂશળધાર વરસે જાય છે. નદી પાણીથી ઉભરાઈ જાય છે; કાંઠા બધા રેલાઈ ગયા છે; તળાવો, ટાંકાઓ ઉભરાઈ ગયાં છે; મદના વાડામાં ભરાઈ રહેલાં પાણીને

નિકાલ કરવા માટે જરૂરી ઉંડી ગટર ખોદવાના કામમાં મદદ કરીને હું હજી હમણાંજ ચાલ્યો આવ્યો છું. કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો મથોડા મથોડા પૂર પાણી ભરાયાં છે. મારી પાસેની પ્રચંડ જળકુદડી તેમજ અત્યંત અને હંસો આનંદથી મકલાઈ ગયાં છે. મારો પાળેલો મૃગ થોડા દહાડા પર મઠમાંથી છટકી ગયો હતો, તે પાછો કેટલાક દહાડાના ચિંતા-જનક પરિશ્રમને અંતે પ્રાપ્ત થયો છે. દુર્ભાગ્યવશાત્ મારી એક અત્યંત ગંધ કાલે મરી ગઈ; એક અડવાડિયાથી તે મરું મરું કરી રહી હતી. મારો એક ચિનોદી સંન્યાસી કહે છે કે “મહારાજ, આ કલિયુગમાં હવે જીવવાની મઝાજ નથી; કેમકે અતકોને પણ ભેજ અને વરસાદથી શરદી થાય છે ને દેડકાં પણ છીંકે છે !”

એક હંસનાં પીંછાં ખરી પડતાં હતાં. બીજો ઉપાય હું જાણતો નહિ હોવાથી મેં એને લઇને મંદ કાર્મોલિક એસિડ મિશ્રિત પાણીના કુંડામાં ઝ્રમોળ્યું; મેં ધારેલું કે ચ્હાયતો એને એ ઉપાયથી મટી જશે ને નહિ તો પછી તે મરી જશે; અને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે તેને હવે તદ્દન સારું થઈ ગયું છે.

પત્ર ૬૪ મો—ન્યુયૉર્ક, ૨૪ મી જાનવારી, ૧૮૯૫.

અભિન હૃદયેષુ—

* * * તમારી તબિયત હજી પણ સુધરતી નથી એ બહુ દુઃખની વાત છે. ખૂબ ઠંડા પ્રદેશમાં, શીતકાળમાં જે ઠેકાણે ખરફ પડતું હોય અર્થાત્ કે દાર્જીલીંગ જેવા સ્થાનમાં તમારે જવું જોઈએ છે. ઠંડીના યોગે તમારો વ્યાધિ મટી જશે; મને એ પ્રમાણે થયું હતું. સિવાય, ધી અને મસાલા ખાવાનું છોડી શકાશે કે ? ધીના કરતાં માખણ જલદી હજમ થાય છે. અભિધાન પહોં-

અતાંજ ખબર આપીશ. મારા સવિશેષ સ્નેહવંદન જાણુજો તથા અન્ય સર્વને જણાવજો. * * * * *

અત્યારે કોઇને પણ ઈંગ્લંડ આવવાની જરૂર નથી. હિંદ આવીને તેમને હું તૈયાર કરીશ. તે પછી જેને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જશે જાય.

પૂર્તિ:—જાતે કંઈ કરવું નહિ અને ખીજાં કરે તેની ટોળ કરતી, એજ દોષથી આપણી જાતિનો સર્વનાશ થયો છે. હૃદયહીનતા, ઉદ્યમહીનતા, એ સકળ દુઃખનાં કારણ છે. માટે એ બંનેનો સર્વથા ત્યાગ કરજો. કોની અંદર કેટલું છે તે પ્રભુ વિના અન્ય કોણ જાણે ? બધાયને Opportunity (સુયોગ) આપો. પછી તો જેવી પ્રભુની ઇચ્છા. સર્વ ઉપર સમાન પ્રીતિભાવ રાખવાનું કામ છે તો બહુ કપરું, પણ તે વિના મુક્તિ પણ સંભવતી નથી.

* * * સર્વજણ ઉડીને ન મંડે ત્યાં લગી કાય શરીરને થાય ? ઉદ્યોગિનં પુરુષસિંહમુપૈતિ લક્ષ્મીઃ ધત્યાદિ (ઉદ્યોગી પુરુષસિંહનેજ લક્ષ્મીનો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે). પાછું વાળીને તો જૂઓજ ના. આગળને આગળજ ધખો જાઓ ! અનન્ત વીર્ય, અનન્ત કિસાહ, અનન્ત સાહસ અને અનન્ત ધૈર્યની અપેક્ષા છે. તોજ મહા-કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે ને દુનિયાનું બધું થઈ શકે. * * *

પત્ર ૬૫ મો—૧૩ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૬.

* * * * *

વૈરાગ્ય, અપ્રતિકાર, અદિંસા, ધત્યાદિ આદર્શો વડેજ આપણે ક્રમશઃ ક્રમસંસારિત્વ, ક્રમપ્રતિકાર, ક્રમદિંસાના માર્ગે પહોંચીએ છીએ. માટે આદર્શને સર્વદા ચક્ષુ સમીપ રાખી એક એક પગલું કરી તેના

તરફ પ્રગતિ કરો. બીલકુલ પ્રતિકાર રહિત, હિંસા રહિત અને વાસના રહિત તો આ સંસારમાં કોઈ પ્રાણી બની શકેજ નહિ. એ આદર્શને પ્રત્યક્ષ કરી શકાય એવી અવસ્થાએ જગત હજી પહોંચ્યું નથી. જે અશુભોના સમૂહાયમાં થઈને જગત પોતાની પ્રગતિ કરવા મથી રહ્યું છે, તેના પરિણામે તે ધીરે ધીરે, પણ નિશ્ચિતભાવે તે આદર્શ તરફ આગળ વધતું જાય છે. જગતમાંના ધણાખરા પ્રાણીઓ એજ ધીરણે ક્રમશઃ ઉન્નતિ કરી શકશે. વિશેષ શક્તિમાન પુરૂષોને પણ થોડે યા ધણે ભાગે જગતની આ વર્તમાન અવસ્થાના અવલંબનપૂર્વકજ આદર્શને પહોંચવાની ચેષ્ટા કરવી જોઈશે.

“ સમયોચિત કર્તવ્ય સાધન ” એજ શ્રેષ્ઠમાર્ગ છે અને કાર્યાકાર્યને સમજીને કાર્ય આદરવાથી તે બધનરૂપ નીવડતું નથી.

“ સંગીત ” એ સર્વશ્રેષ્ઠ લલિતકળા છે અને જેઓ તે કળાને સમજીબુજી શકે છે તેમને માટે તો તેજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ઉપાસના છે.

અજ્ઞાન અને અશુભનો નાશ કરવા કાળે આપણે યથાસાધ્ય પ્રયત્ન આદરવો જોઈએ. આપણે શીખવું જોઈએ કે શુભની વૃદ્ધિ-દારાજ અશુભનો નાશ થશે.

* * * કાર્ય કરીને શીઘ્ર શરૂ કરીશ. જે અઠવાડિયાની અંદરજ હું પંચમ જઈશ અને લાહોર, અમૃતસરમાં બેએક વ્યાખ્યાનો કરી કરાંચી, ગુજરાત, કચ્છ વગેરે સ્થાને જઈશ. કરાંચીમાં હું નિશ્ચય તમને મળીશ.

આ કાશ્મીર ખરેખરજ પૃથ્વીપરનું સ્વર્ગ છે. આવો મનોહર દેશ પૃથ્વીપટપર બીજો કોઈજ નથી. જેવા રમણીય પહાડ છે, તેવાંજ રમણીય જંગલ, ઝાડપાન, સ્ત્રીપુરૂષ અને પશુપંખી છે. આટલા દિવસ એ આ દેશને ને નિહાળ્યો તેથી મનમાં દુઃખ થાય છે. * * *

સર્વદા તમારું કલ્યાણ વાંચ્યું છું એ નિશ્ચય જાણજો.

પત્ર ૬૬ મો—ન્યુયોર્ક, તા. ૧૪ મી એપ્રિલ, ૧૮૯૬.

તમારો પત્ર મળ્યો, વાંચી સમાચાર જાણ્યા. શ—ના પહોંચ્યાની ખબર જાણી. તમે મોકલેલું, ‘ઇન્ડિયન મિરર,’ છાપું પણ મળ્યું. લેખ ઉત્તમ લખાયો છે, ખરોખર લખ્યે જાઓ. દોષ જોવા તો બહુ સહેલ છે, પરંતુ ગુણ જોવા એજ મહાપુરુષનો ધર્મ છે, એ વાત કદી ભૂલતા ના. * *

હવે તમારે સંઘર્ષક થવાની જરૂર છે. એને માટે સંપૂર્ણ આજ્ઞાધારકતા તથા શ્રમસંવિભાગની આવશ્યકતા છે. હું તે વિષે સવિસ્તર ઇંગ્લંડથી લખી મોકલીશ. આવતી કાલે હું ઇંગ્લંડ માટે ઉપડું છું. તમેને યથાયોગ્ય કાર્યકર્તા તથા સંઘર્ષક કરવાનો મેં પાકો ઠરાવ કર્યો છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસ ઈશ્વર છે, ભગવાન છે—એ બધું આ દેશમાં ન ચાલે. એવા ભાવ સર્વ કોઇના ગળે બળાત્કારે ઉતારવાનું વલણ રાખવાથી આપણી પ્રવૃત્તિ એક ક્ષુદ્ર સમ્પ્રદાયમાં પરિણત થઇ જવાની બીતિ રહે છે. માટે તમે એવી જાતના સર્વ પ્રયત્નોથી અલગ રહેજો. * * * *

સાધારણ લોક, સર્વદા વ્યક્તિનેજ ચહાશે, પણ ઉચ્ચશ્રેણીના લોક તો સદા શિક્ષા (બોધ) નેજ ગ્રહણ કરશે. આપણને એ બંનેની જરૂર છે.
+ + + સાર્વભૌમિક તેજ શિક્ષાજ છે, વ્યક્તિ નહિ. માટે શિક્ષાનેજ દૃઢભાવથી વળગી રહો. તેઓ શિક્ષા (બોધ) આપી ગયા છે, તેમના વ્યક્તિત્વ વિષે લોકો ભણે ખુશીમાં આવે તેમ ધારે.

પત્ર ૬૭ મો—ગાહોર, તા. ૧૫ મી નવેમ્બર, ૧૮૯૬.

* * * * *

મારી તબિયત હવે લથડી ગયેલી હોવાથી હવે મારા જીવ-
નને બરોસો નથી. કલકત્તામાં એક મઠ સ્થાપવાનો મારો ઉદ્દેશ
અઘાપિ પણ હું સિદ્ધ કરી શક્યો નથી. વળી દેશના લોક અમારા
મઠને પૂર્વે જે મદદ આપતા હતા તે પણ બંધ પડી છે. તેમની
ધારણા એવી છે કે હું ઇંગ્લંડથી પુષ્કળ દ્રવ્ય લાવ્યો છું!! અધુરા-
માંપૂરું વળી આ વખત મહોત્સવ થવો પણ અસંભવ છે; કારણ
રાસમણિના મંદિરવાળા મને વિસાયત જઈ આવેલો કહી ઉદ્યાનમાં પેસ-
વાની મના કરે છે!! તેથી માઈ પ્રથમ કર્તવ્ય એ છે કે રજપૂતાના
વચેરે સ્થળોમાં જે બેચાર મિત્રો છે તેમને મળી કરી કલકત્તામાં એક
સ્થાન ઉભું કરવાનો જીવતોડ પ્રયાસ કરવો. આ બધાં કારણોને લઈને
અત્યંત દુઃખની લાગણી સાથે મારે સિન્ધુ દેશની મુસાફરી પડતી મેલતી
પડી છે. રજપૂતાના તથા કાઠિયાવાડ થઈને તે તરફ આવવાની ખાસ
ચેષ્ટા કરીશ. તમે માઈ લગાડશો મા. એક દહાડો પણ હું તમને
જુલો શકતો નથી. તોપણ કર્તવ્યને પ્રથમ સ્થાન આપવું ઉચિત છે.
કલકત્તામાં એક મઠ થઈ જાય એટલે પછી હું નિશ્ચિંત થઈશ. * *

પત્ર ૬૮ મો—૧૮૯૫

પ્રિયવર—

સ—એ જે જે પુસ્તકો મોકલ્યાં તે પહોંચ્યાં છે. એ વાત
લખતી હું જુલો જ ગયો. તેને તે પ્રમાણે કહેજો. હવે તમારે માટે
લખું છું:—

૪ પક્ષપાતનેજ સત્ત્વના અનિષ્ટનું મૂળ કારણ જાણજો, અર્થાત્ જે

તમે કોઈના પશુ પ્રતિ બીજા કરતાં અધિક સ્નેહ દેખાડો તેજ તેથી બાવી વિવાદનું મૂળ ઉત્પન્ન થશે.

૨ તમારી કને આવીને કોઈ બાઈ બીજા બાઈની નિન્દા કરે તેજ તે બીલકુલ કાને ધરવી નહિ-એ સાંભળવામાં પણ મહાપાપ છે-બાવિ વિવાદનું મૂળ એમાં રહેલું છે.

૩ વિશેષમાં એ કે સઘળાના દોષ સહન કરવા, લાખો અપરાધ ક્ષમા કરવા. સર્વ કોઈને જો તમે નિઃસ્વાર્થપણે ચલાશો તો ધીરે ધીરે સઘળાં પરસ્પરને ચલાવા લાગશે. એકનો સ્વાર્થ બીજાના ઉપર આધાર રાખે છે એ વાત વિશેષરૂપે સમજતાંજ સઘળાં જણ ધખ્યાની એકીવારે ત્યાગ કરશે. દશજણ મળીને એકાદું કાર્ય કરવું એતો આપણા જાતીય ચારિત્રની અંદરજ નથી; તેથી તે ભાવને આપણા દ્રોહમાં આણવા માટે આપણે અનેક યત્નો, પ્રયાસો અને વિલંબો રહેવા પડશે. તમારી અદર હું નાનામોટાનો બેદ નિહાળી શકતો નથી. કામની વખતે બધાય જણ મહાશક્તિ પ્રકાશ કરી શકેછો એમ મેં જોયું છે. શ-પોતાના સ્થાને કેવો બેસી રહે છે! તેની દબનિષ્ટા એક જબરજસ્ત દીવાલ સ્વરૂપ છે. ક-અને ય-એ ટાઉન હોલની મીટીંગ કેવી ઉત્તમરૂપે પાર પાડી! કેવું મહાન કાર્ય નિ-એ સિલોન આદિ સ્થાનોમાં કર્યું છે! સ-એ કેટલા બધા દેશપર્યટણ કરી મોટાં મોટાં કાર્યનાં બીજ વાળ્યાં છે! હ-નો વિચિત્ર ત્યાગ, સ્થિરબુદ્ધિ તથા તિતિક્ષાનો હું જ્યારે પણ વિચાર કરું છું ત્યારે મારામાં તૂતન જોમ આવે છે. ત-વગેરે સઘળાજમાં એક એક મહાશક્તિ છે. જુઓ, આ દેશમાં સેંકડો નરનારી પ્રભુના સઘળા અવતારોને શ્રેષ્ઠ માનીને પૂજવા લાગ્યાં છે. ધીરે ધીરે, મહાકાર્ય ધીરે ધીરે થાય છે. * *

તમે અનન્ત શક્તિમાન છો-સામાન્ય ધખ્યાબુદ્ધિ તથા અહ-બુદ્ધિનું દમન કરતાં તમને કેટલા દહાડા લાગે? જ્યારે પણ એ

શુદ્ધિ ઉદ્ભવે ત્યારે પ્રભુનું શરણુ લ્યો. શરીર તથા મન એને સોંપી દો અને પછી જીઓ કે બધું કેવું એકદમ સરળ અને સુગમ થઇ જાય છે !

*

*

*

*

*

દરરોજ સવારે તથા સાંજે ક—પ્રભૃતિ વાદવિવાદ કરે કે જેથી કંઈક શાસ્ત્રચિંતન થાય; સાંજે પાછું શરીરને પાઠ, ધ્યાન, ધારણા, મંત્રીર્તનાદિ રાખવું. એક દિન યોગ, એક દિન ભક્તિ, એક દિન જ્ઞાન ઇત્યાદિ વિભાગ કરી લેવા પડશે. એ પ્રમાણે એકવાર Routine (પાઠનો ક્રમ) કરી નંખાય તો ઘણુંજ મજેનું થાય. સાંજના પાઠ વગેરે વખતે સર્વ સાધારણ લોકોને આવવાની છૂટ રાખવી. વળી પ્રતિ રવિવારે દશ વાગ્યાથી તે મધરાત સુધી ક્રમાન્વયે પાઠકીર્તનાદિ રાખવાનું ઉચિત થઇ પડશે. તે પણ Public (સર્વ સાધારણ) ને માટે ખુલ્લું રાખવું. એ પ્રકારના નિયમ વિગેરે કરી થોડા દવાડા જરા પરિશ્રમપૂર્વક ચલાવવામાં આવશે તો પછી તો એ ગાંડું આપો આપ સરળ રીતે ચાલવા લાગશે. એ ઓરડામાં તંબાકુ ખાવા-પીવાની મનાઈ રાખવી. એને માટે એક અન્નાયદી જગો રાખવી. આ વ્યવસ્થા જો તમે પરિશ્રમ કરીને ધીરે ધીરે અમલમાં લાવી શકો તો હું સમજું કે તમારે હાથે અનેક કામ એ રીતે થશે.

પત્ર ફટ મે:—

૧૮૯૫.

*

*

*

*

*

દેશમાં શું માણસો વસે છે ? શ્મશાનપુરીના જેવીજ એની હાલત છે ! Lower class—નિમ્ન શ્રેણી—ના અજ્ઞાન લોકોમાં ઉપયુક્ત જ્ઞાન ફેલાવવાની ગોઠવણ થાય તોજ એનો ઉપાય થઇ શકે. જ્ઞાનબળ કરતાં

અધિક ખર્ચ બીજું કયું છે ? બડા કહેવાતા માણસો કયા દેશમાં અને કયારે કંઈ પણ સંગીન ઉપકાર કરે છે ? મોટાં મોટાં કામો સર્વ દેશમાં ગરીબોજ કરે છે. પૈસા આવતાં શી વાર ? માણસોજ કયાં છે ? દેશના લોકો બાળકવત છે તેથી એમની સાથે બાળકના જેવોજ વ્યવહાર કરવો જોઈએ. * *

કોઇની પણ સાથે ઝગડો કર્યા વગર હળીમળીને ચાલ્યા જાયો. આ દુનિયા બહુજ ભયાનક છે, કોઇનો પણ વિશ્વાસ નહિ. ભયનું કારણ નથી, કેમકે માતાજી આપણી સહાયે છે—આ વાર એવું કામ થશે કે તે જોઇને તમે અવાફ થઇ જશો.

ભય કેવો ? કાનો ભય ? છાતી વજ કરીને મંડી પડો.

પૂરવણી:—સ—એક બંગાળી પત્ર કાઢવાનું કહે છે. તેને વિશેષ સહાય કરજે, એની મતલબ સારી છે. કોઇનો પણ ઉત્સાહ બંધ કરતા નહિ. Criticism (વિરુદ્ધ સમાલોચના) કરવાનું એકીવારે છોડી દેજે. જ્યાંલગી હેતુ સારો લાગે ત્યાંલગી બધાયને બનતી સહાય આપવી; જ્યાં સાફ ન લાગે ત્યાં ધીરે રહીને સમજ આપવી. પરસ્પરની ટીકા કરવી એતો સર્વનાશનુંજ મૂળ છે અને દળમાં બંગાળી પાડવાનું એક સાધન છે. “ એ શું જાણે ? ” “ એને શી સમજ ? ” “ તારાથી શું થવાનું છે ? ” વગેરે વાક્યપ્રયોગો તથા ઉપહાસ કરવાની વૃત્તિ એ સર્વ ઝઘડા અને ટંટાફીસાદનું મૂળ સૂત્ર છે.

પરિશિષ્ટ*

પત્ર ૭૦ મો—આગળઝર, કલકત્તા, તા. ૬ ઠી જુલાઈ, ૧૮૮૯.

*

*

*

*

*

ૐ શ્રી કાશી ધામમાં આવી મહાશયના ચરણારવિન્દનાં દર્શન કરી દયા મહાશયના સહવાસમાં રહી સહવાર્તાથી આત્માનું કલ્યાણ કરવાની મારા અંતરમાં અત્યંત ઉચ્છ્વ ઇચ્છા છે, પણ બાળ બધી પ્રભુના હાથમાં છે. જન્માંતરમાં આપ મહાશય સાથે કોણ જાણે શોયે હૃદયયોગ હશે ! નહિ તો આ કલકત્તામાં કેટલાએ ધનવાન, કુળવાન અને પ્રતિષ્ઠિત લોકો મારા પ્રત્યે અતિશય આદરભાવ અને સ્નેહ રાખે છે, છતાં તેમનો સંગ મને અતિશય કંટાળાભર્યો લાગે છે,

*આ પરિશિષ્ટમાં આપેલાં પત્રો સ્વામીજીએ બનારસવાસી બાણુ પ્રમોદદાસ મિત્ર કે જેઓ બહુજ ધર્મચુસ્ત અને પ્રખર વિદ્વાન તથા ચારિત્રવાન હતા તેમના ઉપર “પૂજ્યપાદ” એવા સંબોધનપૂર્વક અને “દાસ વિવેકાનંદ” એવી સહીથી લખેલાં હતાં. આ પત્રો સ્વામીજીએ દૃઢ પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી અને તેઓ અમેરિકા ઇંગ્લેન્ડ તરફ જઈ ત્યાંનાં લોકોને આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો લાભ આપી યશભાગી થઈ આવ્યા તેની પૂર્વે, અને સંન્યાસ ધારણ કર્યા અગાઉના તેમજ તે પછીના નજીકના સમયમાં, કે જ્યારે તેઓ ઉત્કટ જિજ્ઞાસુની સ્થિતિમાં હતા, તે કાળમાં લખાયેલાં છે. એક સાચા સાધકમાં પરમાત્મ સાક્ષાત્કાર કરી કૃત્યકૃત્ય બનવા માટે જે ઉચ્ચ તાલાવેલી, સામાન્ય જનોપ્રતિ ઔદાર્ય, મહાજનો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ, વગેરે બાબતો હોવી જોઈએ તે આ પત્રોમાં જણાઈ રહે છે. સ્વામી રામતીર્થની જિજ્ઞાસુદશા પણ એવીજ હોવાની વાત તેમણે ભક્ત ધન્નારામ ઉપર રાઈમાં લખેલાં પત્રો દર્શાવી આપે છે. આવી તાલાવેલી વિના આચો સાક્ષાત્કાર સંભવિતજ નથી. સંપાદક.

ત્યારે આપ મહાશય સાથેના માત્ર એકજ દિવસના સહવાસ તથા આલાપથી માઈ દિલ ઝોટલું બધું તો મુગ્ધ થઇ ગયું છે કે આપને મારો એક અંતરંગ સંબંધી અને ધર્મબધુ તરીકે મુજ હૃદયે સ્વીકારી લીધા છે! આમ થવાનું એક કારણ તો એ છે કે આપ મહાશય ભગવાનના પ્રિય સેવક છો. ખીલું કારણ કદાચ એ હશે કે—

તથૈતસા સ્મરતિ નૂનમ્બોધપૂર્વ

ભાવ સ્થિરાનિ જનનાન્તર સૌ દૃઢાનિ । (શાકુન્તલ.)

અર્થાત જન્મોત્તરમાં દૃઢ થયેલી સ્નેહચિન્તિનું અંતરના ઉડાણુમાંથી આપોઆપજ સ્મરણ થતું હશે.

અતુલ અનુભવ અને સાધનાના કૃપસ્વરૂપ જે ઉપદેશ મહાશય તરફથી મને મળ્યો છે તેને માટે હું મહાશયનો અત્યંત ઋણી છું. જૂદી જૂદી જ્ઞાતના નવીન મતો મસ્તકમાં ધારણ કરીધાથી અનુભવને વારંવાર રહેવું પડે છે એ વાત ખીલકુલ સાચી છે અને મને પોતાને પણ તેના કોઈ કોઈ વાર અનુભવ થયેલા છે.

પણ આ વખતનો મારો રોગ કંઈ જૂદીજ્ઞ જ્ઞાતનો છે. મંગલ-ગય ભગવાનની અંદરનો મારો વિશ્વાસ નષ્ટ થયો નથી અને થવાનો પણ નથી, તેમજ શાસ્ત્રની અંદરનો મારો વિશ્વાસ પણ અટલ છે; કિન્તુ ઇશ્વરેચ્છાના યોગે હૃદયમાં છ સાત વર્ષથી માઈ જીવન નાના પ્રકારનાં વિદ્વેતો અને અંતરાયો સાથે ઝગડવામાંજ વ્યતીત થયું છે. આદર્શ શાસ્ત્રની મને પ્રાપ્તિ થયેલી છે, આદર્શ મનુષ્ય મેં મારી નજરે નિહાળ્યો છે; છતાં મારાથી કોઈ વાત સંપૂર્ણભાવે સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, એથી મને અત્યંત લાગી આવે છે; એજ મારા કષ્ટનું કારણ છે.

વિશેષમાં હું કલકત્તાની નજીક રહેતો હોવાથી એ રોગનો કોઈ ઉપાય થઈ શકે તેમ નથી. મારી જન્મદાત્રી માતા અને એ બાંધએ

કલકતામાંજ રહે છે. અમે ત્રણ ભાઈઓ: તેમાં હું સૌથી મોટો, વચ્ચેના હાલમાં આર્ટકલાસના પ્રથમ વર્ષમાં છે અને ત્રીજો હજી નાનો છે.

તેમની સ્થિતિ પહેલાં ઘણી સારી હતી, કિન્તુ મારા પિતાશ્રીના મૃત્યુ પછીથી એમને ઘણું દુઃખ પડે છે-એટલે સુધી કે મહિંમહિં તેા એમને સાવ કડાકા ખેંચવાનો વારો આવે છે ! એટલું જાણે એણું હોય તેમ એમની દુર્ગંજ અને નિઃસહાય દશાનો લાભ લઈને કેટલાંક સગાં સંબંધીઓ તેમને વડીલોપાજીત ઘરમાંથી કાઢી મેલી ઘરનો કબજો બચાવી પડ્યા છે. લાઈકાર્ટ સુધી લઈને એ ઘરનો થોડોક ભાગ પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તો પણ કોર્ટ ચઢવામાં હંમેશાં બને છે તેમ એ ઘરનો દાવો લઢવામાં સર્વસ્વ હોમાઈ ગયું છે અને અત્યારે બહુજ કંગાલ હાલતમાં તેઓ આવી પડ્યાં છે.

હું કલકતાની નજીકમાં હોવાથી તેમની દુઃખી હાલત મારી નજરે પડે છે, પરિણામે રાજસવૃત્તિનું પ્રાબલ્ય થતાં અહંકાર જાગૃત થાય છે અને પ્રપંચમાં પડવાની યાસના ઉદ્ભવે છે. એ વેળા મારા મનમાં ઘોર યુદ્ધ મચી રહે છે અને તેથીજ મેં લખ્યું હતું કે “ મારા મનની અવસ્થા બહુ ભયંકર છે. ” હાલમાં હવે એમનો મુકરફમો પૂરો થયો છે. હવે થોડાક દહાડા વધુ કલકતામાં ગાળી સમસ્ત પંચાત પતાવી દઈને અહિંથી હું સદાને માટે છૂટો થઈ શકું એવો આપ મને આશિર્વાદ આપો. વળી,

આપૂર્યમાણમચ્છલપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશન્તિ ચઢ્ઢત્ ।
તઢ્ઢત્ કામા યં પ્રવિશન્તિ સર્વે સ શાન્તિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥

જેવી રીતે કદી ન છલકાય એવા ભરપુર અને અચળ સમુદ્રની અંદર સર્વ નદીઓનાં પાણી સમાઈ જાય છે, તેવી રીતે જે

મનુષ્યની સર્વ કામનાઓ અંદરજ સમાધિ જાય છે તે મનુષ્યનેજ પરમ શાંતિ લાધે છે, કામનાના કાંક્ષીને તે શાંતિનો લાભ થતો નથી.

ભગવન્ ! મને આશિર્વાદ આપો કે મારું હૃદય મહાન ઇશ્વર-જ્યોતી અદકું બળવાન બને, તથા સઘળી જાતની માયા મારામાંથી દૂર થઈ જાય:—કારણ

“We have taken up the Cross, Thou hast laid it upon us and grant us strength that we bear it unto death. Amen.” Imitation of Christ.

અર્થાત્ જગત્તા દુઃખ કષ્ટરૂપ ક્રોધ અમે ધારણ કર્યો છે, હે પિતા ! તે તેજ અમારી ખાંધપર મેલ્યો છે. હવે તું અમને એવું બળ આપ કે જેથી અમે તે આમરહાન્ત ઉપાડી શકીએ.

ક્રાઈસ્ટનું અનુકરણ.

*   +   +   +   *

પત્ર ૭૧ મો—બરાહનગર, કલકત્તા, તા. ૧ લી ઓગસ્ટ, સને ૧૮૮૯.

મારા મનમાં કેટલીક શંકાઓ છે. આપને સંસ્કૃત ભાષાનું બહોળું જ્ઞાન છે, તેથી હું આપ આગળ તે શંકાઓ રજુ કરું છું; તો આપ કૃપા કરી તેનું યોગ્ય સમાધાન લખી મોકલશો.

૧ સત્યકામ જગજ્ઞાત્રિ અને જનશ્રુતિનાં કોઈ ઉપાખ્યાનો છાંદોગ્ય ઉપાનિષદ સિવાય વેદમાં બીજે કોઈ ઠેકાણે છે કે કેમ?*

*આ પ્રશ્નનું ખરું રહસ્ય એ છે કે શંકરાચાર્યે પોતાના ભાષ્યમાં સૂત્રો ૧-૩-૩૪, ૩૫, ૩૭ ના અર્થો કરતાં એ મંત્રોથી એવું સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે મૂળ પુસ્તકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જનશ્રુતિ અને સત્યકામ શુદ્ધો નહોતા અને તેથીજ તે તેમને ઉપનિષદનું જ્ઞાન શીખવાડવામાં આવ્યું.

૨ શંકરાચાર્યે વેદાન્તભાષ્યમાં જ્યાં જ્યાં સ્મૃતિનાં પ્રમાણો ટાંક્યાં છે ત્યાં ત્યાં ધણેભાગે મહાભારતનાં પ્રમાણોનો પ્રયોગ કરેલો છે; કિન્તુ વનપર્વમાં અજગરોપાખ્યાન અને ઉમા-મહેશ્વર સંવાદમાં તથા બ્રહ્મપર્વમાં જાતિત્વ ગુણુગત છે યાને ગુણુ પ્રમાણે જાતિનો નિર્ણય થાય છે, એવું જે સ્પષ્ટ રીતે સમજવાયું છે તે સંબંધમાં એમણે પોતાના ગ્રંથોમાં કોઈ ઠેકાણે ઇસારો કર્યો છે કે કેમ ?

૩ પુરુષસૂક્તમાં કહ્યું છે કે જાતિ પુરુષાનુગત યાને વંશપરંપરા-મત નથી—તો પછી વેદમાં એવા કીયા દાખલા છે કે જેમાં જાતિ પુરુષાનુગત કિંવા વારસામાં ઉતરી આવતી દર્શાવાઈ છે ?

૪ શુદ્રને વેદાધ્યયનનો અધિકાર નથી એનું કોઈ પ્રમાણ આચાર્ય પોતે વેદમાંથી આપી શક્યા નથી. “ યજ્ઞેનવક્તૃનઃ ” એટલુંજ પ્રમાણ માત્ર તેઓ પોતાના વાદના સમર્થનમાં ટાંકે છે અને તેપરથી એવું અનુમાન ખેંચે છે કે શુદ્રને જ્યારે યજ્ઞનો અધિકાર નથી તો પછી વેદાધ્યયનનો કેમ કરી હોય ? કિન્તુ “ અથાતો વ્રહ્મજિજ્ઞાસા ” એ મંત્રમાં એજ આચાર્ય પોતે પ્રતિપાદન કર્યું છે કે અથ શબ્દનો અર્થ “ વેદાધ્યયનાદનન્તરમ્ ” એટલે કે વેદાધ્યયન પછી—એવો નથી થતો. કારણ મંત્ર અને બ્રાહ્મણ ભાગ ભણ્યા સિવાય ઉપનિષદ્ ભણી ન શકાય એ કથન પ્રામાણ્ય છે; તેમજ કર્મકાંડની શ્રુતિ અને જ્ઞાનકાંડની શ્રુતિ વચ્ચે કોઈ જાતનો પૌર્વાર્પણ સંબંધ નથી. તેથી વેદનો યજ્ઞાત્મક યાને કર્મકાંડનો ભાગ શીખ્યા વગર પણ ઉપનિષદ્ (જ્ઞાનકાંડ) ના અધ્યયનદ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. હવે જે

હવું. શંકરાચાર્યના આ ખુલાસા પછી પણ એ પુસ્તકોની વાત શકમંદ રહેતી હોવાથી બીજાં જે પુસ્તકોમાં એ જે જણુ વિષે કંઈ ઇસારો આવતો હોય તેવાં પુસ્તકો જોઈ જવાનો સ્વામીજીનો ઇરાદો હતો.

+ તૈત્તિરિય સંહિતા, ૭-૧-૧-૬.

યત્ અને જ્ઞાન વચ્ચે પૌર્વાપર્ય સંબંધ ન રહ્યો હોય તો પછી શુદ્ધ સંબંધ બોલતાં “ન્યાયપુર્વકમ્” (એજ ન્યાયે) છત્યાદિ વાક્યદ્વારા આચાર્ય પોતાના આ વિધાનને કેમ તોડી પાડે છે? શુદ્ધોપી વેદાધ્યયન શા માટે ન થઈ શકે?

કોઈ એક ખ્રિસ્તિ સાધુને હાથે લખાયેલું *Imitation of Christ* (ઈમિટેશન ઓફ ક્રિસ્ટ) નામનું એક પુસ્તક મહાશયને મેં પાઠવ્યું છે. પુસ્તક અતિ અદ્ભુત છે. ખ્રિસ્તિઓની અંદર પણ એવા પ્રકારનાં ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને દાસ્યભક્તિ હતાં એ જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે. હું ધાઈ છું કે એ પુસ્તક આપના વાંચવામાં અત્યાર આગમ્ય આવી ગયું હશે; ન આવ્યું હોય તો આ ગાઈ મોકલેલું વાંચીને મને કૃતાર્થ કરશો. એજ વિનંતિ.

પત્ર ૭૨ મો—બરાહ નગર, તા. ૭ મી ઓગસ્ટ, સને ૧૮૮૯.

“પુજ્યપાદ” એવા સંબોધન માટે મહાશયે છેલ્લા પત્રમાં વાંધો દર્શાવ્યો છે, પણ એમાં દોષ મારો નથી. દોષ હોય તો તે આપના ગુણોનો છે. મેં મારા આગલા એક પત્રમાં લખ્યું હતું કે મહાશયના ઉમદા ગુણોથી હું જે રીતે આકર્ષાઈ છું તે રીતે જ્ઞેતાંતો આપણી વચ્ચે જન્મજાન્તરનો કંઈક સંબંધ હોય એમ લાગે છે. યથાર્થ સાધુતા, હૃદયની ઉદારતા, મહત્તા અને પવિત્રતા જ્યાં પણ હોય ત્યાં મારું મસ્તક ચિરકાળ આદર પુર્વક નમે. એ બાબતમાં ગૃહસ્થ અને સંન્યાસીનો ભેદ હું ગણતોજ નથી—શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ આજકાલના માનભીખારી, પેટવેરાગી તથા ઉભયબ્રષ્ટ સંન્યાસીઓની અંદર લાખમાં માત્ર એકાદ પણ આપના જેવો નિવડો ! એવી મારી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. આપના ગુણોની વાર્તા સાંભળીને મારા બાહ્ય વર્ણના ગુરુભાઈઓએ આપ મહાશયને સાષ્ટાંગ પ્રણામ લખાવ્યા છે.

મારા લખી મોકલેલા પ્રશ્નોના આપ મહાશય તરફથી જે ઉત્તર મળ્યા છે તેમાંના એક વિષે તો મારો ભ્રમ સાવ ટળી ગયો છે. એને માટે હું મહાશયનો ચિરકાળ ઋણી રહીશ. એમાંનો બીજો એક પ્રશ્ન એવો હતો કે મહાભારતાદિ પુરાણોમાં વર્ણવાયેલી ગુણગત જાતિના સંબંધમાં શંકરાચાર્યે કોઈ મીમાંસાદિ લખી છે કે કેમ ? હોય તો તે કયા પુસ્તકમાં ? આ દેશમાં પ્રચલિત મત પ્રમાણે જાતિ વંશગત છે, એમાં તો મને કોઈ જાતનો સંશય જોજ નહિ. તેમજ સ્પાર્ટનો-ને હાથે હેલન દોકોને અને અમેરિકનોને હાથે નીચોને જે હાલહવાલી અને અત્યાચાર ભોગવવાં પડ્યાં હતાં તેના કરતાં પણ શુદ્ધોની હાલત ફેટલીક વખત વધારે ખરાબ હતી, એ વાત પણ નિઃસંદેહ. આ જાત્યાદિ વિષયમાં કોઈ પણ પક્ષ તરફ મારો પક્ષપાત નથી, કારણ હું જાણું છું કે તે એક સામાજિક નિયમ છે અને તેનું બંધારણ ગુણ કર્મના ભેદ ઉપર છે. વળી નિષ્કર્મ્ય અને નિર્જીવત્વને પ્રાપ્ત થવા ક્ષિપ્રતો શપ્ત મનમાં પણ જો જાત્યાદિ ભાવને માને તો તેથી તેને બચકર હાનિ થાય છે, તે પણ હું સમજું છું. એ બધી બાબતોમાં ગુરૂ કૃપાથી મારો કંઈક બુદ્ધિ વિકાસ થયેલો છે, પણ તે સંબંધમાં મહાશયના વિચારો પણ જાણવામાં આવે તો તેથી ફેટલેક ઠેકાણે મારા વિચારોને દબ કરવાની તો કોઈ ઠેકાણે તે સુધારી લેવાની મને તક મળે. મધપુડાને છેદ પાડ્યા સિવાય મધ નીચે ઝરતું નથી. તેથી હું આપ પ્રત્યે બીજા થોડાક પ્રશ્નોની જાણાસા કરું છું, તો આપ મને બાળક અને અજ્ઞ સમજી તેના યથાયોગ્ય ઉત્તર આપવાની કૃપા કરશે અને મનમાં રોષ લાવશે નહિ એવી દાસની વિનંતિ છે.*

* આ પછીનો સ્વામીજીએ પુછેલા પ્રશ્નોવાળો ભાગ એવા હેતુથી પડ્યો મૂકવો પડ્યો છે કે તે પ્રશ્નોના ઉત્તરો મૂળ પુસ્તકમાં જોડેલા નથી; અને આજ એકલા પ્રશ્નો ઉપકારક થાય નહિ.

સ્વામીજી.

*	*	*	*	*
*	*	*	*	*
*	*	*	*	*
*	*	*	*	*

ખીજ પણ એવા અનેક સંદેહ છે; મહાશયની કૃપાવડે તેમનું નિરસન કરવાની આશાએ આગળપર હું તે મહાશય કને રજુ કરીશ. આવી જાતના પ્રશ્નો રૂઝ મળ્યા સિવાય બધા બરાબર રજુ કરી શકાય નહિ, તેમ એવી રીતે આશાનુરૂપ તુમિ પણ ન થાય; તેથી ગુરૂકૃપાએ થોડાજ વખતમાં હું મહાશયનાં ચરણોમાં ઉપસ્થિત થઈ સઘળું નિવેદન કરવા ધારૂં છું.

સાંભળ્યા પ્રમાણે એવું કહેવાય છે કે સાધનાની મદદ વિના એકલા યુક્તિબળથી આ સઘળા વિષયમાં કોઈ પણ જાતનો સિદ્ધાંત હાથ લાગતો નથી, કિન્તુ શરૂઆતમાં થોડા ઘણા પણ સંતુષ્ટ થવાની આવશ્યકતા હોય એમ મને લાગે છે.

પત્ર ૭૩ મો—આગબજાર, કલકત્તા, તા. ૨ જી સપ્ટેમ્બર, સને ૧૮૮૯.

મહાશયના બે પત્રો થોડાક દિવસપર આવ્યા તે મળ્યા છે. મહાશયના અંતરમાં જ્ઞાન અને ભક્તિનું અપૂર્વ સંમિલન થયલું જોઈ મને ભારે આનંદ થાય છે. તર્ક-યુક્તિનો ત્યાગ કરી દેવા માટેનો આપ મહાશયે મને આપેલો ઉપદેશ ખીલકુલ યથાર્થ છે, અને ખરેખર એજ પ્રત્યેક વ્યક્તિ જીવનનો ઉદ્દેશ છે. “ભિચતે હૃદયગ્રન્થિઃ” ઇત્યાદિ. પણ અમારા ગુરુમહારાજ તો એમ કહેતા કે કળસીયો

ભિચતે હૃદયગ્રન્થિ શિથિયન્તે સર્વે સંશયોઃ ।

*ક્ષીયન્તે चास्यकर्माणि तस्मिन् ब्रष्टे परावरे. ॥

અર્થ—એ પરાવર પુરૂષનાં દર્શન થતાંજ સાધકની હૃદયગ્રંથિઓ તૂટી જાય છે, સકળ સંશયો નષ્ટ થાય છે, તથા કર્મ માત્રનો ક્ષય થઈ જાય છે.

ભરાતી વખતે “ભમ ભમ” અવાજ કરે છે, પણ સંપૂર્ણ ભરાઈ રહેતાં નિરતબ્ધ થઈ જાય છે. મારી સ્થિતિ પણ એવીજ સમજો. આશા છે કે એ ત્રણ અઠવાડિયાંની અંદર મહાશયનાં દર્શનનો લાભ લેવાનું બની શકશે. પ્રભુ મારી એ મનોદામના પૂર્ણ કરો.

પત્ર ૭૪ મે—ગાંધીપુર, તા. ૪ થી ફેબ્રુઆરી, સને ૧૮૯૦.

આપનો પત્ર મળ્યો છે, તથા નસીબે બહુ જોર કીધું હોવાથી બાપાજી (પઢિહારી બાપા) ના સાક્ષાત્કારનો પણ લાભ મળી ગયો છે. તેઓ પ્રકૃત મહાપુરુષ છે—એમની વાત બધીજ અદ્ભુત છે ! એમનું જીવન આ નાસ્તિકતાના દિવસોમાં ભક્તિ તેમજ યોગની અતિ આશ્ચર્યજનક શક્તિનું અદ્ભુત નિદર્શન છે. મેં એમનું શરણ ખેાળ્યું છે અને એમણે મને આશ્વાસન પણ આપ્યું છે. એ લાભ સધળાંના ભાગ્યમાં નથી હોતો. બાપાજીની એવી મર્યાદા છે કે મારે હજી આ ધ્યાનમાં કેટલાક દહાડા થંભી જવું, મારે તે કલ્યાણ કરશે. તેથી એ મહાપુરુષની આજ્ઞાનુસાર હું અહિં થોડાક દહાડા રહી જમશું. આપને પણ આ વાતથી આનંદ થશે. પત્રમાં હું હાલ વિશેષ લખતો નથી, પણ વાત બહુ અદ્ભુત છે. રૂબરૂમાં સઘળું નિવેદન કરીશ. આવા મહાપુરુષોની લીલા નજરે નિહાળ્યા સિવાય શાસ્ત્રોમાં પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા ચોટે નહિ.

પત્ર ૭૫ મે—ગાંધીપુર, ૭ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૦.

હમણાંજ આપનો પત્ર આવ્યો તે મળ્યો, વાંચી અતિશય આનંદ થયો છે. બાપાજી (પઢિહારી બાપા) દેખાવમાં વૈષ્ણવ છે—જાણે કેમ યોગ, ભક્તિ અને વિનયની સાક્ષાત મૂર્તિ ન હોય ! એમની કુટિર (આશ્રમ) ની ચારે બાજુ કેટલાક દરવાજા વાળી મજબૂત દીવાલ

આવેલી છે. એ દીવાલમાં એક બહુ લાંબી સુરંગ છે, તેમાં તે સમાધિસ્થ થઈને રહે છે. એમાંથી જ્યારે એ બહાર નિસરે ત્યારેજ લોકો સાથે કંઈ વાતચીત કરે છે. તેઓ શું ખાચખાંચે છે તે કોઈજ જાણતું નથી, તેટલા સારજ તેમનું નામ પહોંચી જાય પડ્યું છે. વચમાં એકવારતો લાગલાગટ પાંચ વર્ષ સુધી તેઓ સુરંગની બહારજ નિસર્યા નહોતા, તેથી લોકોએ જાણ્યું કે એમણે શરીર છોડ્યું હશે, કિન્તુ વળી પાછા તેઓ બહાર આવ્યા છે. પણ અત્યારે એ તેઓ દેખા દેતા નથી; બારણાની આડે ઉભા રહીને વાતચીત કરે છે. એમના જેવી મીઠી વાણી મેં ક્યાંય પણ સાંભળી નથી. કોઈપણ પ્રશ્નનો Direct (સીધો) ઉત્તર તો તેઓ આપતાજ નથી. કહે છે કે “ દાસ ક્યા જાણે ? ” તથાપિ વાત કરતાં કરતાં તેમના જ્ઞાનનો ઉમદા પ્રકાશ બહાર નિકળી આવે છે. મેં ખૂબ આગ્રહ કર્યો ત્યારે એમણે કહ્યું : “ થોડા દહાડા અહિં રહીને મને કૃતાર્થ કરો. ” એ પ્રકારે તે કદીપણ કોઈને કહેતા નથી. તે ઉપરથી હું સમજું છું કે મને એમણે ફરી આશ્વાસન આપ્યું છે અને હજી પણ જ્યારે જ્યારે હું એ વાતનો આગ્રહ કરું છું ત્યારે ત્યારે કહે છે કે “ થોડા દહાડા રહો. ” તેથી આશામાં ને આશામાં હું રહ્યો છું. તે એક મહાસમર્થ પંડિત છે તેમાં તો શકજ નથી, પણ એમના મનની વાત કંઈજ સમજતી નથી. હાલમાં તે કર્મકાણ્ડ આચરે છે—પૂર્ણિમાના દિવસથી આરંભીને તે છેક અમાસ પર્યંત આખો મહિનો હવન ચાલુ રહેશે. તેથી આ સમય દરમ્યાન તેઓ સુરંગમાં નહિ જાય એ વાત તો નક્કી. અનુમતિ તે હું ક્યાંથી મેળવું ? સીધો Direct ઉત્તરજ તેઓ આપતા નથીને ! “ દાસ કે ભાગ્ય ” ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ આડાતેડા ઉદગારો કાઢે છે. તેથી જો મરજી થતી હોય તો આ પત્ર વાંચીને તુરંતજ આ તરફ આપ પોતેજ નીકળી આવો. નહિતો પછી

એ ખરેખરા ચાલ્યાજ નશે તો આપના મનમાં ભારે ખટકે રહી નશે. એમને મળી કરી [અર્થાત કે પડદા એથે વાતચીત કરી] એએક દિવસમાં પાછા ફરવું હશે તો ફરી શકાશે. મારો મિત્ર સતીશભાઈ અતિ આદરપૂર્વક આપનું આતિથ્ય કરશે. માટે પત્ર દેખત આપ ચાલ્યા આવશે, દરમ્યાન હું બાબાજીને આપના વિષે વાત કરી મેલીશ.

પૂર્તિ:—એમની સંગિતનો લાભ ન મળે તો પણ આવા મહાપુરુષ માટે લીધેલો કોઈ પણ શ્રમ વૃથા નહિ એ નિશ્ચિત.

પત્ર ૭૬ મો—ગાજીપુર, તા. ૧૩ મી ફેબ્રુઆરી, સને ૧૮૯૦.

* * * * *

બાબાજીનાં દર્શને મારાથી બે દિવસ નર્થ શકાયું નહિ, તેથી તેમના તરફથી એકજણ મારી ખપ્પર લેવા આવ્યો હતો તેથી હું આજે ત્યાં જઈ છું. આપના અસંખ્ય પ્રણામ હું એમને નિવેદન કરીશ. તેમની જ્ઞાનજ્યોતિ વાતેવાત બહાર આવ્યા કરે છે—અર્થાત અહલુત ગુરુભક્તિ અને સમર્પણની વાત ચાલે છે. આવી અહલુત તિતિક્ષા અને વિનય મેં કોઈ ઠેકાણે દીઠાં નથી. માત્ર જેવું જે કંઈ પણ હાથમાં આવશે, તેમાં આપનો ભાગ અવશ્યમેવ રહેશે, એ ખાત્રીથી માનજો.

પત્ર ૭૭ મો—ગાજીપુર, ફેબ્રુઆરી, સને ૧૮૯૦.

ભાઈ ગ—ને મેં એક પત્રમાં ખાસ ટાક્યો હતો કે હવે એણે ભટકવાનું છોડી દહને કોઈ ઠેકાણે ઠરીકામ બેસવું તથા પ્રવાસ દરમ્યાન પરિચયમાં આવેલા તિબેટના સાધુઓ અને તેમની રહેણી કરણી અને આચારવિચાર વિષેનો હેવાલ લખી મોકલવા ખાસ જણાવ્યું હતું. તેના ઉત્તરમાં એણે જે પત્ર લખી મોકલ્યો છે તે આની સાથે હું આપના

વાંચન.અર્થે ખીડું છું. બંધુ ક—ને હપિકેશમાં રહી રહીને તાવ આવ્યા કરે છે. તેથી મેં એને અહિંથી એક તાર કરીને પૂછાવ્યું છે. તેના ઉત્તરમાં જો એના તરફથી એવી ખબર આવશે કે મારી ત્યાં જરૂર છે, તો મારે અહિંથી ખરબારા હપિકેશ જવું પડશે; નહિતર તો પછી એક બે દિવસમાંજ હું આપની સેવામાં હાજર થઇ જઇશ. મને આમ માયાની જાળમાં ગુંથાતો જોઇને આપ મહાશયને હસવું તે આવશે—અને વાત પણ સાચી છે, પણ (સ્વાર્થ સાધનારૂપ) લોહાની સાંકળ અને (નિઃસ્વાર્થ સેવારૂપ) સોનાની સાંકળ—એવી બે સાંકળો પૈકી સોનાની સાંકળ અનેક રીતે ઉપકારક છે અને હેતુ સરી રહેતાં તે સાંકળ પોતાની ઝેળેજ દૂર થઇ જાય છે. મારા ગુરૂદેવના પુત્રો (શિષ્યો) મારે માટે અતિ સેવાપાત્ર છે. આ એકજ ઠેકાણે મારે કંઇક કર્તવ્ય કરવાનું જાણી રહેતું હોય એમ મને લાગે છે. બંધુ કા—ને ઘણું કરીને તો અલાહાબાદ અથવાતો પછી જ્યાં અનુકૂળ હશે ત્યાં મોકલાવી આપીશ. મારા સેંકડો અપરાધો હું આપના ચરણમાં દર્શાવું છું. “પુત્રસ્તે-
 ડહં શાધિમાં ત્વાં પ્રપન્નસ્” હું આપનો પુત્ર છું, આપનો શરણાગત છું તો આપ માફ યોગ્ય લાગે તે નિયમન કરો.

પત્ર ૭૮ મો—ગાજીપુર, તા. ૩૭ માર્ચ, ૧૮૯૦.

આપનો પત્ર હમણાંજ મળ્યો. કઠોર વેદાન્તી વિચારનો હોવા છતાં હું અત્યંત નરમ પ્રકૃતિનો માણસ છું તે આપ જાણતા નથી. એ પ્રકૃતિજ સર્વ રોકાણ વગેરેના કારણરૂપ છે. જરા જરામાં હું પ્રીતિ જાહેર છું; કેવળ મારા પોતાનાજ કલ્યાણનો વિચાર કરવાનો હું ગમે તેટલો યત્ન કરું છું, છતાં પણ બીજાંઓના હિતનો વિચાર મને વારંવાર આવ્યા કરે છે—વખતો વખત

તેમ કરવાની મને ફરજ પડે છે. આ વખત હું દૈ નિશ્ચયપૂર્વક મારા પોતાના હિત માટેન પ્રયાસ આદરવા બહાર પડ્યો હતો—ને એવામાંજ અલાહાબાદથી એક ભાઈની માંદગીના સમાચાર આવતાં મારો નિશ્ચય ચળી ગયો અને મારે તુરતજ અલાહાબાદ દોડવું પડ્યું. આ વખત વળી આ હૃષિકેશની ખબર આવી છે એટલે મારું મન ત્યાં દોડ્યું છે. શ—ને એક તાર મોકલ્યો છે તેનો અધાપિપર્યંત ઉત્તર નથી—વાહ ! આ સ્થાન તો મળનું, તારને આવતાં પણ આટલી બધી વાર ! કમરનો દુઃખાવો કેમે કર્યો જતો નથી, બહુ પીડા થાય છે. પાઉહારીજીની કને હું કેટલાક દિવસથી જમ શક્યો નથી, પણ તેમની મારાપર પુષ્કળ કૃપા છે; દરરોજ માણસ મોકલી મારી ખબર લે છે. કિન્તુ અત્યારે હું જોઉં છું કે પરિસ્થિતિ બધી પલટાંપ ગઈ છે ! ક્યાં હું એમના દ્વારે એક બીખારીરૂપે આવ્યો હતો તે સ્થિતિ અને ક્યાં અત્યારે તે મારી ખબરઅંતર કાઢવાનું ચલાય છે એ સ્થિતિ ! મને લાગે છે કે હજી પણ તેઓ પૂર્ણાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા નથી, કારણ, હજી પણ તેઓ કર્મ, વ્રત અને આચારમાં અત્યંત મસ્ગુલ રહે છે તથા ગુપ્તભાવ પણ બહુ સેવે છે. સમુદ્ર પૂરેપૂરો ભરાઈ જતાં કદી પણ મર્યાદાબદ્ધ રહી શકે નહિ, એ નિશ્ચિત.* તેટલા માટે હું એવા નિર્ણયપર આવ્યો છું કે નાહકની એમને ખલેલ કરવી સારી નથી અને તેથી હું હવે ઝટપટ વિદાય લઈને અત્રેથી પ્રસ્થાન કરીશ. શું કહું, વિધા-

* આગલા ચોથા ભાગમાં સ્વામીજીનું જ લખેલું પૌહારીબાબાનું ચરિત્ર કથાયું છે તે જોતાં તેમનો આ અભિપ્રાય જુદો પડે છે તેનું કારણ એજ છે તે ચરિત્ર સ્વામીજી દ્રઢપ્રજ્ઞ થયા તે પછીનું છે અને આ પત્રો તો તેમની જીજ્ઞાસુ દરાના છે. આ બંને દરાઓ વચ્ચે સ્વપ્ન અને જાગ્રત જેટલો મેટો ફેર છે. ગમે તેવો ઉત્કટ જીજ્ઞાસુ પણ મુક્ત દરા મેળવવા અગાઉ જીવન-મુક્તને જાળખવામાં ધણે ભાગે અશક્ત નિવડે છે. સ્વપ્નાદિક.

તાએ મને લાચાર બનાવી આટલો કાલવ્યતિત કરાવ્યો ! બાબાજી છોડતા નથી, તેમ ગગનબાણુ પણ છોડતા નથી. (ગગનબાણુને તો આપ કદાચ ઓળખતાજ હશે-તેઓ અતિ ધાર્મિક, સાધુ અને સહૃદય વ્યક્તિ છે) તારમાં જો એમ આવશે કે મારે ત્યાં જવાની જરૂર છે તો હું ત્યાં જઈશ; નહિં તો પછી બેચાર દિનમાંજ હું આપસમીપે ઉપસ્થિત થઈશ. આપને હું છોડવાનો નથી. હૃષિકેશ લઈજી જવાનો; કંઈપણ વાંધો કે બહાનાં ચાલનાર નથી. આપ શું ત્યાં સ્નાન શૌચાદિની અડચણ બતાવો છો ? કેવું આશ્ચર્ય ! પહાડોમાં જળનો અભાવ-સ્થાનનો અભાવ !! કલિયુગના તીર્થવાસી બ્રાહ્મણો અને સંન્યાસીઓ દોઢિયાં આપ્યાં એટલે દેવસ્થાનના ઠાકોરને પણ દુર રેંડી દઈને તમને જગ્યા કરી આપે, તો પછી કિતારાની અડચણ કેવી !! કોઈ જાતની અડચણ વેડવી પડવાની નથી; અત્યારે ત્યાં ગરમી પડવી શરૂ થઈ ગઈ હશે-તોપણ કાશીના જેટલી તો નહિજ-પણુ તે તો ઉલટું સાઈ. રાતનો સમય તો સર્વદા કંડોજ રહે છે, તેથી નિદ્રા ઉત્તમ રીતે આવવામાં વાંધો નહિ આવે.

* * * * *

બાબાજીમાં તિતિક્ષાનો ગુણ અદ્ભુત છે, તેમાંનો કંઈક અંશ મને આપવા માટે હું યાચના કરું છું, પણ તેમ કરવાની એમની મગજ હોય એમ લાગતું નથી; અહિંતો માત્ર ગૃહણ કરવાનીજ વાત છે. તેથી હું પણ હવે અહિંથી ભાગી છૂટું છું.

પ્રતિઃ—હવે હું કોઈ પણ મહાપુરુષ પાસે જવાનો નથી. રામ-પ્રસાદના શબ્દોમાં કહું તો—

“ મન તું તારી પોતાનીજ અંદર રહે, બીજને ઘેર જઈશ મા; તારે જો કંઈ જોઈતું હશે તે તને બેઠાં બેઠાં મળશે, શક્ત તેને તું

તારા પોતાના અંતરમા શોધ; એ પારસમણિ છે, એ પરમ ધન છે અને તમે જે જે માગો તે તે એ આપી શકે તેમ છે. કારણ કે ઓ મન! એ મારા ચિન્તામણિના આવાસને પાછલે બારણે પણ-કચરાને ઠેકાણે પણ અસંખ્ય મણિઓ પડેલાં છે. ”

હવે તો બસ એજ સિદ્ધાંત કે ભગવાન શ્રીરામકૃષ્ણની બીજ કામ જોડીજ નથી. બદ્ધ જીવો માટે એમની જે અપૂર્વ અહો-તુટી દયા, એ પ્રગાઢ સહાનુભૂતિ પણ જગતમાં બીજે કોઈ ઠેકાણે મળે તેમ નથી. ખરેખર, તેઓ કાં તો પોતે કહેતા હતા તેમ કોઈ અવતાર હોવા જોઈએ કે પછી વેદાન્ત દર્શનમાં વર્ણવેલા નિત્યસિદ્ધ મહાપુરૂષો કે જે પોતે મુક્ત હોવા છતાં લોકહિતાર્થ શરીર ગ્રહણ કરે છે તે હોવા જોઈએ. નિશ્ચયપૂર્વક મારી એજ મતિ છે અને પાતં-જલમાં “પ્રણિધાનાદ્વા-”* એ મંત્રથી મહાપુરૂષની ઉપાસના કરશનું જે કહ્યું છે તે આવાજ મહાપુરૂષોની. પોતાની હયાતિમાં એમણે કદાપિ મારી પ્રાર્થના નામંજૂર કરી નથી-મારા લાખો અપરાધો માર કયાં છે-એમના જેટલો પ્યાર મારાં માથાપે પણ કદી દાખવ્યો નહોતો. હું આ જે કહું છું તેમાં કંઈ કવિત્વનો પાસ નથી, કિંવા અતિશયોક્તિ નથી, પણ તે એક ચોખ્ખું સત્ય છે અને તે એઓશ્રીને એકે એક શિષ્ય જાણે છે. વિપદ સમયમાં, પ્રલોભનમાં “ભગવાન રક્ષા કર, ભગવાન રક્ષા કર” એવા આર્ત સ્વરે હું ખૂબ રોયો છું, પણ કોઈજ તરફથી ઉત્તર મળ્યો નથી. ફક્ત આ અદ્ભુત મહાપુરૂષ વા અવતાર-કે પછી સ્વાય સો હો, તેમણે પોતાના અંતર્યામીપણાવડે મારી સકળ વેદના જાણી લઈ પોતે મારી મરજી ઉપરાંત તેને દૂર

* અથવા તો મહાપુરૂષના ચિંતનથી ઘટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી-એવો એ મંત્રનો ભાવાર્થ છે.

કરી દીધી છે. આત્મા જે અપિનાશીજ હોય અને એ રીતે તે હજી
 થયું આસ્તિત્વમાં હોય તો હું તેમને વારંવાર પ્રાર્થના કરું છું કે
 “હે અપાર દયાસાગર, હે મમૈક શરણદાતા રામકૃષ્ણ ભગવાન,
 કૃપા કરીને મારા આ નરશ્રેષ્ઠ મિત્રવરની સકળ મનોવાંચના પૂર્ણ
 કરો.” આ જગતમાં જે એકમાત્ર દયાસિંધુ છે તે તમારું સર્વ રીતે
 મંગળ કરો ! શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

પત્ર ૭૮ મી—ગાજીપુર, તા. ૩૧ મી માર્ચ, સને ૧૮૯૦.

હું અત્રે કેટલાક દિવસ નહોતો અને આજ પણ ફરી ચાલ્યો
 બહાર છું. બંધુ ગ—ને મેં આ ઠેકાણે આવવા લખ્યું છે. જે તે
 આવશે તો તેની સંગાથે હું આપ સમક્ષ આવીશ. કેટલાંક વિશેષ
 કારણને લઇને આ સ્થાનથી થોડેક દુરે આવેલા એક ગામમાં થોડાક
 દહાડા હું ગુમભાવે રહીશ. ત્યાંથી પત્ર લખવાની કોઈપણ જાતની
 સગવડ નથી.

* * * તેની સાથે મેં અત્યંત નિષ્ફુર વ્યવહાર ચલાવ્યો છે, અર્થાત્ કે
 મારો સંગ ત્યાગ કરી જવાને માટે મેં એને અતિશય પીડ્યો છે. શું
 કરું? હું ઘણોજ દુઃખી છું, ઘણોજ માયાગ્રસ્ત છું, આપ મહાશય મને
 આશિર્વાદ આપો કે હું કંઈક થઈ શકું. મારી માનસિક અવસ્થા
 હું આપને શી કહું? મનની અંદર અહોરાત્ર સખત બળાપો
 મારા કરે છે કે હજી સુધી હું કંઈજ કરી શક્યો નહિ, આ
 જન્મ મારો છટ્ટી પડ્યો. શું કરું? મને કંઈજ સમજ પડતી નથી.
 જાજાજી મીહું મીહું બોલીને મને અટકાવી રાખે છે. આપ પોતાને
 તો હું શું કહું? શ્રીચરણના હું સેંકડો અપરાધ કરું છું, તે બધાય
 અપરાધ અંતરબધાથી ઉન્મત્ત વ્યક્તિને હાથે થયેલા છે એમ સમજી
 શકા કરશો. અભેદાનન્દને રક્તાતિસાર થયો છે. કૃપા કરીને આપ

એની ખબર કઢાવતા રહેશે તથા જો તેની મરણ અહિંથી આવે ત્રા ગુરુભાઈની સંગે મઠમાં જવાની હોય તો મોકલી આપવાની વ્યવસ્થા કરીને અનુગ્રહમાં વૃદ્ધિ કરશે. મારા ગુરુભાઈઓ મને અતિ નિર્દય અને સ્વાર્થસાધુ લેખતા હશે. પણ શું કરું? મનની વાત કોણ જાણે? હું રાત્રિદિવસ કેવી યાતના ભોગવું છું, તે કોણ જાણે? મહાશય, આશિર્વાદ આપો કે મારામાં અટલ ધૈર્ય અને અધ્યવસાય આવે. આપના ચરણોમાં મારા શતકોટિ પ્રણામ સ્વીકારશે.

પત્ર ૮૦ મે—(ધણું કરીને ગાજપુરથી, એપ્રિલના પહેલા અઠવાડિયામાં લખાયેલો.)

મહાશય, વૈરાગ્યાદિ વિષે આપે મને જે આજ્ઞા કરી છે તે વૈરાગ્ય મને ક્યાં મળશે? એને માટેજ તો હું આટલો બધો વલખું છું. ક્યારેય પણ જો મને એ સત્ય વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થશે તો હું તરત આપને નિવેદન કરીશ; આપને પણ જો એની કંઈ અંશે પ્રાપ્તિ થાય તો હું તેમાં ભાગીઓ છું તે યાદ રાખશે.

પત્ર ૮૧ મે—અરાહ નગર, તા. ૧૦ મી મે, સને ૧૮૯૦.

* * * * *

આ ઠેકાણે હાલમાં યમરાજ ધણા બંધુઓ અને આત્માઓનો ભોગ લે છે તેથી કરી મારું મન બહુ વ્યથ છે. પાછળથી મારો કોઈ કાગળ પત્ર આવ્યો નહિ હોય એમ લાગે છે. શ્રી વિશ્વનાથ કોણ જાણે ક્યારે અને કેવી રીતે મને વિજ્ઞાંતિ આપશે તેની મને સમજ પડતી નથી. ગરમી જરા ઓછી થતાંજ હું અહીંથી પંચાયત કરવાનો છું, પણ ક્યાં જઈશ તે હું પોતેજ ખરાબ જાણતો નથી. આપ મારા માટે શ્રી વિશ્વનાથની પ્રાર્થના કરજો કે મને તે પૂરતું બળ

આપે. આપ પોતે ભક્ત છો, તેથી “ મદ્ ભક્તાનાં ચે ભક્તાસ્તે મે ભક્તતમા મતાઃ ” (મારા ભક્તોના જે ભક્તો છે તે મારા સૌથી ઉત્તમ ભક્તો છે) એ ભગવદ્વાક્યનું સ્મરણ કરીનેજ હું આપને આ વિનંતિ કરું છું.

પત્ર ૮૨ મો-બાગબજાર, કલકત્તા, તા. ૨૬ મી મે, સને ૧૮૯૦.

બહુ વિપદ ઘટનાથી ઘેરાઈ તથા મનની ડામાડોળ સ્થિતિમાં હું આપને આ પત્ર લખું છું; શ્રી વિશ્વનાથની પ્રાર્થના પૂર્વક એની યુક્તિ યુક્તતા તથા સંભવાસંભવતાનો વિચાર કરીને પ્રત્યુત્તર આપી કૃતાર્થ કરશો.

૧. પ્રથમજ મેં આપને કહી દીધું છે કે હું શ્રી રામકૃષ્ણનું ગુલામ છું. તુલસી અને તલ સમેત આ દેહ એમને ચરણે આપ્યો છે. એમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન મારાથી કદી પણ થઈ શકે તેમ નથી. એમના જેવા મહાપુરુષને પણ જે ચાળીસ વરસના કઠોર ત્યાગ, વૈરાગ્ય, પવિત્રતા અને કઠોરતમ સાધનાઓ કર્યા પછી તથા અલૌકિક જ્ઞાન, ભક્તિ, પ્રેમ અને વિભૂતિઓથી વિભૂષિત થયા પછી અકૃતાર્થ સ્થિતિમાં શરીર છોડવું પડ્યું હોય તો પછી અમારજ જેવા માટે તો આજ્ઞાજ ક્યાં ? અમારે બરોસો કેનો કરવો ? તેથીજ તો મારે એમના વાક્યને આત્મ વાક્ય લેખી બરોસો કરવો પડે છે.

૨. તેઓશ્રીનું મને એ ફરમાન છે કે તેમના હસ્તક સ્થપાયલી આ ત્યાગી મંડળીનું દાસત્વ મારે કરવું; તેથી ગમે તે થાઓ પણ એમાં મારે ખતપૂર્વક મંડયા રહેવુંજ જોઈએ. પછી એમ કરતાં હલે સ્વર્ગ આવો, નર્ક આવો, યા યુક્તિ આવો તેની મને પરવા નથી-ગમે તે સ્થિતિનો હું સહર્ષે સ્વીકાર કરી લઉં.

૩. તેઓશ્રીનો આદેશ એવો છે કે તેઓશ્રીના ત્યાગી સેવકોએ એકત્રિત રહેવું અને તે માટેની જવાબદારી મારે માથે મૂકાઈ છે. અલગત કદી કદી કોઈ ધંધર ઉધર જાય તે જૂદી વાત છે, પણ તે અલ્પકાલિક પ્રવાસ રૂપે જ હોવું જોઈએ. તેઓશ્રીનો પોતાનો મત એવો હતો કે એક જીવનમુક્તાનેજ એવી રીતે અહિંથી તહિં વિચરતા રહેવાનું શકે. એવી જીવનમુક્તાવસ્થા જ્યાં લગી પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં લગી તો એક ઠેકાણે બેસીને સાધનમાંજ નિમગ્ન રહેવું ઉચિત છે. અહંમમભાવો નષ્ટ થઈ ગયા પછી જેને જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે પ્રમાણે ભલે તે વતે, પરંતુ ત્યાં સુધી તો પ્રવૃત્ત સાધકને માટે સતત શ્રમણ અનિષ્ટજનક છે.

૪. તેથી ઉક્ત આદેશ અનુસાર તેઓશ્રીની સંન્યાસી મંડળી અરાહનગરમાં એક જીર્ણ મકાનમાં એકત્રિત થયેલી છે અને સુરેશ્વર મિત્ર તથા બલરામજીસુ નામના તેઓશ્રીના બે ગૃહસ્થ શિષ્યો તે સંપ્રજાના ભોજન પાણીની તથા મકાન ભાડાની વ્યવસ્થા કરે છે.

૫. વિવિધ કારણોને લઈને ભગવાન રામકૃષ્ણના શરીરને અમિદાહ કરવામાં આવ્યો હતો. એ કામ બહુ નિંદ્ય થઈ ગયું એમાં તો સંદેહ નહિ. અત્યારે તેમનાં ભસ્માવશેષ અસ્થિ જે સાચવી રાખેલાં છે તેને ગંગાતીરે કોઈ સ્થાનમાં સમાહિત કરાવી શકાય તો ઉકવ મહા પાપમાંથી કંઈક છૂટીએ એમ મને લાગે છે. એ ભસ્માવશેષ તથા તેઓશ્રીની ગાદી (આસન) તથા પ્રતિકૃતિ (છબી) ની અમારા મઠમાં રોજ યથાનિયમ પૂજા થાય છે અને અમારો એક આલ્મણકુલોત્પન્ન ગુરુભાઈ એ કામમાં રાત દિવસ રોકાયેલો રહે છે, એતો આપને વિદિતજ છે. એ પૂજનો ખર્ચબાર પણ સદરહુ બે મહાત્માઓજ ઉપાડી લેશે.

૬. જેના જન્મથી આપણી યંગજાતિ અને યંગભૂમિ પવિત્ર થઈ છે; જેનું અવતરવું પાશ્ચાત્ય વાફ્છટાથી મોહિત થયેલા

ભારતવાસીઓના પુનરુદ્ધાર માટેનું થયું હતું; જેણે તે હેતુ માટે આવશ્યક ત્યાગીમંડળી અધિકાંશે વિશ્વવિદ્યાલયના શિષ્ય મંડળ (University-men) માંથીજ સંપાદન કરી છે; તેવા એ મહા પુરુષનું કોઇ સ્મરણ ચિન્હ આ બંગલૂમિમાં—તેઓશ્રીની પોતાની સાધનભૂમિમાંજ અઘાપિ પર્યંત ઉભું ન થાય, એના કરતાં આક્ષેપાર્હ અને શરમાવનારી વાત બીજી શી હોઇ શકે ?

૭. પૂર્વોક્ત એ મહાત્માઓની પ્રવળ ઇચ્છા હતી કે ગંગાતીરે એક જમીન વેચાતી લઇને તેમાં એઓશ્રીનાં અસ્થિ પધરાવી તેના પર સમાધિ બાંધવી તથા તેઓશ્રીના શિષ્ય સમુદાય પણ તેજ કેકાણે નિવાસ કરી રહે. સુરેશચામુએ તો એ કામ માટે રૂ. ૧૦૦૦) ની દેણગી પણ કરી હતી અને વળી વધુ આપવાનું અભિવચન આપ્યું હતું; કિન્તુ ઇશ્વરની ગૂઢ ઇચ્છાનુસાર ગઈ રાત્રેજ એમણે ઇહલોકનો ત્યાગ કર્યો છે. બલરામ બાબુના માઠા સમાસાર તો આપને અત્યાર આગમ્ય મળી ચૂક્યા છે.

૮ અત્યારે હવે તેઓશ્રીના શિષ્યોએ તેઓશ્રીની આ ગાદી તથા અસ્થિ અવશેષ લઇને ક્યાં જવું, એની કંઇજ સ્થિરતા નથી. બંગલેશના લોકો વાતો તો મોટી મોટી કરે છે પણ કાર્યમાં મીંક હોય છે તે તો આપને ખબરજ છે. શિષ્યો બધા સંન્યાસી છે તેઓ અત્યારે પણ ગમે ત્યાં જવાને તૈયાર છે; પરંતુ તેમનો આ દાસ અત્યારે મર્યાન્તિક વેદના અનુભવે છે અને ભગવાન શ્રીરામ કૃષ્ણનાં અસ્થિને ભૂમિદાહ કરવા કાળે એક સ્થાન પણ મળતું નથી એના વિચારમાત્રથી હૃદય વિદીર્ણ થઇ જાય છે.

૯ હજાર રૂપરડીમાં કલકત્તાની નજદીકમાં જમીનની પ્રાપ્તિ અમદિર થવું અસંભવ છે. ઓછામાં ઓછા પાંચ સાત હજાર વગ એવી કોઇ જમીનજ મળે તેમ નથી.

૧૦ આપ અત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણના શિષ્યોના એકમાત્ર સાચા મિત્ર તથા આશ્રય સ્થાન છો. વાયવ્ય પ્રાંતમાં આપનાં માનમેલો તથા ઓળખાણ પિછાન પણ જોઈએ તેવાં છે; તેથી હું આપને પ્રાર્થના કરું છું કે જો આપની ઇચ્છામાં આવે તો ઉક્ત પ્રદેશમાંના આપના ઓળખીતા ધાર્મિક ધનવાનોમાંથી ઉધરાણું કરી અહીં કાર્યને મદદ કરવી આપશ્રીને ઉચિત છે કે નહિ તેનો વિચાર કરી જોશો. ભગવાન રામકૃષ્ણની સમાધિ તથા તેઓશ્રીના શિષ્યોનું આશ્રયસ્થાન ગંગાતીરપર બંગલદેશમાંજ કોઈ ઠેકાણે થાય એ આપશ્રીના પુખ્ત વિચારને સર્વથા ઉચિત બાસતું હોય તો આપશ્રીની અનુમતિ મળતાંજ હું આપ સમક્ષ આવી હાજર થઈશ અને એ કાર્યને કાળે, મારા પ્રભુને કાળે તથા પ્રભુજનાં સંતાનોને કાળે ઘેર ઘેર ફરી ભીષ્મ માગવામાં પણ હું જરાકે નહિ લજવાઉં. વિશેષ વિચાર તથા શ્રદ્ધા વિશ્વનાથની પ્રાર્થનાપૂર્વક આ વાતપર આપ આપનું સંઘળું ધ્યાન આપશો. મારા અભિપ્રાયમાં તો જો આ અતિ અકપટ, વિદ્વાન, સત્કુસોદ્ધુત તરૂણ સંન્યાસીગણ સ્થાન તથા સહાયના અભાવે શ્રીરામકૃષ્ણનો આદર્શભાવ સિદ્ધ ન કરી શકે તો તે આપણા દેશનું દુર્ભાગ્યજ સમજવાં.

૧૧ જો એમ કરો કે “ તમે સંન્યાસી લોક છો, તમારે વળી આ સકળ વાસના કેવી ? તો હું કહીશ કે હું શ્રી રામકૃષ્ણનો દાસ છું-તેઓશ્રીનું નામ તેઓશ્રીની જન્મ તેમજ સાધનભૂમિમાં દૃઢ પ્રતિષ્ઠિત કરવા કાળે તથા તેઓશ્રીના શિષ્યગણના સાધનમાં અણુમાત્ર સહાયતા કરવા કાળે જો મારે ચોરી કે ડોકાઈટી કરવી પડે તો તેમ કરવાને પણ હું રાજી છું. આપશ્રીને હું પરમ આત્મીય તરીકે સમજું છું, આપને સંઘળુંજ કહીશ. એટલા માટેજ હું ફરી કલકત્તા આવ્યો છું. આપને મેં આવતાં પહેલાં સંઘળું કહેલુંજ છે, જેમ ધ્યાનમાં આવે તેમ કરશો.

૧૨ દલીલની ખાતર જો આપ એમ કહો કે કાશી આદિ સ્થાનમાં આવવું વધારે સગવડભર્યું થઈ પડશે તો તેના જવાબમાં હું આપને જણાવીજ ગયો છું કે તેઓશ્રીની જન્મભૂમિમાં, તેઓશ્રીની સાધન ભૂમિમાં જો સમાધિ નહિ થાય તો તે કેવા પરિતાપની વાત કહેવાશે ! બંગભૂમિની અવસ્થા બહુજ શોચનીય છે. ત્યાગ કેને કહે છે, એનું તો એ દેશના લોકોને સ્વપ્નું પણ નથી. કેવળ ભોગ-વિલાસ, ઇન્દ્રિયપરતા અને સ્વાર્થપરાયણતાજ એ દેશનાં અસ્થિ-મજ્જા કોરી રહી છે. ભગવાન આ દેશમાં વૈરાગ્ય તથા અસંસારિત્વનું પ્રેરણુ કરો ! અહિંના લોકમાં કંઈજ માલ નથી. વાયવ્યપ્રાંતવા-સીઓમાં, વિશેષે કરીને ધનિક વર્ગમાં આવા કાર્ય માટે અત્યંત ઉત્સાહ છે એવો મને બરોસો છે. યોગ્ય લાગે તે ઉત્તર આપશો. ગ—આજ પણ આવી પહોંચ્યો નથી. કાલે આવે તો આવે. એને મળવાની મને ધણીજ ઉત્કંઠા છે.

પરિશિષ્ટ બીજું*

પત્ર ૮૩ મો.—ગાજપુર, ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૦.

તમારો પત્ર મળ્યો તે વાંચી બહુ બહુ રાજ થયો છું. તિબેટ સંબંધમાં જે વાત લખી છે તે ઘણી આશાજનક છે. હું તે સ્થાને જવાની એકવાર ચેષ્ટા કરીશ. સંસ્કૃતમાં તિબેટને ઉત્તર કુરુષ્ કહે છે. એ મ્હેન્ઝૂભૂમિ નથી. પૃથ્વીપર એ સૌથી ઉચ્ચ ભૂમિ છે તેથી ત્યાં થંડી અત્યંત હોય છે, કિન્તુ ધીરે ધીરે તે સહી શકાય છે. તિબેટી લોકના આચાર વિચાર વિષે તો તમે કંઈજ લખતા નથી. એ લોકો જે એટલા બધા આતિથ્યશીલ છે તો પછી કેમ તમને ત્યાં જવા દીધા નહિ? બધી વાત એક મોટા કાગળમાં સવિસ્તર લખજો. તમે આની શકશે નહિ એ જાણી દુઃખિત થયો છું. તમને મળવાની મને તીવ્ર ઇચ્છા હતી. તમારા મારેનો મારો પ્યાર સવિશેષ વધતો જતો હોય એમ મને લાગે છે. ગમે તેમ હોય, એ માયા પણ દૂર કરવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ.

તિબેટીઓના જે તંત્રાચારની વાત કહો છો તે તંત્રાચાર ઐશ્વર્યની અંતિમ દશામાં ભારતનાં ભાગે ઉદ્ભવ્યો હતો. માઈ ખાત્રી-પૂર્વક માનવું છે કે આપણામાં જે જે તંત્રો પ્રચલિત છે તે બધાયના આદિસૃષ્ટા ઐશ્વર્યજન હતા. એ સઘળા તંત્રો આપણા વામાચારવાદથી પણ અતિશય બચાંકર હતાં. એમાં વ્યભિચારને અતિશય પ્રમાણમાં આશ્રય મળ્યો હતો અને એ પ્રકારની Immorality (ચારિત્રહીનતા)

* કેટલાંક પત્રો આ પુસ્તકમાં લેવાનું છેક પાછળથી નક્કી થવાથી તે આ પરિશિષ્ટમાં અપાયાં છે.

દ્વારા ઐદ્દો નિર્વાર્તિ બનતાંજ કુમારિલભટને હાથે પરાસ્ત પામ્યા. જેવો તાંત્રિક રીતે સંન્યાસીઓ શંકરને તથા વૈષ્ણવો મહાપ્રભુને શુભભોગી, સુરાપાત્રી તથા નાનાપ્રકારનાં જપ્તન્ય આચરણકારી કહે છે, તેવીજ રીતે આધુનિક તાંત્રિક ઐદ્દો બુદ્ધદેવને ઘોર વામાચારી વર્ણવે છે અને પ્રજાપારમિતામાંની તત્ત્વગાથા પ્રભૃતિ સુંદર સુંદર વાક્યોની કુત્સિત વ્યાખ્યા કરે છે. પરિણામ એ થયું છે કે અત્યારે ઐદ્દોના બે સંપ્રદાયો છે. બર્મા અને સિસોનના લોકો ધણે ભાગે તંત્રને માનતા નથી અને હિંદુઓનાં દેવદેવીઓને પણ સાથે સાથે તિલાંજલી આપી છે, તેમજ ઉત્તર પ્રદેશના ઐદ્દો જે “અમિતાભ બુદ્ધધર્મ” ને માને છે તેનું પણ એકેવારે વિસર્જન કરી દીધું છે. પરંતુતઃ વાત એમ છે કે ઉત્તરના લોકો જે “અમિતાભ બુદ્ધધર્મ” ધર્ત્યાદિને માને છે તે પ્રજાપારમિતાદિમાં નથી, કિન્તુ દેવદેવીઓ અનેક માનેલી છે, ત્યારે દક્ષિણપથીઓએ જોરથી શાસ્ત્રને ઉલ્લંઘી જઈ દેવ-દેવીઓનું વિસર્જન કર્યું છે. Everything for others (સર્વ કંઈ પરને અર્થે) એ સિદ્ધાંત તિબેટમાં વિરતૂત થયલો દેખાય છે; Phase of Buddhism (ઐદ્ધ ધર્મનો આભાવ) યુરોપને બહુ ચકિત કરે છે. એ Phase (ભાવ) સંબંધમાં મારે ધણું કહેવાનું છે, પણ તે આ પત્રમાં બની શકે તેમ નથી. જે ધર્મ જાતિ વિશેષમાંજ બદ્ધ થઈ રહ્યો હતો, તેનું દ્વાર ભાંગીને બુદ્ધદેવે તેનો સરળ વાતોથી પ્રચલિત ભાષામાં ખૂબ પ્રચાર કર્યો. નિર્વાણમાં તેનું મહત્ત્વ વિશેષ શું છે? એનું મહત્ત્વ તો in his unrivalled sympathy—એની અતુલનીય સહાનુભૂતિમાં છે. એ ધર્મમાં જે સઘળા ઉચ્ચ અંગોનું—સમાધિ પ્રભૃતિનું જે મહત્ત્વ છે, પ્રાયઃ તે સમસ્ત વેદની અંદર પણ છે; વિશેષતા માત્ર એટલીજ છે કે એના જેવાં Intellect. (બુદ્ધિ) અને heart (હૃદય) જગતમાં અન્ય દેખાયાં નથી.

વેદનો જે કર્મવાદ છે તેજ કર્મવાદ યાદુદી વગેરે સકળ ધર્મેનો પણ છે; અર્થાત્ યજ્ઞ ઇત્યાદિ બ્રાહ્મોપકરણદ્વારા આન્તર શુદ્ધિ કરવી—એ સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ ઉભો રહેનાર આ પૃથ્વીમાં પ્રથમ યુદ્ધદેવજ પામ્યો. કિન્તુ ભાવે તો બધા પુરાતનના જેવાજ રહ્યા. એજ એમનો અન્તઃકર્મવાદ; એજ એમના વેદના પરિવર્ત સૂત્રમાં વિશ્વાસ કરવાનો હુકમ. જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા પણ હતી, તથાપિ તે ગુણગત હતી. (યુદ્ધના સમયમાં જ્ઞાતિભેદ લુપ્ત થયો નહોતો.) તેમના ધર્મને ન માનનારાઓને તે પાખંડ નામથી ઉદ્દેશતો હતો. “પાખંડ” એ બૌદ્ધ લોકોનો બહુ પુરાણો શબ્દ છે, તથાપિ કદાપિ કોઇએ પાખંડીઓપર ધર્મને બ્હાને તલવાર ચલાવી નહોતી. ધર્મસહિષ્ણુતા—ઉદારભાવ (toleration) નું પ્રમાણ સવિશેષ હતું. તર્કદ્વારા વેદો ઉડયા, કિન્તુ તમારા ધર્મનું પ્રમાણ?—વિશ્વાસ કરો! !!—એવુંજ સર્વ ધર્મની બાબતમાં છે. તો પણ તે કાળને માટે તેની બહુ આવશ્યકતા હતી, અને તેથીજ તેનો અવતાર થયો. યુદ્ધનો માયાવાદ કપિલના માયાવાદ જેવો છે. કિન્તુ શંકરનો માયાવાદ કેવો મહત્તર અને અધિક યુક્તિપૂર્ણ છે! યુદ્ધ અને કપિલ કેવળ એટલુંજ કહે છે કે—“જગતમાં દુઃખ સિવાય બીજું કંઇજ નથી, માટે ભાગો, નાસો,” પણ ત્યારે સુખ શું સમજીશ નથી? બ્રાહ્મણો જેમ કહે છે કે સધળુંજ સુખ છે—તેવોજ આ પણ પ્રકાર છે. કોઇ કોઇ વળી એમ દલીલ કરે છે કે સહેતાં સહેતાં અભ્યાસ પડી જવાથી દુઃખજ સુખરૂપે બાસે છે. શંકરનું પ્રતિપાદન એવું નથી. તે તો કહે છે કે સન્નાપિ અસન્નાપિ, મિન્નાપિ અમિન્નાપિ—છે તેમજ નથી, બિન્ન તેમજ અમિન્ન, એવું આ જગત છે, તેનું તથ્ય જાણવું જોઇએ. દુઃખ છે કે શું છે તેની ખાત્રી કરવી જોઇએ; ભયથી હું ખલાયન કરીશ નહિ પણ એ વાત હું જાણીશ. જાણતાં એમજ જણાશે છે કે દુઃખજ દુઃખ છે, તો પછી તેને હું પ્રાણભારથી

મહત્ત્વ કરીશ. હું શું પશુ છું કે ઇન્દ્રિયજનિત સુખદુઃખ-જરામરણનો ભય રાખું ? બસ, હું જાણીશ-જાણવાને માટે જન દર્શ. પણ આ જગતમાં તો જાણવાનું કંઈજ નહિ હોવાથી જે આ relative (માયિક જગત) ની પર કંઈ હોય-જેનો શ્રી યુદ્ધે ‘પ્રતાપારમ’ કહી નિર્દેશ કર્યો છે એવું જે કંઈ હોય તો હું જરૂર તેને ચાહીશ. તેથી દુઃખ આવે કિંવા સુખ આવે તેની મને પરવા નથી. કેવો ઉચ્ચ ભાવ ! કેવો મહાન ભાવ !

* * * * * તમે જે ‘સૂક્તનિપાત’ માંથી ગન્ધાર સૂક્ત નો તરજૂમો કર્યો છે તે બહુ ઉત્તમ છે. એ ગ્રંથમાં એવી જાતનું એક ખીજું ઘની સૂક્ત છે, તેનો પણ પ્રાયઃ એવોજ ભાવ છે. ધર્મપદના મતમાં પણ એ પ્રકારની અનેક વાતો છે. કિન્તુ તે પણ અંતે કહે છે કે “જ્ઞાનવિજ્ઞાન તૃપ્તાત્મા કુટસ્થો વિજિત્તેન્દ્રિયઃ” (૧)-જેને શરીર ઉપર અણુમાત્ર મમત્વ નથી, તે મદમત હાથીની માફક ઇતસ્તતઃ બધે વિચરે. મારા જેવો ક્ષુદ્ર એક જગ્યાએ બેસી સાધનદ્વારા જ્યારે સિદ્ધ થશે-થઈશ-ત્યારે હું પણ એ પ્રકારે આચરણ કરીશ. એને હજી વાર છે-એ સ્થિતિ હજી આવે છે.

ચિન્તાશૂન્યમ્લેચ્યમૈશ્વર્યમશનં પાનં સરિધ્ધારિણુ
સ્થાતન્ત્ર્યેણ નિરંકુશા સ્થિતિરભીર્નિદ્રા સ્મશાને વને ।

बद्धं क्षालनशोषणादिरहितं दिग्धास्तुशय्यामही

सञ्चारो निगमान्तघोषीषु विदंभीडतपरे ब्रह्मणि ॥

વિમાનમાલમ્બ્ય શરીરમેતદ્ભુનક્યશેષાન્ વિષયાનુપસ્થિતાન્ ।
પરેચ્છયા લાલવદાત્મવેત્તા યોડ્યક્તલિંગોડનનુસક્ત લાઘ્વઃ ॥

દિગમ્બરો વાપિ ચ સામ્બરો વા ત્વગમ્બરો વાપિ ચિદધિરસ્થઃ ।
ઠમ્મત્ત વદ્વાપિ ચ લાલવદ્વા પિશાન્ વદ્વાપિ ચરન્યવન્યામ્ ॥

“શંકરાચાર્ય-વિવેક ચૂડામણિ”

ભાવાર્થ—ચિન્તા અને દીનતા વિનાનું ભિક્ષાત્ર શ્રદ્ધાનું ભોજન બને છે; જળાશયોનું જળ તેનું પાન બને છે; તે નિરંકુશપણે પોતાની ઇચ્છાનુસાર નિર્ભયતાથી વિચરે છે; કદી વનમાં તો કદી સ્મશાનમાં નિદ્રા કરે છે; તે વસ્ત્ર, સ્નાન, શોષનાદિ રહિત છે; દિશ્વાઓ તેનું વાસસ્થાન અને પૃથ્વી તેની શય્યા છે; વેદના અંતને પામવાના—અનુભવવાના માર્ગે તે વિદ્વાનનો સંચાર અને તે પરશ્વદ્ધ માંજ તેની કીડા હોય છે. વિમાનની પેઠે તે આત્મવેતાનું શરીર પરચ્છાથી પરિચાલિત થાય છે અને બાળકવત ઉપસ્થિત વિષયોને વાપરે છે.

તે નગ્ન અથવા વસ્ત્રસહિત, ચર્મ (મૃગચર્મોદિ) વસ્ત્રયુક્ત અથવા કિંમતી વસ્ત્રયુક્ત, ઉન્મત્તની પેઠે અથવા બાળકની પેઠે કે પિશાયની પેઠે જ્યારે જેમ વિચરાય તેમ વિચરે છે.

શુરચરણે પ્રાર્થના કરું છું કે તમે પણ તેવાજ થાઓ અને વિચરો.

પત્ર ૮૪ મો—અમેરિકા.

* * * * * હવે અમેરિકા કંઈ પણ મોકલવાની અગત્ય નથી. કોઇ પણ ચીજ અતિશય પ્રમાણમાં સારી નહિ. આ છાપાંઓ મારાં વખાણુ કરે છે તેથી લોકમાં મારી ખ્યાતિ થાય છે એમાં તો સંદેહ નહિ, કિન્તુ એની અસર અહિંના કરતાં ભારતવર્ષમાંજ વધારે નીપજે છે. કારણુ અત્રે છાપાંઓમાં એક વ્યક્તિના નામના વારંવાર વખાણુ થયાં કરે છે તો તેથી ઉચ્ચ શ્રેણીના લોકોના મનમાં વિરક્તિ ભાવ જન્મે છે; માટે હવે બસ, હવે આ સઘળી સભાઓના ધોરણુપર ભારતમાં તમે લોકો પણ સંઘબદ્ધ થવાનો પ્રયત્ન કરો. અહિંઆ હવે કંઈ જ મોકલવાની જરૂર નથી.

હું અત્યાર પહેલાં ક્યારનોયે હિંદુસ્થાન આવી ગયોહોત, પણ હિંદમાં પૈસા નથી. હજારો લોક રામકૃષ્ણ પરમહંસને માને છે.

કિન્તુ દોહીયું સરખું કોઇ ન આપે-એજ તો ભારતવર્ષની ખુબી છે ! અહિંના લોકો કને પૈસા છે, અને તે તેઓ દધ જાણે છે. આવતા શિયાળામાં હું હિંદુસ્થાન આવીશ. ત્યાં સુધી સૌ મળીને રહેજો.

જગત ઉચ્ચ ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોની એટલી બધી દરકાર કરતું નથી, તે તો વ્યક્તિને ચ્હાય છે. જે વ્યક્તિ તેને પસંદ પડી જાય છે તેની વાત તે ધૈર્યથી સાંભળે છે, પછી ભલેને તે વાત ગમે તેવી માલ વગરની હોય. પણ જેને તે પસંદ કરતું નથી તેની વાત ગમે તેવી સાર યુક્ત હોવા છતાં પણ તે કાને ધરતું નથી. આ વાત બરાબર લક્ષમાં રાખો અને તેજ પ્રમાણે લોકોની સાથે વ્યવહાર આદરો. એટલે પછી સમજાનું સાઈ થશે. જે તમને નેતા થવાની ઇચ્છા હોય તો પ્રથમ સૌના સેવક બનો. એજ ખડું રહસ્ય છે. તમારી ભાષા ગમે તેવી કર્કષ હશે તોપણ તમારા પ્રેમનું સુદૃઢ અવશ્ય આવશે. પ્રેમ ગમે તે ભાષાના આવરણમાં ભલેને ઢંકાયો હોય તો પણ મનુષ્ય તેને સહજ રીતે જ પિછાની શકે છે.

* * * * *
શક્તિ વિના જગતનો ઉદ્ધાર નથી થતો. આપણો દેશ સૌ કરતાં અધમ કેમ છે, શક્તિહીન કેમ છે ?-કારણ આપણે ત્યાં શક્તિની અવગણના થાય છે. + * જગતમાં ફરીને ગાર્ગી, મૈત્રેયી જન્મશે. * * શક્તિની કૃપા વગર કંઈજ નીપજે નહિ. અમેરિકા યુરોપમાં શું જુઓ છે ?-શક્તિની પૂજા, શક્તિપૂજા. તથાપિ એ લોકો એ પૂજા અગ્નિતાપૂર્વક કરે છે, કામવાસનાથી કરે છે, તો પછી જેઓ વિશુદ્ધમાયથી, શક્તિમાયથી, માતૃમાયથી પૂજા કરે તેમનું કેટલું બધું કસ્યાણુ થઇ જાય તેની તમે પોતેજ કલ્પના કરી કરી લ્યો. મારી આંખો દિનપ્રતિદિન ખુલતી જાય છે. દિવસે દિવસે હું સમજું સમજતો જાઉં છું. * * *

પત્ર ૮૫ મો. ન્યુયોર્ક, તા. ૬-૨-૧૮૯૫.

* * * પરમહંસદેવ મારા ગુરુ હતા, હું તેમને જોટલા ગાળું, જોટલા માનું તેટલા દુનિયા શી રીતે ગણે અને માને ? એવી ચાપાચીપ કરવા જતાં બધું જ ફરકી જાય. ગુરુપુજનો ભાવ બંગાળા જોટલો અન્યત્ર નથી-તેમજ અન્ય લોકોમાં એવો ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રયોજન પણ નથી. * * *
* * * કોઈ કોઈ તો અમારું નામ લઈ વાતો કરવાને ખુબ તૈયાર હોય છે અને હું પણ એમાંનોજ એક છું એમ જણાવે છે. કિન્તુ એમને જ્યારે કંઈ કામ કરવાનું કહું છું ત્યારે પાછીપાની કરેછે. “મતલબકી ગરજી જગ સારો” —અર્થાત્ કે જગત્ ગરજમતલબી છે. * * *

* * * હવે પછી કાગળપત્ર લખો તે ઉપરે ઠેકાણે લખજો. હવેથી એજ ઠેકાણે અમારો અડો રહેશે. જો ગની શકે તો યોગવાસિષ્ઠ રામાયણના અંગ્રેજી અનુવાદની એક નકલ મોકલી આપજો. અગાઉ જે પુસ્તકો વિષે મેં લખ્યું છે અર્થાત્ કે સંસ્કૃત નારદ અને શાણિદ્ય સુત્ર તે ભુલતા ના.

“આશા હિ પરમં દુઃખં નૈરાશ્યં પરમસુખમ્”

પત્ર ૮૬ મો. અમેરિકા, ૧૧ એપ્રિલ, ૧૮૯૫.

* * * તમે લખ્યું છે કે તમને હવે આરામ થયો, કિન્તુ હવે પછી તમારે બહુ સાવધાન રહેવાનું છે. અસ્વાસ્થ્યકર આહાર, કિંવા ગંદદીમય રથાનમાં વાસ કીધાથી ફરી રોગના ભોમ થવાનો સંભવ છે તથા મેક્સિયાના હાથ-માંથી બચવું દુષ્કર છે. પ્રથમ તો એક નાનો સરખો બાગ અને મકાન બાંહે લેવાની જરૂર છે. ૩૦-૪૦ રૂપિયામાં એવું રથાન મળી

શકશે. ખીજું એ કે રાંધવામાં અને પીવામાં વપરાતું જળ, ફિલ્ટર કરીને કરીને (ગાળીને) વાપરવું. * * * પાણીને ઉકાળવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. સ્વાસ્થ્યપર બધાએ પ્રથમ નજર રાખવી જોઈએ. એક રસોયો એક ચાકર, સ્વચ્છ શયનગૃહ, અને નિયમિત ભોજન-એ સ્વાસ્થ્ય માટે અતિ આવશ્યક છે. એ પ્રમાણે થાય તેવી વ્યવસ્થા કરો, એથી ઉદ્ધતું ન થવું જોઈએ. * * * નિ—એ ધર, આંગણું, બિછાતું વગેરે બરાબર સાફ રાખવાનો તથા પાણી ફિલ્ટર કરવાનો ભાર ઉપાડી લેવો. * * * સમસ્ત

કાર્યની સફળતા તમારા પરસ્પરના સંપ અને પ્રીતિભાવપર છે. દ્રેષ, દર્ષા, અભિમાન જ્યાં લગી હશે ત્યાં લગી કોઈ રીતે કલ્યાણ ની આશા નથી. * * * ખીજા આગળ પરસ્પર વિરૂદ્ધ કાન કરડવા એ મહાપાપ છે એમ માનજો. એને ત્યજ દો. * * * મહોત્સવ ખુબ ધામધુમથી ઉજવાય ગયો એ બહુ સારી વાત થઈ ગઈ. આવતી વખતે એક લાખ લોક આવે એવો પ્રયાસ થવો જોઈએ. * * * અનન્ત ધૈર્ય, અનન્ત ઉદ્યોગ જેની સહાયમાં હોય તેજ કૃતકાર્ય થાય છે. * *

સર્વપ્રતિ સહાનુભૂતિ દાખવો, રામકૃષ્ણ પરમહંસને માને કિંવા ન માને. વૃથા તર્ક કરવા કોઈ આવે તો પે.તે ભટ્ટા સહિત પરાવર્ત થઈ જવું. * * * સકળ મતના લોકો પ્રતિ સહાનુભૂતિ પ્રકાશ કરો. એ સવળા મહાન ગુણો જ્યારે તમારી અંદર આવશે ત્યારે તમે મહા તેજથી કામ કરી શકશો. માત્ર “ જયગુરૂ, જયગુરૂ ” ક્યાં કરવાથી કંમળ કામ નહિ આવે. આ વખતનો ઉત્સવ તો ક્ષત્રિય રીતે પાર પડ્યો જણાય છે અને એને માટે તમે ખાસ પ્રશંસાને પાત્ર છો. કિન્તુ You must rush forward, do you See (હજી પણ તમારે આગળ ધમ્યા જવું જોઈએ, સમજ્યાને ?)

“ હું શું સમજી શકું ” “ મારાથી શું બને ” એમ બોલ્યાને માન્યા કરવાથી તો ત્રણ બંને પણ કંઈ જાણી શકાશે નહિ. ઠાકુરદાદાની વાતો—ને ગળગળા બનાવે છે એ વાત ખરી, પણ એવું કંઈ ઉચ્ચ પ્રતિનું કરવું નેષ્ટ એ કે that will appeal to the intellect of the learned (જે સુશિક્ષિત વર્ગની બુદ્ધિ પર પ્રભાવ પાડે.) ખાલી ડુગડુગી બજવીને શોર કરવાનું પ્રયોજન શું છે? Not only this મહોત્સવ will be his memorial, but the Central union of an intense propaganda of his doctrines. (આ મહોત્સવ એઓશ્રીના સ્મારકરૂપ નિવડશે, એટલુંજ નહિ પણ તેમના સિદ્ધાંતોના પ્રચારનું એક મુખ્ય કેન્દ્ર બનશે.)

* * * બહુ ધીરે ધીરે થશે. તથાપિ સમયે સમયે I fret and stamp like a leashed hound (શિકારી કુતરાને શિકાર સામે ધસવાની છૂટ ન મળે અને જેમ દોડધામ કરે તેવું માઈ' તો છે, Onward and forward (આગળ ધપો, આગળ ધપો) એતો મારો પુરાણો પોકાર છે. બસ, હાલ તો હવે આટલુંજ. મારી પ્રકૃતિ સારી છે. * *

પત્ર ૮૭ મે—આલ્મોરા, ૩૦ મી મે, સને ૧૮૯૭.

સાંભળ્યું છે કે આપના ઉપર એક અનિવાર્ય સાંસારિક દુઃખ આવી પડ્યું છે. આપ પોતે જ્ઞાનવાન છો, તેથી દુઃખ આપને શી રીતે સ્પર્શી શકે ? માટે માત્ર બ્યવહારિક કર્તવ્ય અનુસાર જ એ વિષે કંઈક ઉદ્દેશ્ય કઈ હું. આવા વિવિધ પ્રસંગો અનેકવાર ઉચ્ચ અધ્યાત્મ જ્ઞાનના પ્રદાતા બને છે અને ત્યારે થોડાક સમયને માટે તો જાણે વાદળ સરકી જઈને સત્યરૂપી સૂર્યનો પ્રકાશ બહાર પડ્યો હોય તેવું જ થાય છે. કેટલાકનાં તો વળી અડધાં પડધાં

બંધનો પણ એથી કરીને ખુશી જાય છે. બધાં બંધનો કરતાં મનનું બંધન બહુ જખરું છે-લોકાપવાદનો ભય યમરાજના ભય કરતાં પણ માનવહૃદયપર ધણેજ વધારે છે; પરંતુ થોડીવારને માટે તો તે ભય પણ શિથિલ થઈ જાય છે. મનને થોડી ધડી તો એના પ્રતાપે જાણે એમ જ જણાય છે કે લોકોની વાતો અને લોકોના વિચારો કરતાં અનંત-યામી પ્રભુનીજ વાત સાંભળવી ખૂબેતર છે. પણ વળી પાછાં વાદળ ફરી વળીને હતું તેમજ થઈ રહે છે. માયા આનુંજ નામ છે.

જેકે લાંબા વખતથી આપ મહાશયની સાથે મારો પ્રત્યક્ષ પત્ર વ્યવહાર નથી, તોપણ ખીજાઓની કનેથી મહાશયની સઘળી ખબરો મને વખતો વખત મળતીજ રહી છે. વચમાં મહાશયે કૃપા કરીને ગીતાજીનો એક અંગ્રેજી અનુવાદ મને ઈંગ્લેન્ડ મોકલી આપ્યો હતો તેના પૂંઠા ઉપર મહાશયના હસ્તની માત્ર એક લીટી હતી. તેના પ્રત્યુત્તરમાં મેં પણ થોડુંકજ લખ્યું હતું, તે ઉપરથી મહાશયના મનમાં આપ પ્રત્યેના મારા અનુરાગ સંબંધમાં કંઈક સંદેહ આવ્યો હતો એમ મારા સાંભળ્યામાં આવ્યું છે.

પરંતુ મહાશય, એ સંદેહ ખીનપાયેદાર છે એમ માનજો. થોડુંકજ લખવાનું કારણ એ કે ચાર પાંચ વરસના અરસામાં ગીતાજીના અંગ્રેજી અનુવાદના પૂંઠાપર આપ મહાશયના હસ્તની માત્ર એકજ લીટી મારા જોવામાં આવી તેથી મને એમ લાગ્યું કે અધિક લખવાનો જ્યારે આપને અવકાશ નથી તો પછી અધિક વાંચવાનો અવકાશ તો આપને ક્યાંથીજ મળ્યો હશે ? ખીજું એમ સાંભળ્યું છે કે ગોરી ચામડીવાળા હિંદુ-ધર્મ-પ્રચારકોને આપ પ્રેમભાવે જુઓ છો અને કાળી ચામડીવાળા દેશી પ્રચારકોની આપને સુખ છે; તેથી તે પણ વધુ લ'ખાણથી ન લખવાનું કારણ હતું. ત્રીજું એ કે હું એવું છું, શુદ્ધ છું; અહીં તેમ ત્યાં ગમે તેનું ખાઈ લઈ છું અને તે

પણ જહોરમાં. એ વાત બાબુ રખાય તો પણ હું એક નિર્ગુણ બ્રહ્મને માનનારો હોઈ જગતમાં જે કેટલીક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓમાં તેનો વિશેષ પ્રકાશ જોઈ છું તે વ્યક્તિઓનું નામ જે ઇશ્વર કહેવાતું હોય તો તે વાત પણ મારી સમજમાં બરાબર ઉતરે છે. બાકી તે સિવાય કાલ્પનિક જગતકર્તા ઇત્યાદિ હાસ્યકર પ્રબંધોમાં મારી ખુદ્દિ ખુંપતી નથી.

એવા પ્રકારનો ઇશ્વર, જીવનમાં મેં જોયો છે અને તેનાજ આદેશાનુસાર હું ચાલું છું. રમૂતિ પુરાણાદિ ગ્રંથો સામાન્ય ખુદ્દિવાળાઓના રચેલા હોઈ અનેક સ્થળે ભ્રમ, પ્રમાદ, ભેદ અને દ્રેષ ખુદ્દિથી પરિપૂર્ણ છે. તેની અંદર જે કંઈ થોડું ધણું ઉદાર અને પ્રીતિપૂર્ણ હોય તેજ માત્ર ગ્રાહ્ય છે, બાકીનું બધું ત્યાજ્ય છે. ઉપનિષદ અને ગીતા એ યથાર્થ શાસ્ત્રો છે અને રામકૃષ્ણ, ખુદ્દિ, ચૈતન્ય, નાનક, કબીર વગેરે યથાર્થ અવતાર છે; કારણ એમનાં હૃદયો આકાશના જેવાં વિશાળ-અનંત હતાં. * * * * *

ખીજો એક મોટો વિરોધ એ છે કે દિવસાતુદિવસ મારી એવી દૃઢ ધારણા થતી જાય છે કે જાતિભેદની ખુદ્દિ મોટા ભેદને ઉત્પન્ન કરનારી તથા માયાનું મૂળ છે. જન્મમૃત્યુ કિંવા ગુણગત સર્વ પ્રકારની જાતિ એક રીતે બંધનકર્તાજ છે. કોઈ કોઈ બંધુ સલાહ આપે છે કે “મનની અંદર ભલે અભેદભાવ રાખો પણ બહારના વ્યવહારમાં તો એવો ભેદ વગેરે રાખવું આવશ્યકજ છે.” * * *

વાહ કેવી સલાહ ! અંતરમાં અભેદ ખુદ્દિ અને બહાર પિશાચ નૃત્ય ! એક તરફ ગરીબ અને અગર વર્ગોપર અત્યાચાર, ઉત્પીડન, ગરીબોનો ધાણુ કહાડવો અને ખીજ તરફ જે ચાંડાલ પણ પૈસો કે સત્તાવાળો હોય તો તે ધર્મનો સ્તંભ—રક્ષક ! !

તેમાં વળી મેં એમ પણ સાંભળ્યું છે, વાંચ્યું છે અને વ્યવ-

હારમાં જોયું છે કે ધર્મકર્મ એ શુદ્ધોને માટે નથી. તે જો ખાવા-પીવા સંબંધમાં કિંવા પરદેશગમનાદિ સંબંધમાં વિચાર કરે તો તેનું કંઈ ફળ નહિ હોય માત્ર વૃથા પરિશ્રમજ છે ! હું શુદ્ધ છું—મ્હેન્ટ છું—મને એ બધી નાહકની માથાકૂટ શી ? મારે મ્હેન્ટોનું અન્ન હોય તોયે શું અને ચાંડાળનું હોય તોયે શું ? વિશેષ એ કે જાતિ ધર્માદિનું ગાંડપણ બ્રાહ્મણોના લખેલા પ્રયોગોમાં મળી આવે છે; ઇશ્વર પ્રણીત ગ્રંથમાં તેનું નામ નથી. બ્રાહ્મણોના પૂર્વજોની કીર્તિ બ્રાહ્મણો ભલે ભોગવે, હું તો મારે ઇશ્વરની વાણીનું અનુસરણ કરીશ; એનાથીજ માફ કર્યાણ થશે.

બીજી એક વાત મારી બુદ્ધિમાં ખુબી ગમ છે. તે એ કે “પરોપકાર” એજ ખરો ધર્મ છે, બાકી યાગ-યજ્ઞ સઘળું તૂતછે, પરોપકાર વૃત્તિ આવ્યા અગાઉ પોતાની મુક્તિની ઇચ્છા ધરવી એજ અધર્મિત છે. પરને અર્થે જોણે સર્વસ્વ અર્પી દીધું છે તેજ મુક્ત થાય છે. બાકી જોણે “મારી મુક્તિ” “મારી મુક્તિ” એમ કરતાં દિનરાત માથાફેડ કર્યા કરે છે તેઓની સ્થિતિ તો “હતો નષ્ટ સ્તતો વ્રજઃ” જેવી થાય છે અને તે અનેકવાર મારા અનુભવમાં આવ્યું છે.

આ પાંચ મતભેદની બાબતોને લીધે પણ આપ તરફ પત્ર લખવાની હિંમત નહોતી થતી. એ સઘળી વિરોધી વાતો છતાં પણ જો આપની પ્રીતિ મારા ઉપર કાયમ રહેશે તો તેથી મને ઘણોજ આનંદ થશે. એજ.

પત્ર ૮૮ મે—આદ્યમોરા, ૨૦ મી જૂન, ૧૮૯૭.

તમારું શરીર પહેલાં કરતાં સાફ છે જાણી સુખી થયો છું.—બાઈની વાત, તેણે ખરોખર રીતે કહી નથી, માટે તે સાંભળીને કોઈ રીતે ચિંતાતુર થતા નહિ. * * * * *

શુ—એ લખ્યું છે કે અભ્યાસમાં Ruddocks Practice of medicine ચાલે છે. એ બધું કેવું nonsense (અસાર વસ્તુ) કલાસમાં શીખવાય છે? એક સટ Physics (પદાર્થવિદ્યા) તથા Chemistry (રસાયન) નાં સાધારણ યન્ત્રો, એક telescope (દૂરબીન) તથા એક microscope; (સૂક્ષ્મદર્શક) ૧૫૦ થી ૨૦૦ રૂપિયાની અંદર એ સધળું આવી શકે. શ—ખાબુ અઠવા-ડિયામાં એક દહાડો આવી Chemistry practical (દલિત રસાયન) ઉપર લેકચર આપી શકે તથા હ—Physics વગેરે ઉપર. સિવાય, બંગાળી ભાષામાં જે સધળાં ઉત્તમ Scientific (વિજ્ઞાન વિષયક) પુસ્તકો છે તે બધાંય ખરીદીને ભણાવવાં. એજ.

પત્ર ૮૯ મે—મરી, તા. ૧૦ મી ઑક્ટોબર, સને ૧૮૯૭.

તમારું શરીર જોઈએ તેવું સાંડું નથી એમ તમારા પત્રમાં વાંચી દુઃખિત થયો છું. unpopular (અપ્રિય) લોકને popular (લોકપ્રિય) કરી શકો તોજ બહાદુર કહેવાઓ. ત્યાં હવે કંઈ કાર્ય થવાની આશા નથી. તેના કરતાં તો ઢાકા કિંવા એવેજ બીજે કોઈ કેકાણે જવું વધારે સાંડું છે. ગમે તેમ કરીને પણ નવેમ્બરમાં એ કામ બંધ કરી દેવાય એમાંજ મજા છે. શરીર જે સાંડું નજ રહેતું હોય તો તો પછી ચાલ્યાજ આવજો. Central Provinces (મધ્ય પ્રદેશ) માં કાર્યનું વિશાળ ક્ષેત્ર પડેલું છે; સિવાય, દુર્ભિક્ષ વગર પણ આપણા દેશમાં દરિદ્રતા ક્યાં અભાવ છે? * * ગમે તે થાય પણ દુઃખિત થશે નહિ.

જે કંઈ કરવામાં આવે છે તે સાવ વ્યર્થ તો જતુંજ નથી—કદાપિ પણ નહિ; કોને ખબર કે હવે પછીજ લાભ થવાનો હોય ?

હું હવે શીઘ્ર દેશમાં કાર્યનો આરંભ કરીશ. હવે વધુવાર પહોંચ સેવવાની આવશ્યકતા નથી. શરીર સાચવજો.

પત્ર ૯૦ મો—મરી, તા. ૧૦ મી ઑક્ટોબર, ૧૮૯૭.

કાશ્મીરથી હું પરમ દહાડે સાંજે મરી આવ્યો છું. સર્વ કોષ ખુશી આનંદમાં છે.

* * કંપન સ—કહે છે કે તેઓ જગતે માટે અધીરા થઇ ગયા છે. મસૂરીની પાસે કિંવા અન્ય કોઇ કેન્દ્રસ્થાનીય જગામાં એક સ્થાન જેમ અને તેમ જલદી મેળવવાની એમની ઇચ્છા છે.* * વળી તે સ્થાન બહુ ઠંડુએ ના હોવું જોઇએ, તેમ બહુ ગરમ પણ ના જોઇએ. દેહેરાદૂન ગરમીના કાળમાં અસહ્ય અને છે, શીતકાળમાં મજેતું હોય છે. તળ મસૂરી, શીતકાળમાં બધાંને માટે માફક આવે એમ લાગતું નથી. તેની આગળ કિંવા પાછળ અર્થાત બ્રિટિશ મુલકમાં કે ગઢવાલ રાજ્યમાં જગ્યા મળી શકે તેમ છે, પણ તે જગ્યા એવી જોઇએ કે ત્યાં નહાવા પીવા માટે બારે માસ પાણી મળી શકે. * * * — બાપુને મારા આશીર્વાદ સહિત સ્નેહવંદન કહેજો.—મહાશય આટલા દહાડા પછી કેડ કસવા લાગ્યા હોય એમ લાગે છે. ઠીક, એમને મારા ખાસ પ્રણયાલિંગન. ગઇ કાલેજ મેં એમને પત્ર લખ્યો છે. બસ, હાલ એજ—ગુરુજીકી ફત્તેહ—to work! to work! (કામે લાગી જાઓ, કામે લાગી જાઓ.) એજ.

ભાગ ૭ મો સમાપ્ત.

તમારાં બાળકોનાં મનપર ઉમદા વિચારોનું અમૃત સીંચીને તેમને સદ્ગુણી, બુદ્ધિમાન અને આજ્ઞાંકિત બનાવવા માટે

બાળ ગ્રંથાવળીનાં પુસ્તકો.

સદ્ગુણી બાળકો. મુ'બઈ તથા વડોદરાના કેળવણી ખાતામાં ઈનામ લાયકોરી માટે મંજૂર.

બાળકોએ પ્રાણુ સાટે પણ પરોપકાર, સત્ય, પ્રમાણિકતા, આચારપાલન, કુટુંબપ્રેમ વગેરે સદ્ગુણો દર્શાવી આપવાના ૮૧ ઉમદા સાચા બનાવોનો સંગ્રહ. ચોથી આવૃત્તિ. ૫૪ ૧૯૨. મૂલ્ય રૂ. ૦૧.

બાળકોની વાતો. વડોદરાના કેળવણી ખાતામાં ઈનામ લાયકોરી માટે મંજૂર.

સ્વદેશ પ્રેમ, હુનર, વડોલો પ્રત્યે શ્રદ્ધા, વિદ્યાભ્યાસ, ધર્મ, વગેરે બાળતોના રસિક વાતચિતરૂપે ૨૧ પાઠ. ચોથી આવૃત્તિ. ૫૪ ૧૨૦. ૦)જી

બાળસદ્બોધ. મુ'બઈ તથા વડોદરાના કેળવણી ખાતામાં ઈનામ લાયકોરી માટે મંજૂર.

મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત ઇ. માંથી વિવિધ પ્રસંગો, વાર્તાઓ અને દ્રશ્યોંતો રૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ. ચોથી આવૃત્તિ. ૫૪ ૧૨૮. ૦)જી

સુબોધક નીતિકથા.

જુદા જુદા પ્રાણી-પદાર્થોને લાગુ પાડીને રચેલી ૧૫૩ નાની નાની, રમુજ અને બોધદાયક વાર્તાઓ. ૫૪ ૨૧૬. ૦)જી

સરેલું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય. મુ'બઈ નં. ૨ અને અમદાવાદ.

અમેરિકન તીજેરીઓ મોટે ભાગે કચરા જેવી હોય છે એવું અમેરિ- કનો પોતે જ કહે છે.

અમેરિકામાં સાનફ્રાન્સીસ્કોમાં થોડું વરસ ઉપર મોટી આગ થઈ હતી અને હજારો ઘરો બળી ગયાં હતાં. તે આ ગમાં અમેરિકન તીજેરીઓએ જે દેખાવ કર્યો તે વિષે લખતાં અમેરિકાનું હુલ્લરડિયાગને લગતું સૌથી આગેવાન ચોપાન્યું નામે 'સાયન્ટીફિક અમેરિકન' તા. ૨૬ મી મે ૧૯૦૬ ના અંકમાં નીચે મુજબ કહે છે:—

મોટી દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે સાનફ્રાન્સીસ્કોની આગથી ધણીક મેકરોની શાયરપ્રુફ હોવાની જોરદાર સાથ વેચેલી તીજેરીઓ કચરાસમાન પુરવાર થઈ છે. અમારી જાણમાં એવી વાત આવી છે કે એ બળી ગયેલી તીજેરીઓ જે કે લાકડાંની પેટી કરતાં વધુ સારી હતી નહીં, તો પણ તેના બનાવનાર યા વેચનારાઓએ ફાયરપ્રુફ હોવાની મોટી મોટી વાતો કરીને વેચી હતી. આવી કચરા જેવી ચીજને તીજેરીનું નામ આપી વેચનારાઓનાં કારખાનાં અને દુકાનો સરકાર હમ્મેશ મોટે બંધ કરાવે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

ગોઠરેજનું કારખાનું—

જેસં કંપની પાસે, પરેલ—મુંબઈ.

૫૬૫૨૨૮.

૮. રહસ્ય ખાત્રી સિદ્ધાન્તોમાં નહિ પણ આચરણમાં
લલા થવું અને લલાઈ કરવી એજ ધર્મ સર્વસ્ય
છ. ‘પ્રભુ, પ્રભુ’ એમ આરડ્યા કરનારો માણસ ખરો
ધર્મિષ્ઠ નથી, પણ જે એ પરમ પિતાની ઇચ્છાનુરૂપ વર્તે છે
તેજ ખરો ધર્મિષ્ઠ છે.”

* * * * *
“સુખોપભોગ એ જીવનનું ખરું રહસ્ય નથી, કિંતુ
અનુભવદ્વારા મેળવેલું શિક્ષણ એજ ખરું જીવન-રહસ્ય છે.”

* * * * *
“માનવ જાતિને મદદ કરવાની જેમની ઇચ્છા હોય તેમણે
પોતાનાં સર્વ સુખ-દુઃખ, નામ-કીર્તિ અને સર્વ તરફના
સ્વાર્થનો ગુડો-પુડો કરી પ્રથમ સમુદમાં ફેંકી દેવો જોઈએ
અને ત્યાર પછીજ પ્રભુ પાસે આવવું. એજ પ્રમાણે સઘળા

* * * * *
સમર્થ આચાર્યોએ કહ્યું છે અને ક્યું છે.”

“જે જે મહાન કાર્યો થયાં છે અને થાય છે તે હૃદય
અને મગજનાંજ પરિણામ છે અને નહિ કે પૈસાનાં;
અર્થાત્ કે નાણું કામ કરતું નથી, પણ મગજશક્તિ અને
હૃદયબળજ કરે છે.”

આ અંતમાંથીજ.

